

8/2135

A. L.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHETVENEGYEDIK KÖTET

(487., 488., 489. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

FRANKLIN-TARSULAT NYOMÉJA.

TARTALOM.

CDLXXXVII. SZÁM.

	Lap
A MOLDAI CSÁNGÓKRÓL. — György Endrétől	1
A LESZERELÉS GAZDASÁGI HATÁSÁRÓL. — Matlekovits Sándortól	28
IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNET. — Galamb Sándortól	36
AZ EGYESÜLT-ÁLLAMOK POLITIKAI ÁTALAKULÁSA. — Balogh Artúrtól	56
A CENTRALISTÁK ÉS A MEGYE REFORMJA. — Zayzon Sándortól	90
CSOKONAI ÉS A ROCOCO. — Oláh Gábortól	119
A SZŐNYEG. — Keleti mese. — Kisbán Miklóstól	131
SZÉLMALOM. — Költemény. — Vargha Gyulától	143
SZEMLE: <i>Budavárának visszavétele, 1849.</i> (Vágó Pál történelmi festménye.) — C-s-től.	
2. <i>Szépművészeti Múzeum.</i> (Új szerzemények kiállítása. — A régi képtár leiró lajstroma.) — D-től	144
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Képek a magyar paraszt háborús életéből.</i> (Tömörkény István: <i>Népek az ország használatában.</i> — Móricz Zsigmond: <i>A tűznek nem szabad kiatadni.</i>) — k. l.-től	
2. <i>Amerikáról:</i> (A. Holitscher: <i>Das amerikanische Gesicht.</i> — C. A. Bratter: <i>Amerika von Washington bis Wilson.</i>) — Rózsa Dezsőtől.	
3. <i>A hazai németiség kérdéséhez.</i> — Kritikai megjegyzések. — Bleyer Jakabtól.	
4. <i>Hibaigazítás</i>	149

CDLXXXVIII. SZÁM.

	Lap
AZ 1849. ÉVI OSZTRÁK-OROSZ SZÖVETSÉG FÖLBONTÁSA.	
(I.) — Márki Sándortól	161
BRASSAI A MŰVÉSZI HATÁS OKAIRÓL. — Jánosi Bélától	183
GÁSPÁR JÁNOS HAGYATÉKÁBÓL. — Berde Máriától	207
SHAKESPEARE ELSŐ TETRALOGIÁJA. — Bodrogi Lajostól	227
A TÖRTÉNELMI CULTURA ESZMÉI NIETZSCHE KORÁBAN. — Dékány Istvántól	245

ÉSZT ELBESZÉLŐKBŐL: 1. <i>A Pejpusz taván.</i> Liiv János után;	
2. <i>Károly gazda írásai.</i> Wilde Eduárd után; 3. <i>Az iskoláját</i>	
<i>fiú.</i> Truu O. után, észtből — Bán Aladártól	275
KÖLTEMÉNYEK. <i>Csalogánydal — tárogató.</i> Hegedüs Istvántól. —	
<i>Finn költemények.</i> Leino Ejnó: <i>Ifjak hite.</i> — <i>Ibsen Henrik.</i> —	
Somkutitól	290
SZEMLE: <i>Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet.</i> — s-tól	296
ÉRTESÍTŐ 1. <i>A magyar czímer és a királyi cím.</i> — (Illés József:	
<i>A magyar czímer és a királyi cím története 1804-től kezdve.)</i> —	
Barabási Kun Józseftől.	
2. <i>Idősb Szőgyény Marich László országbíró Emlékiratai.</i> —	
d-től.	
3. <i>Elbeszélések és rajzok.</i> — (Hajnik Miklós: <i>A gyémánthintó</i>	
<i>és más elbeszélések.</i> — Móricz Pál: — <i>A fergetegből</i>) — E. K.-tól	
4. <i>Jósika Miklós új életrajza</i> (Dézsi Lajos: — <i>Báró Jósika</i>	
<i>Miklós.</i>) Elek Oszkártól	302

CDLXXXIX. SZÁM.

AZ ÉLET ÉS GONDOLKODÁSMÓD ÁTALAKULÁSA A HÁBORÚ	
FOLYAMÁN. — Gróf Vay Pétertől	321
I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL. (I.) —	
Moldován Gergelytől	361
GAZDASÁGI POLITIKÁNK A HÁBORÚ UTÁN. — Navratil Ákostól	393
AZ 1849. ÉVI OSZTRÁK-OROSZ SZÖVETSÉG FÖLBONTÁSA. (II.) —	
Márki Sándortól	426
PIA FRAUS. — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	444
BÚZAMOSÁS. — Költemény. — Vargha Gyulától	462
SZEMLE: <i>Báró Szalay Imre.</i> 1846—1917.). — S. Gy.-tól	464
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Lakatos László regényei.</i> (<i>Tavaszi játék.</i> — <i>Két regény.</i>)	
r. r.-tól.	
2. <i>Anglia és népe.</i> (<i>Das englische Gesicht.</i> — <i>Englische Staats-</i>	
<i>männer.</i> — <i>Der englische Charakter.</i> — <i>Das Englandbuch.</i> —	
<i>Angolok.</i>) Rózsa Dezsőtől	467

A MOLDAVI CSÁNGÓKRÓL.

I.

Gyönyörű, verőfényes őszi napok voltak, mikor boldogult gr. Károlyi Sándorral első ízben hagytuk el a magyar határt Tölgyesnél, hogy Moldvában élő szegény, elhagyott csángó testvéreinket meglátogassuk. Bár minden oldalról sivített már akkor is a türelmetlen chauvinismus szele, a melyet máskülönben előkelő szellemek (elég legyen Sturdzára, Xenopolra hivatkoznom) nem szégyeltek egészen igaztalan üldözéssé fokozni minden ellen, a mi magyar, megtagadva elvakultságukban saját jelentékeny érdekeiket is, még sem volt távoli sejtelmünk sem arról, hogy az öreg Bratianu és Boerescu nemzete, mely annyi jóval tartozott és tartozik Magyarországnak, álnok és dicstelen módon oly vérfürdőt rendezzen és rendeztesen Bélbor és Tölgyes szelid kapuinál, lankás dombjain, mint a minőt megértünk a most folyó háborúban. A nap sugara elomlott a szelid völgyeken, s mi lehaladtunk Piatráig, onnan mentünk tovább egészen Klézségig, az előttem örök emlékezetű Incze páter szerény prochiájáig, a ki igazi nagy hős volt, az emberiség ama ritka fajából, mely reménytelenül tűr, szenved — másokért. Előttem van a kép, mikor a bukovinai józseffelvi templom felszentelésekor a *Hymnus* örökké megható szavainál, hogy

Megbűnhötte már e nép
A multat s jövőndöt,

az oltár előtt könnyzapor áztatta őszbeborult szakállát, s mikor a lelkes lengyel-magyar plébános, Drusbaczky, az okát kérdezte ennek, népére mutatott s ezt mondta: «Egyetlen könnycseppel nem lehet jelezni annyi tengerét a fájdalomnak.»

Mikor mi voltunk Klézsén, már akkor meghalt. Stílszerűleg. Egy reggel halva találták, fejszecsapásokkal ölték meg. Gyil-

kosai ismeretlenek maradtak. Népet árván hagyta. Csak a primár és a prefektek ügyeltek azután reá, de azok annál jobban. Szelid minorita lett utóda, ki már magyarul sem tudott. A Szent István- és Szent László-társaság könyveit (imád-ságos könyvek és naptárak) ott találtuk a padláson, felbontatlanul. Veszélyesek voltak. Szétoosztani meg volt tiltva, a pap magyarul nem értett, a legtöbb hívó olvasni nem tudott, a népis-kola csak állami és csak román, igaz, hogy elvileg akkor még szabad volt a papnak vallást tanítani, de hát ő nem tudott magyarul, a szegény, szép szőke értelmes gyerekek pedig másként nem tudtak, csak magyarul. Ez még akkor szabadságnak nevezetett Moldvában és tényleg, ennél még rosszabb helyzet következett később.

A míg csak Onesti és Grozesti felé vissza nem tértünk a sósmezei vámon át a magyar határra az ojtózi-szorosnál, hol ma újra szépen virul az akkori vetés, tudniillik a gyűlölet által felkeltett féktelen szenvedély, volt elég gondolkodni való azon, a mit e pár nap alatt tapasztaltunk, s a mit később Grozesti fiatal magyar papja, egy volt aradi minorita, lelkes módon tartott bennünk ébren.

És legutolsó utam a moldvai csángókhoz mégennél is szomorúbb volt. Bukovinán át mentem le Bacauig Románig, onnan jártam ki a vidékre a termékeny, Isten-áldotta völgy mindkét oldalán. Láttam egy lelkes magyar pap sírját, a kinek keresztjére az időközben megkeményedett gyűlölet már nem engedte magyarul írni fel nevét. Szegény lelkes Ferenczi, mivel érdekelte ezt! Láttam egészen eloláhosodott községeket (többek közt Mikloseni is ilyen, a hol született, élt, meghalt és sírt talált Alessandri, Románia nagy költője, ki így igen valószínűleg csángó eredetű volt), a hol az élő mind román, a magyar csak a temető fejfáin van képviselve, és láttam egy olasz barátot, az öreg Liverottit Saboeniben, a ki teljesen megtanult híveitől magyarul, magyar lapokat járatott, magyarul prédikált, és egy német jezsuita patert, Herdent, Borgovaniban, a ki a világtól teljesen elzárt szegény hívei kedvéért rögtön odatétele után neki esett a magyar nyelv tanulásának és láttam a román türelmetlenség ragyogó virágait szerény magamon is tündökölni. A procurator figyelembe vett engem is, mint korábban más

magyarokat is ; jegyzeteimet lefoglalta, házi gazdáimat zaklatta. Egy ideig gyanúban tartott, mint katolikus missionariust, mert főleg az olasz lelkészekkel érintkeztem, s a hol alkalmam volt, kértem a szegény csángókat, hogy bár a legtöbb esetben papjaikkal sem tudnak beszélni, gyónni és vallási kötelmeiket sem képesek teljesíteni, maradjanak hívek őseik vallásához. Azután socialista gyanuba fogott, mert Simonescu versenyistállóját óhajtván megnézni, az ottani socialista képviselővel, Mortunival (a ki azóta miniser is lett) óhajtottam a földbérleti és gazdálkodási viszonyokat apróra megbeszélni. Szerencsére azzal nem tudtak vádolni, hogy politikáról csak egy szót is szóltam volna valahol, hacsak Halaucestiben Pazzichi plebánosnál hagyott, s természetesen az ügyészség által tüstént lefoglalt jegyzeteimben nem volt valami ilyen. Szóval a vége az volt nálam is, a mi volt Zöld Péternél, Gegőnél és Jerneynél, hogy t. i. figyelmeztettek rá, mily ingerült a hangulat (a szegény csángóknál!) s nem állnak jól biztosságomért, kénytelenek zaklatni mindenkit, kivel összeköttetésbe lépek, sőt elfogták Bukovinából magammal hozott szolgálmat, Ádám Jánost is, tehát jönnöm kellett. Micsoda sorsa lehet ennek a szegény népnek, a kit már vigasztalni sem lehet. Mily rettenetes nézni e lassú haldoklás borzasztó tüneteit annak, a ki velök él, ismeri minden bajukat, sőt maga is vérökből való vér !

Szegény Petrás Incze páter, megértettem a lecsurgó könnyzapot a józseffalvi templomban. Nyugodjanak békében halott poraid !

Hiszen ezek az állapotok igazán hajmeresztők voltak. Egy szegény nép teljesen elhagyatva, kiszolgáltatva az üldözések egész tervszerű cynismussal kezelt minden szellemi és erkölcsi fegyverének. Iskolája nincs, csak román ; közigazgatási összes hatóságai nemcsak nem tudnak magyarul, hanem a véres-száju chauvinistákból vannak összeszedve ; végül a hit vigasztát is elveszik tőlük ; vallást nem tanulhat, mert papjai nem tudnak nyelven ; gyónni is csak úgy tudnak, hogy ha az évi nagy búcsúra elmennek, s ha ott van véletlenül az egyetlen magyar pap ; a vallás vigaszai elzárva előlük ; imádkozni sem tudnak ; túlnyomó nagy részöknek fogalma sincs róla, hogy van Magyarország, a nagy testvéremzet, a mely majdnem teljesen meg-

feledkezett rólok; ismereteik köre primitív; igazi «szegény csángók», a mint hívják is magokat.

f A legszomorúbb igazság azonban az, hogy ez a helyzet fokozatosan romlik, nem hogy javulna. A régi időkben valószínű, hogy a három moldvai püspökség, melyről Benkő adatgyűjteménye teljes képet ad, a magyar összeköttetésnek meleg forrása volt; a hussziták ide vándorlása s az a jogi viszony, mely egész Stefan cel Mare idejéig kijegeczesedett, magyar uralmat állapított meg; Margit hercegnő udvara, s az a tény maga, hogy a Müncheni-codex, a legrégebb magyar bibliafordítás egyik részének másolata, 1466-ban Moldvában, Tatroson készült, bizonyítja a régi korban a szegény csángók jobb helyzetét. Az esztergomi érsekségre maradt a magyar püspökségek elenyészése után e vidékek lelki gondozásának kötelessége, azt viszont ők átruházták a missióra, minorita barátokra, a kik a román uralom óta majdnem kizárólag Olaszországból jöttek, nagy lelki szenvedésére a szegény népnek. Azóta folytonos a hanyatlás, folytonos a kétségbeesés, együtt sülyed az egyház és a magyarság hajója, melyek közül legfeljebb az előbbin segíthet (ott sem igen sokat!) a román önálló püspökség fölllítása, a mely teljesen a román kormány kezébe játszottá át az egyházi befolyást is, és így véget vetni van hivatva a szegény csángók szenvedéseinek. Úgy, mint az éj báró Eötvös József «megfagyott gyermekénél».

A múlt században a Magyar Tudományos Akadémia vette kezébe egy időre a szegény csángók ügyét.

1836 ápril 18-i heti gyűlésének jegyzőkönyvében olvassuk, hogy Gegő Elek Nicephor lev. tag kér ajánló levelet és utasítást moldvai útjára, a mely kérést «kedves részvétellel fogadván a tisztelt tag ajánlkozását» az Akadémia, teljesített is; az utasítást Kállay Ferencz, Luczenbacher János, Perger János és Vörösmarty Mihály által Toldy F. tollával megszerkesztette. Az utasítás nagyon érdekes útmutatást ad ez ügyben.

Elismerve, hogy a Moldvában, vagy másutt azon környéken megtelepedett magyar feleink bővebb ismeretéhez vezető, hiteles és kimerítő adataink nincsenek: figyelmet kér és adatokat 1. azon telepek jelen statistikai állapotáról, 2. erkölcsi tulajdonságaikról, szokásaikról, 3. a nemzetiség mibenlétéről s a netalántáni elnemzetlenedés okairól, 4. mindazokról, mik

azon telep-ek odaköltözését s minden időkbeli viszonyosságát felvilágosíthatják, 5. az ott netalán találtató nyelvi és históriai tekintetben érdekes kéziratokról, oklevelekről, 6. a tájszavakról, 7. a szóejtésről, 8. a példabeszédek, népmondák és dalok felől, 9. a Tatroszon esetleg létező kéziratok vagy oly nyomokról, melyek a müncheni kéziratra nézve felvilágosításul szolgálhatnának, 10. esetleges összeköttetéseket szerezhethet.

Nem kevésbé érdekesek Gegő művének bírálatai 1837-ből Jankovich Miklós és Kállay Ferencz tollából, különösen az utóbbié, a ki panaszkodik azon, hogy Patai, Deseritzky és Zöld Péter kimultok után ez az egész kérdés el volt Magyarországon feledve, míg most Gegőben új felelevenítője akadt száz, illetőleg nyolczvan évvel később.

Gegő, fájdalom, műve megjelenése után nem sokára elhunyt, de akadt utódja Jerney Jánosban, kinek nagy műve már mindenki előtt ismeretes. E munka tudományos értéke ellen sok kifogás emeltetett, mindenesetre azonban a benne foglalt nagyszámú adat és közvetlenség méltán teszi azt becsessé és nélkülözhetlen forrássá.

És ez volt az Akadémia utolsó ténye ez ügyben. Oly idők következtek ez után, a melyek lehetlenné tették saját legközvetlenebb ügyeinken túlmenőleg is ápolni létérdekeinket. Már a Jerney nagy művének megjelenése is a legszomorúbb korszakkal esett össze és később is, az alkotmány helyreállítása után, csak a legközvetlenebbül érdekelt, s főleg e célra alakított Szent László-egylet, különösen Kubinszky püspök lelkes buzgalma tartotta e kérdést szőnyegen. Az ő fáradhatlan munkájának volt következménye a Kovács Ferencz, Veszely és Imecs kiküldetése, a miről egy becses könyvben számoltak be, s magának Kubinszkynek meleg jelentései, a melyek azonban majdnem kivétel nélkül lepattantak a politikai ellentállás nyomásán. Az Akadémia nyelvészeti szempontból tesz egy pár igen becses kísérletet, hogy megmentsen legalább annyit, a mennyit a nyelvtudomány szempontjából meg lehetett menteni, de már a történelmi, archæologiai, irodalmi és statistikai téren teljesen parlagon maradt az egész mező, s így szemünk előtt, ölbe tett kezekkel látjuk legközelebbi véreink kétségtelen ki-menetelű halálos küzdelmét, «a sírt, hol nemzet sülyed el»,

De talán mégsem.

A most folyó háború irtózatossá büntetést szabott a túlvitt chauvinizmusra. Első sorban Romániára. Talán sehol sem oly súlyosat, mint épen ott, a hol legméltatlanabb, etikailag legigazolatlanabb volt a támadás. Talán az «exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor» szelleme száll fel e szegény csángók jeltelen szenvedéseiből, s talán szabad az igazság erejébe vetett hittel remélnünk, hogy most, a mikor annyi szó emelkedik épen ellenségeink oldalán a kisebbségek védelmére s a kisnemzetek szabadságának megóvására, legrosszabb esetben is biztosítatnak az emberies elbánás jogai szegény véreinknek is, a kikéhez hasonló elnyomatás teljesen példátlan a világtörténelem egész folyamán.

II.

A magyar fajnak természetében csak bizonyos mértékben van meg a helyhez kötöttség. A hazaszeretetnek azon mély, annyiszor megcsodált érzésével szemben, mely fajunk sajátja, a hazai történelemnek csaknem minden korszakában találunk kifelé irányuló jelenségeket is.

Az emigratio nálunk is, mint mindenütt, önkényes és kényszerült. A kényszerített honváltoztatás megkapó illusztrációt nyer éppen kelet felé akár Mikes Kelemen leveleiben a Rákóczi-korszak lezajlása után, akár Veress Sándor megkapó közvetlenséggel írt művében, *A magyar emigratio Keleten*, a legutolsó véres drámák lezajlása után.¹ Ismeretesek az emigratiók viszontagságai, s azon nagymérvű előnyök, melyeket azok hoztak a hazára.

Sokkal zajtalanabb, de nem kevésbé fontos az önkéntes emigratio jelentősége és a mint fontos ma, épp oly fontos volt történetünk korábbi korszakában is, mert hiszen történetünknek majdnem minden korszakában találkozunk ezzel is, mintegy pendantjául azon betelepítési áramlatoknak, a melyek csaknem egyidejűleg indították meg.

Természetesen a mint ma a kivándorlás útja főleg az Északamerikai Egyesült-Államok és Románia, a melyek felé az összeköttetések ezer szála vonja már a kivándorlót, ép úgy a multban épen azon pontok voltak góczpontjai az önkényes

¹ Úgy tudom, hogy újabban Akadémiánk tudós elnöke is behatódiban foglalkozik e kérdéssel.

kivándorlásnak is, a hova vagy a kényszerült bujdosás huzódott meg, vagy pedig a hol bizonyos üzleti összeköttetések fejlődtek ki. Érdekes adat például tudni, hogy Velence nemcsak a diplomatiái összeköttetések központja volt a vegyes házból származott királyok korszakában, hanem, hogy az Olaszországból magyar földre beszármazott olasz művész, iparos és kereskedő lakossággal szemben Velencében is — mint Mircse János gyűjteménye igazolja — e korszakban számos magyar fordult meg. És érdekes tudni, hogy Konstantinápolyban, a hol annyi magyar diplomata csontjai porlanak, épen azon a helyen, a Hét toronyban (Jedi kulé), a hol annyi jeles magyar hordta lánczait — hosszú időn át s részben ma is derék magyar munkások verik a vasat a török vasutak gyárhelyiségeiben.

Ez emigratiók, s az ezek által alapított magyar telepek közt azonban kétségkívül a legérdekesebbek a keletiek.

Keleten háromféle magyar telepet kellez idő szerint megkülönböztetnünk.

1. A bukovinai székelyeket, a kik csak másfél századdal ezelőtt mentek ki, a történelmünkben ismeretes mádéfalvi eset után.

2. A Moldvában lakó csángókat és az ezekkel félig-meddig egybeolvadott székelyeket.

3. Az Oláhországban s tovább lakó magyarokat és székelyeket.

Számot adni a bukovinai székelyekről, kik nem teljes præcisióval hivatnak csángóknak, csak megközelítőleg lehet. A legesekélyebb számítás, mely kezeim közt megfordult, 11,660-ra teszi. Ez a Szent László-társaság adata. László Mihály, ki maga is közülök való, 20,000-nél többre becsüli számukat. Gegő Elk számítása, még ha a többi falvakban elszórva lakókat hozzá veszi is, annak ellenére, hogy ő az azóta elpusztult Boldogfalvát és Magyarfalvát is beveszi számításába, csak 7—8000 magyarra teszi számukat a lembergi akkori érseki titkár, dr. Dzinbasik Ker. János közlései szerint, míg Kubinszky püspök 1880. évi jelentésében magának Hadikfalvának 6000 lakost tulajdonít.

Pedig itt csupán a névleg ismeretes öt faluról: Andrásfalva, Hadikfalva, Fogadj Isten, Isten-segíts és Józseffalváról van szó, a mely falvoknak mindegyike teljesen rendezett, s

így aránylag nem is nehezen számbavehető. Megjegyzendő, hogy Andrásfalván, Isten-segítsen és Hadikfalván tisztán laknak a magyarok; a másik kettőben vegyesen a románokkal, de azok is megtanulnak magyarul.

E bukovinai községek közigazdasági állapota egyáltalán nem mondható virágzónak. Túlnépesedés állván be, a különben szorgalmas és igyekvő nép munkát igen gyakran messze földön kénytelen keresni, s ugyanazon eset ismétlődik itt is, mint a székely kivándorlásnál, hogy nevezetesen a nagyobb rész visszajön, de egyesek elmaradnak, s az ilyenek a nemzetiség tekintetéből elvesznek.

Azon nagymérvű visszavándorlás ellenére, mely az aldunai munkálatokkal kapcsolatosan majdnem felét a magyarajkú lakosságnak visszatelepítette, a magyarság száma nem csökken számbavehető módon a bukovinai magyar falvakban, a mit első-sorban derék papjaiknak (az andrásfalvi reformátusok kivételével mind római katolikusok) köszönhetnek, de újabb időben azon sűrű érintkezésnek is, a mely e visszatelepítés folytán köztök és az anyaország közt igen élénken kifejlődött, úgy hogy ezeknek nemzeti szempontból való elvesztésére alig lehet gondolni. Administratív természetű apróbb kellemetlenségeket leszámítva, úgy vélem, nem is panaszkodhatnak az osztrák hatóságoknak kezelése ellen.

A moldvai magyarok és csángók közt a különbséget felállítani alig lehet. Csángók szorosabb értelemben a Szeret völgyén laknak, s el vannak zárva a magyar szótól; míg a tiszta székely telepek a határhoz közel vannak s folytonosan kapván új és új székely kivándorlókat, az összeköttetés élénkebb és eredményesebb.

A moldvai csángók számát a legkülönbözőbb módon állítják össze az egyes írók. A következtetés kedvéért, a melyet le akarok vonni, felsorolom a következő adatokat:

A moldvai hivatalos statistika korábban 37,869 magyart ismer el, az összes lakosság 2·59%-át. Ezen adatok szerint Neamtulu megyében volna 399, mind földművelő; Romanulu megyében 14,756, mind földművelő; Bacaulu megyében 22,426, a mely számból 21,628 földművelő, 400 falusi iparos, 10 kereskedő, 219 idegen alattvaló, 17 árva és 152 vegyes. Ezeken kívül Putna megyében volna még 83, Tecuciul megyében 135, s a

többiekben egy pár magyar. Hogy azonban a román hivatalos statistika nemzetiségi tekintetben nem megbízható: azt, úgy hiszem, nem kell bőven igazolni.

Az 1899-iki népszámlálás adatai az utolsó hivatalos adatok, a melyek a Colescu-féle hivatalos statistikában bocsáttattak közre. Ezen adatok azonban a román kormány azon álláspontja szerint, hogy nemzetiséget nem ismer, csak a felekezeti viszony szempontjából mutat kézzelfogható adatokat. Ha tekintetbe vesszük, hogy más, mint róm. kath. magyar, alig van Moldvában, viszont a már elrománosodott csángókkal együtt alig van más róm. kath. lakos is, mint csángó, az eredmény, mely 149,687 róm. katholikust mutat ki (Bacauban 18·2, Románban 20·7 százalékát az összes lakosságnak), megnyugtató volna, bár itt is van némi gyanúra ok, a mennyiben az egyházi statistika viszont más adatokat tüntet fel.

Sőt a tudományos is.

Egy neves román statistikus, Obedenaire, ugyanis egy 1876-ban megjelent művében (*La Roumanie economique*) kénytelen maga is 50,000-re tenni a csángók és 36,000-re a magyarok és a székelyek számát. Hogy pedig Obedenaire nem irántunk való elfogultságból teszi ezt, annak bizonyítékául elég legyen felhozni, hogy a *Gazetta de Transsylvanie* előtte a statistikai tekintély is. «Van — így szól — 50,000 székely, románul csángó névvel jelölve, letelepedve Moldvában, különösen Román, Bakó és Jassy kerületekben (Raticheni, Valleni, Cleja, Prajesci, Vallea-Séca, Cotnasi stb. községekben). Ezek különböző időkben menekültek Erdélyből az urak zsarnoksága elől. Nem csatlakozva a románokhoz, a kath. vallást követik. Papjaik olaszok. Nem fognak sokáig ellentállani az elrománosításnak. (Ils ne résisteront pas longtemps à la roumanisation.) Az ujonczozás kitünő mód beolvasztásukra.»

Maga a román statistika is elismeri a gyors változásokat ez irányban. Igen sok esetben a természetes szaporodás — mely a román statistika szerint is meglepőleg nagy — teljesen ellensúlyozta egyes falvak egyszerű átvételét az orthodox egyházba, a hol a lakosság ősi vallását elhagyja nyelvvel együtt, s csak így lehet megérteni azon nagy eltolódásokat, melyeket e téren is constatálnunk kell a régebbi adatokkal szemben.

Nem is említve a régi három moldvai : szereti, bakói és milkovi püspökség Benkő által összegyűjtött adatait, az újabb utazók adatai is eltérők.

Így Zöld Péter (*Magyar Könyvház*, 1783) az 1770-es években irt műve szerint a Moldva és Szeret közt levő csángók a bakovi, a tatromellékiek pedig a milkoviai püspökséghez tartoznak, 62 faluban laknak, 9 plébániába osztva : Jassy, hol a legtöbb katolikus magyar ; Mugyiló, a melynek egy része a lengyel királyé, a másik az oroszé, a harmadik moldvai, csupa magyar ; hozzá négy falu tartozik : Damafalva, tizenhárom magyar faluval ; Szabófalva ötszáz gazdával, 9 faluval ; Talpa a Moldva túlsó partján 12 faluval, a hol koldus nincs ; Kaluger pataka 17 községgel, részben régi csángó, részben új székelyekkel ; Forrófalva, melynek magának 7 vagy 8 ezer lelke van ; Gorzafalva, mely nem egészen magyar, 2 faluval ; végül Hus város, a régi magyar hussziták állítólagos maradékai, kiknek egy része Bessarábiába ment át.

Gegő Elek 1836-ban 15 plebaniában 570 filiában 7 magyar minorita lelkiatya felügyelete alatt 45—50 ezer magyart számít.

Szerinte a statistika így áll :

Plébánia	Lélekszám	Filialisok	Filialisok lélekszáma
Bogdánfalva ..	800	Hidegkút, fund.....	2000
Csutafalva	500	Vegyes falvak	800
Forrófalva	1400	Nagypatak, Paskán	3000
Domafalva ...	800	Dsidafalva, Tamásfalva, Talpa stb.....	4000
Galacz	100	Bogáta, Borzest, Doftánfalva, Dománfalva,	
Gorzafalva	800	Fürész, Guravuj, Herza, Káson, Prallea, Szalonc, Szöllő-hegy, Újfalu, Vizanta, Völcsök stb.....	4000
Halocsest.....	400	Miklósfalva stb.	1000
Huss.....	130	Wasluj, Falui stb.	1000
Jassy	1060	Kutvár, Serata stb.	1060
Kalugerpatak .	600	Bálló, Barátfalva, Skine, Sós patak, Terebes, stb.	300
Klézse	550	Csikfalva, Pokolpataka, stb.	3000
Prézest	600	Pojána, Drosest, stb.....	2000
Pusztina	700	Szíró, Berzinst, Bolosen, Brustulácza, Csügés, Glodur, Moinest, Komárfalva, Orosa, Sós-tarló, Vidráz, stb.	5000
Szabófalva	1600	Ankucza, Huszárfalva, Kakasfalva, Kelgyes, Kiezkófalva, Lakosfalva, Gyiresd, Stenkófalva, stb.	5000
Tatros	700	Akna, Dioszeg	7000

«Ha pedig eredetöket tekintő szempontból nyomozzuk s megemlékezünk, hogy a Bukovina felé eső hajdani mezővárosok és többnyire népes plebaniák is (ú. m. Mugillo, Harlew, Baja, Németi stb., sőt Bákó, Román, Karázsonkó, Talpa is) ezer meg ezer magyar lakost számláltak ; de lassanként, valamint a déli része is Moldvának, a besszaraliakkal együtt elkorcsosodtak : ily szempontba Moldva népességének $\frac{1}{4}$ része magyar. P. Baudin 1647-ben 30 helységben püspöki látogatása kor 10 papot, 13 diákot és 1020 familiát talált. De nem kell feledni, hogy ő csak 30 helységben fordult meg, Moldvában pedig 70 jelesebb filialisnál több van, ide nem számítván azokat az oláh falukat, melyekben 10—15 magyar gazda telepedett le. Aztán figyelni kell arra is, hogy a füsttől járó adó miatt egy házban 3—4 familia lakik. Ezt nemcsak Zöld Péter vallá 1764 jún. 15-én a nyomozó bizottság előtt, hanem magam is tapasztalám, főkép a székely telepeken.»

Egy francia író, J. H. Vaillant, 1875-ben megjelent művében (*La Romanie*) a moldvai magyarok számát 100,000-re becsüli.

Jerney keleti utazásában az 1851-iki statistikai adatokat adja. Érdekes változásul említi, hogy némely oly fiók-egyházak keletkeztek, a hol még 1845-ben magyarok nem laktak, a mi megmagyarázható a népesség gyors szaporodása és gazdaságilag fejlődöttebb volta folytán. A négy egyházi kerület statistikája így volna :

I. Jászvásár.....	5,726	lélek,	9	templom
II. Szabófalva.....	13,727	«	17	«
III. Bogdánfalva.....	17,256	«	32	«
IV. Tatros.....	8,475	«	30	«

Összesen.... 45,184 lélek, 88 templom.

Ehhez ő megjegyzi, hogy körülbelül 2000 állandó lakással nem bíró ki van e statistikából hagyva, s a templomok közül 9 kőépítmény. Meg kell azonban jegyezni, hogy e kimutatásba be vannak foglalva a nem magyar nyelvű román. katolikusok is, s maga a missió akkori főnöke és apostoli visitatora, De Stephano Antal bendeni czimz. püspök szerint a parochiák nyelve Jassyban német, lengyel, oláh ; Horlesten oláh ;

Galacson oláh, német, olasz, görög, francia; Botosánon lengyel, német s csak a többiekben használtatik a magyar nyelv is.

Ezen kimutatás faluról-falura adja a lélekszámokat, mint szintén az egyes parochiák és lelkészek nevét.

Imets Fülöp 1868-ban következő összeállítást ad (*Utazás Moldva-Olákhonban*, 1868) az összes kath. népességről:

a jassyi kerületben	7,649
a szerethi	« 17,187
a beszterczei	« 21,466
a tatrosi	« 10,223
összesen	 56,345

«Az 56,345 összeghez hozzá kell adnunk a nem állandó kereskedők, mesteremberek, munkások számát, a melyet a mostani forgalmas időben bizvást feltehetünk 3000-re: világos, hogy a moldvai katolikus, illetőleg pedig $\frac{9}{10}$ -ed részben magyar status kerek számban mintegy 60 ezerre megy. Ennyire azt ma fölteszi, sőt ezt minimus calculusnak tartja a romániai köznézet is. Egy jelenkori statistikai értekezés tízezer csángó családot számít, a mi a statistika elfogadott kulcsa szerint 50 ezer ember. Hát még a nem csángó magyarok? Nem akarom tehát a Reverendissimust (Veszely) megjobbítani, ki szintén 60 ezerre tevé jelentésében a moldvai kath. számát. Jelenleg pedig vagyon Moldvában 89 egyház és 12 kis kápolna.)» Felsorolja a 32 lelkész nevét, kik közül 5 tudott csak magyarul.

Kovács Ferencz ugyancsak 1868-ban úgy találja, hogy a részint román alattvalóvá vált, részben magyar alattvalónak megmaradt székely telepeket — a körülbelül 2500-nyi városi magyarságot is ideszámítva, 11,500—12,000 főre tehetni; míg a többi fel 65 ezerig — 2000—3000 egyveleg idegennek kivételével — a tulajdonképeni csángó magyarok törzséhez tartozik. A Szereth és Besztercze vizek felső részén lakó csángók, valamint a Szucsava, Moldva és Pruth mellékiek részben már áldozatai lettek az idegen elemnek. A halucesti, szabófalvi, reketenyi, tamásfalvi és aczélfalvi plébániák számos fiókegyházaikkal (mintegy 14—16 ezer lélek) csak részben beszélik a magyar nyelvet; míg a Hus, Horlest és Kotnara anyamegyékhez tarto-

zandók (mintegy 5—6000 lélek) már végkép elfelejtették ősi nyelvöket.

Részletes kimutatást ad az egyes falvakról

		filia
I. Jászvásári kerület.		
1. Jászvásár. Nyelve : német, lengyel, oláh, francia, magyar	2210	
2. Horlest. Nyelve : oláh.....	556	4
3. Huss. Nyelve : német, lengyel, kevés magyar.....	2159	2
4. Galacz. Nyelve : magyar, német, olasz, francia.....	352	
5. Botusán. Nyelve : német, lengyel, oláh, egyes családoknál magyar.....	1031	18
6. Kotnara. Nyelve : oláh, egyes családoknál magyar.....	537	8
II. Szerethi kerület.		
1. Halaucsest. Nyelve : magyar és oláh.....	2554	6
2. Szabófalva. Nyelve : magyar, aztán oláh, kevés német	3577	6
3. Reketén. Nyelve : magyar, oláh,.....	2299	4
4. Tamásfalva. Nyelve : oláh, egyes családoknál magyar .	2335	5
5. Aczélfalva. Nyelve : oláh, magyar.....	2016	8
6. Talpa. Nyelve : magyar, oláh, kevés német.....	1337	10
III. Besztercei kerület.		
1. Bákó. Nyelve : magyar a filiákban : magyar, lengyel és német a városban.....	1010	6
2. Prezest. Nyelve : oláh, magyar.....	2624	11
3. Valén. Nyelve : magyar, kevés oláh.....	3032	16
4. Kalugyerpataka. Nyelve : magyar.....	2986	8
5. Bogdánfalva. Nyelve : magyar.....	1945	4
6. Nagypatak. Nyelve : magyar.....	1426	—
7. Forrófalva. Nyelve : magyar.....	1296	—
8. Klézse. Nyelve : magyar.....	3439	18
IV. Tatrosi kerület. (Ezek bevándorolt székelyek.)		
1. Tatros. Nyelve : magyar.....	1938	11
2. Gorzafalva. Nyelve : magyar.....	2362	12
3. Pusztina. Nyelve : magyar.....	2016	13
4. Dormánfalva : magyar.....	1581	11
5. Foksán. Nyelve : magyar, egyes családoknál német....	912	7

Ezen statistika 1857-ben állítottott össze a jassyi püspök rendeletére. Az összes lélekszám 47,266 lélek volna, mihez 4—5000 ide s tova mozgót kellene venni. Kovács szerint öröndetes a progressio, habár az oláhosodás lassú áramlata folyton tart. 1844-ben ugyanis 43,244, 1851-ben 45,187 ; 1857-ben 47,266 ; 1860-ban 51,049, s ugyanezen progressio szerint 1868-ban 62,914 lélekszám volna. A baj csak az, hogy ezek most már nem mind magyarok.

Van tehát szerinte Moldvában :

- a) székely települő állandó lakhelyvel 11,500—12,000 ;
- b) mozgó magyarság 4—5000 ;
- c) idegen (nem magyar) 2—3000 ;
- d) eloláhosodott csángó a legközelebbi évekből 14—15,000 ;
- e) ősi nyelvet értő és beszélő magyar 44,914—45,919.

A kath. lakosság 62,914. Négy kerület, 25 egyházmegye, 178 fiókegyház, 80 templom, 10 kápolna, 26 lelkész. Iskola természetesen nincs. Az állami iskolák tisztán román tannyelvűek minden faluban.

Veszely Károly a magyarul beszélő csángók számáról a Szt. László-Társaság győri nagygyűlésén úgy nyilatkozik, hogy számuk már egy tizeddel ezelőtt történt összeírások folytán 47,266 lélekre tétetett, de bizonyára a 60,000-et feléri.

1880-ban második moldvai útjáról való jelentésében Kubinszky püspök az új schematismus alapján egyenként mutatva ki a községeket, a katolikusok számát 48,678 lélekre teszi, kiknek fő része magyar. «Többen ezen katolikusok közül — írja a jassyi püspök 1880 febr. 20-án — a román nyelvet is beszélnek ; sok van szegény, kevésbé oktatott, lélekben lanyha és az újabb időben, fájdalom, nem kevés bűn van köztök. Úgy vélem, legfőbb szükség az, hogy kath. iskolák állíttassanak minden plébánián és a nagyobb filiákban. Újabban ily iskolák állíttattak Dormanest, Cinghiet, Dostani és Berzonez községekben, melyeknek segítséget adtam a Szent László-Társulat ajándékaiból. Nagy nehézségünk van kántorok és tanítók nyereségében, kik kellő képzettséggel és jó erkölcsökkel bírnának, s kik képesek lennének a vizsgálatok letevésére és a román oktatásiügyi ministerium útján a tanítási szabadság elnyerésére. A missionariusoknak tehát általános véleménye és óhaja, hogy főképen kántortanító-képezde Bákóban, a missiónak mintegy központján állíttatnék fel.» A legújabb időben ismét került két magyar pap oda, kiknek egyike tudtommal még ma is ott van, és egy fiatal benszülött csángó lelkész.

Meg kell jegyezni, hogy ezen kimutatások mind-egyikében csupán a moldvai csángók és azok közül is a román katolikusok szerepelnek. Miután azonban más felekezetűek, pl. orthodoxok, zsidók és reformátusok is vannak, ez utóbbiaknak

Szászkuton és Galaczon egyházuk is: e tételeket megfelelőleg fel kell emelnünk, hogy az igazsághoz közel álljunk.

Kiegészítésül vessünk egy pillantást a többi romániai magyarok statistikájára is.

Fentebb láttuk, hogy Obedenaire azok számát 36,000-re teszi. Aurelianu volt minister, ezen elfogultsága mellett is tekintélyes író (a *Terra nostra* írója) 1888-ban az osztrák-magyar alattvalók számát 28,136-ra teszi, a melynek egy részét Moldvára le kell vonni, de viszont a naturalisáltakat hozzáadni. Kovács a következő számításokat teszi: Bukarest (főleg magyar) 12,000; Braila (főleg magyar) 1500; Csoplea (főleg bolgár) 600; Krajova (magyar) 1000; Kimpulung (magyar) 75; Popest (főleg bolgár) 800; Plojest (magyar) 1300; Rimnik (magyar) 120; Tergovest (magyar) 75.

A reformatusok öt egyháza: Bukarest, Pitest, Plojest, Braila-Galacz és Szászkut (ez utóbbi megszűnt). Az egyházi hivatalos statistikában a következő számmal szerepelnek: fiók-egyháziakkal együtt: Bukarest 7067, Pitest 405, Plojest 637, Braila-Galacz 516, összesen 8625, mind tiszta magyarok. Azonban egy jó nagy részt számba nem lehet venni, s így Kovács egész megnyugvással teheti 30,000 lélekre az állandóan Nagy-Oláhországban lakó magyarok számát. Azt hiszem, ez a szám inkább túlzottan alacsony volt akkor is, annál inkább az ma. 1886-ban például Krajován 4000 lelket vesz fel Kubinszky püspök, tehát négyszer annyit, mint 12 év előtt. Számít 18 kath. és 6 reformatus és 1 ág. hitv. templomot. A ki a legutóbbi fejleményeket tekintetbe veszi, különösen a háború és a vasutmegnyitás következményeit; azt, hogy például Bukarestben majd minden harmadik ember tud magyarul; nyilvános helyen vendéglők, bérkocsisok, hordárok, cselédség majd mind; hogy magam tudok a vidéken gazdaságot, a hol az igazgatótól kezdve a legutolsó béresig, sőt még a napszámos is mind magyar, azt hiszem, nem merészség azt állítani, hogy a 30,000-nél több, 45,000 vehető alapul bátran az összeszámításnál, s ez is inkább alatta, semmint felette áll az igazságnak. Hisz a bukaresti magyar kaszironak magának 1500 tagja van, s magyar van mindenütt; fájdalom, ott is, hol nem kellene: a nyomorban és bűnben.

A hivatalos statistika 1899-ből Moldvában 24,529, Romániá-

ban 76,462, Dobrudzsában 3117-re, összesen tehát 104,108-ra teszi az osztrák-magyar alattvalók számát, a kiknek túlnyomó nagy része bizonyosan magyar.

Természetesen az összeszámlálás ideje is sokat határoz. Ha a népszámlálás a nemzetközi megállapodások szerint karácsony táján eszközöltetett, akkor nyugodtan lehet a különösen aratás idejére Moldvába menő magyar munkások nagy száma miatt 200,000-re is becsülni a nyáron át ott tartzkodó magyarok számát.

Hintz János a maga derék és felette érdekes kis művében (*Das wandernde Siebenbürgen*, 1876.) 25,000 emberre teszi átlag azoknak számát, a kik Erdélyből évente munkát keresni mennek Romániába, s onnan visszatérnek. Okoskodása meggyőző s így állítását elfogadom. Tenne tehát az Oláhországban tényleg állandóan ott lévő magyarság 70,000 lelket; ehhez hozzáadva a moldvai magyarokat közel 60,000-ben és a bukovinaiakét több mint 10,000-ben: volna az összes állandó magyar lakosság száma Bukovinában és Romániában körülbelül 140,000 lélek. A mihez jönne a most érintett ideiglenesen ott tartzkodó munkássereg.

László Mihály a végeredmény tekintetében nagyon messze túl megy ezen. Ő 250,000-re teszi tisztán a csángók és székelyek számát a bukovinaiak és az oláhországiak nélkül. Azt állítja, hogy Jerney kivételével mind csak felekezeti szempontokon haladtak, sőt adataik még a katolikus csángóságról és székelységről is hibás s megbízhatlan oláh vagy olasz szóra (olaszok a csángók papjai) építenek. Nem vagyok abban a helyzetben, a mint bizonyára nincsen senki sem, hogy határozott ítéletet mondhassak e kérdésben: mikor még az is kérdés, meddig kell egy eloláhosodó községet még mindig magyarszámba venni; hanem a felekezet szerinti összeírást tekintve, kétségkívül szembeszökő az, hogy mindig nagyobb és nagyobb szám mutat-tatik ki, annak ellenére, hogy minden tényező, minden író elismeri, hogy a nemzetiséggel együtt pusztul a felekezet is, s az elrománosodott községek áttérnek az orthodox egyház kebelébe. E feltűnő körülmény — valamint a felekezeti felfogás is — okot ad hinni, hogy a számítások csakugyan nem pontosak, s ha talán nem is oly mértékben, mint László Mihály hiszi, de

mindenesetre elütő, s talán nagyobb számot eredményezne egy pontos és elfogulatlan összeírás, mely a nemzetiség szempontját is kellő figyelemre méltatná.

III.

Ily eltérések mutatkozván magában a statistikában, nem lehet csodálni azon nagy eltéréseket, a melyek a moldvai csángókra nézve a nyelv eredetét, a történelmi fejlődést illetőleg kezdettől fogva felmerültek.

A román hivatalos források felette könnyen elbánnak a kérdéssel. A hivatalos statistika így magyarázza meg ottlétüket: Husz János egyházi szakadása folytán, melynek követői számosak lettek, kivándoroltak a magyarok, a kik aztán a historikusok tanúsága szerint letelepedtek Moldvában. Azonfelül sok letelepedő jött ide azon háborúk idején, a melyeket Moldva viselt Magyarországgal. Ezen felette kényelmes magyarázat azonban aligha igaz, minden valószínűség oda vezet, hogy a moldvai csángók ottlétének magyarázata igen messze időkbe vezet vissza. Zöld Péter maga is csak hagyománynak nevezi azon állítást, melyet a Husz városi (a város mellett volt Hieronymus falu is) lakosok tápláltak. De igazolja nála a hagyományt azon másik huszita csoportról való tudósítás, melyről Baudin Márk scopiai püspök tudósít először 1646. és 1647-ből. E csoport a Dnieszter-folyó partján letelepedett magyarok voltak. Csöböröcsök, vagy mint Ráday Pál értesít benderi 1709-iki követsége naplójában — Csoborcsa, a mint ma hívják: Csuburai, jelentékeny város volt. Ők maguk úgy adják elő, hogy «minnekutána László király Várnánál megveretett a törökök által és azután csakhamar magyar Nesztefejevár is — mit törökül Akkermannak hínak és a Dnieszter-parton van építve — kezőkre esett, akkor maradtak el az ott való lakosoktól, most jobbagysága alatt lévén magának a tatár khánnak, a ki őket egy aga által több Bucákban levő jószágaival együtt kormányoztatja. Jerney vitatja ez állítás igaz voltát. De az tény, mint Turkuli Sámuel levele írja 1725-ben (*Sokféle*. Győr, 1801.): «Most is Krimben a tatár khán protekciója alatt hét magyar faluk vannak, a melyekben magyarul beszélnek. Én azon hét faluk-

ban voltam is.» Magyar telepek voltak ott még 1767-ben is. Zöld Péter hozzájuk utazott ez évben bizonyos Carisi Ferencz nevű öreg missionariussal. Huszról «kocsin hatod napra Csöbör-csökön voltak. Kik, holott 17 esztendeig katolikus papot nem láttak, bennünket úgy fogadtak, mint égből szállott angyalokat. A templomba gyülekeznek minden vasárnap és innepnapon. Ott kezdi Háromszéki öreg ember, ki az olvasást és az írást egy kevéssé érti, előttök imádkozik és az olvasót napjában kétszer velök elmondja... Minden esztendőben két ezer török tallérral adóznak a tatár khánnak vagy fejedelemnek. A vallás dolgában a tatártól semmi háborgást nem szenvednek. Egyedül a tatár khán első feleségének birtoka alatt vannak. Azért senki se meri őket bántani... Azután az öregeket gyónattuk tizenegy óráig. Ezt a terhet jobbára nekem kellett viselnem, holott a magyar nyelvet én tudtam; az öreg P. Ferencz oláhul egy nehányat gyónatott... Tizenkét nap alatt, a mindig tudniillik nálók valánk, meggyónattunk 7139 személyt; újonnan kereszteltünk 2512-öt... Sírás, rivás, jajgatás közt két ezernél több férfi és asszony majd egy magyar mérföldnyire kísérték bennünket s reménykedtek, kérvén a Krisztus vére hullására, hogy nekik a misszió előljárójától papot kérjünk és nyerjünk ki. Azoknak esedezéseket midőn vissza jövet Jassyban az említett előjárónak beadnánk, azt felelé, hogy oda senki sem kíván menni, hogy ő senkit sem kényszeríthet, holott mind csak Moldva számára küldetik. Volt e azóta nálók katolikus pap: nem tudom. Hallgasd meg én Istenem, kérésöket!»

Nem hallgatta meg. A Zöld Pétertől sírás, rivás, jajgatás közt elbúcsúzott magyarok utolszor láttak a derék paterben magyar embert. Saját magyarságok halálát siratták. A haldokló nemzetiség hörgése volt a megható jelenet. Gegő nem volt feléjük. 1844-ben, alig 75 év multán, Jerney már egy magyar lelket sem talált. A mit a tatárok századokon át megkíméltek, rövid idő alatt tönkretette az orosz és román uralom.

Ez a moldvai hussiták utolsó — időközben katolikussá vált — részének vége.

A történetírók, mint említettem, különböző véleményeket

állítanak fel a csángók eredetére és nevére nézve. Egy bizonyos, hogy őslakosok Moldvában, és az is bizonyos, hogy különösen Drágos ideje óta folyvást apad számok. Míg a bukovinai magyarok kimenetelének idejét határozottan meg lehetett jelölni a mádéfalvai események folytán, s a legtöbb székely nagyobb telep sorsát szintén egyes ily üldöztetésekre lehet visszavezetni (Veress S. *A magyar emigratio Keleten* című, felette érdekes művében gyönyörűen leírja egy ily katastropha hatását a zivatartól elkapott egyes egyénekre), addig a csángókra nézve nincs támaszpont s ép azért a legkülönbözőbb vélemények keletkezhetnek. Azon utasítás, melyet az Akadémia adott 1836-ban a Gegő kutatásainak, ma még találóbb, mint akkor. A történelmi nyomozás, oklevelek kutatása eddig majdnem lehetetlen volt a román chauvinismus miatt, mely elzárta az utat a tisztán tudományos kutatás elől is, hiszen Jassy volt éppen ez irányzat fő fészke. Külső nyomokat meg éppen lehetetlen keresni. A milkoviai püspökséghez tartozott Tatros ma tisztán román faluvá vált, a kolostornak csak nyomai látszanak s éppen ott, a hol 450 évvel ez előtt tudós magyar barátok rakták le a magyar irodalom első alapjait, ma hős magyar bakák véresen védik hazájok jogait.

Fel kell tennünk, hogy a csángók ősidőktől ott laknak ; s az utolsó két század alatt küzdenek újra és újra lételökért. A mai viszonyok egyáltalán nem bízatók. Szarvas Gábor, ki nyelvészeti szempontból tanulmányozta őket, a *Magyar Nyelvőr* 1874. évi folyamában a moldvai csángó nyelvről írt munkálatában azt állítja a többiekkel együtt, hogy az északi rész már meglehetősen el van oláhosodva, míg a Bákó vidékbeli déliek a mostoha viszonyok ellenére is aránylag elég éppen megőrizték eddigelé magyarságukat, értem alatta a magyar nyelvet, mert viseletük, szokásaik már ezeknek is egészen oláhosak ; sőt megtett férfiak, saját vallomásaik szerint, egyként beszélnek a magyar és oláh nyelvet. — «*Mán uram, ennek ez a szora l*» ez vala válasza egy beszédes öregnek ebbeli kérdésekre. *Mell akar Bákóba, akarhova menyünk, akar adunk, akar vészünk, az olá ember nem tud magyarul szólni, háccz csak nekünk kell megtanujjuk az ü szovukat. Mük immá ett mendenik olá hitre es törvényez.*» Az asszonynép azonban és az ifjabb finemzedék az oláhból még

nem sokat tud; s ezt csupán az iskoláknak köszönhetni, a mennyiben az alsó falvakban nincsenek.»

Itt önkéntelenül is az a kérdés támad, miként lehetséges az s miként magyarázható meg, hogy egy, a többi magyarságtól annyira távoleső s geographiailag is elzárt nép nyelve aránylag oly kevés sajátságot tüntet föl. A ki így állítaná föl a kérdést, alaposan kérdezne: mert csakugyan a csángó nyelvben a Szarvasnál felsoroltakon kívül még igen sok sajátság van, csak hogy e sajátság egytől-egyig a székelységben is mind megvan; úgy hogy a nyelvbeli adatok kétségtelen tanuskodása szerint a moldvai csángók s a székelység egymástól elszakadt részeknek bizonyulnak.¹

Tartsa bár a történetírás a csángó népet besenyő, kun vagy akár hun maradékoknak, a nyelv eltagadhatlan tényei azt az egyet kétségtelenné teszik, hogy bármikor szakadtak is el egymástól, de a székely néppel hajdanában egy fajt, egy családodt alkottak.

Hasonló véleménynyel vannak Munkácsi Bernát és Kunos Ignác is, a kik ugyanezen czélból tanulmányozták át a csángók nyelvét, a *Magyar Nyelvőr* 1881. évi folyamában megjelent értekezéseikben.

Jerneynek van egy felette érdekes összeállítása azon falvakról, melyek vagy magyar lakosúak voltak, vagy legalább nevöket nyelvünkéből kölcsönözték. Ezek:

Aczél, Aczélfalva, Adzsud, Akna, Alfalu, Almási, Angelest, Ankucza, Aradfalva, Árpás, Babos, Babosfalva, Bár falva, Baja, Bákó, Balumirest, Banka, Barát, Barátos, Barél, Barlad, Barticsfalva, Basó, Barga, Benefalva, Békás, Belnest, Belu-

¹ Meg kell azonban jegyezni Szarvas Gábor tekintélyével szemben is, hogy rám, e téren laikusra nézve egészen meglepően hatottak a csángó nyelvjárás egyes kifejezései. Így egyszer kérdezősködtem az után, hogy az akkortájtban elhalt volt román képviselő, a csángó Rab M. után ki most a legtekintélyesebb ember a csángók közt, így válaszoltak: «A legfejedelmebb ember most, uram, köztünk Estók Mihály». Egy más alkalommal egy csángó asszony a körötte játszó gyermekeket így mutatta be: «Nem testvérek ezek, uram, csak *czinkosok*» (t. i. mostoha testvérek). Ezek aligha mutatnak székely eredetre.

falva, Bene, Bila, Batárvár, Benefalva, Bepelmics, Bera, Berendfalva, Berkenyész, Berkes, Berkó, Berkófalva, Berhest, Berzonca, Besefalva, Besnyós, Biczegős, Bikes, Birjest, Bocsfalva, Boda, Bodfalva, Bogát, Bogáta, Bogèta, Bogdán, Bogdana, Bogdanest, Bogdánfalva, Bohócs, Bohonka, Bohotin, Borda, Borka, Borzfalva, Botosán, Bozó, Bozia, Bozótfalva, Brácza, Brustulóza, Bude, Budefalva, Bugacz, Burafalva, Busjánfalva, Burjun, Büdöskő, Csakló, Csálános, Csatárfalva, Cser, Csík, Andrásfalva, Csumás, Csurgó, Csügés, Darabfalva, Dávid, Dedes, Delen, Derecske, Diósfalu, Diókeszi, Diószeg, Doftána, Doftor, Domafalva, Domnest, Donenest, Dortmánfalva, Dorohó, Dsidafalva, Éleskő, Enyedes, Enkőfalva, Eresztő, Eszkorcen, Eszperesz, Farkas, Farkasfalva, Fedelesfalva, Feketefalva, Feredő, Foksán, Folticzén, Fornikár, Forófalva, Fromoza, Gajdár, Gajcsána, Galacz, Girjest, Godra, Glodur, Gorafalva, Guravoj, Gyula, Gyulafalva, Halaucsest, Halastó, Halom, Hang, Hártyán, Hasznosfalva, Helta, Herkó, Hensa, Hidegkut, Hilip, Hodora, Horgyest, Horka, Horleszt, Husz, Husi, Huszárfalva, Izvora, Jakabfalva, Jánok, Jánosfalva, Jászvásár, Jeronomosfalva, Józseffalva, Jugán, Kakasfalva, Kálmánfalva, Kalugurén, Kalugyerpataka, Karácsonkő, Kászon, Katsir, Kaku-Ruszuluj, Klézse, Komán, Kománfalva, Komántél, Korán, Korbászka, Kordén, Kormatura, Koród, Kosztén, Kotnán, Kovászna, Kosló, Kozmest, Kővár, Kövesd, Kreszest, Kustén, Kisbükk, Lakosfalva, Lápos, Larga, Léczfalva, Lélfalva, Leontinfalva, Leszpesz, Léva, Ludas, Lukácsfalva, Lukán, Lunka, Lunkán, Macskás, Madaras, Madaraska, Máglya, Magasfalva, Magosfalu Szaladja, Magyarfalu, Magyarfalva, Magyarai, Magyarkelő, Magyarkerület, Magyar Marzsinen, Magyarok Szabadja, Majsa, Makszinest, Mánfalva, Mátéfalva, Mátka, Medelén, Méra, Mérefalva, Mergyest, Miklósfalva, Milkó, Mojnest, Mojnestpataka, Mora præfectura, Moizka, Muncselu, Nádas, Nagypatak, Németváros, Nikorest, Nistinte, Nővér, Nyarád, Nyíres, Ócsa, Ónfalva, Onicsén, Orbény, Orcest vagy Orjest, Óriások halma, Ordest, Paskán, Pávafalva, Pelgyest, Ploskuczen, Podur, Podoralok, Pogonat, Pojane, Pojána, Pojána-Korunluj, Pokolypatak, Poncest, Poncest, Porincsil, Prajla, Prelun, Prezest, Pasztine, Radukán, Rákova, Récese, Rekeszin, Rekesz tó, Reketyész, Reketyész, Rekucze,

Ripa, Román, Solymár, Somlyó, Sóskut, Sospatak, Sóstarló, Sóvíz, Szebócs, Szabófalva, Szágna, Szaláncz, Szaloncza, Szamos, Szász, Szászfalu, Szászka, Százkut, Szekatura, Székel, Székelyfalva, Székelypatak, Szekuján, Szépváros, Szerbek, Szercezej, Szeret, Szencsest, Szikla, Szkeja, Szkinen, Szlobozán, Szlobozia Miluluj, Szócsa, Szócsi, Szöllőhegy, Sztánfalva, Sztmgér, Szucsava, Szűcs, Takun, Talpa, Talpas, Tamásfalva, Tarkó, Tatros (melynek könyvtárában másoltaték a magyar bibliának müncheni codexe 1466-ban a befejezés szerint: «E könyv megvégeztetett Németi Györgynek Hensel Emre fiának keze miatt Moldvában Tathros városában ur születésének 146 hatod esztendejéber»), Tasló, Tacsókfalva, Terebes, Tonilósza, Tolvajpatak, Törtelfalva, Trandacile, Trunk, Tupilán, Tusló, Turluján, Ujfalu, Ujfalu, Uz, Üléskő, Ürményes, Valán, Valén, Vale alba, Valeszáka, Varanes, Vasló, Versia, Vidráska, Visonta, Vlédnik, Völcsök, Zapold, Zsevren és Zsivorén.

Épen 340 község az, a melyre ezen összeállítás kiterjed; és egyáltalán nem lehet mondani, hogy Jerney, ki minden egyes esetben történeti igazolással él, teljes alap nélkül állítaná ezeket. Fogalmat ad ezen óriás nagy szám azon elterjedésről, a melylyel régebben bírtak a csángók Moldvában, s egyszersmind azon gyors processusról, a mint ment azoknak elrománosítása különösen az 1626. év óta, a mióta kiszakíttatván a magyar egyház kötelékéből, a római missió kezei közé került vallásos gondozásuk. Meg kell ugyanis jegyezmem, hogy ép úgy, mint Magyarország nagy részén a református neveztetik magyar egyháznak, a kálvinista templom magyar templomnak, s a kálvinista pap magyar papnak: ép úgy Moldvában a róm. kath. felekezet lett azonos a magyarság fogalmával; a magyar vallás a róm. kath. s a magyar pap a missionárius, a ki, fájdalom, legtöbb esetben egy szót sem tudván magyarul, az elrománosodás főtényezője.

Ha elfogulatlanul tekintjük a dolgokat: valóban nem lehet csodálkozni rajta, hogy az elrománosodás folyton ily hatalmasan nyilvánult. Ellenkezőleg, azon kellene csodálkoznunk, hogy ez teljes mértékben nem sikerült. Távol, egészen magára hagyatva élt a kis csoport magyar; sok helyütt minden fogalom, minden ismeret nélkül arról, hogy van egy nagy Magyarország is, melyből csak felette ritkán vetődik közéjük egyes

utazó, melynek hatalmas, gazdag egyháza 1625 után teljesen el látszik feledkezni hitsorsosairól a távol keleten, martalékul dobva őket nemcsak az olasz papok kapzsiságának, hanem, — a mi ezzel csaknem elválthatatlanul együtt járt — a schismának is; úgy, hogy ma sok helyütt sem nyelv, sem vallás nem mutatja többé, hogy ott magyar volt, csak halvány történeti emlékek maradtak fenn.

A nemzetiség szempontjából nem csodálatos e tünemény, mert hiszen ezen eszme újabb keletű, hanem csodálatos a felekezeti élet szempontjából. Hiszen — hogy tovább ne menjünk Romániánál — Sükesi Imre már 1815-ben önként kivándorolt, hogy megteremthesse Bukarestben az első, ma is virágzó református egyházat, s a Szent László-társaság, mely nagy érdemeket szerzett magának ezen a téren, csak 1868-ban kezdette el gyakorlati működését, egy küdöttség által vizsgáltatván meg a magyar telepeket Moldvában. Már ekkor azonban a nemzetiségi eszmék forrongása tetőponton volt; Romániában a legtulzóbb áramlat került hatalomra; s így csak a tapintatos eljárás volt az, melylyel olyan a milyen sikereket felmutatni képes volt a missió.

Kétségkívül szomorú, de egyuttal felette érdekes is e processus, s mindenesetre nagy bizonyíték fajunk életrevalósága mellett azon törhetlen buzgalom és kitartás, a melyet e maroknyi nép oly viharos idők között is folytonosan mutatott vallása és hazája iránt.

Messze vezetne, s nem is tartozik közvetlen feladatomban keretébe, keresni az okokat, a melyek a csángó lakosságnak folytonos összébb és összébb zsugorodását okozzák. Félek tőle, hogy oly térre tévednék, a hol az igazság elfogulatlan keresése félremagyarázásokra adhatna okot.

Annyit azonban fel kell említenem, hogy magok a csángók részéről folytonosan nagyobb és nagyobb nyomatékkal felhangzó jajkiáltások valóban szívrehatók. Az a sírás, rívás és jajgatás szelleme szól belőle hozzánk, a melyet olyan melegen érezünk ma mindnyájan a Dnieszter parti magyaroktól bucsuzó Zöld Péterrel: egy pusztulásnak indult, végelhagyatottságát érző szegény nép — hiszen úgyis hívják magokat: «szegény csángó magyarok» — utolsó kiáltásai.

Már maga Zöld Péter 1781 jan. 11-én intézett egy felette érdekes felterjesztést gr. Batthyáni Ignác akkori erdélyi püspökhöz. «Insuper — mondja többek közt panaszkodva a felterjesztés — patres illi missionarii adeo zelosa erga alias nationes ardent aversione, ut nullatenus inter se — maxime hungarum — pati possint». Egy szegény nép, mely elhagyatottságában még a vallás vigaszaiban sem részesülhet, mert hiszen gyűlölik őt saját papjai. A mit Zöld mond — mint írja — sincero calamo, referenda existimavi, quorum majorem partem longa quinque annorum experientia, ex usu se sic habere benissime didici et oculis vidi».

S midőn mégis — részben e sürgetés folytán — az erdélyi püspök 1787 október 6.-án VI. Pius pápához a végből folyamodott, hogy Moldva, mely a milkoviai, illetőleg szereti és bákói püspökség megszűnése óta mindinkább hanyatlott, egyháziilag az erdélyi püspöki megyéhez csatoltassék, s e célból Dudasy Andrást Rómába küldötte, siker nélkül maradt; mint sikertelenül maradtak Rudnay, Kopácsy, 1845-ben Lonovics, 1860-ban Haynald akkori erdélyi püspök hazafias törekvései.

1791-ben Posoni Tamás minorita atya Moldvából visszatérve ugyanezt panaszolja. «Hinc — inquit — hungarici curatores animarum in Moldavia ita sunt necessarii, sicut panis quotidianus. Major pars populi enim est hungara, quæ valachice vel parum, vel nihil scit».

De még érdekesebb magoknak a gorzafalvi (grozesti) híveknek felterjesztése, melyben kéri a püspököt, hogy «az ártatlanul elüldöztetett kedves lelki pásztorunkat, ugymint t. Páter Posoni Tamás atyánkot vissza adattatni mentől hamarabb a nagy Istenért ne terheltecsék, különben kimondhatlan lelki károkot fogunk tapasztalni, mivel oly talián papot rendeltek közünkben, a ki magyarul nem tud, hanem valamit oláhul, mink pedig nagyobb részt nem tudunk oláhul, és így ha sem nem gyónhatunk, sem magyar oktatásokat nem hallunk, csakhamar mind hamar mind oláhvá leszünk, a mint ennek előtte is sokan lettek; már a templomban is igen kevesen kezdenek járni, egy szóval egészen elidegenettünk, a miolta t. Páter Posoni Tamás lelki atyánkat nagy sírások, zokogások között közüllünk elszalasztók, a kit mai napig is sirat az egész megye, és átkozódik

arra, a ki ennek a dolognak oka volt, mivel nem egyébbül, hanem irigységből esett, hogy nagyon fogja vala pártunkat».

De hogy a jelen században is folytonosan szenvedtek a szegény csángók: igazolja Papp Sándor minorita atyának Tatrosból 1839 márcz. 4-én kelt, s Ardocio Rafael jassyi püspökhöz intézett irata és még inkább ugyanazon időből a Szent-székhöz intézett kérvénye. Mind a 9 megyéből aláírta a nép színe-java.

«Mi moldvai magyar katolikusok — kezdődik a kérvény, — térdre esve, és szentséged előtt földre borulva könyörgünk azért, hogy minket meghallgasson; mert mi könyhullatással panaszkodunk szentségednek, hogy a legjobb papokat elkergetik innen Moldvából, és a kik minket rossz példájokkal botránkoztatnak, és nekünk nem szolgálnak s mégis bért vesznek, azokat meghagyják és hibáikat eltakarják Szentséged előtt». Kérik a magyar papokat: könyörögnek ő szentségének: «hogy nekünk igazságunk vagyon Szentségednek könyörögni, hogy minket veszni ne hagyjon».

És e panasz már három évvel azután volt, a mikor Gegő Elek missiója befejeztetett.

Sőt még 1860-ban is áll a panasz és áll ma is. Az esztergomi érsekhez intézett kérvényekben kifejtik, hogy ha a hitben erősek, azt csak szegény magyar papjaiknak köszönhetik, de nem olasz papoknak; s aztán így folytatják megható egyszerűséggel:

«Vannak most is olaszok (papok), kik sem oláhul, sem magyarul nem tudnak, magyarul nem is tanultak soha, oláhul valamit 6, 7 esztendőre megtanul, mivel olasz oláhval valami szavakban egyez; így, ha prédikál vagy egyszer, senki sem érti, mert sem oláhul, sem olaszul nem mond, még az született oláh sem érti mit mond, inkább kineveti; mink útra járunk országban, csak megtanulunk valamit, de az ifjuság, fehér népeink egy szót sem; így tehát hányan és hányan drága szentségek nélkül kimulnak e világból, ha gyóntatni is jó, ő mondja az övét, de egymást nem érti: oh hányan és hányan sírva jó lelki szegények mondják, oh isten agy moldvai szegény magyarnak magyar papot, oláhnak oláh papot; utoljára is olasz papok 9, 10 esztendeig ülnek, nem keresik templomainkat ékesíteni, azt kit diszire elébb emelni; nézik csak maguknak pénzt keresni, avál 1000—

2000 aranyokkal hazájukban menni ; úgy következőleg mindnyájan utánok cselekszenek, úgy, hogy olasz magyar papjainkat ha lehetne egy kalán vízben elvégeznék . . . Így tehát egybegyűlve mindnyájan elkeseredett szívvvel notariusunkhoz futván legkisebbtől legnagyobbikig, esdekelve szent atyánkhoz folyamodunk mind magyar ajku szegények igazi érzéssel kegyes hitbéli pártfogónkhoz és törzsökös magyar nemzet apostolához térden állva folyamodunk, minket meghallgatni, mű kérésünket elfogadni, kik e hullámok között, a hol nekünk sátán lesben áll, elveszni ne engedne».

Hogy mennyire megy az ottani olasz szerzetesek elfogultsága, mutatja egy eset, hogy 1855-ben kémnek, spiónnak nevezték egyik magyar érdemes főpapunkat, a ki Csügesbe ment botanisálni s a szegény, elhagyatott nép által körülvetve, hozzájok egy pár bátorító szót intézett.

Nem akarok további részletekbe bocsátkozni : megszerezheti azt bárki is a közzétett jelentésektől ; sem azt nem akarom részletezni, hogy Románia törvényei a magyar nyelv végleges kirtását mennyire előmozdítják, s hogy a magyarul tudó papok száma felette csekély, az összes polgári hatóság — a községig le, — és az iskola is minden községben, pusztán egy pár nagy kinnal megvédett magyar református iskolát kivéve, tisztán román lévén : az elrománosodás munkája fokozatosan folyik ma is, s valóban nem sok biztatást rejt a jövő, e derék, becsületes, maroknyi nép jövőjére nézve, melyről azt mondja egyik olasz missionárius, hogy egy belőle többet ér négy oláhnál, és melynek különös jó tulajdonságait, mértékletességét, szerénységét és szorgalmát nemcsak a kintjártak mindegyike egyértelműleg ritka összhangban dicséri, hanem a kikről a mellettünk bizonyára nem elfogult Schuller is így nyilatkozik *Geschichte des transalpinischen Daciens* című művében (Bécs, 1781. II. köt, 123 l.): «Der schönste Leibeswuchs beyder Geschlechter, den ich je an einem Volke gesehen habe ; eine ungemeyne Geschicklichkeit zu allem, was sie vor die Hand nehmen, welche sie jederman empfiehlt, und ein wohlanständiges, freyes, gefälliges Wesen, welches gemeinen Leuten, woraus diese kleine Nation bis auf ihren Adel meistens besteht, selten eigen ist : dies sind die Züge, wodurch sie sich von vielen andern ganz kenntlich macht».

Ennyi az, a mit a moldvai csángókról most elmondani akartam.

Talán megengedi az olvasó magyar közönség iránt érzett tiszteletem, hogy egy kérdéssel zárjam be soraimat :

Hiszi-e bárki, hogy van még egy másik olyan, már mind politikai és kulturai, mind anyagi tekintetben határozottan emelkedő viszonyok közt levő nép, mint a magyar, a mely még hozzá árva, elhagyatott, távol rokonságok után is epedve sóvárog, a mely közvetlen közelében vele azonos nyelvű és vallású, nálánál semmi esetre nem rosszabb közvetlen testvérét, a mint a legközelebbi események igazolják, legádázabb ellenségei körében évszázadok óta oly teljes magára hagyatottságban tudva, még csak résztvevő szót sem küld felé, legfelebb egy-egy vox clamans in deserto-t hallat 80—100 évenként egyszer tájékaról, s nyugodtan törődik bele a derék maroknyi népnek halálküzdelmébe, hihetetlen közönynyel nézve utolsó vergődését?

GYÖRGY ENDRE.

A LESZERELÉS GAZDASÁGI HATÁSÁRÓL.

Az az óriási háború, mely most már a negyedik évbe kezd belenyúlni, a vele kapcsolatos kiéheztetési és kimerülésig küzdő célzataival az érdekelt országok közgazdasági viszonyait előbb nem sejtett módon összezavarta, a közgazdasági politikát utópiás intézkedésekre szorította és a gazdasági erők szabad fejlődését majdnem teljesen megsemmisítette.

Most, hogy a háború befejezése legalább a népek óhaja szerint közeledik: kormányok és közvélemény a leszerelés eszméjével foglalkoznak. Visszaemlékeznek, hogy a «mobilisatio», főképp miután azt a tervezettnél sokkal hatalmasabb arányokban kellett kifejteni, és nemcsak a katonaságot, hanem a «népet» (18—52 évek között levő munkabíró férfit) is a harcztérre kellett küldeni: nemcsak hadi, hanem és főképp gazdasági szempontból meglepetéseket szült, melyeket rendkívüli törvényekkel, rendeletekkel és intézkedésekkel kellett hatásukban túrhatókká tenni. Most, hogy a «demobilisatio» áll a láthatáron, most fontolóra kerül a kérdés, miképp lehetne a majdan beállandó gazdasági meglepetéseket elkerülni, illetőleg miképp lehet a mai kivételes gazdasági viszonyokat ismét visszaterelni abba a kerékvágásba, a melyben a háború előtt voltak, és miképp lehet ezt az átmenetet a gazdasági élet legkisebb zavara nélkül rendezni. E fölött folyik most mindenfelé a tanácskozás, e végett szerveztek Ausztriában átmeneti gazdasági hivatalt és akar nálunk a kormány átmeneti gazdasági ministeriumot alakítani.

Nagy és nehéz feladat megoldásáról van szó. A ki saját háztartásában körülnéz, és tapasztalja, milyen drága az élet, a ki látja, hogy sok esetben a maximált árakon nem tudja megszerezni azt, a mi kell, és a rendeletek ellenére nagyobb árt ad és ekképp törvényellenesen cselekszik és büntetésnek teszi ki

magát, csak hogy a nélkülözhetetlen szükséges árút megszerezhesse, a ki meggyőződik, hogy sok esetben még a legnagyobb árban sem tud bizonyos háztartási cikkekhez (főképp ruhához) jutni: az következtetést vonhat arra a gazdasági helyzetre, melyben ma az ország van. Pénz van elég, a pénz könnyelműséggel jut piacra — de árúban van hiány, árúhoz nem lehet férni.

Hogyan lehet itt rendet csinálni? Mihez kell mindenekelőtt fogni? Hol van a menekvés útja? Mit kell az átmeneti intézkedéseknél első sorban tenni, és hogyan jutunk végre oda, hogy az átmeneti gondoskodás feleslegessé váljék?

Ha végig tekintünk gazdasági állapotunkon: mindenekelőtt meg kell állanunk az «emberanyag»-nál. A háború kivett a gazdasági életből legalább 3 millió munkabíró férfit (a 18—52 éves korbeliek 75 %-kát); ezzel gyöngítette a mezőgazdaságot és az ipart, kényszerítette, hogy helyükbe nőket, foglyokat és az iparnál katonailag fegyelmezett munkásokat alkalmazzon. Ebből a 3 millió munkabíró férfiból egy rész hazájáért a harctéren elvérzett; egy rész ellenségeink fogságában sinylődik; és egy rész mint rokkant néz a jövő elé. Ime az átmeneti gazdaság teendőinek egész sorozata. A rokkantak megmaradó munkaerejét mindenekelőtt alkalmas uton ki kell puhatolni, ki kell képezni és a jövő gazdaság számára biztosítva elhelyezésükről a mezőgazdaságban, az iparban, a kereskedésben, a forgalmi életben gondoskodni kell. Az ellenségeink fogságából visszakerülő katonáinkat se szabad egyszerűen a világnak eresztetni; lesz közöttük sok, ki hosszas távolléte alatt elvesztette a megélhetés lehetőségének módozatait; elszenvedett nyomorát most nem szabad azzal tetézni, hogy munkabíró korában koldus pályára vonuljon. A hazájukért elvérzett vitézek özvegyei és árvái a gazdasági élet számára szervesen beillesztendőek; a segélyezésnek legkárosabb módja magára a segélyezettre épűgy, mint az országra az, ha a segélyezés következtében a segélyezett a munkás életre elvesz és csupán a nemzet hálájából táplálkozik. Mindezen feleletek mellett talán a legnehezebb a katonai szolgálatban működő nagy munkabíró erőnek a katonai kötelelkből való kivonása és a gazdasági életnek leendő átadása. Arról van szó, hogy a mai katonák ismét munkás elemei legye-

nek az országnak. Arról van szó, hogy a harcztereken most küzdő munkás ismét visszatérjen régi foglalkozásához. Nem foglalta-e el helyét időközben más; talál-e még régi gazdájánál megfelelő alkalmazást; az önálló gazda megtalálja-e otthonát, van-e ott még «instructio», vagy elhagyott, elcsenevészett gazdaságra akad? Az iparos megtalálja-e műhelyét, vagy időközben elvesztette-e üzleti összeköttetéseit, talán versenytárs telepedett meg városában, és reménytelenül nézheti a helyet, a hol előbb virágzó üzlete állt! Hogy és mikép fog az a millió munkabíró férfi a harcztérről hazájába és itt otthonába, és ezután jólétbe jutni? A közlekedési eszközök milyen rendszeres kezelése szükséges ily tömegek szállítására? Milyen sorrendben jut a mezőgazda, az iparos, a kereskedő régi munkatársai közé; ezek azok a gondteljes feladatok, melyeknek megoldását az «emberanyag» demobilisatiójánál el kell érni.

Hogy az «emberanyag» demobilisatiója sikerüljön, ahhoz a hadparancsnokság s a polgári hatóságok és szervezetek jóakarátú együttműködése szükséges. A hadparancsnokságnak le kell szoknia arról a túlhatalmaskodó dictaturáról, melyet, fájdalom, most a háború alatt, talán kormányunk túlengedékenysége folytán még tisztán polgári ügyekben is gyakorolt. A leszerelésnél első sorban a polgári kormány dönt és a katonai kormány többé-kevésbé a polgárinak végrehajtó közege, a mint ez különben alkotmányunk szerint úgy is van. Ministeriumunkban a honvédelmi ministerium épúgy, mint a hadügyi, az egységes kormánynek tagja és nem feje. Az «emberanyag» leszerelésénél a kormánynek ismernie kell az anyag minőségét, és ez okból az általa meghatározandó részletezés szerint a hadparancsnokságnak feladatává teszi minden egyes katonáról a megfelelő statistikai adatok felvételét. Ez adatok alapján meg fogja állapítani, hogy az országban az illető szaktestületek útján beszerzett tájékoztatás útján hová lehet legcélszerűbben az illető katonát elhelyezni. És ennek alapján fog azután a hadparancsnokság az elbocsátásról és hazaszállításról gondoskodni.

Az «emberanyag» leszerelésével kapcsolatban áll a hadikészletek rendszeres felosztása. Az a sok élelmiszer, a mi akár raktározva, akár lefoglalva hónapokra még készenlétben lesz; az automobilon egész tömege, a hozzátartozó felszerelésekkel

és kőolajjal, mely a háború befejezésével feleslegessé válik; a fuvarok és lovak nagy mennyisége, melyet kényszer útján a katonaság számára foglaltak le és majdan, mint fölösleges rendelkezésre áll; az a sok nyersanyag, fém, gummi, bőr, gyapju, pamut, kender stb. stb., mely a háború szükségletei számára nagy gonddal és erőszakkal felhalmozódott: — most mind átkerül a gazdasági élet javára. Ehhez is rendszeres megosztás, gondos elosztás és megfelelő eljárás szükséges, nehogy a tárgyak elpocsékolassanak és hogy azokba a gazdaságokba, illetőleg gyárakba vagy iparüzletekbe jussanak, a melyek leginkább rászorulnak, vagy a honnan annak idejében erővel elvették.

A felsoroltakban is látjuk már az átmeneti gazdálkodásnak azt a törekvését, hogy a hadi «leszerelés» tulajdonképeni célja nem a leszerelés, hanem az ország elhanyagolt vagy csökkenőben levő gazdasági állapotának kellő «fölszerelése», kellő megerősítése. És tényleg az átmeneti intézkedésnek fősúlya abba helyezendő, hogy a háború által rendes fejlődésében meggátolt és így visszamaradt közgazdaság ismét fejlődőképessé legyen; ez pedig nagyobb gonddal jár, mint a hadileszerelés rendszeres keresztülvitele.

Ha az egyes gazdasági ágakat sorba vesszük, a háború súlyos nyomait még ott is megtaláljuk, a hol nagy nyereségek a jólét látszatát tüntetik föl. A mezőgazdaságban a magas árak szemkápráztató fénye nem tudja eltávolítani azokat a sötét foltokat, melyek az egyes gazdaságokban a háború közben mutatkoznak. Az állatlétszám minden tekintetben fogyott: kevesebb a ló, az ígás marha, a tenyészállat, a tehén, a sertés és ezzel kapcsolatban kevesebb az állati trágya; műtrágyát pedig alig lehet kapni, és így a föld javítása elmaradt. A gazdasági szerszámok és gépek gyártása a háború alatt — az illető gyárak másnemű elfoglaltsága folytán — visszafejlődött, külföldről gépet nem lehetett szerezni. S így a gazdaságok jókarban tartása, felszerelésük kiegészítése vagy bővítése lehetetlen volt. Az átmeneti gazdasági ministerium hivatása lesz itt rendszeres segítségről gondoskodni; a beszerzési források, esetleg külföldre utaztatás útján, a hazai iparosság serkentése, külföldi gépek beszerzési módozatainak megállapítása, a gazdák hitelviszonyainak rendkívüli fejlesztése, a szövetkezetek

erős támogatása, szóval rendszerbe öntése annak az eszmének, hogy a gazdaságok elmaradt felszerelése a legrövidebb idő alatt megfelelő legyen.

Az ipar terén is lényeges változást teremtett a háború. A gyáripar, ha csak valamikép lehetett, átalakult hadiszerek gyártására. Összes fémiparunk, gépiparunk, fonó- és szövőiparunk, bőriparunk elhagyta előbbi működési terét. Nagy kérdés és feladat, mikép fog itt a visszaterelés bekövetkezni, és mikép alakulhat át ismét nagyiparunk sok ága a polgári szükségletek fedezésére; pedig ennek be kell következnie és pedig minél előbb, mert legtöbb gyártmányban oly nagy a hiány, hogy a rendes élet szükségleteiben nyomorúság jelentkezik. Ez az átalakulás mindazáltal nagy gondot igényel, főképp azért is, mert a gyártáshoz szükséges nyersanyag és félgyártmány vagy teljesen hiányzik vagy csak szűkösen szerezhető meg.

Itt lép fel az átmeneti kormány egyik legnehezebb feladata: a nyersanyag megszerzése. Annál nehezebb ez a feladat, mert a nyersanyagok nagy része nemcsak külföldi, hanem tengerentúli és most e nyersanyagok számára a háború által megviselt többi európai népek, kivált Németország, Ausztria, Olaszország és Franciaország is keresőkül jelentkeznek és ezen tengerentúli anyagok behozatalánál a hajófuvar gyér volta és ennél fogva drágasága, sőt sok esetben teljes hiánya nagy akadályul szolgálhat. Nagy körültekintés, a külföldi államokkal szoros kapcsolat és egyetértés, a tengeri hajózás rendszerbe helyezése és sok minden más éber figyelmet igénylő intézkedés leendő szükséges, ha e téren zökkenés nélkül akarunk a jövőben boldogulni.

Ha így a nagy gyáripar helyzete az átmeneti időben sok gonddal jár, a kis- és kézműiparnál is a háború súlyos nyomainak megszűntetése sokoldalú tevékenységet követel. Az önálló mesterember, ha hadbavonult, sok esetben virágzó üzletet hagyott el, melynek ezentúl nem volt vezetője és így visszajöttkor puszta műhelyt talál és iparát majdnem újra kezdheti. A társadalmi és ipari szervezeteknek élénk tevékenységét kellene felkelteni, hogy az itt mutatkozó bajok gyorsan és kellő időben orvosoltassanak; mélyen be kell nyúlni az ország különböző vidékeire, ha az itt különben helyrehozhatlan bajok

kat orvosolni akarjuk ; szerető gondal kell megteremteni azokat a hitelforrásokat (a fennálló hitelintézetek és szövetkezetek pártolásával), melyekből a megújuló iparüzletek új életerőt merítsenek. Az iparkamarák és ipartestületek tevékenységét fel kell ébreszteni, hogy a bajokat kellő időben felismerjék és gyógyításukhoz hozzá lássunk. Mesterembereinknek azt a részét, a mely elég szerencsés volt üzletét annyira-mennyire a háború alatt fenntartani, támogatni kell a további működés sikeres folytatásában és e téren talán legfontosabb teendő az leendő, hogy a szükséges nyersanyaggal kellő mérvben el legyenek látva és elég hitelre tehessenek szert. Az ipari hitelszövetkezetek ügyét különösen most kellene és lehetne fejleszteni ; mert soha alkalmasabb időpont nem lesz, mint most, midőn a szövetkezés nagy előnyeiről iparosainkat gyakorlatilag könnyen meg lehet győzni.

Az iparágak közül egyet külön kell kiemelni és ez az építőipar, mely a háború alatt a barakkokúl és hadicélokra szolgáló építkezéseken kívül foglalkozást nem talált, pedig az építőiparral kapcsolatban egész sereg iparág, az asztaloság, a lakatosság, a bádogos, az ács, a téglavető, a cementipar, a kályhás, a tapétás stb. stb. szenved, ha az építés szünetel. Az építőiparral szoros kapcsolatban áll a lakáskérdés, a lakásnyomor, a lakáshiány és esetleg a lakásdrágaság, melyet az utolsó két évben a kormány rendelettel igyekszik mérsékelni, de mely okvetlenül kitör, ha kellő időben nagyobb építkezés nem következik be. Ha valahol, itt a kormány fukar politikája mély sebeket okozott közgazdaságunknak. Ma állítólag 2000 lakást bérel az állam különböző hivatalok számára Budapesten. Milyen nyomást gyakorol a lakáspiacon egy ilyen verseny, az könnyen elképzelhető. Múlhatatlanul szükséges, hogy az állam a magánosoktól elvont lakástömeget minél előbb visszaadja a polgári használatra és saját maga számára minél előbb építsen alkalmas hivatalos helyiségeket. De az átmeneti gazdálkodás hivatala nem nézheti közönyösen a fővárosi lakásviszonyok nyomorúságát ; nem tűrheti, hogy munkáslakások nincsenek, hogy a kis lakások hallatlan drágaságuk mellett is rondák és egészségtelenek. A kormány és a törvényhatóságok, főképp a székesfőváros kötelessége minél előbb alkalmas épületcsoportok

megteremtésével e bajokon segíteni. Ha így az állami és hatósági építkezés megkezdődik, ha továbbá a lakbérviszonyok rendeztetnek, a magánépítkezés is meg fog indulni és az építőipar ismét fel fog lendülni.

A nagy foglalkozások közül a kereskedés az, a mely a háború alatt rendes medréből majdnem teljesen kivettetett. Mindazok a czikkek, melyek a katonaság és a hadiszükségletek számára lefoglaltattak, egyúttal a rendes kereskedés kezéből kivettek és mesterséges szervezetek (haditermény-részvénytársaság, központok) hatáskörébe kerültek. A katonai élelmezés folytán a legfontosabb élelmiczikkék forgalmának szabadsága megszűnt; törvényhatóságok külön forgalmi területeket alkotnak, melyekből csak hatósági engedéllyel lehetséges a kivitel. 60 vagy 70 önálló forgalmi terület áll fenn, mely egyik a másiktól el van szigetelve, mintegy önálló kereskedelmi terület. Az önálló magyar vámterület lelkes híveinek most alkalom nyílik az önállóság áldásait gyakorlatilag tanulmányozni; láthatják, hogy miként fejlődik a csempészet, talán saját eljárásukból tudják, hogy csak a törvények és rendeletek megsértésével, tehát büntetendő cselekménnyel szerezhették meg a szükséges élelmiczikkékét. Az átmeneti kormány egyik fő feladata lesz leszerelni a központokkal való gazdálkodást. Igaz, ezt hatalom-szóval máról holnapra nem lehet tenni; itt roppant óvatossággal kell majd az átmenetet biztosítani és pedig annyival is inkább, mert e központok szoros kapcsolatban vannak a nyersanyagok biztosításával és azonkívül a népélelmezés rendszeres fenntartásával. Irányadó legyen e téren a kereskedés szabadságának visszaállítása mihelyt lehetséges és ne ámítson senkit se az a remény, hogy mesterséges szervezetekkel, mintegy monopolszerű intézményekkel (gabonamonopol) akár a nemzet számára gazdasági, akár az állami pénzügyek számára előnyös viszonyokat lehetne elérni. Seholy sem boszulja meg magát a mesterséges szervezet jobban, mint a kereskedés terén és a ki erre a tapasztalatra a központok uralma alatt nem jutott, annak a tények megfigyelésére kevés a tehetsége.

Az átmeneti hatóság legnehezebb feladatai közé tartozik a drágaság megszüntetése és vele kapcsolatban a valutaügy rendezése.

Minden háborúval és nemcsak nálunk a pénzviszonyok romlása és az élet drágasága kapcsolatos. Általános gyógyszer vagy gyors orvoslás e téren nincs. Az egyedüli mód mindkét ügyben sikerre jutni: a gazdaságot rendes medrébe terelni és annyira fejleszteni, hogy a nép gazdaságára súlyosodó ezen két nagy baj lassan-lassan megszűnjék. Erős közgazdasági fejlődés, elhárítása mindazoknak az akadályoknak, melyek a háború folyamán a belső forgalomban épúgy, mint a nemzetköziben jelentkeztek; előmozdítása mindazon intézményeknek, melyek a gazdasági erők szabad működését biztosítják és fejlesztik; jó nemzetközi összeköttetések; közlekedési rendszerünknek erősebb kifejlesztése, a Duna nemzetközi forgalmának előmozdítása, szóval minden, a mi a közgazdaság erősödésére és fejlesztésére szolgál, fogja a drágaságot apasztani és fogja valutánkat megszilárdítani.

Ime a leszerelés és az átmeneti gazdálkodás képe!

MATLEKOVITS SÁNDOR.

IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS ÉS MŰVÉSZET- TÖRTÉNET.

Valamely tudomány elméletéről és módszereiről írott tanulmányok száma rendszeren akkor szokott megszorodni, mikor az illető tudomány érzi, hogy célja elérésére a régi eszközök nem elégségesek többé, mikor új feladatok merednek eléje, mikor a tudomány fordulóra érkezett. Úgy látszik, ez áll ezidőszerint az irodalomtörténetírásra is. Az utolsó két évtizedben egyre-másra bukkannak fel új és új elméletek, melyek az irodalomtörténetírás eddigi felfogását részben vagy egészben elítélve, új utakat ajánlanak s a többi rokontudományok mintájára vagy azoknak kombinálása által új módszerek alkalmazására ösztönöznek.

Némelyek az irodalomtörténet elérdektelenedését főképen a túltengő philologisálásnak róják fel.¹ Pedig aligha itt van a baj. A philologiai kutatást az irodalomtörténet egyfelől sohasem fogja nélkülözhetni, másfelől ez a disciplina nincsen is egyedül ehhez a tudományhoz kötve. Épen akkora szerepet játszik ez mindenféle történettudományban: az általános történetírásban épen annyira fontos, mint a philosophia történetében és mint — persze bizonyos átvitelrel és különleges alkalmazásban — a művészetek történetében is.² Egyébként

¹ W. Wetz: *Über Literaturgeschichte. Eine Kritik von Ten Brink's Rede «Über die Aufgabe der Literaturgeschichte.»* Worms, 1891. 49—62. l.

Oskar F. Walzel: *Analytische und synthetische Literaturforschung. I.* Germanisch-romanische Monatsschrift. 1910.

Rudolf Unger: *Von Werden und Wesen der neueren deutschen Literaturwissenschaft.* Die Geisteswissenschaften. 1914. 27. füzet.

² A philologia mai felfogása eltér a régittől, mely túlságosan összefoglaló szerepet tulajdonított neki. Különösen Boeckh, ki szerint a philologia «die Erkenntnis des vom menschlichem Geiste Produzierten, d. h. Erkannten,.. Wiedererkenntnis und Darstellung des ganzen vorhandenen menschlichen

is egy különben nélkülözhetetlen segédeszköznek talán túltengő alkalmazása sohasem lehet tudományelméleti kérdés, legfeljebb methodikai, mely nem vág az illető tudománynak legmélyére.

Bármely elméletnek, mikor a vizsgálat alá vett tudománynak sajátos lényegét keresi, egyik legfőbb kötelessége, hogy elhatárolja magát a rokon tudományoktól, hogy kijelölje azokat a határvonalakat, a melyek elkülönítik a szomszédos területektől. Ilyen szomszédos területek az irodalomtörténet számára a többi történettudományok.

A modern irodalomtörténet legnagyobb hatású elmélkedője s — a mi a synthesiseket illeti — ma is legjobban követett mestere Taine. Tainet ezek a határkérdések nem érdekelték, sőt azt lehet mondani, hogy nem is férték el rendszerének keretei közé. Taine a történettudományokat szoros egységben látta, s ezeknek területén belül nem ismert el önálló, zárt, egymástól különböző módszerű és feladatú disciplinákat. Hogy legmélyebb lényegében a történetírást, s általában a szellemi tudományokat sem választotta el a természettudományoktól, s ezek módszerét akarta ráerőszakolni amazokra, az most a mi szempontunkból nem jön tekintetbe. Egyébiránt is egész, meglehetősen nagy irodalom foglalkozik vele.

Wissens.» *Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*, herausg. von E. Bratuschek, Leipzig, 1877, 2. Aufl. von R. Klussmann, 1886. 10. és 16. l. — Bonnet (*La philologie classique*, 1892) és Usener (*Philologie und Geschichtswissenschaft*, Bonn, 1882) már erősen csökkentik a philologia kiterjedését és az egyes szerzők s az egyes művek magyarázatára szorítják. — Legtálalóbban Wundt határozta meg a philológiát. «Die Philologie liefert die Hilfsmittel und Methoden, mittels deren der Tatbestand jedes einzelnen Geschehens sichergestellt und auf seinen inneren und äusseren Wert geprüft werden kann. Die Philologie erscheint so zunächst als *Hilfsgebiet der Geschichte*. Aber da alle Geisteserzeugnisse aus historischen Bedingungen hervorgegangen sind, so ruhen sämtliche andere Geisteswissenschaften wieder auf der Basis der Geschichte und es erstreckt sich daher auch auf sie das Mittleramt der Philologie.» *Logik*, III. kötet, III. kiadás. 309—310. l. — Julius Petersen mindezeketől eltérő, egészen eredeti módon határozza meg a philológiát. «Philologie ist die jedesmalige nationale Bindung zwischen Sprachgeschichte und Literaturgeschichte.» *Literaturgeschichte als Wissenschaft*. Heidelberg, 1914. 8. l. — L. még Bernheim: *Lehrbuch der historischen Methode* 5. és 6. kiadás. 87—92. l.

Taine a történettudományokat, az irodalomtörténetet s a művészettörténetet az általános culturtörténet, vagy mondhatnók eképen is: az általános idea-történet szempontjából vizsgálta. Főcélja volt: az emberiség történeti változásainak vezérlőgondolatait megállapítani, belepillantani a felváltva uralkodó eszmei rejtekekbe s ezáltal következtetést vonni le valamely népfaj lelki alkotottságára, vagy — más keresztmetszetben — egy bizonyos kor hangulatára, tekintet nélkül a faji különbségekre.¹

Ennek a célznak elérésére Taine a képzőművészeteknek és még ezeknél is nagyobb mértékben az irodalomnak történeti tanulmányozását rendkívül fontos eszköznek tartotta. Az egyes irodalmi termékekből — szerinte — sokkal biztosabb következtetést vonhatni egy korszak vezető eszméire, segítségével sokkal határozottabban, élesebben megrajzolt képet alkothatni egy népfaj lelki sajátságairól, mint bármilyen jelentékeny és nagy következményű politikai eseményből.² Az irodalomnak, a művészetnek jelenségei tehát mind megannyi kulcsok, melyeknek használatával egymás után pattannak fel az egyes emberi fajták, vagy történeti korszakok szellemének eddig zárt titkai.

Taine tehát eképen az irodalomtörténetet az általános történettudomány számára megbecsülhetetlen jelentőségű tanulmányyná tette. De, a mikor így felemelte, ugyanakkor — épen szempontjának következetes végiggondolásával — le is sülyesztette egy nagyon fontos segédtudomány rangjára. Mert ha az irodalomtörténet, s vele együtt a művészettörténet is, annyiban bírnak jelentőséggel, a mennyiben az általános történetírás számára hasznot hajtók, akkor önálló életük nincsen, akkor értéküket az általános történettudomány szabja meg.³

¹ L. pl. ez utóbbira Byron jellemzését. *Az angol irodalom története*. Ford. Csiky Gergely. IV. kötet. Lord Byron. VI.

² L. *Az angol irodalomtörténet* bevezetését.

³ Hogy már maga az értékelés és tény-megállapítás viszonya is mekkora különbséget von köztük, hogy az irodalom és mindenféle művészet-történetben a tény-megállapítás az értékeléstől el nem választható, azt Taine nem vette észre. — V. ö. Lukács György: *Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez*. Alexander-Emlékkönyv. Budapest, 1910. — Fogarasi Béla: *Az irodalomtörténet filozófiai problémái*. Egyet. Phil. Közl. 1915. IX—X. füzet.

Hogy mennyire az irodalomtörténeten kívül helyezte Taine az irodalomtörténeti kutatás célját, mutatja az *Angol irodalomtörténetnek* célkitűzése: «Szándékom megírni egy irodalom történetét s egy nép *psychológiáját keresni benne*».¹ Ugyanez volt a célja Taine képzőművészeti tanulmányainak is.

Taine után kapott erősebb lendületre az az irány, a mely az irodalomtörténetírást nem annyira az általános koreszmékkel és nemzeti sajátságokkal hozta kapcsolatba, mint inkább az alkotó művészek lelki tulajdonságaival.² Az irodalmi termék ismét kulcs gyanánt szolgál, de most már nem az emberiséget, a nemzeteket vezérlő ideák megismeréséhez nyit utat, hanem sokkal nehezebben feltárható rejtekekhez, a művész lelkéhez. Egy írónak képzeletvilágára, érzéseinek sajátságára, temperamentumának hőfokára és rhythmusára, akaratának irányára, gondolatainak egész területére és összetételére az alkotta művek a legbecsesebb útmutatásokkal szolgálnak, belőlük az író lelkének lényege ismerhető meg.

Ez a gondolat természetesen megvan Taine elméletében is, a költők, művészek lelki alkotottságának kutatását ő is igen fontos feladatnak tartja, de előtte ez is csak eszköz. Eszköz, melynek segítségével a fajok és korok *psychológiáját* könnyebben megérthetjük. Szóval ennek az egyéni *psychologiai* megismerést célul kitűző irodalomtörténetnek elméleti és gyakorlati munkásai csak Taine egyik gondolatát fejtették ki bővebben és tették egyedül uralkodóvá.³

Ez az irány is ugyanabban a folyamatban szenved,

¹ Bevezetés. VIII.

² Persze már Taine előtt is látjuk példáját, különösen Sainte-Beuve-ben.

³ Wetz (i. m. 62—73. l.) ki is jelenti, hogy Taine irányát kell folytatni, de a műveket — nem mint ő tette, culturhistoriai — hanem *psychologiai* szempontból kell kiaknázni. — Ernst Elster bármennyire igyekszik is az *æsthetikai*, történeti és *philologiai* szempontokat a *psychologiai* állásponttal összhangba hozni, mégis úntalan kitetszik, hogy előtte is a *psychologiai* a főszempont. *Prinzipien der Literaturwissenschaft*. Halle. I. kötet: 1897. II. kötet: 1911. — R. M. Meyernek is az az álláspontja, hogy míg a régi *philologia* főként az emlékekkel foglalkozik, addig a modern irodalomtörténet középpontja az egyes költők vizsgálata. «Nicht Faust ist die Hauptsache, . . . sondern Goethe.» (*Methode und Stellung der neueren deutschen Literaturgeschichte*.) Die Geisteswissenschaften. 1913. 7. füzet.

a melyben Taine elmélete. Az irodalomtörténetet újra segédeszközzé — bármily becsessé is — süllyeszti, újra egyedül a segédtudomány rangját juttatja neki. Amott az irodalomtörténet a művelődéstörténetnek lett eszközévé, emitt a pszichológiának. Gazdát cserélt, de helyzete ugyanaz maradt.

Sőt Taine elméletével összehasonlítva még egy másik hibája is van. Taine kezében az irodalomtörténet segédeszközzé vált, de megmaradt a történetírás határán belül, nem önmagától kapta a sanctiót, de azért história maradt, folytonossága és egybefüggése, ha egyedül egy idegen síkra való proiectióképen is, de mégis continuitas maradt. Ezzel szemben a pszichológiai felfogás az irodalomtörténetet egymással kapcsolatban nem álló, elszigetelt részekre tördeli, annyi részre, a hány író, a hány költő van.

Szerencsére ez a felfogás a maga egyoldalúságában, a maga egyedüli alkalmazásában alig szerepel. Inkább csak kombinálva a másikkal, mint annak kiegészítője és gazdagítója.¹ Igazi, önálló tudomány azonban idegen tudományok módszereinek egymás mellett érvényesítéséből nem jöhet létre, csak abban az esetben, ha ezek a különböző területekről hozott módszerek a maguk kombinálása által új eredményekre, új synthesisek alkotására vezetnek.

Ha most már a történeti disciplináknak Taine után megtett fejlődését tekintjük, azt látjuk, hogy a képzőművészetek története hamarabb tért új utakra, mint az irodalomtörténet.² A művészettörténet hamarabb megérezte, hogy e felfogással csak egy más, habár vele rokon, tudományok adatgyűjtője, segéddisciplinája. Igyekezett tehát magát fölszabadítani a história gyámkodása alól, iparkodott megkeresni a maga tárgyában azt az elemet, a melynek fejlődése immanens,³ a melynek felderítésével megszűnik történeti képeskönyv, a történeti

¹ Így Falkenheim szerint, ki Kuno Fischerre támaszkodva kifejti, hogy az irodalomtörténetíró tevékenysége históriai, pszichológiai és æsthetikai. *Kuno Fischer und die literarhistorische Methode*. Berlin, 1892. 25—26. l.

² Erről szól Feleký Géza : *Irodalomtörténet és művészetkritika* cz. cikkében. Világ, 1913. 304. sz.

³ H. Tietze : *Die Methode der Kunstgeschichte*. Leipzig, 1913. — L. A művészettörténetnek a történetíráshoz való viszonyát tárgyaló fejezetet.

eszmék pusztá illusztrációja lenni, a mely végét szakítja annak a helyzetnek, hogy egyszerűen csak ancilla historiæ legyen.¹

S megtalálta ezt a felszabadítást abban a meggondolásban, hogy tárgyának történeti folyamatában az artisticus megnyilatkozásokat, a művészi formák változásait tekintette fontosaknak, s azt kezdte nyomozni, hogy ezek az artisticus kifejezési módok egymástól hogyan függenek, egymást — az előző a következőt — hogyan teszik lehetővé, hogyan fejlesztik tovább, hogyan változtatják meg; az egyes művészek forma-megoldásai hogyan gyökereznek a megelőző művész-generációk formalehetőségeiben vagy formapróbálkozásaiban.² S ez a felfogás — az által, hogy minden művészi megnyilatkozásban a formatörekvéseket keresi, azt nyomozza, a mi tárgyában artisticum, s

¹ «Man verlangt von einem kunstgeschichtlichen Buche nicht mehr bloss die biographische Anekdote oder die Schilderung der Zeitumstände, sondern möchte etwas erfahren von dem, was Wert und Wesen des Kunstwerks ausmacht.» Wölfflin : *Die klassische Kunst*. München, IV. kiadás, 1908. Vorwort zur ersten Auflage. (1898.). — «Le meilleur, le plus sûr moyen que l'historien de l'art ait d'enrichir notre connaissance, c'est justement d'analyser les causes qui sont plus particulièrement d'ordre artistique . . . Avec quelques chapitres sur la géographie, l'histoire, la religion d'un peuple, on peut, il est vrai faire le tour de l'art d'une époque; mais le chapitre essentiel reste à faire.» Louis Hourticq : *La méthode en histoire de l'art*. Revue de synthèse historique. 1914. XXVIII. k. 19—44. l.

² Persze formán nem pusztán külsőségeket értve. Wölfflin : «Die Kunstgeschichte muss sich einmal auf ihre formalen Probleme besinnen, die nicht damit erledigt sind, dass ein Schönheitsideal gegen das andere abgegrenzt, d. h. dass Stil von Stil reichlich unterschieden wird, diese formalen Probleme fangen schon viel weiter vorn an: beim Begriff der Darstellung als solcher. Hier ist noch sehr viel zu tun. Über die Entwicklung der Zeichnung, der Licht- und Schattenbehandlung, der Perspektive und Raumdarstellung u. s. w. müssen zusammenhängende Untersuchungen gemacht sein . . .» (I. m. Vorwort zur zweiten Auflage.). — A forma fogalmát az irodalom terén szépen határozza meg Lukács György idézett értekezésében. — V. ö. Walzel i. m. II. rész : Form ist hier im weitesten und tiefsten Sinne genommen, vom äusserlich Technischen bis zu dem geheimnisvollen Punkte, an dem die künstlerische Idee in ihre notwendige Gestalt übergeht. — Arany : «Forma — nem jambus azonos trochaeus — hanem ama benső forma, mely a tárggyal csaknem ézeszonos.» Levél Csengery Antalhoz. *Hátrahagyott íratái*. — E. Elster (i. m. II. kötet 1—21. l.) forma helyett a stílus kifejezés használatát ajánlja.

ezeket az *artisticus* megnyilatkozásokat egymásból következőknek, egymást feltételezőknek tekinti, — megszüntette azt, hogy az egyes művészi jelenségek az általános emberi fejlődés egyes phasisainak pusztja függvényei maradjanak.¹ Ezáltal csak annyiban segédtudománya a művészettörténet az általános történetírásnak, mint a mennyire ez őneki. Felhasználja a politikai történet és az egyetemes művelődéstörténet adatait, a mennyiben voltaképeni tárgyát, a művészi formatörekvéseket és formamegoldásokat magyarázzák s a mennyiben amaz is felhasználja az ő adatait. Sőt Taine álláspontjának jogosságát is elismeri, de a voltaképeni művészettörténeti magyarázatban nem juttat neki helyet. Mint egy külön, a művészettörténet mellett haladó külön tudományos disciplinát szívesen megtűri maga mellett.²

Ez a művészettörténeti elmélet természetesen nem tagadja, hogy a koreszméknek, gazdasági viszonyoknak és faji sajátságoknak bizonyos ösztönző vagy hátráltató, módosító vagy átalakító befolyásuk van a művészeti törekvésekre, de a maga tudománya szempontjából ezeket a külső körülményeket csak mint másodlagos jelenségeket fogja fel.³

Kérdés most már, hogy ennek a rokontudománynak elmé-

¹ Hogy Taine azoknak tekintette őket, mutatják művészetbölcseleti előadásai. A németalföldi művészet ismertetésének célkitűzése ez: «Meg fogom önöknek a magot mutatni, azaz magát a fajt, változhatatlan és alaptulajdonaival, a melyek minden körülmény és éghajlat mellett megmaradnak; aztán a növényt, azaz magát a népet, eredeti, megszerzett vagy rászabott, de mindenkor környezete és története által kifejtett és megváltoztatott tulajdonaival; végül a virágot, azaz a művészetet, jelesen a festészetet, melyben mind e fejlődés tetőzik.» *A németalföldi művészet bölcselete*. Olcsó Könyvtár. 4. l.

² Wölfflin (i. m. befejezésében 275—276. l.): «Es gibt eine Auffassung der Kunstgeschichte, die in der Kunst nichts anderes sieht, als eine «Übersetzung des Lebens» (Taine) in die Bildsprache und die jeden Stil als Ausdruck der herrschenden Zeitstimmung begreiflich zu machen versucht. Wer wollte leugnen, dass das eine fruchtbare Betrachtungsweise ist? allein sie führt doch nur bis zu einem gewissen Punkt, fast möchte man sagen, nur bis dahin, wo die Kunst anfängt.»

³ L. Tietze id. munkájában a művészettörténet fogalmának fejlődését és a művészettörténetnek a történelemhez való viszonyát tárgyaló fejezeteket.

letéből mit használhat fel saját céljaira az irodalomtörténet elmélete és ennek megállapításaiból mit értékesíthet a gyakorlat, az irodalomtörténeti kutatás.

Mivel a költészet is a művészetek birodalmába tartozik, elvben ugyanannak kell lennie a viszonynak a költészet fejlődésének történeti feldolgozása és az általános történelem között, mint a mi a művészettörténet és a történelem között megállapított. Művészi megnyilatkozás a költészet is, épenúgy mint mindenféle képzőművészet; elvben tehát épen annyira a művészeti formák egymásból folyó fejlődésének elméletére lehet alapítani az egyiknek történeti szemléletét, mint a másikat.

És itt van helyén, hogy a következő fejtegetések számára egy fogalomszűkítés megállapíttassék. Ez a szó, hogy *irodalom*, magában foglal nem tisztán művészi, vagy néha teljességgel nem a művészetek körébe tartozó írásbeli megnyilatkozást is. A szónoklat története mindig, a történetírás története gyakran, a többi tudományok története pedig némely munkában szintén az irodalom körébe számít, holott mindezeknek főképpen csak stílusuknál, vagy valami más külső formai sajátáguknál van valamelyes közük a művészetekhez.¹ A következő fejtegetések számára tudnivaló, hogy irodalomtörténet mint költésztörténet fog szerepelni s a szónoki művek, történeti munkák, irányművek és tudományos alkotások csak annyiban értődnek majd hozzá, a mennyiben nyelvüknél, dictiójuknál vagy — ha épen széptudományi értekezésről van szó — a mennyiben a benne kifejezésre jutott æsthetikai elveknél fogva a költészet fejlődésére hatásuk volt. — Irodalomtörténetírásunkban, de a külföldi irodalomtörténetben is régi szokás, hogy az idegen nyelvű (pl. a középkori latin) írásműveket is beveszik tárgyalásuk körébe, a mennyiben a «nemzeti szellem» megnyilatkozásai. Maga ez eljárás ellen nem lehet

¹ P. Lacombe élesen elválasztja őket egymástól: *Introduction à l'histoire littéraire*. Livre I. Chapitre I. Paris, 1898. — Maga Wundt is (*Logik* III. Bd. II. Abschnitt) a legtöbb esetben *Dichtkunst*-ről szól, s a vele foglalkozó tudományt a *Kunstwissenschaft* cz. fejezetben tárgyalja. — V. ö. — Szigetvári Iván: *Az irodalomtörténet elméletéről*. Budapest, 1905. 159—168. l. — G. Renard: *La méthode scientifique de l'histoire littéraire*. Paris, 1900. 32—33. l.

kifogást emelni, de az indokoláson erősen rajta van a taine-i felfogás bélyege. Ismét egy kívülről, az általános történelem kategóriái közül vett fogalom, a nemzeti szellem szerepel, mint irodalomtörténeti selectio elve. A formai fejlődésre alapított irodalomtörténeti felfogás is bevonja őket esetleg tárgyalási körébe, de csak azokat és csak annyiban, a melyek és a mennyiben az illető nemzet költészetének formai fejlődésében szerepet játszanak. Így pl. bárminő felfogás sem tudná a német középkori irodalom történetéből kirekeszteni a *Waltharius-Liedet*.

E kitérések és fogalom-elhatárolások után a felvetett kérdés most már következőképen hangzik: keresztülvihető-e a költészet történetében egy olyan felfogás, a mely úgy, mint a képzőművészetek tudományos felfogása, tárgyát az általános politikai és culturhistoriai körülményektől elvontan vizsgálva, tisztán arra alapítsa megállapításait és ítéleteit, a mi tárgyában artisticum és történeti feldolgozásában egyedül ezeknek az artisticus törekvéseknek egymásba kapcsolódását, egymásból következését és belső összetartozását magyarázza meg? Más szóval, ugyanaz-e a viszony a culturhistoriai körülmények és a költészet fejlődése, mint a mi a milieu és a képzőművészetek változása között? Vagy másképp: lehetséges-e a költészet történeti feldolgozásában az immanens felfogást abban a mértékben érvényre juttatni, mint a milyen mértékben az újabb művészet-történetben érvényesül?

Minden művészet bizonyos hangulatoknak, életérzéseknek és érzésektől erősen átítatott bizonyos gondolatoknak és megfigyeléseknek kifejezésére törekszik. Ebben a tekintetben minden művészet megegyezik egymással. Nagy lesz azonban közöttük a különbség tüstént, ha a kifejezés határozottságából és élesen körvonalozottságából, szavakkal — tehát rationalis eszközzel — való körülírhatóságából tekintjük az egyes művészetek kifejező képessége között levő különbségeket. A nélkül, hogy ez a megállapítás rangsort akarna közöttük létesíteni, nyilvánvaló, hogy a költészettől kifejezett érzések és gondolatok — határozottabb, megfoghatóbb eszközüknél, a nyelvnél fogva — sokkal élesebben rajzolhatók körül, mint a többi művészetek kifejezései, melyeknek szavakba foglalásai, magya-

rázatai, mindig bizonyos idegen talajba való átültetés, idegen nyelvre való erőszakos lefordítás benyomását keltik. A költészetben azonban a művészi kifejezésnek eszköze ugyanaz, mint az interpretatio eszköze.

De még tovább mehetünk, ha a kifejezések tartalmát közelebbről vizsgáljuk. Minden művészeti kifejezés végeredményében a művésznak a világhoz, a társadalomhoz való viszonyából fakad, a művésznak a világról, magáról vagy a rajta kívül eső jelenségekről alkotott felfogását tartalmazza. Minden művészi kifejezés végső eredményében világnézet. Ebben is megegyeznek a művészetek, de ha a világnézet teljességét, egyetemességét tekintjük, a költészet e téren is elválik a többi művészettől. A költészet anyaga az emberi élet, a maga socialis állapotában, a maga folyamatának történeti meghatározottságában, a maga — végső gyökerében mindig — ethikai jelentőségében. Egy dráma, regény vagy epos, bárminő érzést vagy gondolatot akar is kifejezni, megformálandó anyaga mindenkor egymással társadalmi vonatkozásban álló embereknek lelki élete, viszonyai, életkörülményei, szóval valamilyen — habár csak fictiv — társadalmi vonatkozásba való állítása konkrét módon meghatározható eszméknek, érzéseknek, akaratoknak. Bizonyos átvitelrel áll ez a lyrai költészetre is: itt nem a költő képzeletéből alkotott embereknek az élethez, társadalomhoz való viszonya szerepel mint művészi anyag, hanem magának a költőnek viszonya a környező, akár társadalmi, akár egyéb jelenségekhez.

Nagyon találóan fejezi ki Dilthey a művészetek közötti eme különbséget. «Jede Kunst macht an einem Einzelnen und begrenzt Hingestellten Beziehungen sichtbar, die über es hinausreichen und ihm daher eine allgemeinere Bedeutung geben. Der Eindruck der Erhabenheit, den die Gestalten Michelangelo oder die Tongebilde von Beethoven hervorrufen, stammt aus dem besonderen Charakter der in diese Gebilde hineingelegten Bedeutung und diese setzt eine Seelenverfassung voraus, die als ein Festes, Starkes, immer Gegenwärtiges, Zusammenhängendes, was an sie herantritt, unterordnet. Aber nur eine Kunst ist durch ihre Mittel befähigt, mehr als eine solche Seelenverfassung auszudrücken. Alle anderen Künste sind gebun-

den an die Vergegenwärtigung eines sinnlich Gegebenen, hierin haben sie ihre Kraft und ihre Schranke, die Dichtung allein schaltet frei im ganzen Bereich der Wirklichkeit wie der Ideen: denn sie hat in der Sprache ein Ausdrucksmittel, für alles, was in der Seele des Menschen auftreten kann — äussere Gegenstände, innere Zustände, Werte, Willensbestimmungen — und in diesem Ausdrucksmittel der Rede ist schon eine Fassung des Gegebenen durch das Denken erhalten. Wenn also irgendwo in den Werken der Kunst eine Weltanschauung zum Ausdruck kommt, so ist es in der Dichtung». ¹

Ha tehát a költészetnek ennyire a lényegéhez tartozik egy bizonyos világnézet kifejezése, akkor ennek a világnézetnek, e világkép milyenségének, bírálatának, magyarázatának és — mivel minden világnézet társadalmilag meghatározott — a socialis, a történeti körülményekhez való kapcsolásának, a költészet történeti szemléletéből sem szabad hiányoznia. Egyéb művészetek története inkább nélkülözheti. A képzőművészetek alkotásaiból is lehet következtetni az illető alkotó művész világnézetére, lelkének ethikai tartalmára, gondolati elemeire és főképen hangulati rezzenéseire, de ezek a következtetések sohasem olyan biztosak és pontosak, sohasem annyira szavakban kifejezhetőek, szavakra lefordíthatók, mint a költők lelkének eszmei tartalma és társadalmi vonatkozásai. A képzőművészek a világról, az emberekről való nézetei — a mint ezek alkotásaiban megnyilatkoznak — sohasem annyira teljesek, mint a költők kifejezései s mindig inkább csak symbolumai, metaphorái bizonyos korhangulatoknak, mint pontos, æquivalens kifejezői. A képzőművészet alkotásai — a mi a bennük megnyilatkozó tartalmat és formájukat illeti — mindig hosszabbra sodrott és mindig vékonyabb, sőt leggyakrabban alig látható vékonyságú szállal vezetnek el ahhoz a koreszméhez vagy korhangulathoz, mely szülte őket. ²

¹ Dilthey: *Das Wesen der Philosophie*. — Die Kultur der Gegenwart. I. Teil. VI. Abteilung. 49. l.

² Természetesen a képzőművészetekre vonatkozó eme megállapítások s a költészettel szemben felállított különbségek épen úgy, sőt talán még nagyobb mértékben, állanak a zenére és a zenetörténetre is. E. Elster (i. m.

Ennek következtében a képzőművészetek történeti szemlélete előtt az *artisticus* problémák lesznek az uralkodók, nem pedig a tartalmiak, míg a költészet történeti feldolgozása tüzetesebben kénytelen velük foglalkozni.

De még egy másik körülmény meggondolása is éles határvonalat húz a költészet és a többi művészetek között. Épen mivel a költészet a maga lényegénél fogva szorosabb kapcsolatban áll a mindenkori társadalmi milieu-vel, — ezeknek a socialis erőknek az *artisticus* kifejezési módokra, a költői alakítás sajátságaira is erősebb befolyásuk lesz, mint egyéb művészetekben. Bizonyos korszak eszmei vagy gazdasági megalkotottsága a költői műveknek nemcsak tartalmát, hanem formáját is illetni fogja. Hogy az emberi fejlődés milyen phasisaiban tűnik fel az epos, a dráma vagy a regény, hogy ezek a költői kifejezési formák mely korszakokban érik el virágzásukat s milyen socialis körülményektől függ hanyatlásuk vagy kimaradásuk, az, ha teljes biztossággal az irodalomtörténetírás mai fokán még nem is állapítható meg, de ez irányban végzett kitűnő kutatások mutatják, hogy e téren még meglepő eredmények várhatók.¹

A képzőművészeteknek formai fejlődése viszont függetlenebb az egyes korszakok eszmei vagy gazdasági változásaitól. Például csak nagyon erőszakos elmélet tudná a holland népfaji sajátságaiból, politikai és gazdasági fejlődéséből és földrajzi viszonyaiból megmagyarázni festészeti fölényüket szobrászatuk fölött. Vagy hogy egyazon művészet körében marad-

I. k. 48—50 l.) találóan emeli ki a költészetnek és a zenének ezt a különbségét, csak abban az állításban nincsen igaza, hogy a költészettörténet épen e különbség következtében előnyösebb helyzetben van, mint a zenetörténet.

¹ Kemény Zsigmond (*Eszmék a regény és dráma körül*) gyönyörűen fejtegeti, hogy miért a legmegfelelőbb költői formája a mai kornak a regény. — Lukács György *A modern dráma fejlődésének története* (Budapest, 1912.) cz. munkájában találóan mutatja ki, hogy a mai élet mennyire alkalmatlan drámai feldolgozásra. — V. ö. Brunetière: *L'évolution des genres*, 1890. I. k. 12. és 21. l. — Benedetto Croce viszont teljesen ki akarja rekeszteni az aesthetikai fogalomalkotás és *distinctio* köréből a műfajok megkülönböztetését. (*Esztétika*. Ford. dr. Kiss Ernő. Budapest, 1915. I. rész. IV. fejezet.) Tisztán aesthetikai szempontból talán igaza van, de a poetika semmi esetre sem nélkülözheti a műfaji megkülönböztetéseket.

junk, túlságos problematikus értékű magyarázat volna a középkori építészetnek a román formákból csúcsíves formákba való átmenetét a társadalmi változásokból, vagy a quattrocento és cinquecento festészetének artisticus különbségeit Itáliának politikai változásaiból levezetni.

A míg tehát a képzőművészetek terén az illető művészet formái fejlődése igen homályos és sokszor nagyon kétséges kapcsolatokkal fűződik a történeti változásokhoz, addig a költészet történetének, még ha meggondolásait és értékeléseit az artisticus szempontokra alapítja is, épen szempontjának teljes és következetes végigvitele által tekintettel kell lennie a socialis és történeti körülményekre. Szóval a legformalistikusabb — a formán ismét nem külsőségeket értve — költészettörténetnek is foglalkoznia kell az egyes korszakok formát alkotó vagy formát szétrobbantó hatásaival.

És itt van helyén, hogy megállapítsuk, miért emancipálhatta magát a művésztörténet gyorsabban az általános kulturhistoria gyámkodása alól, mint az irodalomtörténetírás. Nemcsak azért, mert a képzőművészeteknek gyöngébb és homályosabban látható a milieuvel való kapcsolatuk, hanem azért is, mert a képzőművészetek történeti feldolgozására ebből a szempontból aránylag igen kevés eredmény származik. Egy még tisztán tartalmi szempontból tekintett képzőművészeti megnyilatkozásból is pusztán általánosságokat fog eredményezni a vezető eszmékre való következtetés. Mindenesetre elősegíti az egyetemes emberi fejlődés egyes phasisainak megértését, de nem abban a mértékben, hogy értékes, önálló disciplina lehessen. A tartalmi és formai jelenségekből a milieuvel való következtetéssel a művésztörténetíróknak nagyon hamar készen kellett lenniök, épen tudományuk továbbfejlesztésének kötelessége szükségkép nagyon hamar új utakra szorította őket. Míg a költői munkákban megszólaló eszmék és alakítási módjuk az egyes emberöltők eszméi és érzései egész birodalmának tükörcépét mutatják, az egyes történeti phasisokat, az egyes socialis állapotokat a maguk egész differentiáltságában kifejezésre juttatják. Itt tehát olyan tág tér nyílt az irodalomtörténetírók számára, hogy munkájuk halmazának pusztán tartalmi feldol-

gozása és a belőle merített művelődéstörténeti okulások felderítése közben rá sem eszméltek arra, hogy mennyire csak egy nagy tudomány mellékágának művelői.

Ha most már tovább megyünk és az egyes művészetek kifejező eszközét vizsgáljuk, ismét erős különbséget látunk a költészet és a képzőművészetek között. A költő kifejező eszköze a nyelv. A nyelv egyfelől sokkal rationalisabb valami, mint a véső, a mérővessző, a festék vagy a rajzón, vagy az ecset, sokkal határozottabb kifejezésű anyag, mint a bronz vagy a márvány, — másfelől pedig ismét socialisan meghatározott. A nyelv, mint a költőnek rendelkezésére álló egyedüli eszköze, az emberi fejlődés eredménye, generációk végtelen lánczának lassú alkotása, — annyira, hogy mikor a költő a maga munkája számára, a maga hangulatainak vagy gondolatainak kifejezése céljából igénybe veszi, egy évezredekken át kifejlődött társadalom érzéseinek és gondolatainak elhasznált, megkövesedett kifejező eszközét vette kezébe, — ha pedig az újabban fejlődött formákhoz nyul, azokon meg ott rezegnek a maga nemzedékének hangulati vagy eszmei finomságai.¹

Csak nagyon felszínes meggondolás vethetné ez ellen, hogy a képzőművészetek eszközei is emberi találmányok, tehát socialisan meghatározott emberi közösségek művei. Egészen világos, hogy pl. az olajfesték feltalálásának a festészet fejlődésére és kifejezési erejének gazdagítására nagy hatása volt, de ebben és az ehhez hasonló találmányokban az illető kornak egyedül technikai fejlettsége nyilatkozik, nem pedig érzésbeli, eszmei vagy valami mélyebb socialis meghatározottsága. A képzőművészetek eszközei, ha emberi találmányok is, a mikor a művész kezébe veszi őket, a maguk materialis állapotában már nem hordozói és kifejezői bizonyos életeréseknek.

Visszatérve a költészetre, természetesen lehetnek korsza-

¹ A nyelvnek és a költészetnek kapcsolatával az újabb időkben egyre többen foglalkoznak. Így: Ten Brink: *Über die Aufgabe der Literaturgeschichte*. Strassburg. 1891. — F. Baldensperger: *La Littérature. Création, succès, durée*. Paris, 1913. 11—14. l. és 57—59. l. — Petersen i. m. — Vossler: *Das Verhältnis von Sprachgeschichte und Literaturgeschichte*. Logos, 1911/912. II. k. 2. füzet. — V. ö. P. Lacombe. I. m. 268—280. l.

kok, különösen a lyrai költészet fejlődésében, mikor a nyelv nem annyira rationalis tartalmánál fogva akar eszköze lenni egy-egy hangulat kifejezésének, mint a benne rejlő vagy a belőle kicsalt zenei hatás erejénél fogva. De egyrészt ezek a jelenségek a költészet történetében ritkán előfordulók, másrészt pedig a szavaknak tartalmi, rationalis, szóval socialisan már elkészített eleme itt sem vonulhat annyira háttérbe, hogy quantité négligeable váljék belőle.

Ha azonban az irodalomtörténetnek a testvér-tudományok között elfoglalt helyzetét kellőképpen meg akarjuk érteni, nem lehet pusztán a különbségek megjelölésére szorítkozni. Csak megállapításainknak még szélesebb alapokra való fektetéséből, a rokontudományokkal való hasonlóságok és egyezések megállapításából eredhet egységes és minden irányban helytálló tudományelmélet.

Ha a költészetet a művészetek közé soroljuk, — a mihez természetesen kétség nem férhet — akkor megvan a lehetősége annak, hogy e művészeti ág történeti szemléletében is főként a művészi alakításnak, a kifejezés módjainak változásaira és fejlődésére vessük tekintetünket. Az bizonyos, hogy ezekre a formákra a mindenkori társadalmi viszonyoknak erősebb vagy legalább is világosabban látható befolyásuk lesz, mint a többi művészetek formaváltozásaira, de az is bizonyos, hogy ezek az irodalmi formák, ezek a költői alakítási módok egymásnak is következményei, egymást is meghatározók. A költő, bármekkora alkotó tehetség is, vagy bármennyire erős resonancia is kora eszméinek és érzéseinek, e korhatások kifejezésére, a maga gondolatainak megnyilatkoztatására sohasem fog költői előzőinek formáitól független alakítási æquivalenst teremteni. Egy költői munka, ha nem jobban, legalább is annyira függ az előző költői nemzedékek munkájától, mint a kulturhistoriai milieu-től. S ha nem is visszük odáig ezt az elvet (mint a meddig a művészettörténet viszi), hogy egy-egy korszak forma-megoldásait teljesen megokolva és megmagyarázva találjuk a megelőző korszakok forma-megoldásainak és formalehetőségeinek gazdagabb kifejlesztésében, ha nem is látjuk a ma élő és actualitássá vált művészi megoldásokat az előző

művészi próbálkozásokban potentialiter teljesen bennerejlőknek, — mégis tagadhatatlan, hogy minden költő annak a formakészletnek örököse, megőrizője, továbbfejlesztője vagy lerontója, a melyet költőelődjeinek próbálkozása és törekvése gyűjtött.

Az irodalomtörténet, vagy szorosabb és pontosabb megjelöléssel, költészettörténet csak akkor válhatik önálló tudománynyá, ha ő is, mint rokonai, a többi művészettörténetek, meglátja azt, a mi tárgyának történeti változásaiban immanens, a mi a milieutól független elem. Igazán önálló tudomány csak azzal a tudatos korlátozással létesülhet, hogy a vizsgált jelenségeknek idegen jelenségekkel való összeszövöttségét elismerve, igyekszik azt a szálat kifejteni, a mely az ő keresett objectuma. A tényleg létező, idegen területekkel való kapcsolatoknak tudatos kevesbítése nélkül nincsen tudomány.¹ Ebben minden disciplina megegyezik. Közöttük csak fokozati a különbség: az egyikben erősebb lehet ez a maga tárgyára való szorítókozás, a másikban nem vihető akkora következetességgel és akkora mértékben keresztül.

Az irodalomtörténet az irodalomnak a története. Annyit jelent ez, hogy első és főfeladata, az írók egymásra való hatásának tanulmányozása, a költői törekvések egymásból való következtetésének feltüntetése.² És itt is első sorban nem annyira

¹ Teljesen vág ide is, a mit Hourticq (i. m. 35—36. l.) a művészettörténet kapcsán megállapít: «Une science n'existe que lorsqu'elle a un objet à elle, c'est-à-dire lorsqu'elle étudie des phénomènes de même nature, ou tout au moins reliés par des rapports de causalité direct. Sans doute, tout se tient, tout est dans tout, une monade réfléchit l'univers et les actions humaines dont s'occupent les historiens sont étroitement solidaires; elles le sont à tel point que c'est toujours, pour l'historien qui fait le tableau d'une époque, une grave question de savoir où il lui faut s'arrêter dans le rassemblement des faits... Mais poussant n'oublions pas que, si tout est dans tout, notre intelligence ne voit claire, que si des séries particulières de causes ont été démolies dans cet ensemble où tout est solidaire.»

² F. Brunetièrre (i. m. bevezetésében): «... considérant que de toutes les influences qui s'exercent dans l'histoire d'une littérature, la principal est celle des œuvres sur les œuvres, c'est elle que je me suis surtout attaché à suivre, et à ressaisir dans le temps.»

a tárgyi, tartalmi hatásokat kell kutatnia, mint inkább a formaikat.¹ A tartalmi egymásra hatások tanulmányozása is felette tanulságos lehet, de egyfelől ezen a téren már is meglepő széleskörű munkásság nyilatkozott meg (az összehasonlító irodalomtörténetnek eleddig ez volt a fő működési területe), másfelől pedig a költészetben — mint minden egyéb művészetben is — nem a tartalmi elem az artisticum, a lényeges, hanem éppen ezeknek a tartalmi elemeknek formába szorítása, compositióba idomítása, művészeti megnyilatkozássá való növelése.

Az irodalomtörténetnek főfeladata tehát az említett *formai sajátságoknak*, szerkesztési módoknak, — vagy idefogalva most már a külső formákat is — a technikai fogásoknak, stílusbeli, verselési tökéletesedésre való törekvéseknek *egymással genetikus kapcsolatokba való helyezése*.

Természetesen a mit ma, egy irodalomtörténeti synthésisekben igen meddő korszakban főfeladatnak látunk: a tartalmi egybevetéseket, motivum-vándorlásokat, a szövegkritikai, a philologiai munkálkodást, — azt az irodalomtörténetírás sohasem fogja nélkülözhetni, de ezeknek eredményeinél nem állhat meg, csak felhasználhatja őket, mint igen becses segédtudományok vagy segítő módszerek adatait. A philologia tehát — ne féltsék a par excellence philologusok — nem fog tőle munkásságában háboríttatni, de sőt az irodalomtörténetnek illetően modernebb felfogása üdvös visszahatással lesz, elmélyítő következményű lesz magára a philologiai kutatásra is.

A mi pedig a Taine-féle culturhistoriai módszert illeti, — leszámítva ennek természettudományos ízét és positivistá jellegét — ennek a jogosságát is elismeri, de éppen úgy, mint a művésztörténet, csak mint szomszédos területet, mint maga mellett haladó disciplinát.²

¹ V. ö. Nagy József: *A magyar irodalomtörténet korszakai. Irodalomtörténet. I. évf. 4. sz.*

² Érdekes példáját nyújtja a két szempont egymás mellett való szerepeltetésének egy — nem ugyan művésztörténeti — de ezekkel mindenesetre rokon tudományág, a modern *philosophia-történet*. Windelband egykötetes *philosophia-története (Geschichte der Philosophie 2. kiadás, Tübingen und Leipzig, 1900.)* a *philosophiai eszmék immanens fejlődését* mutatja be, az

Az irodalomtörténetnek a kulturhistoriához való viszonyára körülbelül mindenestül elfogadható Vossler álláspontja, mely szerint minden specialis történetnek megvan a maga kulturhistoriája. «Es gäbe demnach zu der Geschichte der Politik eine Kulturgeschichte derselben, und zu der Geschichte der Künste eine künstlerische Kulturgeschichte usw. Diese jeweiligen Kulturgeschichten sind nichts Selbständiges, sie sind im Vergleich zu der eigentlichen Geschichte etwas Aus- und Einleitendes, Umhüllendes, das den Kern der Sache zu schützen, zu nähren und kommunikativ zu machen hätte, eine atmende Aussenseite, eine Art Haut. Kurz, sie sind die äussere Geschichte *zu* und im Zusammenhang *mit* der inneren».¹

E mellett csak annyit kell még megjegyezni, hogy minden specialis történetnek kötelessége megjelölni azt a mértéket, a mennyiben a maga kulturhistoriájától függő. Ez fogja a rokon történeti tudományok között a különbséget megállapítani. A költészettörténet — újra hangsúlyozni kívánjuk — nem távolodhatik el annyira a művelődéstörténettől, mint a mennyire testvértudományai tették. Azoknak fejlődésében a formai elem a jelentősebb. Emitt a socialis körülményektől erősebben illetett tartalmi elem ha nem is jelentősebb, mint a formai, mint az *artisticus*, de mindenesetre jelentékenyebb szerepet játszik, mint amott. A költői mű a maga lényegénél fogva mindig bizonyos fajta világnézet s eszközénél, a nyelvnél fogva mindig rationalisabb, a társadalmi viszonyokkal mindig közelebből kapcsolatos, mint a többi művészetek. Ennélfogva történeti feldolgozásában mindig erősebben fog rászorulni a maga kulturhistoriájának támogatására, mint a többi művészettörténet.

Érdekes, hogy ez az immanens fejlődési elv, halványan bár, de mégis benne foglaltatik már Taine elméletében is. Taine irodalomtörténetelméletének egyik sarkpontja a *moment* vizs-

életrajzi és culturtörténeti vonatkozásoknak majdnem teljes mellőzésével, míg ugyanőneki kétkötetes műve (*Geschichte der neueren Philosophie im Zusammenhange mit der allgemeinen Kultur und den besonderen Wissenschaften*) címében is megjelöli a történeti tárgyalás szempontját.

¹ I. m.

gálata volna. Taine is elismeri, hogy író és író között nemcsak a faj és a milieu tesz különbséget, hanem az is, hogy az egyik előd, a másik utód.¹ De sajnos az ő kezében ez az elv egyfelől csak elv marad, melynek gyakorlatba való átültetése majdnem teljesen hiányzik, másfelől mint elv is inkább csak érintve van, csak mintegy felcsillantva, azután újra belesülyesztve, összekeverve a milieu elvével.² De megvan ugyanez az elv Beöthy Zsolt elméletében is, a ki a költészet fejlődésében nagy szerepet tulajdonít az irodalmi hagyománynak.³ De míg az ő felfogásában egyrészt ez az elv nincsen az irodalomtörténeti kutatásnak centrumába emelve, másrészt épen ő az, a ki irodalomtörténeti könyveinkben ma is úgyszólván egyedül uralkodó, taine-i alapon álló definitióját adta a nemzeti irodalomtörténetírásnak, mely költészetünk történeti vizsgálatát teljesen a nemzeti történelem szolgálatába hajtja.⁴

Mindezeknek az elveknek tehát ezekben a kiváló gondolkodókban már is megvan a maguk hagyománya, csak ki kell fejteni és tudományunkban főjelentőséggel ezeket ruházni fel. Így a modern irodalomtörténetírás a maga tudományos fejlődésén mutatja be azt, a mit tárgyának elméleti és gyakorlati feldolgozásában végre kell hajtania: az immanens tovafejlődést. Ez az immanens szál a külső történeti eseményektől többször megszakított, idegen kezektől gyakrabban továbbsodrott és talán vékonyabb fonású is, mint a többi művészetekben rejlő immanens fonál, — és épen ez teszi az irodalomtörténetírást a testvértudományoknál bonyolultabb, nagyobb apparatust és

¹ *Az angol irodalom története.* Bevezetés.

² Nagyon jellemző, hogy Lacombe (i. m. 22. l. és 259. l.) Taine alapján úgy is értelmezi, hogy milieu és moment nem két különböző dolog.

³ *Az irodalomtörténet elmélete.* Dr. Beöthy Zsolt egyetemi ny. r. tanár előadásai után jegyezte és kiadta ifj. Kiss Gyula. Budapest, 1911/12. II. félév. 41. §. Könyvatos ívek.

⁴ *Irodalmunk és irodalomtörténetünk* (Képes irodalomtörténet). «Irodalmunk története a közös emberi műveltség fejlődéséhez való viszonyunknak s egyszersmind nemzeti fejlődésünknek története . . . A nemzeti lélek fejlődésének rajza . . . Különböző koroknak különböző hatásai alá került magyar lélek nyilatkozik bennük . . .» — Megjegyezni kívánom, hogy a fenti kifogás nem a «nemzeti» jelzőn van.

szélesebb körűtekintést igénylő tudományyá, elméletének hirdetését épen ez teszi kétfelé hadakozóvá s az egyensúlyt nehezebben megtarthatóvá, — de mégis, ha az irodalomtörténet önálló, az értékelést nem rajta kívül eső tudományos jelenségektől kölcsönző tudományyá akar válni, — akkor ennek az immanens szálnak sodrát és fonását kell vizsgálatának fő-tárgyául tekintenie.

GALAMB SÁNDOR.

AZ EGYESÜLT-ÁLLAMOK POLITIKAI ÁTALAKULÁSA.

I.

Az európai közfigyelem mind nagyobb mértékben kényszerül a legnagyobb demokratia felé fordulni, mióta ez a múlt század végén helyet foglalt a világpolitikában. Nemcsak mint az ipari, technikai haladásnak s a gazdasági világversenynek, hanem mint a világpolitikának is hatalmas tényezőjével kell vele számolnunk.

Az észak-amerikai Unio helyet foglalása az államok társaságában a tizennyolcadik század végén új időszakot jelez a demokratia fejlődésében. A demokratikus politikai szervezet ott alakult meg először nagy területen.

Mikor 1787-ben új politikai életüknek a szorosabb, szövetséges államszerű kapcsolat létesítésével az alkotmány vált alapjává, ez eredetileg még szerzői tetszését sem nyerte meg teljesen. Hamilton, bár később az alkotmány classikussá vált commentárjának, a *Federalist*-nek előszavában a szabadság és rend helyes egyesítését látja benne, tulságosan demokratikusnak találta, Franklin ellenben nem eléggé annak, Washington pedig egyenesen kétségesnek látta kivihetőségét.

Mindebből az új alkotmány rövid életére lehetett volna következtetni. Ennek ellenére nagy állandóságának bizonyosága, hogy míg az utóbbi száz év alatt minden európai állam alkotmánya mélyreható változásokon ment át, még az annyira conservativnak tartott Angliát sem véve ki, az Egyesült-Államok alkotmánya alig változott.

Tényleg az alkotmánylevél cikkei alapjukban ma is változatlanok, a későbbi pótlások lényegüket nem változtatták meg. Minthogy azonban elképzelhetetlen, hogy több, mint száz év alatt egy folyton s az utóbbi évtizedekben épen rohamosan

fejlődő nagy össznemzetben működő politikai erők hatása meg ne nyilvánuljék a valóságos alkotmányban, az alkotmány betűinek ez a változatlansága nyilván csak annak nagy ruganyosságá mellett lehetséges. Alkotmányuknak ez általánosan elismert nagy előnye. Ez tette lehetővé az alkotmánynak a politikai gyakorlat által több tekintetben módosulását, az alkotmányban fel nem jegyzett, de tényleg létrejött hatalmi eltolódásokat, változásokat és ez fogja lehetővé tenni, az alkotmány betűinek változtatása nélkül, az esetleg még jelentékenyebb ily változásokat is, ha az alkotmány által elismert valamelyik szervnek meglesz a többiekénél nagyobb tényleges ereje.

Az észak-amerikai alkotmány kétségkívül az angol hagyományokon, az angol szabadságnak Montesquieu- és Blackstone-féle felfogásán és az egyes amerikai tagállamokban szerzett politikai tapasztalatokon épült fel. Bizonyos, hogy nem elvont politikai speculatio műve. Alapgondolata a népsuverainitás, ennek biztosítása. Ezt azonban egyfelől a Montesquieu-féle hatalom-elválasztási elvnek túlzott alkalmazásával, a hatalom főszerveinek egymástól merev elkülönítésével igyekezett elérni, másfelől a népakaratnak lehetőleg mennél rövidebb időközökben történő döntő megnyilatkozásával. Az alkotmány az egyen- és ellensúlyozásoknak meglehetősen bonyolult rendszere. A mint az egyes tagállamokat megvédeni igyekeztek a központi hatalom túlkapásai ellen, a népszabadságot viszont az által törekedtek biztosítani, hogy a hatalom egyik főtenyezőjét sem tették souverainné, egyben függetlenítvén a többitől. Congressus, elnök és főbírótság a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom szervei, melyeknek az alkotmány teljesen coordinált szerepet kívánt adni. Az alkotmány magyarázói hangoztatják ugyan, hogy ezeknek egymástól való teljes függetlensége nincs meg, lehetetlen is, sőt mindegyik hatalom annyira függ a másik kettőtől, hogy nélkülök semmit sem tehet. Az egymás mellé rendelés sem jelenti, hogy mindegyik tényezőnek egyforma hatalma van, a mint ezt a politikai fejlődés világosan mutatja. A népakaratnak mennél rövidebb időközökben való nyilvánulása legteljesebben a képviselőházat illetőleg van biztosítva, melyet kétévenként választanak és teljes egészében megújítják. Kévésbbé biztosított már a senatust illetőleg, melynek tagjai hat

évre választatnak, bár harmadában ez is két évenként ujíttatik meg. Itt tehát a demokratiában mindenhatónak tekintett népakarat csak korlátozva, részletekben érvényesülhet.

Az alkotmány felsorolja mindegyik főtenyezőnek hatáskörét, de azt részletesen nem írja körül. Ez alkalmat ad e hatáskörnek magyarázat útján való tágítására. Az alkotmány magyarázatára ugyan kiváltképen a főbírótság van hivatva, de csak egyes concret peres esetekben, midőn valamely törvénynek vagy rendeletnek az alkotmánynyal való egyezése felett dönt. Az alkotmánynak a bíróság által való e magyarázata nagy jelentőségű és Marshall főbíró, a ki ítéleteinek indokolásában az alkotmány számos rendelkezésének valódi értelmét kifejtette s az alkotmány hézagait annak szellemében kitöltötte, nem hiába tekintik az alkotmány valódi befejezőjének. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a bíróság az alkotmány egyedüli magyarázója s e jogosítottsága minden esetre kiterjed. Politikai természetű kérdésekben egyáltalán nem fordulnak hozzá és mind az elnök, mind a congressus első sorban maguk magyarázzák az alkotmányt hatáskörük tekintetében. Voltak elnökök (Jefferson, Jackson), kik azt a jogot követelték, hogy felfogásuk szerint magyarázzák az alkotmányt s ahhoz tartásák magukat eljárásukban akkor is, ha a főbírótság más véleményen van. Jefferson egyáltalán despotikusnak találta a bíróságnak adott rendkívüli hatalmat. Roosewelt pedig egyenesen azt kívánta, hogy népszavazás döntsön ítéletei felett. A congressus is többször helyezkedett ugyanerre a követelő álláspontra az alkotmány magyarázásának joga tekintetében. Ily követelésekkel az utóbbi időkben nem találkozunk s másfelől a bíróság elég nagy szabadságot ad e részben mind az elnöknek, mind a congressusnak, eltűrvén minden oly magyarázatot, mely nyilvánvalóan nem alkotmány-ellenes.

Az alkotmány ruganyossága, a hatásköröknek csak felsorolása, de nem szoros meghatározása, a tényleges erőknél engedett kisebb vagy nagyobb érvényesülés teszi lehetővé a hatalom súlypontjának változását, eltolódását a két, e részben leginkább tekintetbe jövő főszerv : elnök és congressus között, mihez képest aztán a kormányzatnak különböző rendszere áll elő.

II.

Az elnök az alkotmány értelmében a végrehajtó hatalom gyakorlója (II. Art. 1. Sect. 1. §.). Nem csupán képviselője, kinek nevében aztán mások valósággal, önállóan intézik a kormányzatot. Főparancsnoka a hadseregnek és a hadi tengerészetnek; képviseli az Egyesült-Államokat más államokkal szemben, követeket küld és elfogad, a senatus hozzájárulása mellett kinevezi a követeket, más diplomatai képviselőket és consulokat; a senatus két harmadának hozzájárulása mellett nemzetközi szerződéseket köthet. Gondoskodik a szövetségi törvények végrehajtásáról s ehhez képest kinevezi a szövetségi hivatalnokokat. Az alkotmány a diplomatai képviselőkön és consulokon kívül csak a főtörvényszék bíráit említi olyanokul, kiket a senatus hozzájárulása mellett nevez ki az elnök, az alsóbbrendű hivatalnokok kinevezését a congressus az elnöknek engedheti át. Írásbeli jelentéseket kívánhat az egyes kormányzati ügyágak (departements) főnökeitől és magának is kötelessége és joga jelentést tenni a congressusnak a szövetség állapotairól. A törvényhozásnak részesévé lesz az által, hogy rendkívüli alkalmakkor a congressus mindkét házát vagy azok egyikét összehívhatja s a mennyiben a két ház nem tudna meg egyezni az elnapolásra nézve, ennek időpontját meghatározhatja. A congressushoz intézett üzeneteiben törvény alkotását ajánlhatja s ha a congressus határozata ellen veto-t emel, a törvénynyé váláshoz mindkét házban kétharmad többség kell.

Az elnök jogai a külügyek és hadügy terén, bár a döntő szó a congressust illeti, mindenestre jelentékenyek. Hadat csak a congressus üzenhet, de ha valamely idegen hatalom megtámadná az Egyesült-Államokat, az elnöknek nemcsak joga, hanem egyenesen kötelessége az alkotmány és a törvények által megadott minden eszköz felhasználása a védelemre a congressus megkérdezése nélkül is (alkotm. I. Art. 10. Sect. 3. §.). Továbbá, bár a hadüzenés a congressusra tartozik, egyáltalán nincs kizárva, hogy az elnök a congressust olyan bevégzett tények elé állítja, melyek közt a hadüzenés elkerülhetetlen, mert az elnöknek az amerikai polgárok élete és javai védelmére vonatkozó intézkedései közben oly helyzetek állhatnak elő,

hogy a congressus nem tehet egyebet a hadüzenésnél. A megnyíban pedig a congressus a hadüzenetet elhatározza, szintén reá tartozik ugyan annak megállapítása, mely eszközöket bocsát az elnök rendelkezésére a háború viselésére, de az elnök az alkotmány értelmében szükségképen főparancsnoka a hadseregnek, hadi tengerészetnek és a militiának, tehát a technikai kivitel, annak megállapítása, hogyan viseljék a congressustól elhatározott háborút, kizárólag az elnökre tartozik.

Különösen a veto-jogra való tekintettel állították fel a közkeletű tételt, hogy az észak-amerikai elnök hatalma nagyobb, mint nemcsak bármely más köztársasági államfőé, hanem nagyobb a modern angol királyi hatalomnál is, mert míg utóbbiban a szentesítés megtagadása a parlamenti kormányrendszer következtében nyugvó, nem érvényesülő joggá vált, az Egyesült-Államok elnökei veto-joguk által igen gyakran meghiusították a nekik nem tetsző congressusi határozatoknak törvénynyé válását. A veto-jog az elnöki hatalomnak mindenestre legjelentékenyebb része. Az elnöki hatalomkör egészét tekintve azonban nem szabad felednünk, hogy az elnök hatáskörének nagy részében csak a kezdeményezésre van utalva s tényei a senatus hozzájárulása nélkül perfectté nem válhatnak. Hatáskörének másik részét a congressus nem kisebbítheti, nem is bővítheti, de az alkalmat ezen hatáskör gyakorlására a congressus által alkotott törvények adják meg, ezek határozzák meg a hatáskör gyakorlásának módját. Mindenesetre nagy mértékben függ tehát a congressustól az elnök önállósága és ezen jogaival úgy élhet, hogy az elnököt fontos ténykedéseinek nagy részében egyszerűen a törvényhozó szerv akaratának végrehajtójává teheti.

Az alkotmány az egész kormánygépezetben a hatalmak egyensúlyozása (system of checks and balances) által igyekezett elejét venni annak, hogy valamelyik hatalom magában souverainné válva, árthasson a nép szabadságának. A congressus törvényhozó hatalmával szemben az elnöki veto áll, mint ellenőrző hatalom. E mellett a törvényhozás tagjait lehető rövid időközökben közvetlenül vagy közvetve a nép választja s ez által meg van adva a lehetőség, hogy a törvényhozást olyanok gyakorolják, kikben a nép megbízik. Viszont azonban

az elnöki hatalmat sem akarták túlságosan erőssé tenni, ezért functiói jelentős részében a törvényhozó szervnek, mint a népakarat képviselőjének, adták a döntő szót. A hatalmak elválasztása elvének túlzott alkalmazása azonban a két főszerv: elnök és congressus egész működésében súlyos hátrányok előidézőjévé vált. Az alkotmányadta joghoz való merev ragaszkodás a főszervek valamelyikénél mindig súlyos bonyodalmak szülője lehet komolyabb ellentétek esetén, mert ezeket a szerveket egyenesen tétlenségre, megállásra kényszerítheti, mikor aztán a dolgok Montesquieu-féle ereje, a valóságban valamelyiköknek tényleges nagyobb hatalma fogja a vitát eldönteni s a megakadt állami életműködést bizonyos irányban megindítani. Az Egyesült-Államokban ily nagyobb erőt valamely hatalom részén az alkotmány egyenesen ki akart zárni, bár ezt a célját, mint a későbbi politikai fejlődés mutatja, egyáltalán nem érte el. A két fő szerv, elnök és congressus, valamelyike az alkotmány szerint a másikat csak korlátozhatja, akadályozhatja működésében, de bizonyos irányú működésre nem kényszerítheti.

Az elnök és congressus viszonyának közelebbi szemügyre vétele tisztán mutatja ezt. Az elnöki hatalomnak a veto-jog által kívántak önállóságot adni és az által, hogy teljesen elválasztották a törvényhozó hatalom szervétől, működését határozott időre szabták meg.

A veto-val egyes elnökök igen gyakran éltek. A *Federalist* szerzőinek az a merész jóslata, hogy az amerikai elnökök sokkal kevésbé fognak e joggal élni, mint az angol királyok a szentesítés megtagadásával (73. fej.), épen nem vált be. Már Washington kétszer alkalmazta, utódai 1830-ig hétszer, 1885-ig hetvenhét ízben. De Cleveland 1886-ban egymaga száztizenöt bill-t utasított vissza. A veto-jognak az ad erősséget, hogy a congressus pártviszonyai mellett igen ritkán sikerül a szükséges kétharmad többséget létrehozni. Természetesen a veto-jog kíméletlen gyakorlása komoly conflictus okozója lehet elnök és congressus között, de viszont alkalmas lehet az előbbi népszerűségének emelésére, ha a congressusnak legalább valamelyik házában erős kisebbségre támaszkodik. Ezért rendszerint csak ily esetben élnek vele az elnökök. De a veto gyakorlása által az

elnök csak megakadályozhatja a congressus akaratának érvényesülését, ezt ellenben bizonyos irányú törvényhozói működésre nem bírhatja. Nem pedig a következőknél fogva. Törvénykezdeményezési joga nincsen. Üzenetei által ajánlhatja ugyan az állam érdekében valamely törvény megalkotását, de ezt a congressus nem köteles figyelembe venni. Az elnök kormányát, az egyes departement-ok főnökeit az alkotmány egyenesen kizárja a congressusból. Csak az utóbbi idők gyakorlata honosította meg azt a szokást, hogy a congressus committee-inek, állandó bizottságainak meghívására — mely bizottságokban a congressus törvényhozó hatalmát tulajdonképen gyakorolja — megjelennek a szükséges felvilágosítások megadása czéljából és hogy a fontosabb állandó bizottságokkal gyakori összekötetésben állanak. Az elnök tehát kormányának tagjai, mondjuk ministerei által sem gyakorolhat hatást a törvényhozó szervre. Külügyekben az elnök kezét a senatus hozzájárulásának szüksége köti meg. A hadüzenet joga a congressusé, holott az elnök külpolitikájával az államot egyenesen háborúba kényszerítheti.

De ugyanez a helyzet áll fenn a congressusra, nevezetesen az alsóháznál szélesebb és fontosabb jogkörrel bíró senatusra nézve is az elnökhöz való viszonyában.

A külügyekben a congressusnak kétségtelen joga a külhatalmakhoz való viszonyokat illetőleg, hogy véleményének az elnökkel szemben nemcsak az elnöki eljárás bírálata, hanem formalis határozatok és javaslatok által kifejezést adhasson. De egészen az elnöktől függ, hogy ezeket mennyire veszi figyelembe. Ilyen vagy olyan magatartásra a congressus az alkotmány szerint nem kényszerítheti. Nemzetközi szerződésekhez a senatus két harmadának hozzájárulása kell. Ez azonban csak a szerződés elfogadását vagy elvetését, esetleg módosítását foglalja magában, de kezdeményezési joga e részben a senatusnak nincs. Vagyis ismét csak az elnökön áll, hogy esetleges ily kívánságnak mennyiben tesz eleget. A kinevezési jog tekintetében az elnöknek a senatustól való korlátozása arra törekedett, hogy e hatalmat az elnökök pártcélokra ne használják fel. Az alsóbbrendű hivatalnokok (inferior officers) fogalmát a congressus tetszése szerint szűkebben vagy tágabban szabhatja

meg s ez által az elnök kinevezési jogát jelentékenyen korlátozhatja. A senatus megtagadhatja a hozzájárulást az elnöki kinevezéshez, de hogy erre a helyre kit nevezzen ki az elnök, erre nincs semmi hatalma. Különösen áll ez az egyes kormányzati ügyágak főnökeire nézve, már annál fogva is, mert ezek a continentalis értelemben vett ministeri functionariusoktól igen távol állanak, egyszerűen az elnök segédei, akaratának eszközei, így nem is lehet arról szó, hogy kinevezésüknél a congressus részéről beléjük helyezett bizalom szempontja legyen döntő. Ha a senatus ahhoz ragaszkodnék, hogy olyanok neveztesse ki, a kik többségének bizalmával rendelkeznek, ez egyenes megtámadása volna az alkotmány szellemének, mely a parlamenti kormányrendszert világosan kizárni törekedett. Épen ezért a kormányzati ágak főnökeinek elbocsátása is, egyedül az elnöki bizalom lévén döntő alkalmazásukra és hivatalban tartásukra nézve, ki van véve a senatus hatalma alól. A congressusnak a budget-megtagadás által sincs módjában az elnökre hatni; a megszavazás nem bizalmi kérdés.

A hatalmak ezen ellensúlyozásának tehát az az eredménye, hogy mindkét hatalom csak megállíthatja a másikat, csak azt érheti el, hogy ez valamit ne tegyen, de nem érheti el azt, hogy valamit tegyen az ő akarata szerint. E mellett mindegyik hatalom a másik hatalom ellenőrzése alul kivett funkciójával az államéletben súlyos belső zavarokat és külső kellemetlenségeket idézhet elő. Az elnöki veto gyakorlása esetében, ha a szükséges kétharmad többség a congressusban össze nem toborozható, csak a nép lehet döntő a kérdésben a legközelebbi congressusi, esetleg elnökválasztás alkalmával. Az elnök szerződés-kötési joga által, melyben azonban csak a kezdeményezés az övé, annak perfectuálása a senatustól függ, zavarokba döntheti és diszcreditálhatja az államot.

Az Egyesült-Államok politikai életének egy újabb, éleszemű vizsgálója, Bryce¹, következőkben látja az alkotmánytól szándékolt hatalom-elválasztás hátrányait: Az elnöknek és ministereinek nincs kezdeményezési joga a congressusban és egyáltalán kevés a befolyása a congressusra, legfeljebb annyi,

¹ *American Commonwealth*, I. 25. fejt.

a mennyit egyes tagokra hivatalosztogatási joguk révén gyakorolhatnak. A congressusnak nincsen módjában kellően ellenőrizni az igazgatást. A felelősség kérdése teljesen elmosódik, mert azok a személyek és testületek, melyekre a törvények hozása és végrehajtása tartozik, egymásra háríthatják a felelősséget, egyik sem érzi azt közvetlenül. A két főszerv közt keletkező surlódások folytán a kormányzatot alkotó személyek és testületek erejének, energiájának jó része veszendőbe megy. Ez ugyan bizonyos fokig minden szabad kormányzattal közös, mert mindezek a kölcsönös korlátozásoknak bizonyos rendszerén alapulnak. De minél több az egymás fékezését célzó intézmény, annál több a surlódás. Végül a végrehajtó hatalom gyöngítése különösen válságos időben veszélyes lehet. A kormányzatnak nincs meg a szükséges egysége és összhangja, s ez az államélet tehetetlenségét vonja maga után. Az elnöknek nincs hatalma, mert nem irányíthatja sem a congressust, sem a nemzetet. A congressus nem irányíthatja az elnököt, de nem is távolíthatja el. Az elnök kormányának irányát nem a congressus szabja meg, de még kevésbbé adhat irányt az előbbi az utóbbinak. Minden egyes hatalom a maga külön útján megy, mert nincsen meg a hatalmaknak szerves egymásba kapcsolódása.

III.

Az alkotmány betűinek minden változtatása nélkül a szokás az Egyesült-Államokban az idők folyamán nem egy tekintetben lényegesen kiegészítette és módosította az alkotmány rendelkezéseit, melyek egyébként csak a congressus kétharmada és az államok háromnegyede által módosíthatók. Utóbbi esetekben az alkotmány írott szabálya holt betű maradt. Ez a hosszas szokás által szentesített gyakorlat tehát végeredményben épen oly erős, mint ha az alkotmány rendelkezése volna.

Az elnökválasztás tekintetében az alkotmány azt rendeli, hogy minden állam annyi electort választ, a hány képviselője van a congressus két házában (II. Art. 1. Sect.). Ezek a törvény által meghatározott napon minden államban összegyűlve leadják szavazatukat az elnökre és az alelnökre. Az alkotmány nem akarta a közvetlen népválasztás által az elnökválasztás

izgalmaikat növelni, de különösen nem akarta annak lehetőségét, hogy az elnök a közvetlen népválasztásra hivatkozva, hatalmát erősíthesse, ezért folyamodott a közvetett választáshoz. Abból indult ki, hogy a nép által választott electorok bizalmának letéteményesei lesznek és függetlenül élhetnek a rájuk ruházott megtisztelő megbizatással. Szóval, hogy nem lesznek utasításos szervei a népnek, akaratának pusztá szócsövei. Az alkotmány-nak ez a célzata azonban az idők folyamán teljesen megghiúsult s ez mindenesetre egyik legjelentősebbje azon változásoknak, melyeket a politikai gyakorlat az alkotmányon véghez vitt. A negyedik elnökválasztás óta (1801) sohasem vonták kétségbe, hogy a nemzeti convention-ok által választott electorok kötelesek a választók akarata szerint szavazni s nem is történt eset, hogy e kötelességüket megszegték volna. A nemzeti convention-ok, melyekben az elnökjelölteket kihirdetik, régi szokás szerint az elnökválasztást megelőző júniusban vagy júliusban tartatnak, az electorok választása november elején, az elnökválasztás december elején történik. Az elnök azonban az electorok szavazataival már tulajdonképen meg van választva és a novemberi választás tiszta formaság. Az alkotmány ki akarta kerülni a népválasztást, a valóságban azonban ez bekövetkezett.

Az elnök újra-választását illetőleg az alkotmány semmi korlátozó rendelkezést nem tartalmaz. A *Federalist* szerint az elnök újraválasztható, sőt választandó is mindaddig, míg csak a nemzet bizalmát bírja. Ennek ellenére szokássá vált, hogy egyetlen elnököt sem választottak újra, csupán egy ízben. Magát Washington két ízben választották meg, harmadszori megválasztását már igen magas kora tette lehetetlenné s talán az emléke és példája iránt érzett kegyeletre is megy vissza a harmadízben való megválasztást kizáró traditio. A kétszer megválasztott Jefferson, Madison és Monroe nem is reflectáltak harmadízben az elnökségre és a külpolitikában nagy sikereket elért Grant kisebbségben maradt a harmadik választásnál. De másodízben is mindmáig csak kilencz elnököt választottak meg. Az alkotmány, a demokratikus elvek ellenére, nem tartott a hatalom állandósulásától egy személy kezében. De nem a nép megváltozott politikai hitvallása állja útját a többszörös megválasztásnak, hanem egyszerűen a mindenkori pártviszonyok.

A senatusnak kétségekívül joga volna ahhoz, hogy a kormányzati ágak főnökeinek kinevezéséhez ne járuljon hozzá. Ez a joga azonban a gyakorlat által teljesen hatálytalanná vált. Az elnöknek teljesen szabad keze van ezek megválasztásában.

A senatus tagjait az alkotmány értelmében az egyes államok törvényhozó testületei választják. Valóságban azonban itt is a népválasztás következett be. A jelölteket ugyanis a pártok összejövetelei (caucus) állapítják meg s ezeket a törvényhozó testület feltétlenül megválasztja. Ha az államok törvényhozó testületeiben eszközölné választások közvetlenül megelőzik a senatorok választását, a tagállamok parlamentjeibe megválasztandóktól kötelező nyilatkozatot kívánnak abban a tekintetben, hogy a senatorválasztásnál mily magatartást fognak tanusítani.

Az alkotmány értelmében a törvényhozó hatalmat a senatus és a képviselőház egészökbén gyakorolják. A valóságban ez mindkét ház egyes állandó bizottságai által történik a házszabályok értelmében. Ezen állandó bizottságok javaslatait a plenum ritkán utasítja vissza. Az alsó-ház plenuma előtt az európai parlamentekben szokásos vita és tárgyalás egyáltalán ismeretlen. Miután ezeket az állandó bizottságokat a képviselőházban 1790 óta az elnök (Speaker) nevezi ki, utóbbi az alkotmány által előre nem látott nagy hatalomra tett szert. De ugyancsak nagy hatalomra tettek szert mindkét ház főbb állandó bizottságának elnökei (minők a külügyi, tengerészeti, pénzügyi és igazságügyi bizottságok) és a congressusnak, nevezetesen a senatusnak a kormányzat ellenőrzése és vezetése terén a múlt század végéig mindinkább kiterjedő hatalma mellett az illető kormányzati ügyágak tulajdonképeni vezetői lettek.

A congressusi választások tekintetében az alkotmány nem ismeri azt a megszorítást, melyet a gyakorlat létrehozott. Az alkotmány csak az Egyesült-Államok polgárságát és az illető államban lakást írja elő a megválaszthatóság tekintetében egyéb kellékek mellett, tényleg azonban csak az illető kerület köréből történik a választás. Az újraválasztás tekintetében az alkotmány semmi intézkedést sem tartalmaz, azt tehát hallgatag megengedi. Ennek ellenére az államok nagy részében ettől idegenkednek, érvényt szerezvén a demokratikus elvnek, mely

azt kívánja, hogy egymás után mennél többen részesedjenek a hatalomban.

Mindezek az alkotmánynak eléggé jelentékeny változásai irott rendelkezéseinek minden megváltoztatása nélkül. Még jelentékenyebb azonban az idők folyamán a változás a hatalom két főszervének: elnöknek és parlamentnek egymáshoz való viszonyában. Azt látjuk, hogy e fejlődés első szakában a parlamentnek, nevezetesen a senatusnak, második szakában viszont az elnöknek hatalma erősödik, sőt túlsúlyra jut a másik felett, s ez aztán a kormányzatnak két különböző rendszerét eredményezte.

IV.

Az Egyesült-Államok politikai fejlődése világosan mutatja, hogy az alkotmány rendelkezései ennek a fejlődésnek bizonyos irányát — azt, a melyet az alkotmány egyenesen ki akart zárni, tehát bizonyos kormányzati rendszer kialakulását — megakadályozhatják, de nem akadályozhatják meg a fejlődés más irányát, más kormányzati rendszerek kialakulását, melyek pedig az alkotmány szerzőitől szintoly távol állottak.

Az alkotmány egyenesen azt tartja szem előtt, hogy egyik hatalom se legyen túlságosan erős a másik rovására. Innen az ellensúlyozások egész kiterjedt rendszere.

Az elnöki hatalmat nem akarták nagyon erőssé tenni, demokratikus félelemből, hogy a végrehajtó hatalom túlságos erőssége könnyen veszedelmessé lehet a szabadságra. Ezért nemcsak szorosan megállapították hatáskörét, hanem fontos functióiban a senatus hozzájárulásának megkívánásával korlátozták s megbízatását rövid időre szabták. De különösen ügyeltek arra, hogy a törvényhozó szervre semmiféle nyomást ne gyakorolhasson. Innen az alkotmánynak azon rendelkezése, mely kizárja a congressusból az Unio minden hivatalnokát, első sorban tehát a kormányzati ágak főnökeit. Viszont azonban a végrehajtó hatalmat függetleníteni akarták a törvényhozás szervétől. Az alkotmányozó gyűlésen felmerült azon tervet, hogy az elnököt a congressus válaszsza, elvetették, mert ez az elnököt a congressustól függővé tette volna s nem lett volna képes annak működését ellensúlyozni. E végből ruházták fel a veto-joggal, a mi

már tulajdonképen a hatalmak elválasztása elvének ellenére történt. Az elnöki hatalom tulajdonképeni erősítését ez által nyerte meg, de nem mint végrehajtó hatalom, hanem mint a törvényhozásnak részese. Azt hitték, hogy ilyformán elérik mindegyik hatalom kellő ellensúlyozását s megvan mind az elnöknek, mind a congressusnak függetlensége. Mindegyik hatalom ellensúlyozza a másikat, a nép nem lesz kitéve valamely túlerős hatalom részéről szabadsága megtámadásának. A két hatalom közt felmerülő hatásköri vitákat pedig a bíróság fogja eldönteni, mely a nép tulajdonképeni souverain akaratának, az alkotmánynak legfőbb fokon magyarázója.

Az elválasztás, egyen- és ellensúlyozás e rendszerének azonban az lett az eredménye, hogy a hatalmakat saját működési sphærájukban is gyöngévé tette. De másfelől bebizonyult, hogy a hatalmak egyensúlyának az alkotmányban tervezett rendszere tartósan nem állhat fenn, mert minden hatalomban, illetőleg annak viselőjében, akár egyes ember az, akár testület, megvan a természetes törekvés arra, hogy hatáskörét, hatalmát más hatalmakkal szemben nemcsak megvédje, hanem azt lehetőleg mások rovására ki is terjeszsze. Az Egyesült-Államok politikai fejlődése nem egy ízben mutatja ily törekvések folytán elnök és congressus közt éles conflictusok kitörését. Már az alkotmány fennállásának negyvenedik évében Jackson diadalmaskodik a congressus felett, mivel ellenfelei nem rendelkeztek abban a szükséges kétharmad többséggel. Ily ellentétek¹ azóta is több ízben fordultak elő — a legsúlyosabb 1868-ban a déli államok újjászervezése körül — s ezekből azt a tanulságot meríthetjük, hogy az esetben, ha valamely pártnak erős többsége van a congressusban, az elnök minden fontosabb jogának érvényesülését megghiúsíthatja s így annak hatáskörét tényleg csak a congressustól egészen függetlenül gyakorolható, kisebb jelentő-

¹ Ezek a conflictusok csak a viszályban álló két hatalomra éreztették hatásukat, a politikai életet nagyobb mértékben nem zavarták fel. Johnsonnak 1868. évi viszálya a congressussal előbbinek vád alá helyezésére vezetett, az egyetlen ilyen eset eddig az Unio történetében. Elítélése mindössze egy szavazaton mult. A nép nyugodtan várta az ítéletet, bízva az alkotmány s a törvények uralomra jutásában s Johnson még egy évig háborítlanul maradhatott hivatalban.

ségű jogaira korlátozhatja. Ellenben, ha a pártviszonyok a congressusban az elnökre kedvezők, a biztos siker reményével szállhat azzal szembe. Mindkét esetben azonban a győzelem mindenesetre csak negatív eredményt szül, mert egyik sem képes a másikat a tőle kívánt irányú cselekvésre, elhatározásra kényszeríteni.

Az a várakozás, hogy a hatalmaknak az alkotmányban tervezett egyensúlyozási rendszere fenn fog maradni, miután az alkotmányban lefektetett népakarat rendeli így, ennek megváltozására pedig az alkotmányreformnak rendkívül megnehezített módozatánál fogva nem lehet számítani, első sorban a törvényhozó szerv hatalmának növekedése következtében nem nyert teljesülést.

A hatalom kiterjesztésére vonatkozó törekvés tapasztalatszerűleg kiváltképen ennél a szervnél van meg, demokráciában még inkább, mert a népakarat közvetlen letéteményesének vallja magát. De ez a törekvés a demokratikus államban természet-szerűen leginkább megtámadhatja a végrehajtó hatalmat, ha egyszer nincsen mód — a mint az Egyesült-Államokban nincs — a népre hivatkozni a törvényhozó szervvel szemben.

A törvényhozó szerv hatalmának növekedése a végrehajtó hatalommal, az elnökkel szemben nem vezethetett az Egyesült-Államokban arra a kormányzati rendszerre, mely Angliában a tizenhatszodik század végétől fokozatosan kifejlődve a kormányt a parlamentnek, nevezetesen alsó-házának kormányzó-bizottságává tette, melyet ez mindenkor eltávolíthat s az egész kormányzat irányát ennek következtében állandóan kezében tarthatja, mivel maga az államfő is, a ministerek politikai felelősségénél fogva, csak a parlament által helyesnek tartott irányban gyakorolhatja functióit. A parlamenti kormány-rendszert az Egyesült-Államokban az alkotmány egyenesen kizárta, nem adván helyet az elnök ministereinek a congressusban. De egyáltalán az alkotmány rendelkezései az elnök és a congressus választásának ideje, módja s mindkettejüknek működési tartama tekintetében világosan mutatják, hogy a végrehajtó hatalom, vagyis az elnök és a törvényhozó szerv között létesülő politikai összhangra nem gondoltak. Az alkotmány szerzői nem választhatták a parlamenti kormányrendszert,

egyszerűen azon oknál fogva, mert abban az időben ez a rendszer még nem volt kifejlődve és ha ki lett volna is fejlődve, nem választották volna, mert egészen más fogalmaik voltak a kormányzatról. Az alkotmánynak az a berendezése, mely szerint sem a végrehajtó, sem a törvényhozó hatalom szervének nincs módjában, hogy a másikat akaratának megfelelő irányban működtesse, legjobban mutatja a parlamenti kormányrendszer lehetőségének teljes kizárását.

A parlamenti kormányrendszer irányában való fejlődést azonban nemcsak az alkotmány határozott rendelkezései zárják ki, hanem az a körülmény is, hogy ezen kormányrendszer végső alapjának: a politikai pártoknak fogalma egészen más az Egyesült-Államokban, mint az európaiakban, nevezetesen Angliában. Az Unióban az az uralkodó párt, melynek sikerült a maga jelöltjét az elnöki székbe ültetni, de ez a párturalom egyáltalán nem jelenti az illető pártnak általában politikai fölényét, nagyobb tényleges hatalmát az állam-életben. Uralma kimerül az elnök megválasztásában és a congressusban túlsúlylal egyáltalán nem rendelkezik.¹ Az elnök természetesen maga is pártember, mert hiszen egy párt győzelmének köszöni állását, de nem szükségképen ennek a pártnak vezére is, esetleg egyáltalán nem is jelentékeny tényezője. A párturalom egyszerűen valamelyik pártnak azt az erejét jelenti, hogy az elnökválasztás alkalmával győzni tudott más párt felett s jelenti, az Egyesült-Államokban kifejlődött rendszernél fogva, azt a hatalmát, elő-

¹ A pártoknak az elnökválasztásnál és a congressusban való számarányait mutatják a következő adatok. Az 1908. évi elnökválasztás alkalmával a köztársasági párt 7.679,000, — a demokrata párt 6.409,000 szavazatot kapott az ősválasztók részéről. Ellenben az 1910. évi választásokon a képviselőházba csak 162 köztársasági, ezzel szemben 227 demokrata választatott meg. — 1912-ben a köztársasági párt progressista árnyalata (Roosevelt) 4.119,000, a köztársasági párt (Taft) 3.484,000, a demokrata párt (Wilson) 6.293,000 szavazattal rendelkezett. Ellenben 1914-ben a képviselőháznak 194 köztársasági és 232 demokrata, a senatusnak 39 köztársasági és 56 demokrata tagja volt. — Az 1916. évi elnökválasztáson a köztársasági párt (Hughes) 8,574,474, a demokrata párt (Wilson) 9.116,295 szavazatot kapott az ősválasztók részéről. Az ugyanazon évi választások szerint a képviselőháznak 215 köztársasági és 215 demokrata, a senatusnak 42 köztársasági és 54 demokrata-pártbeli tagja van.

nyösebb helyzetét más párttal szemben, hogy a zsákmányon, a hivatalok betöltésén kizárólag osztozik. A fejlődés ugyanis e részben is ráczáfolt az alkotmány életbeléptekor hangoztatott meggyőződésekre, mert a *Federalist* egyik szerzője, Madison, kizártnak tartotta, hogy az elnök hivatal-osztogatási jogát párt-czélok szerint fogja gyakorolni.¹

De e mellett az elvi ellentétek a pártok közt, az eltérések a kormányzat alapkérdéseire vonatkozó felfogásokban mindinkább elmosódtak. A követendő politikai irányra vonatkozó lényegesebben eltérő törekvések helyét mindinkább csak a hatalom megszerzésére irányuló igyekezet foglalta el, észak-amerikai értelemben véve ezt, vagyis hogy jelöltjüknek az elnökséget s így a pártembereknek a hivatali állásokat megszerezzék. A pártok választási jelszavainak semmitmondósága, a választási időszakokon kívül állandó pártszervezet és elismert vezetők hiánya világosan mutatja, hogy politikai pártok európai értelemben az Egyesült-Államokban nincsenek. Ez a parlamenti kormányrendszer irányában való fejlődést lehetetlenné teszi. Mert ennél az uralkodó párt az országban — hacsak a választási rendszer annyira nem fogyatékos, hogy az ellenkezőt megengedi vagy nagymérvű politikai corruptio helyet nem foglal — uralkodó a parlamentben s ez által a kormányzatban s a pártküzdelmek

¹ Az 1829-ben elnökké választott Jackson proclamálta «a győzőké a zsákmány» — to the victors belong the spoils — elvét s ettől az időtől kezdve az elnökválasztásnál győztes párt a szövetségi hivatali állásokat minden alkalommal megürültnek tekintette, hogy azokat az elnök saját pártjabeliekkel töltsse be. A rotation in office-t egyenesen a demokratikus elvek által követeltnek állították oda. 1867-ben a congressus Johnson elnökkel szemben a Tenure of Office Act-ot szavazta meg, tartván attól, hogy az ellenpárthoz tartozó hivatalnokokat tömegesen fogja elbocsátani. Az elbocsátásokhoz a senatus hozzájárulását kívánta meg az a törvény, ezt még az egyes kormányzati ágak főnökeire is kiterjesztve. Johnson elnöksége után, 1869-ben lényegesen módosították a törvényt, 1887-ben pedig eltörölték. A kinevezési jognak pártszempontok szerint való gyakorlását ellensúlyozni hivatott némileg az 1883. évi Civil Service Reform Act, mely a hivatalok nagy számára előírja a képesítést, valamint az újabb törvényes tilalom, mely kizárja a hivatalnokoknak az elnökválasztási költségek céljára való formális megadóztatását, a mi korábban szokásban volt oly módon, hogy a pártok a hivatalnokokra a hivatali állás nagysága szerint bizonyos összegeket vetettek ki.

ezélja ép e hatalom elnyerése. De mindenekelőtt e rendszer mellett megvan a pártoknak a maguk határozott, külön politikai programja, egységes érvényesülése a politika egész mezején s elismert vezérek. Mindezekből semmi sincs meg az Egyesült-Államokban. ¹

Ha az elnökválasztást és a hivatalokon való osztozkodást nem tekintjük, a párturalom, a mennyiben az elnökválasztásnál győztes párt a congressusban is többséggel rendelkezik, itt is érvényesül bizonyos fokig. A congressusi többség elnyerése azonban, mint mondtuk, nem szükségképeni jelenség. Ha bekövetkezik, hatása annak következtében nyilvánul, hogy az állandó bizottságokat s ezek elnökeit, mely bizottságokban a

¹ Ez idő szerint az Egyesült-Államokban hét párt van, azonban csak a demokrata és köztársasági párt, mint legnagyobbak, jelentősek. A demokrata párt neve korábban köztársasági volt, a mai köztársasági párt pedig csak 1856 óta áll fenn. A pártok keletkezése az 1789-iki alkotmányozó-gyűlésre megy vissza. Már ez két táborra oszlott, az egyik a tagállamok nagyobb függetlensége, a másik a központi hatalom erősítése mellett foglalt állást. Előbbiek a köztársaságiak (demokratikus köztársaságiak) s ezek a mai demokraták előzői; utóbbiak a föderalisták. Az előbbieknek Jefferson, az utóbbiaknak Hamilton volt főalakja. Washington, ki tulajdonképen egyik párthoz sem tartozott, a közbizalom emelte az elnöki székbe; mégis inkább a föderalisták irányát vallotta. Jefferson-nal azonban (1801—1805) a köztársaságiak jutnak uralomra s ezt megtartják a következő elnökválasztások alkalmával is. A föderalista párt 1820-ban végleg eltűnik a küzdterről. Ettől az időtől kezdve azonban az uralmon maradt köztársasági pártban szakadás áll be s az egyik rész a régi köztársasági párt elveit elfogadva demokratikus név alatt alakul meg, a másik nemzeti köztársasági, majd Whig-párt név alatt a föderalisták politikai elveinek jó részét tette magáévé. Utóbbi az 1851. évi elnökválasztás alkalmával döntő vereséget szenved. 1856-ban azonban a párt töredékeiből s más kisebb pártokból köztársasági név alatt új párt alakul, melynek főczélja a rabszolgaság kiterjesztésének meggátlása s a központi hatalom erősítése volt. Az 1820-ban alakult demokratikus s az 1856-ban alakult köztársasági-párt az Egyesült-Államok mai számottevő pártjai.

Állandóan azonban a köztársasági-párt volt uralmon és csak 1912-ben sikerült a demokrata-pártnak az elnökválasztásnál győzni, de csak az által, hogy Roosevelt a köztársasági-pártban a progressista-párt megalakításával szakadást idézett elő. Mindkét párt programjában igen kevés lényegesebb különbség van (a demokraták az államok, a köztársaságiak a központi kormányzat mellett foglalnak állást) s az eltérést inkább az időnkint felmerülő politikai kérdésekre nézve látjuk.

tulajdonképeni törvényalkotás folyik, az alsóházban a Speaker nevezi ki, őt viszont a Ház választja. A senatusban e bizottságokat a Ház választja, mindkét Házban tehát a többség kezében tartja e bizottságok megalakítását. Ellenkező esetben azonban, vagyis, ha az úgynevezett uralkodó párt nem jut többségre a congressusban is, sem a párt, sem az elnök nem képes a maga akaratát a törvényhozó szervben keresztülvinni. Hozzá kell mindezekhez vennünk, hogy az amerikai politikai felfogás egyáltalán nem mutatja a párt-magatartásnak azt a következetességét, melyet európai fogalmak szerint természetesnek találunk s ha valamely párt a maga elnökjelöltjét győzelemre viszi, ez nem jelenti, hogy azon párt tagjai a congressusban is oly szilárd és következetes támogatásban részesítik az elnököt, mint részesítette a párt megválasztása alkalmával. Fontos kérdésekben a pártválaszfallak megszűnnek s így jön létre a többség. Ekként a törvényhozásban sem tükröződik vissza tisztán a pártpolitika, a törvények többnyire compromissumok eredményei.

V.

Ha a congressus hatalmának növekedése az elnökkel szemben az alkotmány akadályozó rendelkezéseinél és az észak-amerikai pártviszonyok természeténél fogva nem vezethetett a parlamenti kormányrendszer kifejlődésére, más formában kellett e túlsúlynak megnyilvánulnia s az alkotmányt, eredeti szervezetén túlmenve, átalakítani.

Mert hogyan lehetséges egyáltalán a törvényhozó szerv akaratának érvényesülése, ha egyszer túlsúlyra tesz szert a végrehajtó hatalommal szemben? Vagy úgy, hogy kényszeríti az utóbbinak szerveit, hogy az ő akaratához simuljanak, e szerint járjanak el, kényszeríti az által, hogy nemcsak működésének alapját adja meg, hanem működését állandó bizalmától teszi függővé s ennek megingása esetén a kormánynak további fennállását lehetetlenné teszi. Ez esetben nem a parlament fog kormányozni, ez a végrehajtó hatalmi szervekre tartozik. Csak e kormányzat módját, irányát tartja kezében a parlament. A ministerek kormányoznak a parlament akaratára szerint. Vagy pedig úgy, hogy a törvényhozó szerv annyira igénybeveszi az

alkotmány által rendelkezésre bocsátott eszközöket a végrehajtó hatalom szerveinek ellenőrzése, eljárásuknak minden módon való megkötése és előírása által, hogy ezek minden önállóság nélkül való foganatosítói lesznek akarátának. Ebben az esetben a törvényhozó szerv tulajdonképen maga válik kormányzóvá. Az Egyesült-Államokban, miután előbbi módon ki volt zárva a törvényhozó szerv túlsúlyának érvényesülése, ez utóbbi mód által mutatott irányban törekedett e túlsúly valósulni.

A törvényhozó szerv hatalmának kiterjedése a végrehajtó hatalom szerveinek irányzó működését lényegesen megbénította, miután a congressus egyfelől a legaprólékosabb részletekig megkötötte a végrehajtó hatalmat törvényhozó működésével, másfelől ellenőrző hatalmát is mindinkább mindenre kiterjesztette. W. Wilson a törvényhozó szervnek ezt a túlsúlyát egyenesen congressionális kormányzatnak nevezi (*Congressional Government, 1885*) s következőleg jellemzi. Sem az elnök, sem az egyes executive Department-ek titkárai nem vezetői a kormányzatnak, mert ez a congressus állandó bizottságainak (Standing Committees), illetőleg ezek elnökeinek (Chairmen) kezében van. Ezek figyelme kiterjed az administratio legkisebb részleteire is. Az egyes kormányzati ágak főnökei a legtöbb esetben helyesebben tudnának eljárni, mint a bizottságok, mert jobban ismerik kormányzati águknak szükségleteit, de a congressus inkább vaktában kormányoz, semhogy erről egyáltalában lemondjon. A kormányzati ágak főnökei mindabban, a mi nem a routine kérdése, meg vannak kötve olyan rendszabályok által, melyekben semmi részük sincs, melyeket egyszerűen az ő részükre hoztak s melyeket megváltoztatni nem áll hatalmukban. Végrehajtó hatalmi functionióiban az elnök maga is csak a congressus szolgája épen úgy, mint kormányának tagjai. Az elnök kinevezési jogát az által igyekezett a senatus korlátozni, hogy az illető állambeli senatorok mérvadó befolyása mellett előzetes hozzájárulását kívánta meg az elnöki jelölésekhez, mi által túllent alkotmányadta jogán. Külpolitikáját teljesen megbénította az a mód, a hogyan a senatus a nemzetközi szerződések jóváhagyására vonatkozó jogát kezelte. E részben elég a senatus 1869-iki magatartására utalni, midőn sok huza-vona után megtagadta a Dániával St. Thomas- és St. Jean-szigetek megvétele ügyében kötött

szerződés elfogadását, de nem támogatta Grant elnöknek St. Domingo megszerzésére irányuló törekvéseit sem. Az Alabama-ügyben Angliával kötött szerződést is mindenáron meg akarta hiúsítani, az észak-amerikai külpolitikának egyik legnagyobb sikerét tevén kockára és compromittálván ily módon. A congressus, nevezetesen a senatus ellenkező magatartása az elnök minden irányú működését paralizálja s nagyobb szabású dolgok keresztülvitelére őt képtelenné teszi. Még a budget-jogot is felhasználta a congressus az elnöki hatalom megnyirbálására, ily irányú kikötéseket tevén a megajánláskor.

A congressus hatalmának e kiterjedése, növekedése a végrehajtó hatalommal szemben annál hátrányosabb, mert másfelől nem képes a végrehajtó hatalom szerveinek hatályos ellenőrzésére. Érintkezésük az elnök üzeneteire, jelentéseire s az egyes kormányzati ágak főnökeinek a bizottságokkal való tanácskozásaira s írásbeli jelentéseire szorítkozik. Ezenfelül a congressus enquête-ket rendelhet el egyes ügyekben, de ezek már többé-kevésbé gyanúsítás számba mennek, visszaéléseket sejtetnek. Az eredmény az, hogy a bizottságok rendelkeznek, de nem képesek ezen rendelkezések keresztülvitelét ellenőrizni s így a kormányzati ágak főnökei egyfelől kellő önállósággal nem rendelkeznek, de másfelől arra mégis elég önálló, hogy a congressusnak csak középszerű szolgálói legyenek, miután ez, ha csak világosan büntényt nem követtek el, mitsem tehet velök, őket nem távolíthatja el és nem cserélheti ki nézete szerint megfelelőbbekkel. Elvégre az engedelmességnek is vannak különböző módjai. A parancsoló hatalomnak szükségszerű kiegészítése, hogy abban az esetben, ha a parancsoló nincsen megelegedve szolgálóinak működésével, ezeket eltávolíthassa. A congressus olyan parancsoló, melynek ez a hatalma nincsen meg. Azért parancsoló s az administratív ügyágak főnökei az ő szolgálói, de kényteleneknek ezeknek működését úgy elfogadni, a hogy' nyujtják, és csak bírói eljárással torolhatja meg a meg nem felelő működést.

Ha van is némi túlzás abban, hogy ezt a kormányzati rendszert Wilson egyenesen a congressus állandó bizottságainak elnökei által való kormányzatnak nevezi, ez mindenesetre a hatalmak egyensúlyának az alkotmányban előre nem látott megzavarása. E hatalmi túlsúly kialakulása nem sértette meg

világosan az alkotmány rendelkezéseit, a mint hogy abban alkotmánysértőt a bíróság sem látott, sőt egyenesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy nincs hatásköre annak a kérdésnek vizsgálatára, hogy a congressus mily módon és eszközökkel szerez érvényt saját alkotmányszerű hatalmának, mert ennek megállapítása a törvényhozó szervhez tartozik. Kétségtelen azonban, hogy a congressus hatalmának kiterjedése a múlt század végéig a végrehajtó hatalommal szemben is csak ama tétel mellett tett bizonytságot, hogy a politikai intézmények az alkotmány írott szabályának minden megváltoztatása nélkül is lényegesen változhatnak és változnak is és hogy a politikai szervezet s annak működése, úgy a mint az írott alkotmányban előttünk állanak, és az államéletnek a politikai erők által teremtett s fenntartott tényleges folyása lényegesen eltérő képet mutathatnak. A congressusnak általában s a senatus executive sessionjának a végrehajtó hatalom absorbeálására irányuló, a hatalmak elválasztásának az alkotmányban alapul vett elvével egyenesen ellenkező, mert végső sorban a két hatalmat a törvényhozás kezében egyesítő irányzatát kivétel nélkül elismerik.

A congressusi kormányzatot, tehát a végrehajtásnak nemcsak vezetését, hanem annak részleteibe való beavatkozást — mely a francia Convent-et juttatja eszünkbe különböző bizottságaival s mely iránynak szélső megvalósulását tényleg e szervben látjuk — az észak-amerikaiak valóban nem láthatták előre s nem is akarhatták. A mint ez az egyes bizottságok által való kormányzatban előttünk áll, a kormányzat legrosszabb módja, minthogy teljességgel hiányzik a szükséges kapcsolat és összhang az egyes ágak között. De másfelől a fejlődés ilyformán a két hatalom közt messze túlment azon a viszonyon, mely a parlamenti kormányrendszerben látható, melyet épen elkerülni akartak.

Ezt az irányzatot, mely a congressus hatalmának állandó kiterjedését s az elnöki hatalom háttérbe szorulását mutatja a múlt század utolsó évtizedéig, a senatus nagy tekintélye és az elnökség színvonalának alászállása tette főleg lehetővé. A senatus állandó testület, csak részlegesen újítatik meg, s ez bizonyos conservativebb, mérsékelt irányát vonja maga után, a nélkül, hogy rövidebb időközökben el volna zárva attól, hogy össze-

tételében a néphangulat változása megfelelő kifejezésre jusson. Annál a változásnál fogva, mely tagjainak választásában az alkotmány minden reformja nélkül a gyakorlat által bekövetkezett, a nép egyenes képviselőének mondhatja magát. A hosszabb választási időszaknál fogva tagjai nagyobb politikai képzettségre, gyakorlatra tesznek szert, mint a képviselők. Leginkább az illető állam parlamenti tagjainak sorából, a magasabb bírák, az államkormányzók közül választatnak. Innen általában a testület magas tekintélye. Az alkotmány pedig az Unio legfontosabb szervévé teszi, a képviselőház és elnök közé helyezvén, melyek mindketteje rászorul az ő működésére. Mindkettővel szemben mérséklő elem. Az előbbinek demokratikus túzásait, elhamarkodottságát, az utóbbinak egyeduralmi törekvéseit van hivatva fékezni és megakadályozni.

Hozzájárul mindehhez, hogy bár a törvényalkotás mind a senatusban, mind a képviselőházban túnyomólag az egyes bizottságokban megy végbe, a senatus plenumában a tárgyalás mégis inkább helyet foglal, ennek az alsó-házéhoz hasonló korlátozását sem az alkotmány, sem a házszabályok a legutóbbi ideig nem ismerték, a mi a néppel való összhang és a nép ellenőrzése szempontjából csak előnyös. Az alsó-ház valósággal lázas sietéssel igyekszik átadni a törvényhozás munkáján — ez a tárgyalás alá kerülő javaslatoknak igen nagy számánál fogva bizonyos fokig érthető is — és az előzetes kérdés feltevése (previous question) által a vita elhúzása, sőt megindulása is ki van zárva. (Obstructiók törekvések mégis lehetségesek, az ülés felfüggesztésére, a ház elnapolására és a névszerinti szavazásokra vonatkozó indítványok által. Miután pedig ez utóbbi egyenesen az alkotmányban van szabályozva, a ház az alkotmány megváltoztatása nélkül ily törekvésekkel szemben tehetetlenül áll.) Ezzel ellentétben a senatusban a teljes, semminemű előture-rendszabályok által nem korlátozott vitatkozási szabadság uralkodott. Csak legújában, a német-északamerikai válság közepett, 1917 márcz. 8-án határozta el a senatus házszabályainak azt a módosítását, hogy kétharmad többséggel a vita bezárása kimondható.

A senatus nagy tekintélyét megértjük továbbá, ha figyelembe vesszük, hogy hatásköre sokkal nagyobb az alsó-házénál. Az utóbbi csak a pénzügyi törvényekre vonatkozó kezdeményezés,

a hivatalnokok vád alá helyezése és az elnökválasztás kizárólagos jogával rendelkezik, a mennyiben a jelöltek egyike sem nyert abszolút többséget.

A demokratiának tulajdonított vonás, hogy a közepszerűségeknek kedvez, az Egyesült-Államokban igen gyakran megállapítható. Oly alakok, mint Washington, Jefferson, Lincoln és Grant, mindinkább eltűntek, a mi jórészt már a választás módjában tényleg bekövetkezett változásban leli magyarázatát. Az, hogy a demokrata-párt 1835. évi határozata értelmében a convention-ban kétharmad többség szükséges az elnökjelöltséghez, a jelentéktelen egyéneknek az elnöki székbe kerülését különösen elősegítette, mert több jelölt mellett, ha a kiválóbbnak számottevő ellenzéke van, végre is többszöri eredménytelenség után a szavazatok, a töredékek egyesülésével, úgy alakulhatnak, hogy egy jelentéktelen egyén győz, mint erre nem egy példa van. Az elnökök nagy részének jelentéktelenségét ebben az időszakban az is mutatja, hogy politikai szerepük elnökségük után rendszerint egyáltalán nem volt.

Hozzájárult ehhez, hogy, bár az alkotmány szerzőinek az a feltevése, hogy az elnök a pártok felett álló, független tényező lesz működésében, szintén nem valósult meg s az elnök mindinkább maga is pártemberré vált, pártját, az egy Jackson kivételével — ki a congressussal való harczában ennek köszönhette végül is győzelmét, mert vetojával szemben az ellenpárt nem tudta a szükséges kétharmad többséget létrehozni — egyik sem tudta állandóan a szándékainak megfelelő határozott és következetes magatartásra bírni a congressusban.

A congressus hatalmának túlságos nagyságára s a végrehajtó hatalom túlságos megkötöttségére nem Tocqueville ismert műve figyelmeztet először; már a mult század elején nagyon hangoztatják az alkotmány egyes méltatói. Ez válságos időkben arra vezetett, hogy az elnököt egyenesen a dictatorival vetekedő hatalommal volt kénytelen a congressus mégis felruházni vagy az elnök a congressus utólagos felmentésének reményében maga volt kénytelen ily hatalmat igénybevenni. A congressus, főleg a senatus mindezek ellenére állandóan növelni igyekezett hatalmát. A mult század utolsóelőtti évtizedében felmerült annak a reformnak eszméje, hogy az egyes kormányzati ágak főnökeinek

Lehetővé váljék, hogy a congressus mindkét házának plenumában kifejthessék nézeteiket a szükséges kormányzati rendszabályokra vonatkozólag. Ez azonban természetesen az elnöknek s kormányának állását erősítette volna a congressussal szemben és épen ezért a terv nem valósulhatott meg.

A politikai hatalom főtényezőinek viszonyában létrejött ezen helyzet mellett nem csodálkozhatunk, ha Wilson idézett művében (V. fejj.) így jellemzi az elnökséget: «Az elnök tevékenysége, bár ez olykor igen fontos, leggyakrabban nem emelkedik a routine fölé. Legnagyobbrészt nem más e tevékenység, mint az administratio, egyszerű engedelmesség a politika hatalmasainak, vagyis az állandó bizottságoknak utasításaival szemben. Ha veto-joga nem tenné a törvényhozás részesévé, bátran állandó hivatalnökká válhatnék, az első hivatalnok lehetne a polgári hivatalnokok gondosan hierarchisált rendszerében és a legfiatalabb is, a fokozatos előlépések próbáját kiállván, felemelkedhetnék az első hivatalba. Inkább a kormányzat administratív, mint politikai gépezetének része és kötelességének teljesítése inkább beletanulást kíván, mint lángész tehetséget.»

Mindez azonban csak annak a már hangoztatott tételnek igazságát bizonyítja, hogy az alkotmánylevél vagy alkotmánytörvények minden változtatása nélkül a politikai hatalom főtényezőinek egymáshoz való állása, hatalmi viszonya nagyon különböző lehet, sőt ennek következtében a valóságos alkotmány egészen ellentétes képet mutathat az írott alkotmányban megrajzolttal. Így van ez az angol alkotmányban, melynek írott szabályai mit sem tudnak a parlamenti kormányrendszert egészében kitevő egyes intézményekről, sőt az alkotmányjog egészen mást rendel, mint a tényleges hatalom-eloszlás által létrehozott gyakorlat. Így volt ez jórészt az Egyesült-Államokban a congressus határozott túlsúlya s így van az utóbbi három évtizedben viszont az elnöki hatalom erősödése és bizonyos mérvű túlsúlya tekintetében.

VI.

A mult század végétől a tényleges hatalmi viszony megváltozik az Océánon túli nagy demokratiában, a congressus túl-

súlyát az elnökkel szemben mindinkább ez utóbbi hatalomnak erősödése váltja fel.

Az elnökök nem kényszerülnek a congressussal mindkettejük működését csak bénító conflictusokba bocsátkozni. Mindinkább képesek azt befolyásolni s a congressusnak elég az elnöki veto előzetes jelzése valamely szándékolt törvényalkotással szemben, hogy erről letegyen. A polgárok, ha valamely törvény alkotását kívánják, nem a congressushoz, hanem egyenesen az elnökhöz fordulnak, hogy ajánlja ezt üzenettel a congressusnak. A külpolitikában mindinkább az elnöki akarat érvényesül.

A politikai fejlődés iránt érdeklődőt méltán izgatja a kérdés, mily okokra vezethető vissza az Egyesült-Államokban az elnöki hatalomnak ez az erősödése. Az alkotmány nem akarhatta azt, ép oly kevésbé, mint a congressusnak korábbi túlhatalmát, bár a lehetőséget ép úgy, mint ez utóbbira nézve, nem zárhatta ki. Az írott alkotmány pusztá szemléletéből levont tétel, hogy az elnöknek nagyobb hatalma van, mint a modern Anglia királyának, így mereven odaállítva semmi esetre sem találó, mert, mint láttuk, hatalma, ha a congressussal nincs összhangban, csak negatív eredményű. Hatalmának erősítésére irányuló törekvésében arra sem hivatkozhatik a congressussal szemben, hogy választásánál fogva az egész népet egyedül ő képviseli. Igaz ugyan, hogy választásában ma már a népakarat nyilvánul, de a választás módjánál fogva egyenesen az lehetséges, hogy az egész nép szavazatait tekintve, annak kisebbségével történt megválasztása.¹

Az elnök valóban nagy hatalommá válhatik, de csak úgy, ha a congressus támogatásával rendelkezik.

¹ Az elnökválasztók választása ugyanis államonként megy végbe. Ha valamelyik párt lajstroma, mely A. megválasztása mellett van, többséget nyer, a másik párt lajstromán B. javára leadott szavazatok nem emelik a más államban mellette leadott szavazatok számát. Az elnökválasztók megválasztása tehát nem hű képe az egész nép összes szavazatai számának. Erre az elnök-választások gyakori példát mutatnak. Csak a legutóbbi időket véve, az 1913. évi választás a demokrata-párt győzelmével (Wilson) végződött, mely az ősválasztók 6.293,000 szavazatával rendelkezett. Ezzel szemben a progressista- és köztársasági-pártnak 7,603,000 szavazata volt. A demokrata-párt tehát nem rendelkezett az ősválasztók többségével.

Ez utóbbinak feltétele első sorban a közvélemény megnyerése, illetőleg annak helyes felismerése, értékelése és a maga szándékai szerint befolyásolása. E részben nem szabad felednünk az észak-amerikai népjellemet. A néphangulatra demokráciában általában egy-egy ember személyes képességeinek rendkívül nagy befolyása van s ez az állítás az Egyesült-Államokra nézve különösen érvényes. Az észak-amerikai nép impulzív természetű és még a vezetésben nyilatkozó személyes kiválóság, energia, a kitűzött célok szívós követésénél kisebbrendű egyéni előnyök által is nagy mértékben befolyásolható. Az egyéni erő és nem mindennapiság különösen a nép képzeletét, várakozásait megragadó, merész jelszavakat feldobó szónoki, agitatórius tehetség birtokában a népet forma szerint fascinálni képes. Jackson példája eléggé mutatja, hogy az elnök ily személyes tulajdonságokkal mennyire megnyerheti a nép kegyét és szinte vak támogatását még akkor is, ha e tulajdonságok, mint az ő esetében, nem komoly értékek.

E néphangulatnak, a közvéleménynek, melyben a gazdasági érdekek mindenesetre elsőrendű szerepe van, tartósan a congressus nem állhat ellen. Így, a mennyiben az elnök politikai inspiratióit a helyesen felfogott néplélekből meríti, vagy ezt saját szándékai szerint kedvező irányban befolyásolni képes, szükségképen magával kell a congressust is ragadnia. Tartósan ez az elnök szándékait, a mennyiben ezek a közvélemény helyeslésével találkoznak, meg nem hiusíthatja. Míg elnök és congressus meg nem egyezése esetén mindegyik csak gátolhatja a másikat, csak alkotmányyszerű hatalmát mutogathatja, de positiv eredményt el nem érhet, az elnök a congressussal harmoniában rendkívül nagy hatalommá lehet, de nem a nép ellen, hanem csakis annak akaratából. Különben a mint hiába szegzi veto-ját a congressus határozatai ellen, ha egyszer nem képes a szándékainak megfelelő javaslatokat megszavaztatni, ép úgy hiába kezdeményez bármily erélyes külpolitikát, ha a senatus e politikát nem helyesli s a congressus megtagadja az érvényesüléséhez szükséges eszközöket.

Az elnöki hatalom mindennek előtt tehát az elnök személyétől függ. Nem a népválasztásnál fogva nyerhet az elnök vezető szerepet bizonyos nagyobb fokban a congressussal

szemben, nem annál fogva, hogy a népet nagyobb mértékben képviselné, mint az alkotmányszerű többi hatalmak, minthogy egyedül őt választja az Egyesült-Államok népe a maga összességében; hanem annál fogva, mert hivatkozhatik a nép képviselőjére, mint vágyainak, törekvéseinek, nézetének és akaratának valódi képviselője. A demokratia tétele, hogy a legnépszerűbb politika a legjobb, itt különösen áll. E részben teljesen aláírhatjuk Wilson-nak későbbi, 1907-ben nyilvánított álláspontját: «Az elnöknek, mint a párt vezetőjének, befolyása és sikere személyes akaratán és szellemi tehetségein nyugszik. Ugyanez áll rá, mint a nemzet fejére is. Ha sikerül neki a nép bizalmát és bámulatát megnyerni, semmi hatalom sem állhat ellen neki. Ha a nemzet közvéleményét helyesen értelmezi és szilárdan el van tökélve annak követésére, ellenállhatatlan. Egy ilyen elnököt a nép követ mindenén át.» Ugyanezt fejezi ki a német-amerikai viszály kérdésében 1917 február 26-án a congressushoz intézett üzenetében: «Valamennyien a nép szolgálói vagyunk és együttesen annak felfogása szerint kell cselekednünk, a mennyiben el tudjuk találni és fel tudjuk használni.» Ha az elnöki hatalom az utóbbi évtizedekben erősödést mutat, ezt első sorban az elnökök ezen növekedő személyes képességére kell visszavezetnünk, melylyel a néphangulatot meg tudták érteni és szándékaik szerint fel tudták használni.

De főleg még egy körülmény játszott közre az elnöki hatalom erősödésére. Nevezetesen a külpolitikai viszonyoknak a belpolitikára való visszahatása.

Az Egyesült-Államok az elnöki hatalomnak relativ gyöngeségével, elnök és congressus időnkénti kisebb-nagyobb ellentétével, mely mindkettőt mozdulatlanságra kárhoztatta az összetűzések ki nem egyenlítéseig, meg lehetek mindaddig, míg a világpolitikától távol tartották magukat mint egy, a világgazdasági forgalomban bámulatós lendülettel egyik főtenyezővé kifejlődött, de a határaikon túl eső politikai kérdések által nem érintett, egész külön világ. Épen az óriási mérvben kifejlődött gazdasági élet azonban a múlt század második felének vége felé az Egyesült-Államokban is életre keltette az imperialistikus törekvéseket, bár ennek ma is számottevő ellenzéke van. Amerika földjén a vezető szerepet magának követelt,

de alapelvül szolgált, hogy a többi államok függetlenségét nem akarja sérteni s terjeszkedési szándékot nem árult el. Területi növekedései, az 1846—48. évi mexicói háborúban nyert területek kivételével, békés úton, vétel vagy beolvadás útján jöttek létre. Ezt az irányt azonban megszüntette az 1898. évi spanyol-amerikai háború s az ezt lezáró párizsi béke, mely az Egyesült-Államoknak juttatta nemcsak Kubát és Portoricót, hanem Ázsiában is a Philippini-szigeteket. Ez által Észak-Amerika túlmént a Monroe elnök nevéhez fűződő, ennek 1823. december 2-iki üzenetében felállított, de tüzetesebben külügyi államtitkára, J. Q. Adams által kifejtett amaz elven, mely — utóbbi szerint — nemcsak azt jelenti, hogy az amerikai continens ne tekintessék semmiféle európai hatalom által gyarmatosításra szolgáló területnek, tehát «Amerika az amerikaiaké», hanem azt is, hogy viszont az Egyesült-Államok sem kívánnak semmi földrészükön kívül eső területnövekedést.

Washington állította fel az elvet, hogy az Egyesült-Államok semmiféle európai ügybe ne avatkozzanak, európai állammal szövetséget ne kössenek, a mivel hazáját egyáltalán távol akarta tartani a világpolitika ügyeibe való avatkozástól, miután abban az időben e szempontból csakis az európai államok jöhettek tekintetbe. Ez által akarta elérni, hogy ne legyenek kényszerülve nagy állandó hadsereg tartására s a nemzet háborítatlanul minden erejét a gazdasági fejlődésnek szentelhesse. A spanyol-amerikai háború óta ezt az elvet az Egyesült-Államok nem tarthatták fenn. Az 1894-iki chinai interventio alkalmából először jelennek meg világhatalomként az európai hatalmak oldalán. Az imperialistikus törekvések mellett, melyeket a védvámrendszer által teremtett ipari túltermelés idézett elő, sem annak a korábbi elvnek nem lehet érvényt szerezni, hogy az Egyesült-Államok nem kívánják érinteni más amerikai államok függetlenségét, sem a világpolitikától való távolmaradás mellett nem lehet kitartani. Előbbi tekintetben elég arra utalni, hogy a Panama-csatornának az Unióra való jelentőségénél fogva Mexico bekebelezésére, mint előbb-utóbb bekövetkező eseményre számíthatni, a mi már az eddigi jelekből is kivehető. Másfelől a Csendes-Oceánon való hatalmi túlsúly kérdése az Egyesült-Államoknak az orosz-japán békében játszott szerepe óta magát

sértve érző s Ázsiában velök versenyző Japánnal való leszámolás irányába tereli a fejlődést, mi az Egyesült-Államokat, megfelelő szövetségek biztosítása szempontjából, a világ-, nevezetesen az európai politikában való mind nagyobb részvételre utalja. A legutóbbi idők épen eclatans tanúságot tesznek az észak-amerikai külpolitikának erről a változásáról s a hadseregnek és hadi tengerészetnek a spanyol-amerikai háború után, különösen 1906. óta bekövetkezett nagyarányú fejlesztése eléggé mutatja a szándékot, hogy ezentúl hatalmas tényezőként lépjenek fel a világpolitikában.

A külpolitikai kérdéseknek előtérbe nyomulása az államok életében azonban mindenkor a végrehajtó hatalom erősítésére vezet, a mint ezt még a parlamentáris kormányzatú Angliában is látjuk, a hol a kormánynak a parlamenttel való összehangzatos működését ép oly szükségesnek találják, mint különösen kifelé való erősségét. Mihelyt arról van szó, hogy a nemzeti erő kifejtés állandóan bizonyos célra összpontosíttassék, ez a hatalom nem különböző kezekben egyformaságra törekvő megszólásának, hanem lehetőleg egy kézben egyesülésének kedvez, abban, mely az erők egyesítésére és működtetésére legalkalmasabb. Ez pedig mindenesetre mindig egy ember inkább, mint egy soktagú testület. A sok tagból álló kormányzó-testületeknek mind kevesebb számúvá válása, végre a kormányzatnak egy kézben egyesítése ezt a francia forradalmi jóléti bizottságtól kezdve világosan mutatja.

A külpolitikai kérdéseknek mind nagyobb jelentőségére vall az Egyesült-Államokban, hogy míg korábban ezek az elnökválasztást egyáltalán nem irányították, utóbbi időben ez mindinkább bekövetkezik. A legutóbbi elnökválasztást az amerikai nép akkori békehajlandósága mellett kétségkívül jórészt Wilson békepropagandája döntötte el (a demokrata-párt választási jelszava: *Peace — Prosperity — Preparedness*).

Az elnöki hatalomnak ez az erősödése, a hatalom túlsúlyának személyessé válása irányában való fejlődés nemcsak a felmerülő kérdések eldöntésében, hanem egyes külsőségekben is nyilvánul. Washington még személyesen olvasta fel üzeneteit a congressusban, utódai alatt azonban ez a gyakorlat megszűnt s az elnökök az írásbeli érintkezésre szorítkoztak.

Wilson első megválasztása után szakított a több mint százéves szokással és a személyes érintkezés módját ismét bevezette, mintegy ezzel is ki akarván fejezni, hogy az elnök már az alkotmány értelmében sem egyszerű szolgája a congressusnak, hanem azzal legalább is egyenrangú tényező.

Az elnöki hatalomnak ezt az erősödő irányzatát az alkotmány kétségkívül nem akarta, a mint nem akarta a congressus előző túlsúlyát. Ha egyszer bekövetkezett, bizonyos másfelől, hogy az alkotmány írott rendelkezései akadályául nem szolgálhattak. Lényeges feltétele a közvéleménynek megnyerése s ennek birtokában a congressus megfelelő befolyásolása. Az erre való képességekkel a régi nagy elnöki alakok óta senki sem rendelkezett oly mértékben, mint az Unio mai elnöke, ki már mint New-Jersey állam kormányzója a parlament fölé a népakaratot helyezte és annak helyeslésétől vagy ellenzésétől irányította mindig magatartását a parlamenttel szemben. Felfogására e tekintetben jellemzők kormányzóvá választása előtt eme szavai (1910): «A nép legyen az én boss-om.¹ Senki mást nem fogok elismerni és arra fogok igyekezni, hogy a nép vezetője, tanácsadója, védelmezője legyek. A mit a nép a maga egészében akar, annak meg kell történni. Kívánsága parancs lesz számomra és egész befolyásomat arra fogom felhasználni, hogy annak érvényt szerezzek.» Tehát engedelmesség a népakarattal szemben, de annak vezetése is. Vajon hogyan egyeztethető össze ily vezetés a népsouverainitással? Nem sérti-e ez az általa fenntartott erős demokratikus nép-önérzetet? A tapasztalat szerint nem, mert a sok millió főt számító legfőbb hatalom, ha tényleg egy ember által vezeteti is magát, azt hiszi, hogy ő a parancsoló, amaz csak akaratának eszköze, szolgája s nem annak, hanem csak önmagának engedelmeskedik.

Csak a congressus befolyásolásának birtokában következik be az elnöki hatalomra vonatkozó, már többször említett közkeletű tételnek igazsága. Ez esetben az elnök tényleg szabadabban mozoghat, mint az alkotmányos elvek szerint bármely egyeduralkodó. Annyival inkább, mert európai értelemben vett

¹ Boss-ok a választások alkalmával a ring-ek (városi pártszervezetek) kolompосai.

cabinetje nincsen, úgynevezett ministerei egyszerű eszközei akaratának. Ezek tanácsát kikérheti, vagy egyszerűen mellőzheti, egészen tetszése szerint. Nem ezek, egyedül ő lép előtérbe, egyedül ő viseli a felelősséget is. Bár az alkotmány az elnök kormányának, az egyes kormányzati ágak főnökeinek önálló létet és politikai jelentőséget egyáltalán nem ad, az elnöknek kormányához való viszonyában is személyének jelentőségét látjuk érvényesülni, mert a kizárólag saját elhatározásából cselekvés, tanácsosok kizárása a legfontosabb államügyekben is annyira mehet, — mint ezt épen az Unio mai elnökénél látjuk, — hogy az elnök a maga hatáskörében az alkotmányos egyeduralkodó megkööttségével éles ellentétben egyenesen dictatorszerű magatartást tanusíthat.

Az elnöki hatalom súlyát az alkotmány az által támogatja, a mi a congressus megnyerését illeti, hogy az elnök hivataloskodása két alsóház működési idejével és a senatus kétszeri részleges megújításával ér fel, mi által alkalom nyílik a congressusban esetleg neki nem egészen kedvező pártviszonyoknak javítására.

A fejlődés e folyamatát szemlélve, önként elénk todul a kérdés, hogy az elnöki hatalom erősödése, talán még nagyobb túlsúlyra jutása a congressussal szemben nem vezethet-e valamikor épen arra, a mit az alkotmány szerzői mindenk felett ki akartak kerülni: az egyik hatalom zsarnokságára, a népszabadság megtámadására? Nem teljesül-e be Macaulay jóslata, hogy egy Cæsar vagy Napoleon keríti szilárd kezébe a kormány gyepplőjét? — Mert az elnök, mint mondtuk, a congressussal összhangban mindenhatóvá válhatnék és azzal együttesen még az alkotmány legfőbbnek tekintett garantiáját — a bíróságnak az alkotmányellenes törvények tekintetében meglevő ítélkező hatalmát — is illusoriussá tehetné új főbírói állások teremtése és pártján álló bírák kinevezése által.

Mindent egybevetve, azt hiszszük, a fejlődés ily irányától nem kell tartani az Egyesült-Államokban.

Az elnöki túlsúly, ha megállapodott is, fenntartása jövőben is jórészt az elnök személyi tulajdonságaitól, képességétől fog függeni, a mint egyáltalán az intézmények ereje az emberektől is függ, a kik alkotják. Átlag-elnökök megválasztása pedig,

a kikben nincs meg a kellő tehetség a néphangulat helyes felismerésére és felhasználására, ezután sincsen kizárva. Az elnök-választásnak és a congressusi választásoknak különböző időpontja, illetőleg működési idejük különbözősége, a senatus részleges megújítása a mint kedvező lehet az elnökre nézve egy neki megfelelő többség előteremtése szempontjából, másfelől ép az a helyzet állhat elő, hogy a congressus egyik vagy mindkét házában már meglevő többségét elveszíti. A többség alakulására az észak-amerikai viszonyok mellett, mint említettük, különben sem lehet úgy számítani, mint ezt a parlamenti kormányrendszernél megszoktuk s igen fontos kérdésekben, mint épen a legutóbbi tapasztalatok is eléggé mutatják, a többség alakulása teljességgel kiszámíthatatlan.

Hogy a congressus az elnökkel szemben saját akarató tényező, sőt nem kis óvatosságot tanusít felhatalmazásainak megadásában s egyáltalán saját hatáskörére gondosan ügyel, ugyancsak a legközelebbi múlt eléggé mutatja. Még a költségek megajánlása kapcsán is kifejezést ad akaratának, a mi jó ideje kiment a gyakorlatból és korábban egyenesen alkotmányellenesnek tekintették. A népnek a congressus kétévenkénti választásában, megújításában nyilvánuló ellenőrző hatalma nem adná beleegyezését szabadságának korlátozásához.

Az elnök nem a nép akarata ellen, hanem csak annak akaratával válhatnék még nagyobb, egyeduralomszerű hatalommá. Ez azonban forradalmi változtatás lenne. Végeredményben az elnöki tekintély és súly emelkedése nem változtat azon, hogy tulajdonképen mégis a népakarat uralkodik. Csak a népakaratra támaszkodó elnök képes a congressust vezetni vagy képes azzal szembeszállni; csak a népakaratra támaszkodó congressus kerülhet az elnök fölé. A politikai szervezet két fő-tényezője közt hatalmi változások nincsenek kizárva a jövőben sem. Állandó, döntő tényezőként csak a minden hatalom forrásául tekintett s hatalmát csak időlegesen átruházó népakarat marad. Elnöki vagy congressionális kormányrendszere lesz-e jövőben az Egyesült-Államoknak, jórészt attól függ, melyik lesz képes a maga részére megnyerni a hatalom ez eredeti forrását.

Miután azonban az Egyesült-Államok imperialistikus törekvései bizonyára nem szűnnek meg, miután ennek követke-

zésekép máris letértek hagyományos külpolitikai elveik útjáról, legújabban pedig, a német-amerikai viszályban tanusított magatartásukkal, nevezetesen a semleges hatalmaknak maguk mellé csábításával, azokkal végleg szakítottak, miután a külpolitika e változott irányának megmaradása, sőt erősödése kedvez a hatalom egy kézben való nagyobb összpontosításának, mindezekből az elnöki hatalom növekedésére, illetőleg a megnövekedett hatalom megmaradására számíthatunk. E részben a senatus hárszabályainak fentebb érintett módosítása is mindenesetre igen figyelmet érdemlő körülmény, mert lehetetlenné téve a jövőben, hogy a kisebbség obstructióis törekvésekkel akadályozza meg a többség akarátának érvényesülését, az elnök szándékait a senatusban könnyebben keresztülviheti. Mindent összevéve tehát a világpolitikában való intenzív részvétel, melyet az Egyesült-Államokban oly erősen érvényesülő gazdasági érdek ajánl, a néphangulat könnyű megnyerhetősége az ennek módját értők által, épen az észak-amerikai demokrátiának természete s kifejlődött alakja, mely a politikában a pénz hatalmának legnagyobb érvényesülését mutatja s a népuralmat a valóságban aggályt nem ismerő, elszánt politikai üzerek és számító pénzemberek kis csoportjának uralmává teszi, a megfelelő személyes képességekkel bíró egyén kezében mind az elnöki hatalomnak erősödését szolgálják. Ez pedig annyival könnyebben előállhat, mert a rövid időre választott elnököt nem korlátozza az a felelősségérzet, mely természetes a százados történeti kapcsolatokkal népeihez fűzött s e történeti tekintélyt a jövőben is megőrizni igyekvő dynastiák uralkodóinál.

Fentebbiekben kiváltképen az állami élet főszervei közt mutatkozó hatalmi eltolódásokkal foglalkoztunk. A külpolitikai alapelvekben bekövetkezett változás előbb-utóbb más téren is éreztetni fogja hatását. Máris bekövetkezett a zsoldosrendszeren és militia-haderón nyugvó védrendszernek a polgárháború idején egyszer már bevezetett általános hadkötelezettség alapján való reformja. Ennek megvalósítása természetesen ép oly befolyással lesz a társadalom iparos és kereskedő típusára, mint Angliában s egyben lényegesen meg fogja változtatni az egyes és állam viszonyát, melyben az észak-amerikai felfogás eddigelé ép úgy nem ismerte az

egyesnek személyes szolgálat által való igénybevételét, mint amott, bár aprólékosságokba bocsátkozó törvényhozásával életébe eddig is elég mélyen beleavatkozott.

Nem szabad egvébiránt felednünk, hogy az Egyesült-Államoknak a világpolitikában való nagyobbmérvű érvényesülése, mely a belső politikai alakulásoknak egyik tényezője, nem csekély mértékben függ a saját földrészük többi államaihoz való viszonyától. E részben pedig a tapasztalatok nem igen biztatók. A pán-amerikai Unio, mely a Monroe-elvnek pán-amerikai elvével való kifejlesztésével az összes amerikai államok békés fejlődésének biztosítására alakult, annak kimondásával, hogy a latin Amerika államai ép úgy síkra szállnak szükség esetén az észak-amerikai Unio sérthetlenségeért, mint ez az előbbieik érdekében, nem bizonyult alkalmasnak a kitűzött cél elérésére, a mint ezt az Uniónak s a déli államoknak minduntalan súlyos összeütközésekkel fenyegető ellentétei eléggé mutatják. Ez mindenestre számottevő akadálya annak, hogy az Egyesült-Államok kellő erővel és súlylyal bíró tényezőként szerepeljenek a világpolitikában. Az erre irányuló törekvés azonban megvan és így annak a belső politikai viszonyokra való visszahatása is számításba veendő.

Az Egyesült-Államoknak a most dúló világháborúba való belesodródása, kezdettől fogva csak színleges, valósággal ellenségeinket a legnagyobb mértékben segítő semlegessége s az elnöknek e magatartás okára rávilágító utóbbi nyilatkozatai után, minden — mint most már szintén látható, nem magasabb humanitárius talajból, hanem tisztán üzleti érdekből sarjadt — béke-propaganda és általuk kitűzött békecélok ellenére sem kelthet meglepetést. A mennyiben azonban a nagy demokratia gazdasági érdekeit szolgáló változott külpolitikai irányánál fogva a marínismus után kénytelen a militarismus terén is követni az európai államokat, melytől való távolmaradásban eddig politikai és gazdasági kedvező fejlődésének épen egyik főfeltételét látta, e fejlődésre kimaradhatlan következményei e változásnak nyilvánvalók. Az elnöki hatalomnak a demokratia alapelveivel össze nem egyeztethető mértékű erősödése s a társadalom gazdasági erő kifejési képességének gyöngülése a várható következtetések.

BALOGH ARTÚR.

A CENTRALISTÁK ÉS A MEGYE REFORMJA.

I.

A reform-kor egyik legvitatottabb kérdése az volt: meghagyják-e a megyéknek addigi autonómiájukat, vagy sem. A megye védelme látszólag egy táborban egyesítette a conservativokkal az ellenzéknek Kossuth vezetése alatt küzdő, tehát leghevesebb részét. A jelszó egy, de a cél különböző. A conservativok azért védik a megyét, hogy általa fenntarthassák a régi rendet; Kossuthnak pedig, ki Wesselényivel és Ragályival a megye-rendszer statutorialis és ellenállási jogára egész államelméletet alapított, célja a megyék jogainak oly széleskörű kiterjesztése, hogy a kormány által akadályozott reformokat, annak akarata ellenére is, ha kell, a megyék segítségével életbe léptethesse. E párt szereti a megyei teljes autonómiát mint ősi nemzeti intézményt feltüntetni. Egy rövid történeti áttekintés azonban meggyőz arról, hogy a megyei intézmény csak a mohácsi vész után elkövetkezett szerencsétlen állapotok hatása alatt fejlődött ki autonóm helyhatósággá. Mielőtt tehát részletesen tárgyalnók a megyei reform érdekében folytatott hírlapi és politikai küzdelmeket, ismerkedjünk meg magával a megyei intézménnyel.

Hosszú századokra terjed fejlődése. Legrohamosabb fejlődési kora egyszersmind hazánk történetének legszomorúbb ideje. Az Árpádok alatt főképp gazdasági, részben pedig katonai intézmény. Az ispán a vármegyében foglalt királyi birtokok kezelője, a megye katonáinak vezetője, a várjobbágyok és várnép bírása. Ez utóbbi hatáskörét az aranybulla is megerősíti. Az 5. t.-cz. értelmében az ispánok csak a várnép felett ítélkezhetnek. Ez tehát nem bővíti, hanem ellenkezőleg, szigorúan elrendeli a régi jogkör megtartását. A megye fejlődésének első korszaka az Árpád-ház kihalásától a mohácsi vészig terjedő idő.

Legelőször mint bírói testület kezd működni a megye. Már a XIII. század elején életbe lép egyes helyeken a megyei bíróság, mely mind rendszeresebbé válik, de hatásköre csak a jobbágyokra terjed ki. E jogkört csak az 1291 : 14. t.-cz. szélesbíti annyiban, hogy a megyében ítélszéket tartó nádor mellé kirendeli a szolgabírákat, mint ellenőrző közegeket és jogot ad nekik arra, hogy törvénytelenység esetén a királytól kérhetnek orvoslást. Tehát a megyei bíróság ellenőrző közzé válik és a királylyal egyenes összeköttetésbe léphet. Az 1435 : 2. t.-cz. csak codificálja a már rég működő szolgabírói intézményt. Csak az 1454 : 15. t.-cz. jelent jogbővülést, melynek értelmében az ispán és a szolgabírák jogot nyernek, hogy hatalmaskodás esetén bárki fölött ítékezhetnek és ők is hajtják végre az ítéletet. Ezen jog révén már egy és pedig a leggyakrabban előforduló vétségben kiterjed a megyei bíróság hatásköre a nemesekre is. A fejlődést csaknem teljessé teszik az 1486 : 21., 48. és 53. törvényczikkek. Ezek rendelkezése szerint : 1. mindazok, a kik eddig ki voltak véve az ispánok és más bírák keze alól, elvesztik ezen kiváltságukat ; 2. bárkinek birtokán elfoghatják az ispánok a gonosztevőket ; 3. a ki az alispán ítélete ellen alaptalanul fellebbez, kétszeres bírságot fizet.

Az eddig gazdasági szervezet e törvényekben codificált fejlődése következtében ezután önállóan bíraskodó testületté válik. Az 1486-iki három törvényczikk kiemeli a megyét eddigi alárendelt szerepéből. Eddig, mondhatni, nem egyéb, mint a társadalom legalsóbb osztályának kebelében előforduló kihágásoknak megtorlója. 1486 után nincs elzárva előtte a nemesi birtok, nincs többé a megye lakói közt olyan, ki felett nem ítékezhetnék és meg van védve tekintélye is, mert külön büntetés jár ítélete igaz voltának alaptalanul való kétségbevonásáért. Az ekkor megalakult megyei bíróság azonban abban különbözik a későbbitől, hogy legtekintélyesebb tagjai, az ispán és az alispán, közvetlenül a király akaratától függenek. Ugyanis Mátyás kiszélesíti a megyei bíróság hatáskörét, de az 1486 : 60. t.-cz. értelmében ő nevezi ki az ispánokat, az alispánokat viszont az ispánok választják ki a megye nemesei közül. Hasonlóan intézkedik az adóbehajtásra vonatkozóan is. Létesíti az adókirovói állást, a személy kiválasztásának jogát a megyei

nemeseknek engedi át, de fizetésükről ő gondoskodik és azok neki felelősek.¹ Mikor meghal Mátyás, az erőskezű uralkodó, az utána következő, folytonosan gyengülő központi hatalom már nem tudja útját állani a decentralisációnak. Mivel Mátyás a megyei bíróság hatáskörét a nemesek jogainak rovására terjesztette, halála után arra törekszik a nemesség, hogy a megyei bíróság összes tagjainak kiléte az ő választásától függjön. Ennek elérése céljából a nemesek törekvése arra irányul, hogy a bíróság elnökének, az alispánnak kiléte fölött ők dönthessenek, ezt azonban csak a mohácsi vész után tudják elérni. Ilyen irányú törekvést először az 1504-iki országgyűlésen láttunk, melynek 2-ik t.-cz.-e kimondja, hogy az ispánok tegyék az alispánokat, de ne a megye hozzájárulása nélkül, a mi annyit jelentett valószínűleg, hogy az ispánnak a megye jelöltjei közül kellett választania.

A mohácsi vész előtt nem tudja jobban függetleníteni magát a megye, de azután annál nagyobb mértékben sikerül ez. Két évtized múlva már az alispán lesz a megye katonai parancsnoka s csak az ő alkalmatlansága esetén tehető más.² Az 1548 : 70. t.-cz. értelmében pedig a nemesek elnyerik az alispáni szék betöltésének jogát, minek következménye, hogy hatáskörét igyekeznek minél jobban kiterjeszteni. Ez is sikerül harmincz év múlva, mikor kimondják az országgyűlésen, hogy mindenben az alispán helyettesíti a főispánt, ha ez nincs a megyében.³ 1578 után az alispán lesz a megye első hivatalnoka, mivel a főispánok nagy része mind kevesebbet-kevesebbet tartózkodik megyéjében, sok megyében nincs főispán, vagy ha van is, befolyásolható, hiszen, mint későbbi törvényezikkekben⁴ láthatjuk, még kiskorúakat is neveznek ki főispánnak. Némileg még az korlátozza egyes megyékben az alispán függetlenségét, hogy más a katonai parancsnok. Ez ellen is igyekeznek védekezni. Először kimondják az 1618 : 20. t.-cz.-ben, hogy a megyei kapitányok az ispánok és alispánok dolgaiba ne avatkozzanak. később pedig úgy oldják meg a kérdést, hogy maguknak szer-

¹ 1474., 4-5. t.-cz.

² 1545., 20. t.-cz.

³ 1578., 4. t.-cz.

⁴ 1638., 33. t.-cz.

zik meg a kapitányok és más tisztek választásának jogát, habár ennek fejében el kell vállalniok a fizetésükről való gondoskodást is.¹ Így tehát az összes hivatalnokok választásának jogát magához ragadja a megye nemessége és elvállalva a fizetésükről való gondoskodást, megteremti a megye házi- és hadi pénztárát, mely által teljesen függetleníti magát a központi kormánytól. A megye fejlődését már ekkor befejezettnek tekinthetjük, habár ezután is történnek egy s más irányban jogbővülések. A megyei bíraskodás hatáskörét még szélesbíti például az 1647. és 49. évi törvényhozás. Kimondják először, hogy az alispánok a kimondott ítéletet a nemesek városokban levő javain is végrehajthatják,² később pedig azt, hogy a városokban lakó nemeseken is végrehajtandó az ítélet.³ Ennek révén a megye befolyást nyer némileg a tőle eddig teljesen független városok ügyeibe is.

Az eddigi felsorolt hatáskörökből természetesen a folytonos háborúk megszűnte után a katonai ügyekre vonatkozó elvesznek, de bővül a hatáskör a közigazgatás terén. Mondhatni, még csak a megyegyűlések lefolyásának módja nincs codificálva, de ezt is megteszi az 1723 : 58. t.-cz., melynek értelmében a megyei közgyűlés nyilvános, határozatai jegyzőkönyvbe vétetnek, hitelesítettnek azután rajtuk sem a közgyűlés, sem a főispán vagy alispán nem változtathat többé. Még csak egy fontos határozat van s ezzel a községek is a megye hatáskörébe kerülnek. Ez az 1764/65 : 21. t.-cz., mely kimondja, hogy a megyékbe kebelezett községek is viseljék a megyék terheit.

Az eddigiekből látható nagy vonásokban a megye fejlődésének menete. Most röviden összefoglalhatók tehát azon jogok, melyeket szétszórva, nagy időközökben szerzett meg a megye s a melyek együttvéve adják képét, mint helyhatóságát. Mint ilyen három fontos hatáskörrel rendelkezik, ezek : a bíraskodás, adókirovás és ennek behajtása s a törvények végrehajtási jogának gyakorlása.

A megye mint bíróság három úton gyakorolja jogát : elő-

¹ 1662., 9. t.-cz.

² 1647., 93. t.-cz.

³ 1649., 20. t.-cz.

szőr a büntető- és polgári jellegű törvényszéken, másodszer az úriszéken, végül rendkívüli esetekben statáriális úton. A megyei törvényszéknek mint fenyítő bíróságnak hatáskörébe tartozott : a megye területén elfogott nem-nemesek feletti ítélet ; más megyék törvényszékének megkeresése valamely ügyben ; criminalis ügyben bárki felett ítélkeznek és végül felügyel a pallosjoggal felruházott uradalmak bíraskodására. A megyei bíróság mint polgári törvényszék az úriszékekkel szemben és a megye hivatalos bírától benyújtott perekben másodfokú, más ügyekben elsőfokú. Hatásköre kiterjed a megye területén lakó nemesre és jobbágyra egyaránt, még akkor is, ha a nemes a helyhatóság területén fekvő városban lakik. Kisebb hatáskörű volt, de annál több visszaélésre adott alkalmat az úriszék, melyet az 1647 : 22. t.-cz. ideiglenesen el is törölt. A megye ritkábban, csak rendkívüli esetekben működik mint statáriális bíróság. Ilyen öt tagból álló, rögtönítélő bíróság kiküldésére a megyének a nádor adott időről-időre jogot az 1723 : 2. t.-cz. rendelkezésének értelmében. Ha engedélyt nyert valamely megye, akkor ez 14 nap alatt nyilvánosan szószékről kihirdetendő és ettől kezdve működik ezen bíróság addig, míg a megye közbiztonsága helyre nem áll. Működési ideje alatt minden három hónapban jelentést tesz a megye állapotáról.

Másik fontos helyhatósági joga a megyének az adókules megállapítása, állami adók behajtása és külön adók kivetésének joga, saját költségeinek fedezésére. Ezek közül a legutolsó a legfontosabb, mert ennek alapján létesült a központi kormánytól független megyei hadi- és házi pénztár, ez pedig lehetővé tette, hogy a megyei tisztviselők, kik először, bár a megyei nemesség választotta őket, mégis fizetésük révén a központi hatalomtól függttek, ezután fizetésüket is a megyétől nyerve, amannak hatalma alól teljesen kivonják magukat. Így válik függetlenné az adókirovó hivatal is s ennek következménye, hogy ezen, kezdetben burocratikus közigazgatási ténykedés a megye egyik hatásos fegyverévé lett a kormánnyal szemben, mert bármikor megtilthatta az adók behajtását a most már teljesen tőle függő tisztviselőknek. Az adót kezelő tisztviselők is úgy válnak függetlenekké a kormánnytól, hogy a megye vállalja el fizetésüket házi pénztárának terhére.

Harmadik igen fontos ténykedése a megyének, hogy ő az ország törvényeinek végrehajtója. Természetesen, míg a megyei tisztviselők a központtól függenek, ez is kötelesség, melyet minden esetben teljesíteni kell. Megváltozik azonban a helyzet a XVI. században, mikor az alispáni tiszttelöltése a megyei nemességtől lesz függővé, az alispánok viszont lassanként a főispánok nem-törődömsége folytán csaknem minden hatalmat magukhoz ragadnak. Most már féltett jog az eddigi kötelesség, mert a kormánytól független megye megtagadhatja bármikor a törvénytelen rendelet végrehajtását. Így a megyében éled fel újra az aranybullának a bécsi kormány által az országgyűlésen hosszú küzdelem után eltörölt 31. pontja. A helyzet abban változott, hogy az *activ* ellenállás szerepét a *passiv* *resistentia* veszi át.

A vármegyéknek eddig felsorolt helyhatósági jogaival párhuzamosan fejlődnek ki politikai jogaik. Az eddig ismertetett jogkör alapján az egész országot érdeklő dolgokra csak közvetve gyakorolható befolyást a megye és megakadályozhatta valamely rendelet vagy törvény végrehajtását, de csak saját területén. Politikai jogoknak ellenben csak azokat tekinthetjük, melyeknek révén befolyást tudott gyakorolni az egész országban érvényessé váló és a megyék által majd végrehajtandó újabb törvények alkotására. Ezen politikai jogai a megyének a követ-küldés és követ-utasítási jog. Mikor lépnek ezek életbe, azt pontosan nem lehet megállapítani. Az Árpád-házi királyok, vagy az Anjouk erős központi uralma nem eredményezhette a követküldés életbelépését. Inkább kereshetnők kezdetét Albert uralkodása alatt vagy későbbi időkben. Ekkor már kezdődnek a politikai zavarok és az oligarchák részéről mind gyakrabban elkövetett erőszakoskodások, melyek veszélyessé teszik az utazást, ez pedig azt eredményezhette, hogy több helyen, különösen a messze esőkön lakó nemesség lemondott a személyesen való megjelenés jogáról. Talán ez az először szórványosan gyakorolt szokás vált lassanként általános érvényűvé. Szintén a XV. század elejére utal az is, hogy az 1440-es és 50-es évekből több követ-meghívó levél maradt ránk,¹ a mi arra enged követ-

¹ *Monumenta comitialia regni Hungariae*. I: XVIII—XXII. o. (Pozsony, 1440., Brassó 1441., Kőrmöczbánya 1442., Kassa 1452., Sopron 1457.)

keztetni, hogy már a XV. század második felében elég gyakorrivá lehetett s így a fejlődés kezdetét a század elejére tehetjük. A XVI. század első feléből már több követjelentés¹ és utasítás² is maradt, a mi már a szokás rendszeressé válására utal. Azt mondhatni tehát, hogy a megye politikai jogait csaknem egyidőben nyerte bíraskodási jogával, de hamarább, mint közgazgatási téren gyakorolt önállóságát.

Az előbb említett jogok közül azonban csak a két utóbbi tartozik a megyének, mint jogi testületnek hatáskörébe, mert az szigorúan véve csak helyi közigazgatási intézmény. Hogy a nemesség bizonyos számának együttesen gyakorolt joga szintén a megye hatáskörébe került, ennek oka az lehet, hogy a nemesség már ekkor megyéenként volt szervezkedve, mikor életbe lépett az a gyakorlat, hogy a nemesek nem személyesen jelennek meg az országgyűlésen, hanem bizonyos számuk együtt küld közös megállapodás alapján egy képviselőt maga helyett. Természetes, hogy mivel már a megyében a bírák, majd később más tisztviselők választása révén bizonyos helyi érdekű társadalmi közösség ki volt fejlődve, a követküldésnél is az adandó utasításokat ugyanazon gyűlésen beszélték meg, melyen a tisztviselőket választották. Valószínű, hogy így kapcsolódtak a ténykedések s így vált az először csak helyi ügyek intézésére és tisztviselők választására hivatott megyegyűlésből az egész országot érdeklő ügyekkel is foglalkozó közgyűlés, mely a XVIII. és XIX. században már többször volt heves politikai viták, mint csak a megyét érdeklő ügyek elintézésének színhelye.

A megye hatásköre röviden így foglalható össze: Saját pénztárral és önállóan választott tisztviselőkkel rendelkező autonóm intézmények, melyek közt bizonyos mértékig meg van osztva az államhatalomnak mind a három jogköre. A törvényhozásra befolyást gyakorolnak a követküldés és utasítás által; végrehajtói az országgyűlés és király által hozott törvényeknek; ha jogsérelem történik, a felírás jogával élnek, sőt megtagadhatják az engedelmességet is, és végre kezükben van a bíraskodás is az első fokon.

¹ *Mon. com. regni Hung.* I., XVIII—XXII. l.

² Palugyay: *Megye-alkotmány.* I., 181—185. l.

A megyének bírósági működését már láttuk. Politikai és közigazgatási tekintetben pedig a megyei élet legfontosabb nyilvánulása az évnegyedenként tartott közgyűlés, mely a megye követküldési és utasítási, ellenőrző és végrehajtó jogát gyakorolja, de mint bíróság csak széksértés esetén működik. Mindig nyilvános, minden nemesnek megjelenési és felszólalási joga van. Elnöke a főispán, vagy helyettese: az alispán, tagjai az egyházak, az ország zászlósi, — grófok, bárók — a táblabírák, nemesség, a királyi városok küldöttei és a megyei tisztviselők. A közgyűlés választja a követet, ellátja utasítással és vissza is hívhatja, ha elveszti a közbizalmat. Hatáskörébe tartozik a Cancellaria és helytartótanács rendeleteinek elfogadása és végrehajtás céljából kiosztása a tisztviselők között. Ha törvénnyel ellenkezőnek találja a rendeletet, felírási jogával él és megtagadhatja a végrehajtást. Statutumokat hoz, az adókulesot megállapítja, a házi adót kiveti, a karhatalmat elrendelheti. A táblabírák közül a közgyűlés választ évenként bírakat. Kijelöli az állandó küldöttségek elnökét és tagjait. Ezenkívül még számos tisztán helyi érdekű ügy elintézése tartozik hatáskörébe. Az állandó küldöttségek¹ közül politikai szempontból legfontosabb az országgyűlési tárgyakkal foglalkozó, melynek kötelessége volt az utasítások, sérelmek és feliratok megvitatása, mielőtt a közgyűlés elé kerülnének. Az árvák ügyének, utak jókarban tartásának, egészségügynek, közterhek elosztásának stb. kezelésére szintén külön bizottságok alakultak. Működik még a kis gyűlés,² mely mintegy előkészítője a közgyűlésnek, szerepe nem fontos.

A centralisták támadásainak megértéséhez azonban nem elég a megyei jog és hatáskör ismerete, meg kell ismernünk magát a megyei életet is, vagyis azt, hogy mily módon gyakorolja jogait.

A gyökeres reform szükségességéről meggyőzhet egy futólagos képe azon visszaéléseknek, melyek az 1800-as évek elején mind sűrűbben fordulnak elő, s a melyek 1843-ban a megye pártolónak nagyrészt is megrendítették hitökben. A vissza-

¹ Palugyay: *Megye-alkotmány*. I., 192—196. l.

² U. ott, 188. l.

élések a közgyűlésen, a követválasztásokon és a megyei bírásokodás terén lépnek föl. Minden nemes megjelenhetési és felszólalási jogának téves magyarázata folytán idegen megyék nemesei is jogot formáltak a közgyűlésen való megjelenésre, s ott lármával, tolakodással akadályozták a tárgyalást. Ezen visszaélést találóan írja le Dessewffy Aurél, kit, mint a conservatív párt egyik vezetőjét, nem tekinthetünk a megye ellenségének. Jellemzése a következő: «Kétféle azon hatás, melyet ily egyének a megyei gyűléseken a megye valóságos tagjainak testületére magoknak szereztek, közvetett és közvetlen. A közvetett hatás a vidékieknek a megye tagjaivali vegyületében gyökerezik. A közvetlen befolyás a vidékieknek felszólalásában, felkiáltásában, zajongásában áll. Eredményileg mindkettő egyiránt káros; physice lehetetlenné válik a megyebelieknek, hogy helyeikhez juthassanak, tolakodni nem akarók vagy nem képesek, elmaradnak; elkedvetlenednek azok, kik szavazatokat egy egészen ismeretlen tömeg zajongásában látják elveszni; lehetetlenné lesz az elnöknek, hogy az igazi megyei többséget kiösmerje; a képzelt majoritás tekintélye elámítja a máskép gondolkozókat és egy-két népszerű szónok kezére játszatik a közügyek igazgatásának egyedárusága. Mindezek együttvéve, oly helyeken főképp, hol a gyűlések vásárkor tartatnak, s számos iskolai vagy törvénygyakorló ifjuság van jelen, a gyűlések physiognomiáját egészen megváltoztatják elannyira, hogy sokszor minden máshoz inkább hasonlít, mint azon megye nemességének gyülekezetéhez, melyet törvény és alkotmány szerint képeznie kellene.»¹⁾

Ha van is talán valamelyes túlzás e leírásban, az csak Dessewffynek a megye tönkremenése felett érzett fájdalomból eredhet. Hasonló visszaélések leírását találjuk Eötvösnél, ki az ellenfél sarcasmusával rajzolja azokat, továbbá Szalaynál és Palugyaynál is, kik egykorú ismerői a helyzetnek. Horváth, e kor történetének írója pedig ilyen képet tár elénk: «Kezdetben a szenvedély uralkodik, a tömeg annak tömjénez, ki legmerészebb és legszelesebb indítványban. Igen sokszor a megfontolt, helyes nézetű kényszerítve van az árral úszni. A pártszenvedély a közügy ártalmára korlátozza a szólásszabadságot. Legveszélye-

¹⁾ Gr. Dessewffy Aurél: *X. Y. Z. könyve*. 112. l.

sebb a korteskedés, mivel a tömeg nyers erejét nemcsak a választások, de a reformkérdések eldöntésére is használják». A helyzet az 1840-es években még rosszabbodik, mert ekkor már a tömeg leitatását tervszerűen használják fel, s ez teljesen lehetetlenné teszi azt, a mire a megye védői leginkább szerettek hivatkozni: hogy a megye alkalmat nyújt minden nemesnek arra, hogy mind az országos, mind saját ügyeinek intézésénél befolyását érvényesíthesse. A megye-gyűlés a megyei, sokszor meg épen a megyéhez nem is tartozó tömegek küzdelmének színterévé lett, minek folytán igen sokszor az instructiók és statutumok létrejöttében nagyobb befolyása volt az idegeneknek, mint a megyebelieknek.

A követválasztásoknál előforduló visszaélések legveszélyesebbike a korteskedés. Különösen elfajul az adminisztratori rendszer fellépése után, mely minden eszközt felhasznál a kormánypárti többség megteremtésére. Ezen visszaélésnek egyik legjellemzőbb példája a zalai választás, mikor Deák nem fogadja el a mandatumot, mivel ahhoz vér tapad. Ennek hatása alatt írja Wesselényi cikksorozatát a megyei túlkapasok ellen, mert a haza romlását látja bennük. Ekkor jelenik meg Kemény Zsigmond *Korteskedés és ellenszerei* című röpirata, mely a megyei túlkapasokban a forradalom előjelét látja. A kötelező utasítás meg géppé tette a követet, sőt néha megsemmisítette szavazati jogát, mint pl. 1844-ben Szepes megye követe nem szavazhatott, mert nincs utasításában említés a szóban forgó tárgyról; többen vannak, kik nem követhetvén utasításukat, elvesztik a mandatumot.¹

A megyei bíraskodás két alaphibája, hogy a közigazgatással össze van kapcsolva és bírái nem függetlenek. Az előbbinek következménye, hogy nincs pontos eljárás, mert legtöbb helyt a közgyűléssel összeesik a törvényszék tartásának ideje. Tehát a táblabíró, mivel a közgyűlésnek is tagja, vagy közigazgatási kötelességének vagy bírói hivatásának nem tehetett eleget, s ez a perek végtelenségig való nyújtását eredményezte. Másrésztől kevés oly hivatalnokot lehetett találni, a ki egyenlően jártas lett volna mind a közigazgatási, mind a per- és büntető-jogban

¹ Szalay: *Publicistikai dolgozatok*, 279. l.

és így nem is teljesen hivatottak kezébe jutnak az állások. A hivataloknak választás útján való betöltése pedig függetlenségétől fosztotta meg a bírót. Hogyan ítéljen részrehajlatlanul azok felett, kiknek jóindulatától függ állása? Végre az úri-széknél, hol a felperes választotta meg a maga bíróját, teljesen lehetetlen volt a részrehajlás elkerülése.

Ezekkel szemben elenyésző az az előny, melyet a megyének ellenállási joga nyújtott, mert mikor erős központi hatalom van, úgy sem tud érvényesülni. Erre számos példát nyújt ép a reform-kor. Midőn 1836-ban kiadják az elfogatási parancsot Lovassyék ellen, Békés, Pest, Zala, Bihar, Fejér és Somogy megyék tiltakoznak és felírnak. Az első három az országgyűlés összehívását követeli a sérelem orvoslására, sőt Zala és Pest deputatiót is küld, de ő felsége nem fogadja. Csanád ekkor az összes megyéket együttes fellépésre szólítja fel, minek hatása alatt Bars deputatiót küld deczember 12-én, de ezt is az előbbie sorsa éri, sőt dorgáló leirat érkezik és királyi biztost küldnek Vay Ábrahám személyében a renitens megyébe. Bár a megye eltiltja tisztviselőit minden segédkezéstől, Vay mégis végrehajtja megbízatását. Tehát a megye ellenállása megtörik. Ép így hajótörést szenved a túrmezei nemesség ügyében indított actio is. A király a deputatiókat nem fogadja, minden közbelépést és felszólalást «Gravissima cum indignatione» vesz tudomásul. A megyék belátva, hogy eredményt elérni nem képesek, a jövő országgyűlésre halasztják sérelmeiket. Még több példát lehetne felsorolni arra, hogy a megyei ellenállás megtörik ép a túlságos decentralisatio miatt, mivel csak igen kis rész, egy-két megye érez együtt egy-egy fontos sérelem elleni tiltakozásban. Általában, ha erős a központi hatalom, melynek nincs szüksége a megyék támogatására, akkor az, ha ragaszkodik hozzá, akaratát keresztül tudja vinni a megyei ellenállás esetében is. Tehát a megyei autonomia, mint alkotmányos biztosíték csak addig érvényesülhetett, míg az országban a török kiverése után meg nem szilárdult a központi hatalom. Ezután a megye ellenállása csak akkor vezetett eredményhez, mikor a kormány, külpolitikai zavarokkal küzdve, a megyék támogatására szorult. Ezt látjuk I. Ferencz alatt, kit a megyei ellenállás indít az 1825-ki országgyűlés összehívására, de tulajdonkép a külső

nyomás kényszeríti rá. Ezzel az országgyűléssel nyílik meg a megyei intézmények újjászervezését is követelő reform-kor.

II.

A megyerendszer reformálására irányuló törekvésekhez egy nagy vita kapcsolódik, mely két pártra osztotta nemzetünk vezető férfiai. Egyik a centralistáké, melyet Eötvös vezet Trefort, Szalay és Csengery támogatásával, másiknak élén Kossuth áll, kivel a conservativok is együtt küzdenek. A többi vezető férfiak — Széchenyi, Deák — inkább kiegyeztetni igyekeznek az ellentéteket, a mérsékelt középutat követik.

A vita tárgyalása előtt azon indokok megvizsgálása szükséges, a melyekre a pártok nézeteiket alapították, másodszer azon eszmék ismerete, melyeknek megfelelően akarták a pártok a megyék szervezetét átformálni.

A megye védőit traditionalistáknak is tekinthetnők. Fejtetéseik a megye százados érdemeiből indulnak ki. A párt maga nem egységes, mert egyik részök a megyét mint a régi állapotok védbástyáját akarja fönntartani, ezek a conservativok, a másik rész ellenben, Kossuthal az élén, az összes reformokat a megyék segítségével akarja megteremteni. Egyben azonban megegyeznek: mindkét rész az alkotmány és a magyar nemzetiség védbástyáját látja a megyében. Ha a megyék történeti fejlődésén végig tekintünk, csakugyan jogosultnak mondhatjuk e felfogást. A megyék a Wesselényi-féle szövetkezés óta valóban védői az alkotmánynak. Külön gyűléseket tartva, mint az 1669 ápril 29-ki gyűlése a 13 északi vármegyének, együttesen lépnek föl sérelmek esetén. Hogy ez mennyire kellemetlen az udvarnak és mennyire akadályozza azt beolvasztási törekvésében, azt legjobban mutatják ennek a megyei autonomia ellen irányuló támadásai. A megyei actiók legutolsó sikere pedig ép a reform-kor elejére esik, hiszen fellépésöknek köszönhető az 1825-ki országgyűlés összehívása. Így egészen logikus azon felfogás, hogy valamint a multban a megye védett meg az aggressiv udvari politikának nemzetiségünk és alkotmányunk ellen intézett támadásaitól, a jövőben is ezen intézmény van hivatva arra. Egyetlen hiba, hogy nem vették figyelembe először azt, a mi később

mind többször fordult elő, hogy erős központi kormány esetén a megyei ellenállás megtörik, másodszor azt, hogy a megye, akkori formájában, minden egységes reformnak lehetetlenné tevője.

A centralisták, ezzel ellentétben, nem tekintik a megye multját, a reformkori állapotokat veszik alapul, s ennek folytán a helyhatósági intézményben egy, a haladással össze nem egyeztethető, visszaélésekre rengeteg alkalmat nyújtó, elavult szervét látják a rendi világnak, melynek csak addig volt létjoga, míg a nemzet stagnált, s összes életnyilvánulása ősi jogának védelme volt. Szerintök, s itt az 1840-es évek sikertelen megyei actióira hivatkoztak, még ezt sem képes már teljesíteni a megye, részben a túlságos decentralisatio, részben a központi kormány megerősödése miatt.

A megye védői közül Desseffy és Kossuth alkottak a jövőndő Magyarország részére rendszeresebben kiformált állam-eszméket.

Gr. Desseffy Aurél, a conservativ párt egyik vezetője, a lassú haladás híve. Az autonom megye fenntartását kívánja, de ellene van jogaik legkisebb mértékben való kiterjesztésének is és túlkapásaik rendszabályozását sürgeti. Szükségesnek tart egy erős közjogi hatalmat, mely ellenőrzést gyakoroljon a megyékkal szemben. Deák a következőkép jellemzi az ő állam-eszméjét 1844 nov. 17-én Wesselényihez írt levelében:¹ «A kormányhatalmat akarta egyesíteni a megyék ellenében, de a törvényhozásnak, mint nemzet akarata kifolyásának erősítésén nem igen igyekezett. Ő a kormánynál nemcsak a hatalmat akarta törvény által összpontosítani, hanem az értelmi erőt is az által, hogy minden kitünőséget magához kívárt csatolni». Ez szellemi és hatalmi centralismusra való törekvés. Deák bírálatának helyességét nem vonhatjuk kétségbe, bár ellentétben áll Desseffynek az XYZ. könyvében tett következő nyilatkozatával:² «A megyék municipális jogaik alkotmányunk alapját, nemzetiségünk kezességét teszik annyira : hogy míg megyei szerkezetünk megmarad, érjen bár bennünket

¹ Ferenczi : *Deák élete*. I., 415. l.

² Gr. Desseffy Aurél : *X. Y. Z. könyv*. 9–10. l.

akármilyen csapás, alkotmányunkat visszaszerezhetjük. Ezer más tekintet mellett, ez az egyik ok elég arra, hogy minden magyar országfi ezen kincsek megőrzését tegye politikai credojának első ágazatává...» Különbséget tesz azonban a közt, hogy kellett a múltban és hogyan kell a jelenben kezelni az autonómiát. Míg csak alkotmányunk védelme volt a cél, addig nemzeti politika «a megyék autonómiájának tetteleg a legszélesebb magyarázatot adni». Minél erősebb a fegyver, annál jobb a hazára nézve. Az újítás korában ez már veszélyes, mert nincs közjogi törvényünk, s így «alig van valami az ideák országában, mit a megyei hatóság körébe nem huzhatnánk. Világos, hogy állván ezen elv, a hajlammal fogva, mely minden testületet saját jogainak tágitására ösztönöz, nemsokára minden társasági hatalmak összessége a megyékbe lesz központosítva, miből ismét az uralkodó újítás-viszketegség mellett csak a legtarkább zavar, a legellenkezőbb próbatételek, a közigazgatás és törvényhozás rendes működésének lehetetlensége fog szükségkép következni.»

Ha Deák jellemzését összevetjük Dessewffy nyilatkozatával, kitűnik fölfogása. Dessewffy szükségesnek tart egy erős, talán nagyon is erős központi kormányt, mely ellenőrzést gyakoroljon s a megyéket ellensúlyozza, ha ezek túl akarják lépni jogaik határát, de viszont fenn akarja tartani a megyét is, még pedig a jelenlegi autonómiával. A megyének szerepe szerinte a következő: ¹ «Életet adni a törvénynek, salakjaitól kitisztítani a közigazgatást, engedelmességre végrehajtani a törvénytörő felsőbb parancsokat, gondosan előkészíteni a kötelező utasítást és törvényanyagot; opponálni, mikor a kormány törvényt sért, de segíteni, mikor jót akar». E mellett egy újabb politikai organum, a sajtó is szerepel nála, melynek így szabja meg kötelességét: ² «Nem felbuzdítani a megyéket, hogy túl menjenek határaikon, hanem figyelmeztetni a hibákra, mikor túl mennek». Tehát az általa elképzelt államnak három organuma van: egy nagyon erős központi kormány, autonóm megye és a sajtó. A kormány feladata a jogfenntartás, szigorú ellenőrzés, megakadályozása annak, hogy az egyes intézmények jogkiterjesz-

¹ *Pesti Hirlap és Kelet népe közti viszály*, IV. rész.

² U. ott.

tésre irányuló törekvése érvényre jusson, és a törvényhozás. Az autonóm megye hivatását már fentebb láttuk. A sajtó kötelessége pedig az volna, hogy nevelve és vezetve a közönséget, az eddigi visszaéléseknek véget vessen.

Ezen tervnek azonban két nagy hibája van. Nem mutatja meg az utat, melyen el lehetne érni, hogy a megye az ő általa előírt programot teljesítse a nélkül, hogy jogkörét valami részben meg ne szorítsák. Másodszer pedig, habár Dessewffy maga is szükségét látja egy szigorú közjogi törvénynek, mégis megfélekedzik az intézmények egymáshoz való közjogi helyzetének megállapításáról. Ez különben az ő rendszerénél szinte lehetetlen, mert az erős centralis hatalom és az autonóm decentralisatio egymással összhangban nem működhetnek, mert mindkettőben megvan a jogkiterjesztésre való törekvés. A teljesen autonóm megyét a központi kormány ellenőrizni vagy jogkörének átlépésében megakadályozni csakis erőszakkal tudja, a mire több példát találhatunk történetünkben. Ha pedig a kormány befolyást nyer a megyére, akkor, mivel benne is megvan a hatalom kiterjesztésére irányuló törekvés, lassanként maga alá rendeli a megyét minden, az államhatalom körébe tartozó jog gyakorlásánál, s így a megye csak helyi ügyekben lesz autonóm, legfontosabb jogkörét pedig elveszti. Valószínű, hogy ezt érezte Dessewffy is, s a mint a Deák jellemzéséből kivehetjük, azt óhajtotta, hogy a kormány hatalma jusson túlsúlyra a megye felett. Ez azonban csak akkor válhatik előnyére az országnak, ha nemzeti kormány létesül. Mivel pedig az ő idejében erre még semmi kilátás sem lehetett, védte tehát a megyét, mint olyan intézményt, mely sok rossz oldala mellett is a kormánynyal szembeállhat. Ez megmagyarázza azt is, hogy miért van ellene nemcsak annak, hogy a megye jogait kiterjesszék, hanem mindig szigorúan fellép czikkeiben az ellen is, ha a megye önként hoz be valami reformot, a kormány rendelkezése nélkül, vagyis mikor jogbővítésre irányuló törekvés nyilvánul.

Míg Dessewffy a megyét legfeljebb a régi jog- és hatáskörrel akarja fenntartani, addig Kossuth ellenkezőleg a legszélsőbb határig akarja terjeszteni a megye jogkörét. Míg Dessewffy közel áll a nemzeti absolutismushoz, addig Kossuth rendszere azzal fenyeget, hogy a megyék oly önállókká lesznek, akár a

helvétiai cantonok, vagyis bekövetkezik a teljes decentralisatio. Kossuthot két szempont vezetheti abban, hogy a megyék jogkörének kiterjesztését kívánja: bizalmatlanság a kormány nyal szemben és a reformok gyors keresztülvitelére való törekvés. Látja, hogy a magyarellenes politika egyedüli megakadályozója a megye volt. Nem bízik abban, hogy a kormány politikája irányt változtasson. A megyék reformkori fellépése meggyőzi arról, hogy azok jelenlegi jogkörükkel még nem elég erősek az ellenállásra. Alkotmányunk és nemzetiségünk biztosítékát tehát a megyék jogainak még szélesebb körre való kiterjesztésében kereshette. Hogy a reformok gyors keresztülvételének eszközeit szintén a megyékben vélte fellelhetni, annak is megtalálható logikus magyarázata. Az országgyűlésen lépten-nyomon akadályt gördítenek a conservativok, különösen a felső-házban, a reformok útjába. Ugyanakkor pedig a megyék saját kebelökben részben megvalósítják azokat a reformokat az országgyűlés nélkül is. Pest megye saját hatáskörén belül különválasztja a közigazgatást a bíróságtól.¹ Elhatározza a sedriák helyett állandó törvényszék felállítását, a szolgabíráknak kerületi törvényszékkel való helyettesítését, bírói felelősséget és nyilvánosságot az igazságszolgáltatás terén. Pest, majd Zala megye 1841-ben elrendeli, hogy a mely pap a vegyesházasság esetén nem osztja ki a szentségeket, azzal szemben az 1647. XIV. t.-cz. értelmében, mint törvényszegővel járnak el. Ezen ügyek elintézésére katolikusokból és protestánsokból álló vegyes törvényszéket állítanak föl.² Több megyében reformbizottságok alakulnak, néhol a honoratiorok kapnak szavazati jogot. Csongrádban a nemesség önként részt vesz az adózásban stb. Igaz, hogy mindez a nemes szándék partialis küzdelmének tekinthető ép a decentralisatio miatti tehetetlenséggel, de viszont mégis kelthette azt a reményt, hogy ha valakinek sikerül együttes munkára bírni a megyéket, akkor az egész országban meg lehet valósítani a reformokat a kormány akarata ellenére is, különösen akkor, ha a megyét még függetlenebbé teszik. E tények igazolják Kossuth álláspontját, a ki nagy idealismusából kifolyólag elégnek hiszi a sajtót is a decentralisatio

¹ Zichy Antal: *Széchenyi István életr.* I. k. 482. l.

² Ferenczi: *Deák élete.* I. k. 318. l.

legyőzésére. Kossuth csak 1843-ban látja be rendszere hibás voltát és egy központi kormány szükségességét, de a megye és centralis kormány közti helyes közjogi viszonyt megteremteni ő sem tudja. Vezércikkeiből láthatjuk felfogásának változását, jobban mondva azt, hogy bár mindinkább belátja tévedését, mégsem tud lemondani kedves eszméjéről. A *Pesti Hirlap* első számaiban még büszkén magasztalja a megyét. Többek közt így ír a megyei hivatalnokról: ¹ «Ő az, ki a törvénynek életet ad, ő védi és oltalmazza a népet . . . Az ő szelidsége enged a terhek súlyán, ő a békebíró, perbíró, ő kezeli a törvénykezés, közbátorság, közigazgatás ezer ágát és ha tisztének szép hivatását meleg kebelvel fogja fel, egy egész ország áldása kíséri lépteit». Be kellett látnia azonban, hogy ha még a leírt módon önzetlenek lettek volna is a tisztviselők, mégis az intézmény saját hibája miatt folyton sülyed. Legnagyobb csalódás mégis annak átlátásával érte, hogy a megyéknek saját útján közös munkára való egyesítése lehetetlen. 1843-ban már kétségbeesetten ír, *Kiábrándulás* cím alatt: ² «Ez a feloszlás, a halál jele. Ily testben én regenerationalis erőt nem hiszek. Mondjon nekem valaki csak egyetlen eszmét, mely az összes magyar nemzetet avagy csak annyira is képes legyen lelkesíteni, mint bizonyos nemzetiségi ábránd eszméje némely elleneinket és a ki nekem csak egyetlen egy ily eszmét tud mondani, legyen az szellemi, legyen az anyagi érdek, áldani fogom, mint legfőbb jóltevőmet, mert nemzetem iránti hitem visszaadta». Bár elveszti a megyék egyesítésében vetett reményét, de az intézményt mégis fennakarja tartani. Még utolsó előtti vezércikkében is rendíthetetlenül ragaszkodik azon véleményéhez, hogy a népszabadsággal és népjogokkal összhangzásba hozott megye lehet a jövő Magyarország egyik fő intézménye. Ott sem mutat rá azonban arra, hogy a megye, ha teljesen meghagyják eddigi formájában, hogyan egyeztethető össze a népszabadsággal és a népjogokkal. Magyarországnak a Kossuth által elképzelt berendezését a következőkép jellemzi Desseffy: ³ «Politikai vallásának talj-

¹ *Pesti Hirlap*, 1841. 35. szám.

² U. ott, 1843. 306. szám.

³ Gr. Desseffy Aurél: *Pesti Hirlap és Kelet népe közti viszály*, IV. rész.

köve a megye... A megyei hatóságon kívül még csak egy más hatalmat ismer, ez a sajtó útján való nyilvánosság. E rendszerben tehát fővonások: a sajtó, mely megvitatja a kérdéseket, a megyék azokat határozattá változtatják, az országgyűlés e nyomon törvényt hoz... E rendszerben fő mozgató erő a központi sajtó és a megye. Kifolyási csatornák a megyék, összefolyási pont az országgyűlés, ellenőrködő hatalom a nyilvánosság». Ez oly idea, mely megvalósíthatatlan, mert ötvenkét egymástól és a kormánytól, független autonóm testületet egyöntetű munkára bírni csupán a sajtó útján lehetetlen. Ezt belátta Kossuth is, le is mond a megyét kivéve a többiről. Elismeri a központi kormány szükségességét, de a régi megyei autonomia fenntartását még 1848-ban is hangoztatja és küzd érte utolsó pillanatig.

Most lássuk a megyei kérdés terén legrendíthetlenebb ellenfelét, Br. Eötvös Józsefet, a ki Kossuthal szembe állítva pessimistának mondható. Látja a megye-rendszer tehetetlenségét és hibáit, viszont nem talál benne semmit, a mi érdemessé tenné a régi alakjában való fenntartásra. Érzi, hogy az ország ujjászületni csak úgy képes, ha minden erejét összpontosítja a nagy cél érdekében, ennek pedig legfőbb akadály a megye. Kell egy központi kormány, de bizonyos korlátozott jogkörrel kell a megye is, tehát minden erejét arra irányítja, hogy megteremtse e kettő közt a helyes viszonyt.

Eötvös elméletileg megalkotott államformáját két alapelvből — haladás és utilitarismus — kiindulva építi fel. Szerinte csak azon államforma jó, mely biztosítja polgárainak a haladást a tökéletesedés felé, mely az emberi élet postulatuma, vagyis ha a polgárokért van teljesen. A haladás feltétele hármias: teljes nyugalom, az egyedek szabad érintkezésének és működésének lehetősége és alkalom az uralkodó eszmék érvényesülésére. Az államnak mindhárom biztosítania kell polgárai részére. Ennek eléréséhez szükséges egy főhatalom, mely az államhatalomnak mind a három ténykedését — bíráskodást, hadügy intézését és a törvényhozást — gyakorolja és ezáltal minden külső és belső támadás ellen megvédheti polgárait. Ilyen központi hatalom azonban veszélyezteti az egyéni szabadságot, a melynek pedig, mint a kor uralkodó eszméjének, szintén érvé-

nyesülnie kell a kormányzatban. Ezért szükséges, hogy az egyed a megengedhető legnagyobb mértékben befolyást gyakorolhasson a közakarat létrejöttére, még pedig alávetettsége arányában. Teljes egyéni szabadság ott van, hol a két tényező — az alávetettség és a közakaratra való befolyás — arányosan oszlik meg mind egymás közt, mind az egyedek közt. A központi hatalom célja azonban nemcsak az egyed javainak biztosítása, hanem feladata a polgárok olyan ügyeinek elintézése is, a melyeket azok, csak maguk erejére támaszkodva, nem tudnának elvégezni. Ezek lehetnek olyanok, melyek az összes polgárok érdekei és olyanok, melyek csak egy bizonyos részt érintenek. Mivel leggyorsabban és legjobban a közvetlen érdekelt tud elintézni valamit, így az utilitarismus elvénél fogva szükség van a központi hatalom mellett kisebb hatáskörű szervezetekre is. Ezeket megkívánja a tökéletesedés elve is, mert az egyed csak úgy haladhat, ha működési tere nyílik. Mivel pedig a központban mindenki nem érvényesülhet, azért szükség van más működési terek létrejöttére is. Ezek alapján Eötvös államrendszerét egy erős központi hatalom vezeti, mely gyakorolja az államhatalmat mind a három nyilvánulásában. Kötelessége a polgárok javainak biztosítása mindennemű támadás ellen, az összes állampolgárokat együttesen érdeklő ügyek elintézése és őrködés a felett, hogy senki át ne lépje jogkörét más sérelmére. Kellenek kisebb hatáskörű intézmények, melyeknek, tekintettel arra, hogy a központi hatalomban is, mint minden intézményben általában, megvan a jogkiterjesztésre való törekvés, olyan mérvű önállóságot kell adni, hogy jogaikat meg tudják védeni a központtal szemben, de viszont annak rovására se tudják terjeszteni hatáskörüket. Ilyen szűkebb hatáskörű intézmények lennének a megyék, a fentebbi értelemben megállapított autonómiával. Tehát a megyék lemondanak az államhatalom körébe vágó jogok autonom gyakorlásáról, viszont függetlenül intézik a magukat érdeklő ügyeket, ezekben csak ellenőrző közeg az állam, nehogy a megye átlépje jogkörét. Ugyanílyen jogkört kellene kapniok a községeknek is saját területükre, csakhogy itt az ellenőrző már a megye lesz.

Végre még arról kell gondoskodni, hogy az egyén biztosítva legyen az intézményekkel szemben. Ennek eszközei a kormány-

nyal szemben: a népképviselőt útján való befolyás a törvényhozásra, az államhatalmat gyakoroló ministerium felelőssége és a szabad sajtó. Kisebb hatáskörű intézményekkel szemben biztosítja az egyént, hogy választásától függ a hivatalok betöltése és minden hivatalnok, ki végrehajtással van megbízva, tettéért felelős. Eötvös tehát legfontosabb jogaitól akarta megfosztani a megyét, a mely az ő tervei szerint autonóm marad ugyan, de szó szerinti értelemben vett helyhatósággá zsugorodik össze. Igaz, hogy Eötvös ezen eszméket magában foglaló művét csak a szabadságharc után adta ki, de valószínű, hogy már a megye kérdésében folytatott vitáknál ki volt alakulva lelkében a később leírt államforma képe. Ezen állameszme mindenesetre a legreálisabb az eddig tárgyaltak között és ha összehasonlítjuk 1867 után kialakult alkotmányunkkal, azzal több helyt egyezik, a megyékre vonatkozó rész pedig csaknem teljesen életbe lépett. A megyékre nézve Eötvös felfogásához hajlanak Deák és Széchenyi is. Széchenyi többször nyilatkozik a decentralisatio ellen. Többek közt 1842 márcziusában a pesti megyegyűlésen így szól: «Nyomorult léte volna egy nemzetnek, mely csak úgy és csak akkor mozgatná tagjait, miként és mikor a centralis hatalom a sodronyt meghuzza, de viszont mi ennek az opposituma? az, hogy ha egy testnek ötvenkét lába van, s az egyik erre, a másik arra mozdul, bizonyynyal nehezen vagy sehogy se fog előre menni».¹ Különbözik nem nagyon érdeklődik az egész vita, működése a közvélemény megteremtésére irányul inkább és csak akkor szólal föl, ha nagy terveiben zavarva látja magát. Deák kezdetben védi a megyét, de 48 után már az Eötvös irányzata felé hajlik és fontos szerepe van a megyei reform keresztülvételében.

III.

A megyei reform felett lefolyt vitában két kort különböztethetünk meg. Egyik a szabadságharc előtti, mely inkább a publicistikai és elméleti viták kora, másik az utolsó rendi országgyűléssel kezdődik és eredménye a megyei reformnak országgyűlésen való megvitatása. Eötvösnek és a centralisták-

¹ Zichy Antal: *Széchenyi István életrajza* I. k.

nak tényleges szerepe csak az első korban van, a megvalósítást már követőik vitték végbe. A vita először a megye védőinek két irányzata közt indul meg 1840-ben. Dessewffy a *Világ* hasábjain mind sűrűbben támadja a *Pesti Hírlap* elveit. A Kossuthtól szerkesztett *Pesti Hírlap* a megyét előtérbe tolja, jogbővítésük mellett foglal állást és helyesli a megyék önálló reform-munkálatát. Dessewffy, a lassú haladás elvének követője, ellenzi ezt. Lassanként támadó fél lesz, de Kossuth, ki mellett az egész közvélemény áll, könnyen védi ki csapásait. Első erősebb támadással a honoratoroknak a megyéktől önkényesen adott szavazati jog ellen lép fel.¹ Az ország ellen intézett merényletek legveszélyesebbikének ítéli a megyéknek illetlen beavatkozását a kormány hatáskörébe. Beleszól Kossuthnak Széchenyivel megindult vitájába is s bár védi őt, hol igaztalan a támadás, mégis itt kel ki legerősebben Kossuth tervei ellen. Szinte gúnyosan írja le állameszméjét: ² «Központi hírlap, mely az eszméket közzéteszi; központi megye, mely azokat végzéssé emeli, a többi megyékkel felszólítólag tudatja s ezeknek visszatetsző lépéseit indignációval fogadja. Kéthárom központi ember, a központi ujság és a megye a kormányon, központi állandó hallgatóság, mely a központi városban mindennemű gyülekezetet különbség nélkül környez és lár-mázva izgat, másnap közvélemény képiben, mint vox populi, vox dei, az egész országban kitrombitálandó.»

De hiábavaló volt a meggyőző, nyugodt fellépés ép úgy, mint a gúny fegyvere, Dessewffy nem tudott érvényt szerezni a lassú haladás elvének s nem volt képes megakadályozni Kossuthnak a megye jogköre kibővítésére irányuló törekvését. Ez azonban csak előkészítője volt az igazán komoly támadásnak, hiszen eddig a megye fenntartását kívánja a támadó is, csupán a jogkör további bővítését ellenzi. Az 1843-iki támadás ellenben oda irányul, hogy a megyét minden olyan jogtól megfoszssa, a mely nem tartozik a szószerinti értelemben vett helyhatóság jogkörébe. Az 1843/44-iki országgyűlés előtt lefolyt választások visszaélései adnak okot a vita megindulására. Ez

¹ Gr. Dessewffy Aurél: *Törvényhozás és megyei hatóság viszonyai.*

² Gr. Dessewffy Aurél: *Pesti Hírlap és Kelet népe közi viszály.* ²

a támadás azért válik veszélyessé a megye pártjára, mert egy pillanatig még Kossuth bizalma is meginog. Ekkor írja Wesselényi cikksorozatát a megyei túlkapások ellen s Kemény Zsigmond a *Korteskedés és ellenszerei* című röpiratát. Ekkor még tud Kossuth védekezni, kezében van a sajtó. A *Pesti Hírlap* utolsóelőtti vezércikkében még büszkén mondja szemébe a centralistáknak: «A megyei institutio, ha képviseleti rendszerre alapítva a népszabadsággal összhangzásba hozatik s hivatásainak gyakorlatában a kor igényeihez idomíttatik, valamint a kor individuális élvezetének leghatályosabb organuma, úgy nemzetünknek semmi europai intézvényért, semmi szabatos papirosgondolatért cserébe nem adható, becses, drága kincse.» Nemsokára azonban megfosztják fegyverétől, elveszti a *Pesti Hírlap* szerkesztőségét és ez ép legveszélyesebb ellenfeleinek, a centralistáknak kezébe kerül.

Részben a közszellem változása, de nagyrészt ez is az oka, hogy 1844-től kezdve ellenfelei javára fordul a küzdelem. Eötvös a *Pesti Hírlapban* egymás után méri csapásait a megyére. Behatárolja, hogy ez a népképviselettel és szabadsággal össze nem egyeztethető. Bonczolni kezdi, orvos módjára, a megyét s rendre mutatja ki ezen művelet közben minden hibáját. Behatárolja, hogy nincs egy része sem ezen intézménynek, mely ép volna, s az ország érdekében sürgeti az orvoslást. Kossuth nem tudja megakadályozni Eötvös gondolatainak irányának érvényrejutását. Nincs kezében többé a sajtó, melynek segítségével szinte uralkodni tudott a közvéleményen. Eötvös pedig még a szépirodalom terén is megzigeni a háborút a megyének. Legerősebb a támadás 1846-ban, mikor az eddigi küzdelemnek és a centralisták álláspontjának mintegy igazolására megjelenik Eötvösnek *Reform* című műve, mely egy szerves egészsze foglalja össze az eddig megjelent cikkek fejtegetéseit.

Eötvös azon általános alapelvből indul ki itt is, hogy megfelel-e a megyei intézmény az általános haladás elvének. A megye legáltalánosabb érvényű jogkörét veszi először bírálat alá. Kimutatja, hogy a megyei képviseleti és követutasítási rendszer három szempontból sem felel meg az emberiség nagy hivatásának, a haladásnak. Először azért, mert jelenlegi alakjá-

ban tulajdonkép nem a polgároknak, hanem a törvényhatóságoknak a képviselete. Másodszer azért, mert ellenkezik a kor uralkodó eszméjével, az egyenlőség és népszabadság elvével, és végre azért, mert ha a követ-küldés és utasítás jogát a jelenleg gyakorolt formában az egyenlőség elvének megfelelően kiterjesztenék a megye összes lakóira, akkor anarchiára vezetne, a mi pedig ép úgy akadály a haladásnak, mint a jelenlegi állapot. Az első érveléssel kapcsolatban kimutatja, hogy a megyei képviselet még a rendi világban sem jogosult, mert az alkotmányos törvényhozásnál az elv az, hogy a nemzet tagjai számuk, vagyonuk, politikai képességük arányában legyenek képviselve. A régi rendszernél ez nincs meg. Az ország nemeseinek száma Fényes Elek szerint 542,705, ebből 280,801 esik tizenkét megyére, míg a többi huszonhétre csak 86,385. Mivel pedig minden megyének csak egy szavazata van az országgyűlésen, így tulajdonkép a minoritás alkotta a többséget. A másik két érveléssel tulajdonkép a legerősebb támadás a megye védői ellen, mert lehetetlennek állítja azt, a mit Kossuth minden módon igyekezett bebizonyítani, hogy a megye összhangba hozható a népszabadság és népképviselet elvével régi alakjában is. A harmadik érvelés a követutasítási jogot támadja, a mi ellen föllép Szalay is.¹ Eötvös szerint ez az akadály a választójog nem-nemesekre való kiterjesztésének is. Ez a rendszer már eddig is nagy mértékben kiszolgáltatta az országgyűlést a megyék kicsinyes érdekeinek, ha pedig még a népképviseletet is behozzák, akkor teljesen el fognak törpülni a közérdekek a pillanatnyi partialis érdekek mellett. Szalay² a követutasítást inkább abból a szempontból támadja, hogy géppé teszi a képviselőt. Eötvös a kérdés megoldását abban látja, hogy a követküldés ezután ne törvényhatóságok szerint, hanem a népesség eloszlása szerint történjék és csak a személykiválasztás jogát adják meg a választóknak, az utasítási rendszert töröljék el. Tehát kívánja a megye politikai jogainak megszüntetését.

A politikai jogok után a megyei közigazgatás ferdeségei kerülnek sorra. Ezen a téren Eötvös ép úgy, mint Szalay, az egyöntetűség hiányát kárhoztatja legjobban, mert lehetetlenné

¹, ² Szalay : *Publicistikai dolgozatok* 277. l.

teszi az egységes reformok keresztülvitelét. Szalay csak az egyöntetű jogrend érvényesülésének akadályát látja a megyében, Eötvös azonban minden téren tarthatatlannak ítéli a helyzetet. Egységes teherviselés nem léphet életbe, mert ez esetben mindenkinek egy elv szerint kellene fizetnie az adót, de míg az adókulcs megállapításának joga a megyéé, addig nemcsak az egyöntetűség lehetetlen, hanem még visszaélés is történhetik, mert nincs tilalmazó közjogi hatalom s így az uralkodó párt kiviheti, hogy a többire nagyobb kulcs szerint rójják ki az adót. A jelenlegi szervezet mellett szerinte még a rendnek az a minimuma sincs meg, mely nélkül szabadság el sem képzelhető. Felelősségrevonás hivatalnokokkal szemben nem alkalmazható a folytonos személyváltozás, a közgyűléssel szemben pedig a résztvevők nagy száma miatt. E mellett, mivel a közgyűlés politikai jogokat gyakorló testület is, uralkodik a pártszenvédély s ez a kisebbség elnyomására vezet.

A bíraskodás terén sem kíméli a megyét. Kigúnyolja azon állítást, hogy minden nemes vagyonskülönbség nélkül, szabadon választja bíráit. Szerinte ez így volna helyesen fogalmazva: «Minden nemes, mennyiben elég vagyonos, hogy sokszor a legnagyobb mezei munka idején egy hetet a megye főhelyén tölthessen, szabad választási joggal bír, a többiek pedig, ha másvalakinek költségén behozattak, szavazatukat a többet ígérőnek eladhatják.» Ebben röviden össze van foglalva a bírói választásoknál előforduló minden visszaélés, de vannak még más hibák is. Minden nemes választható s ennek következtében nem a leghivatottabbak kezébe kerül, sokszor magánérdekek miatt, a bírói tisztt. Már maga a választás ténye megfosztja a bírót függetlenségétől. Ugyanezt eredményezi az is, hogy a bíróság nem független a közigazgatástól s így politikai pártérdekektől befolyásolt egyének hozzák gyakran az ítéletet. Végre a megyének utolsó védbástyáját is lerombolja, mikor ép reformkorbeli történeti példákkal megezáfolja, hogy a megye nemzetiségünk és alkotmányunk védője lehetne a jövőben. Eötvös eszméinek győzelmét jelenti, hogy a nagy többség elismeri többé-kevésbé igazát. E sikerben részük van maguknak a megyéknek is, melyek ténykedésükkel mind több és több bizonyítékot nyújtottak ép a támadások idején Eötvös igazolására. Mind jobban

érvényre jut a centralisatio szükségének érzete. Még Kossuthot is hatása alá vonja. Ő is elismeri egy ellenőrző centralis hatalom szükségét. Ennek folytán alakul ki az ő lelkében is egy centralistikus állameszme, a melyet már láttunk. Kossuth a nyilvánosságot teszi fő ellenőrző hatalommá, a kormány jogkörének megszabásával azonban alig törődik, megvalósítása veszélyes, mert a teljes decentralisatiohoz vezet. Dessewffy elmélete ellenkezőleg a nemzeti absolutismus felé törekszik. Eötvösé közepén áll és legjobban meg is felel a modern alkotmányjogi felfogásnak, mert benne az egész közületnek döntő befolyása van a közakarat létrehozására, a népképviselet révén. Az ellenőrzés elvét — erről Dessewffy teljesen megfeledkezett — érvényre juttatja a felelősségben és a sajtószabadságban. Főnntartja történeti kapocs gyanánt az autonom megyét, természetesen megfelelően korlátozva jogát, a mennyiben csak oly ügyek felett dönt függetlenül, melyek egy községnél többet, vagy az egész megyét, de nem az egész országot érdeklik.¹

Általában Eötvösnek a megye reformjára vonatkozó terve két pontban foglalható össze: ² először, hogy a törvénytelen rendelet ellen felírhat egyszer, de e mellett a kormánynak hatalmában álljon, hogy keresztülvigye akaratát, ha e mellett megmarad; másodsor: mindazon ügyek, melyek az egész országot, vagy csak egy községet illetnek, ne a megye határozatától függjenek, ezekben a megye hatásköre országos ügyekre vonatkozólag a végrehajtásra, községi ügyekben a felügyeletre szorítkozzék. Annak biztosítására, hogy mindezen hatóságok át ne lépják jogaik határát, be kívánja hozni a felelősséget mindazon tisztviselőkkel szemben, kik a végrehajtás jogát gyakorolják bármi téren.

Eötvösnek le kellett törnie némileg a megyei autonómiát a közjogi helyzet megteremtése érdekében. Viszont Kossuthnak is igaza van a maga szempontjából, mert megyei intézményre alapított államrendben nem lehet megfosztani a helyhatóságot politikai jogaitól. Ilyen esetben azonban a legnehezebb a közjogi helyzet megállapítása, mert itt már pontos határ

¹ Br. Eötvös József: *A Pesti Hírlap elveiről*

² Br. Eötvös József: *Helyhatóságunk szervezete.*

nem vonható a helyi és országos ügyek között. Általában mindkét ellenfél államrendszerének hibája az, hogy nincs meg benne a közjogi helyzet pontos megállapítása, mindkettő inkább csak eszméket, gondolatokat ad. Ez volt a fontos a publicistikai vitában, a megvalósításhoz azonban a másokra volt szükség, de ezt egyik sem tette meg. Kossuth a szabadságharc után nem tér vissza többé és Eötvös irányzata lesz győztessé teljesen és a megvalósítást mégsem ő teremti meg. Az volt erre hivatva, a ki minden közjogi kérdésben döntött, a Haza bölcse, Deák Ferencz. Eötvös 1848 után nem is szólal fel erőlyesebben a megyei kérdésben, átengedi a teret az eszméit csaknem teljesen elfogadó Deáknak, a ki megteremti azok alapján a megye reformját.

Deák épúgy, mint későbbi társa, gróf Andrássy Gyula, először inkább a megye védőjéhez tartozik. Még nem látja 1848-ban idejét annak, hogy ilyen fontos közjogi reformot keresztül lehessen vinni. 1833—34-ben még a megye mellett szólalt fel. 1834 április 24-én tartott beszédében azért kívánja a bírói széknek választás útján való betöltését megtartani, mert ennek megszűnésével is gyengülne a megye, melyet ő is a szabadság támaszának tart. Az első nagy országgyűlési vitán, mely 1848-ban folyt le, Kossuth utolsó erőfeszítést tesz a megye megmentésére. Kijelenti, hogy inkább számúzi magát, mintsem oly országban éljen, hol elveszett a megyerendszer, bukjék inkább a felelős ministerium, mint a megye. Széchenyi is Kossuth mellett emel szót. Végre is Deák találja meg a közvetítő formulát, a közjogilag helyes átmenetet egyik rendszerből a másikba. 1848 április 3-án szólal föl a kerületi ülésen, ennek lett eredménye a XVI. t.-cz., melynek értelmében megmarad a megyegyűlés, kiegészítve a községek képviselőivel a következő országgyűlésig. Ez a gyűlés választ egy állandó bizottságot, melynek tagjait már tekintet nélkül a születésre jelölik ki. A megyerendszer ujjaszervezéséig e bizottság fogja vezetni az ügyeket, de mihelyt megtörténik a rendezés, a bizottság átadja a vezetést a megyének, jelentést téve működéséről. Még inkább a centralisták győzelmét jelenti az V., XVII. és XXIII. t.-cz. Az első kimondja a népképviseletet és eltörli a megyei követküldési és utasítási rendszert. A második a hivatalok be-

töltését a főispánra és a kiküldött bizottságra ruházza, a harmadik pedig a szabad királyi városoknak adja meg az Eötvös-től kívánt autonómiát. Ezek a cikkek mutatják az 1844 óta megindult második polemia hatását. Még mindig erős a megye pártja, mégis már az első összecsapásnál nagy sikert érnek el a centralisták. A megye elveszti politikai jogait, a városok egy része pedig autonómiát kap.

Hosszú szünet áll be a küzdelemben. 1859-ben készül az alkotmány visszaállítására egy javaslat. Gróf Dessewffy Emil Rechberg külügyministernek javasolja, hogy az ország kormányzását az 1847-iki alapon kell visszaállítani. Conservatív szelleménél fogva természetes, hogy a megye érdekét is előmozdította volna érvényre jutása. 1861-ben már magukban a megyékben indulnak meg régi jogaik visszaállítására irányuló mozgalmak. Az 1848 : XVI. t.-cz. ellenére kezdenek gyűléseket tartani és tisztviselőket választani s különböző eljárásokat indítani meg a megyében. Deák felszólal 1861 január 17-én¹ a pesti közgyűlésen és megfeddi az anarchiára vezető törekvést. A kiegyezés megtörténte után Deák teljesen szakít a conservatívokkal és a megye-reform mellett szólal fel. 1867. márczius 2-án az ő beszédének hatása alatt fogadják el, Tisza Kálmán ellenzése mellett is, hogy ne csak a megye, hanem tisztviselői is személyesen felelősek legyenek, mikor törvények és intézkedések végrehajtói. Ekkor Eötvös másik irányelve jut győzelemre. Ugyanez az országgyűlés márczius 7-én megint csak a Deák hatása alatt visszaállítja a megyét az 1861-iki tisztviselő-karral, az 1848 : XVI. t.-cz.-ben megállapított jogkörrel. Heves küzdelem folyik azon indítvány felett is, mely a főispánoknak a tisztviselők kijelölésére vonatkozó jogát akarja visszaállítani.² A vitát ujra Deák dönti el, bebizonyítva az indítványban foglaltak helyességét a jogfolytonosság alapján és kimutatva azt, hogy most egyáltalán nem veszélyes ezen jog megadása, mert a központi kormány magyar. A megyei tisztviselők felelősségének kérdésében megint felujul a vita. A megyék, különösen Heves és Külső-Szolnok,³ júniusban heves tá-

¹ Ferenczi Zoltán : *Deák élete*. II., 256. l.

² Kónyi Manó : *Deák beszédei*. IV. k. 371. l.

³ U. ott, V. k., 132. l.

madást intéznek jogaik csorbitása miatt. Deák július 16-án újból felszólal.¹ Bebizonyítja, hogy máskép a parlamentáris kormányval összhangzásba hozni a megyét nem lehet. Hogyan lehessen felelős a ministerium, ha a megye vele szemben nem az? Ő pártolja a megyét, de véleménye szerint vesztét akarják azok, kik igyekeznek a régi merevségében való fenntartására.

Deák elve végre is győzedelmeskedik. Utolsó nagy esztáját már Andrássyval együtt állja Deák az 1870-iki országgyűlésen. Előbb Andrássy szólal föl május 21. és 23-án.² Ekkor került szóba, hogy az 1848 : XVI. t.-cz. ideiglenes rendelkezései helyett végérvényesen állapítsák meg a megye új jogkörét. Andrássy a megyét védő baloldali ellenzékkel szemben bebizonyítja, hogy a megye régi formájában a felelős kormányval össze nem egyeztethető. Megczáfolja azon állítást, hogy külföldön vannak hasonló intézmények. A vita már egy hónapig húzódik, mikor július 1-én felszólal Deák Andrássy mellett. Nyugodt, logikus modorával, szabatos jogi alapon pontosan kijelöli a megye közjogi helyét. Eötvös eszméinek mintegy kiegészítőjéül tekinthető ez a beszéd.³ «Én az önkormányzatot nagyfontosságúnak tartom, fönn kívánom azt tartani a megyéknél, sőt óhajtom kiterjeszteni törvényszabta korlátok között a községekre is, a mennyiben ez a parlamentáris rendszerrel összeegyeztethető. De nézetem szerint a megyék nem koordinált testületek a status hatalom irányában, hanem oly testületek, melyek az összes kormányzati rendszernek alkatrészit képezik, melyeknek az állam a kormányzat czélszerűsége tekintetéből is autonomiát adott. A megye jogokkal s hatalommal bír egyes polgárok irányában, de az állam irányában jogokat nem érvényesíthet. A megyék nem foederatív részei az összes államnak, s nem birhatnak az államtól elkülönzött, vagy azzal ép ellenkező jogokkal.» Deák fellépése után még egy hónapig folyik a vita, míg végre július 26-án létrejön a Horváth Lajos általszerkesztett XLII. t.-cz., mely a megye teljes átalakítását eredményezte. Elveszti a megye a vis inertiae jogát. Egyszeri felírási joga van, de ha a kormány a felhozott indokok

¹ U. ott.

² *Andrássy Gyula beszédei* II. k., 290—300. l.

³ Kónyi Manó : *Deák Ferencz beszédei*. VI. k., 215. l.

ellenére is ragaszkodik rendeletéhez, a végrehajtás kötelező. Megcsonkul a statutorialis jog, a mennyiben, ha valamely törvényhatóságot határozatának végrehajtásától a kormány kétszer eltilt, akkor az életbe nem léphet. Végre megfosztja a megyét házipénztárától is és a megye költségeinek fedezésére a belügyminister utal ki az elfogadott számadás értelmében, havonként, meghatározott összegeket. Az 1870-iki határozat értelmében a megye az Eötvös által részére kijelölt helyet foglalja el. Szó szerinti értelemben vett helyhatósággá lett, elvesztve összes politikai jogait. Győzött a centralisták elve s az, hogy Deák vitte ezeket keresztül, helyességük mellett bizonyít. Később is alig van országgyűlés, melyen vita ne folynék a megyék felett, ekkor azonban már túl akarnak menni még Eötvös kívánságain is, a megye államosítását kívánják, de ez a törekvés mindig hajótörést szenved az ellenzék ellenállásán.

Tehát valamint a nemzet három részre szakadása kifejlesztette a megyét, viszont a kiegyezés utáni kor, mikor magyar kormány alatt az ország megint egyesült, megfosztotta a teljes decentralisatiohoz vezető jogaitól, melyekre szükség csak addig volt, míg a nemzet hivatása csupán alkotmányának és nemzetiségének védelmezése.

ZAYZON SÁNDOR.

CSOKONAI ÉS A ROCOCO.

Ha Csokonai költészetét egészében tekintjük: a magyar genius fényében s a classikus hagyomány árnyékában rejtett kis finom szigetek bukkannak föl, a rococo-század színes emlékei.

Csokonai, a ki Debreczen pusztaságában európaibb életet élt, mint száz magyar főúr Bécsben: kedves, elmagyarosított visszhangot ad a rococo-szellem rövid ráhatására. Jelentős hatásokat nem igen lehet itt kimutatni, hiszen a rococo maga is csak ötven-hatvan évig virult azon a talajon, a mely a nagy francia forradalom földrengésétől már akkor is reszketett. Csokonai élete is olyan rövid, «mint a tegnapi ő elmúlása»; lelkének a szárnyára csak úgy röptében ragadt rá a rococo aranyos himpora, mint a hogy a hajnali szellők szálltukban, szedegetnek violaszagot szárnyuknak bársonyára’.

A rococo a barokkot váltja fel Franciaországban. XV. Lajos udvarában, a XVIII. század elején, édeskedő és tündöklő udvari élet levegőjében nyílik ki ez a raffinált, csinált virág, parókás, térdnadrágos, szalonspádés urak és selymes, kendőzött, kaczer hölgyek világában. Tulajdonképen csak épületeket díszítő stíl, a mely szerkezeti elemeket nem ölel magába. A versaillesi királyi palota híres fehér termeit futtatja be ez a szeszélyes, kecses ornamentika. Az előző stílek szilárd, erélyes formáit hullámos, kacskaringós vonalakba töri, örökké ismétlődő formájával a kagylóvonalaknak. Innen veszi talán a nevét is; a rococo szóban a francia rocaille szó lappang, ez pedig kagylót, kagylóművet jelent. «Hosszúra nyúlt akanthusok, sugaras rózsák, apró cartusok keverednek minden keretet áttörő, fel s leszökellő díszszé. A szoba falát festő művész márványnyá festi a vakolatot s áttöri a mennyezetet: kék levegőget, rózsafűzérés geniusokat és amoretteket lebbent a magasba.» Ez a

pillangó-stíl leszáll a bútorokra is ; kecsesen hajló formát ad az asztalok és székek egyenes vonalának ; festészetben pedig a classikus mythologia alakjait levetkőztetett francia dámák és urak actjaiban tünteti föl. A Pompadour marquise kora ez, a szabad szerelmek, a czikornyás idyllek, a fête galante-ok, a felszínes örömök világa. Azután : jön a forradalom véres zivatarára, s úgy elsöpri az egészszet, mintha csak királyok álma lett volna.

De a királyok álmát leírta a művészet s így megmaradt. Megmaradt az építészetben, a festészetben, a szobrászatban s nálunk a Csokonai költészetében. A rococo Franciaországból indult ki, Németország is átvette, a bécsi császári udvarban újra virágzott, Bécsen keresztül Debreczenig jutott s annak a homokjában halt el.

Csokonai költészetében van valami bújdosó kellem, a mely kimosolyog a szerelmi dalok rózsabokrából, ránk hunyorít a komikus rajzok vaskosságából, sőt a komoly és zengő léptű ódák fenségét is keresztültöri, mint röpke sugár a zivataros felhőket. Nála ez a kedvességre törekvés nem öntudatlan. *Az én poézisom természete* című költeményében költői programot ad : nem gyászt, nem éjtszakát akar énekelni, hanem vidám örömeket ; Hervey phantomoktól kísértetes világa, Young éjtszakái, Racine gyászcyprusos költészete nem az ő birodalma. «Nékem inkább oly bokréta árnyékozza képemet, melyet nyér a víg poéta mulatván a szépnemet ; ezt a vidámabb Múzsáknak, s a mosolygó Gráciáknak fűzzék össze rózsaszínű újjai, élesztgessék borba fürdött csókjai.» Mintha a versaillesi udvar késői visszhangja volna ez a gondoktól menekvést kereső dal. Csokonai háta mögött ott áll az irgalmatlan halál, Versailles mulató népe mögött a phrygiai sapkás forradalom ; ettől a rémtől akarnak mind a ketten szabadúlni. Csokonai öntudatosan, Versailles öntudatlanul. S ebből fejlik ki a rococo művészete.

A szavaktól megmámorosodás, a képek hullámozó gyors özöne, a színek és hangok szeszélyes szökellése : rococo vonás. A versaillesi termék fehér falán aranyvonalak ornamentikája kápráztat ; Csokonainál rózsaszín alapon futkosnak fehér, bíbor, arany és kék színek. *Az eleven rózsához* című verse

eltűnik a színek és képek könnyed forgatagában; a rhythmus a kecsesség bájával vezeti a gyorsan suhanó szavakat. Innen van a Csokonai költeményeinek túl-díszítése; s ez magyarázza szerkesztő készségének hiányosságát. Milyen messze áll itt Csokonai Petőfőtől, a szabatos, zárt, mégis önkénytelenül fejlődő lyrai szerkezet mesterétől! Petőfi tündéri vesszője æsthetikai rendet teremt még a zabolátlan szenvedélyek háborgásában is; Csokonait ellenben édes szédülés fogja el, mámoros a szavak szépségétől, s addig rakja a virágot poharába, hogy végül a pohár nem is látszik. Verseinek sokszor a szerkezetlenség a szerkezete. A szabados csapongás, a csábító szépségek eltévelyedésig való követése: a XVIII. század szokása. Ez a szerkezetelen pompázás: a rococo-stíl alapvonása. Ez a stíl kecses, de mesterkélt. Csokonaiiban sem lehet e két jellemző vonást egymás nélkül kimutatni.

A rococo világnak volt egy különös álma: a mezei, pásztorélet saloniásitása. Francia *marquis-k* és *marquise-k* pásztorfiú és pásztorleány ruhában szerelmeskedtek; még bárányokat is szereztek be háttéri alaknak. «Vissza a természethez!» — kiáltotta Rousseau. De a francia hölgyek és urak félreértették, s az ő természetességük: természetellenes. A pásztorfiú térdnadrágja: selyem, a pásztorleány rövid ruhája: selyem, a pásztorbot: arannyal czifrázott, a bárányok: kimosott és illatosított szőrűek, piros selyemszalagon cseng a csengőjük; még a fű is, a melyre heverednek, nyírott fű. A rococo-festőnek, Boucher-nek a képén egy francia úri park hűvösén heverésznek a pásztorleány-grófnők és a pásztorfiú-gróf úr. Mintha a négy fal világát unták volna meg ezek a francziák, valami téveteg ösztönnel keresik a szabad természetet; persze, arról nem tehetnek, ha a salonok rococo czifraságait oda is magukkal hurczolják és meghamisítják a természet természetességét.

Csokonai is magára ölti a classikus pásztorneveket: Thyrsise Laurájának, Daphnisa Chloéjának és Melitese Rózájának. Igaz, hogy a pásztor-költeményeket olasz hatás alatt írja, de egészen versaillesi modorban. A természet ki van küszöbölve, minden át van finomítva a kecsesség rococo szellemében; s ha Boucher-nál a pásztorok ruhája selyem: Csokonainál a szavak szövete bársony. Van ebben a stílből valami émelegős

is: t. i. az édeskedésnek túlságba vitele. *Daphnis hajnalkor* című pásztori versében még a rétet is piperés-nek mondja Csokonai, s a madarak concertjé-ről beszél, mintha csak salonban volnának, nem pedig kinn a kék mennybolt alatt. De ugyanebben a kicsipkézett versében olvassuk ezt a gyönyörű pár sort: «Rajta, kis szellőcskék! szedegessetek violaszagot szárnyatok bársonyára.»

A rococóban még mint egy barokk emlék él a görög és római mythologia világa. Az isteneket, hősöket és istennőket bizonyos édeskés átformálással faragja márványba a rococo szobrász és festi színekbe a rococo festő. Mercurius és Herakles: símán, etiquette-szerűen, göndör pofaszakállal és kecses ajkbiggyesztéssel jelenik meg. Ilyesféle a Csokonai mythológiája is. A cyprusnak holdfényben vetődő árnyéka, szent Idalia berke, a Parnassus orma, Amor arany vára, a Grácziaák rózsás kertje: nála is csak átlátszó fátyolfüggöny; arra való, hogy az inádott nőnek, vagy az elképzelt ideálnak mennél finomabban és kecsesebben szűrje átál bájait. Jórészt az érzékiség tet-szetős keretévé lesz az ódon mythologia. Boucher sem azért festi meg Parist, hogy classikus tudását fitogtassa, vagy hogy a görög szellemet tüntesse föl mythologiai képekben; hanem azért, hogy egy szőke és két barna francia hölgynek az actját szabadon vihesse piacra. Nem a renaissance szépségimádása vezeti már a művészek képzeletét, hanem a versaillesi udvar pompázó levegője.

Van Boucher-nak egy képe: *Venus látogatása Vulcanusnál*. Finom, üde testű leány hajlik kecsesen egy barnabőrű ifjú vállára; a fehér-rózsaszín teintű leány szemérmesen lesüti szempilláit, a boldog ifjú pedig lyrai esengéssel emeli rá szemepárját; köröskörül felhőkön hempergő amorettek. Természetesen mindenki ruha nélkül. Ennek a képnek ez is lehetne a czíme: «Pompadour marquise intim látogatása XV. Lajosnál», vagy: «X grófné pásztorórája Y gróffal». Az egész képben van valami Csokonaias, a két főalak körül zibongó amorettek határozottan egy Csokonai-versre viszik képzeletünket. *A pillantó szemek*-ben mondja Lillának: «Nem látod-é, miként zibongnak az Ámorok, rajmódra dongnak kökényszemed körül? Ki kis nyilat belőle rám ereszti, ki ellobbant szövetnekét gerjeszti, ki vesz-

temen örül.» Boucher képen is czéloz nyílával egy amorette, kettő fáklyát lobogtat és lánczot fűz, mások tüzet koholnak Vulkán kohójában; úgy, hogy nem lehetetlen, hogy az egész versnek ilyenforma lelki kép adhatott alakot, sőt létet.

A classikus mythológiának rococo alkalmazása fonák kedvességgel mosolyog *Dorottya* pompás soraiban. Eris, a vizsály istennője, úgy utazik, mint valami bécsi dáma, a ki II. József korában Versailles keletre sugárzó fényében sütkezézik; hintója egy nagy skatulya, nyakában pudermantelt visel, lebegő hintóját két kis pudli húzza, így tart a szellőkön Kaposvár felé. A kaposvári lakomán egy fánk tésztába búvik, *Dorottya* megeszi s elkezd háborogni. Ez a filigránság ép olyan jellemzője a rococo-stílnak, mint a barokknak a hatalmasság. A kis dolgok kecsessége komikus gyermekességgé válik Csokonai jókedve tüzeiben; *Dorottya* áldozása: miniature-rajz, a melyben épp a kicsiség szelidíti a jelenet nyersségét.

A nagy harcz leírásába szintén rococo-színeket vegyít a *Dorottya* költője. A férfiakra rohanó amazon-had fegyverzete: kötöttű, horgolótű, almaevő kis kés, szemnyilak, csókcsákány, mosolygásfringia. Lizette hárfán zengeti a lányok farsangi marsát, mások pedig ékszeres skatulyán fésűvel dobolnak. A hősök itt metaphorában esnek el. Olyan ez, mint mikor Richelieu herczeg egy loyalis mondásban hal meg királyáért. Csokonai pompásan ért a dolgok kicsinyítéséhez, azért jut el rendesen a kellem ösvényére; hiszen a kellem: a kicsiségek szépsége. A rococo filigrán bája nála mintha gyermekkorát élné.

Dorottya azért is érdekes költemény, mert az ellentétek tengelyén forog. Vaskos földiség és színes tündériesség váltakozik benne. A szörnyű *Dorottya* mellett ott ragyog az Amália gyönyörű alakja; az embereket bűvös felhőlépcső köti össze az istenekkel. Az ég leszáll a földre; Cythere angyalseregével elvegyül a kaposvári ifjúság közé. Cytherének ez az égből alá szállása olyan, mint egy rococo festmény. Emlékeztet Boucher *Páris útéleté-t* ábrázoló képére. A földiséget a földfelettséggel egybekötés gondolata Bouchernál ép úgy van megoldva a színek nyelvén, mint Csokonainál a szavak festőiségével. Boucher Párisa egy út mentén ül, lábánál alszik kutyája; ez eléggé realis részlet; most jön a földöntúli jelenet: hömpölygő lágy

felhőkön ereszkedik alá Venus, hogy átvegye kezéből szépsége díját, Eris aranyalmáját; Juno és Minerva pedig ugyane felhő ellenkező fodrán emelkedik mind följebb, ámorok és pávák társaságában, föl, a képzelet ködébe. Csokonai a szavak bájával köti össze, hidalja át az eget a földdel: a lefeküdni készülők dámák egyszer csak távoli zenét hallanak; kinn az ég alja hajnali bíborba borult, a nyílt ablakon át a Venus-csillag ezüst fénye reszket; a mennyei karok édes muzsikája egyre közelebről zeng, a terem különös fényben ragyog, s az álmos szelőkötől hozott «gangesi kellemes szagtól illatozik», midőn egy tündöklő felhőn leszáll közjük a szerelem istene, Cythere. Csokonai szín, hang és szag-képzetekkel készíti elő a Venus megjelenését. Az égi szépség és a földi csúfság van összekötve ezzel a hármás aranylépcsővel.

Bouchernak nemcsak felfogása, hanem festői technikája is hasonlít Csokonai költői mesterségéhez. Mind a ketten szeretik a lágy, meleg színeket, az ideális formákat, a részletes rajzot, az aprólékos finomságokat. Boucher épp úgy átlép az irodalomba képeivel, mint Csokonai költeményeiben a festegetésbe; Boucher képei novellistikusak, Csokonai versei pittoresque hatással vannak ránk. Persze, Boucher Párisban élt, Csokonai Debreczenben.

A rococo művészet egy királyi udvar levegőjében nyílt ki; a királyi udvar a loyális törvényét ismeri, s ez: az alárendeltek bámulata és odaadása a felsőbbség iránt; a hódolat márványlépcső, mely a trón elébe vezet. Tehát: rococo művésznek lenni annyi, mint loyális művésznek is lenni. Csokonai loyális költő. Mária Teréziát a népek anyjának mondja, s megsiratja szerencsétlen leányát, a kit a francia trónról hurczol guillotine-ra a párizsi nép. I. Ferencz császárt győzhetetlen névvel magasztalja *Az igazság diadalma* című versében, s arra czéloz, hogy a Bourbonok hármás lilium eziméret a Habsburgok sasa fogja föltenni a Louvre falára. Ugyancsak I. Ferenczhez folyamodik, hogy adományozzon neki Debreczen határán egy darabka földet, hadd tartsa fenn belőle édes anyját s hadd legyen mellette független költő. Ez a legérdekesebb Csokonai egész életében. Mindig szeretettel fordult grófi mæcenásokhoz, de most az egyszer a királyi trónig merészkedik. A kicsapott debreczeni

diák a Habsburgok^o udvari költője akar lenni! Mi ez a vágy? Ez tulajdonképpen rococo gondolat. A napkirály, XV. Lajos, XVI. Lajos ott hagyják Párizst és kiköltözködnek Versaillesba, a vidékre, a hol erdők zúgnak, kertek zöldelnek, patakok folynak és tavakban tükröződik az ég. A királyi példára a XVIII. század francia nemesei szintén vidékre húzódnak; kastélyok emelkednek Páris körül, a melyeknek Versailles a gyűjtőpontja. Színészek, művészek röpködnek a fejedelmi fényben; ezer és ezer ember kenyérkeresete: a király udvarlása. A szegény Csokonai, Debreczen porában, olyas valamiről álmodozott, hogy milyen szép volna kiköltözni Debreczen határára, (ez az ő Párisa); a nagyerdő szélén (ez az ő Versailles-a) körülkeríteni egy darab földet, a hol virágok pompáznak, lugason csüng a gohér, füstöl a kis pajta kéménye; a kert közepén befuttatott filagoria, a hol majd megírja Árpádról tervezett eposát; közben pedig magasztaló versezzettel udvarol felséges urának. Ő nem akar Bécsbe jutni; csak a királynak szeretne megbecsült poétája lenni. Talán valami nemesebb fajta bosszúállás is forgott eszében: megmutatni a Collegiumnak, kicsoda ő. Ime, az Artois grófok, a Richelieu hercegek, a Pompadour marquisek rococo vágyából mi lesz, mire magyar földre ér!

A rococo század a finomkodások, rendkívüli bókok, számító hizelkedések világa. Nemcsak a hajporos haj hamis, hanem a szó, sőt a gondolat is. Fő az, hogy az emberek szépeket tudjanak egymásnak mondani szembe, hátuk mögött pedig elmésen tudják leszólani egymást. Van is ebben valami «örök emberi». A természetesség és az őszinteség nagyon kopár fa: szép túlzásokkal kell fölvirágozni. Azért mondja Richelieu herceg: «Belehalnék, ha egyszer álló két hónapig nem láthatnám a királyt.» Valószínű, hogy nem halt volna bele, de a mondas jellemző és loyális. Ez a magasabb kör tónusa. Az alsóbb rétegekben hasonló módon cifrázzák a legegyszerűbb gondolatokat; a párisi cipész, mikor mértéket vesz egy hölgy lábáról, ilyen rococo bókot vág: «Asszonyom, soha olyan hálás nem voltam anyám iránt, a miért a világra hozott, mint ma, a mikor az ön parányi lábáról mértéket vehettem.» Ezen ma nevetünk, de akkor nem nevettek.

Ki gondolná, hogy a kálvinista theologusban, a debreczeni szájjal beszélő Csokonaiban szintén ott lappang a kifejlődni nem tudó gáláns bókok mestere? Hogy miért nem fejlődhetett ki, annak a környezet volt az oka. Magyarországon nemcsak Szalontára állhatott akkor az a kis vers: «Szalontán? — hiszen nincs is szalon tán.» Vagy a hogy Arany János éneklí: «Szülő-helyem Szalonta, nem szült engem szalonba.» Hanem állott az egész országra. A király nem lakott Magyarországon, udvari élet, salon-élet nem fejlődhetett ki sem Pesten, sem Budán. És mégis, Csokonai, legalább költészetében, a bókok, a szépetmondások parádés magyarája. De bókjai nem salon-ízűek, hanem természetes színűek, a szabad természet levegőjében fogamzottak. A *Lilla dalok* andalgó patakjában özönével úsznak a női szépség magasztalására szánt szó- és gondolatvirágok. Milyen szép lehetett az a komáromi lány, mikor Vitéz Mihály így énekel róla: «Hófehér tekintetednek hajnalán nyílásba jött rózsaszálacsákák fürödnek tiszta tejhabok között.» Vajda Julianát különben Zeus isten is megbámulja a fellegekből, mikor fürdik: «Haj, istenek! mely szép halandó jön ott elő, mint a midőn a támadandó nap mosdva jó. Hószín vállán miként lebegnek szeg fürtjei, görögvén róluk a vizeknek sík gyöngyei. Csak egy hibát remek tagjába lelhetni-é? Nem szebb-é síma karja, lába, mint Vénusé?» (*A Duna nymphája.*) Az agg Zeus Venusnál is szebbnek ítéli a «vad faunok irtóványaiban» fürdő magyar leányt. Ez több, mint egy versaillesi bók. Vagy ki tudná felejteni a kellem színeivel festett Amália arczképét, a kinek minden ízén Venus egy Venust fest. «Mint midőn az éjnek setétes kárpitja bakacsín-szőnyegét kétfelé kinyitja, a hajnal pirosuló orcája kiderül, atlasz felhőkből szótt kantusa szétterül: úgy leng kétfelőlről haja, mely fekete, úgy fénylik körülé rózsás tekintete, szeme két csillaga úgy derült ki erre, mintha két Phosphorus ragyogna egyszerre. Mosolygó ajkai feslő rózsabimbók, melyeken czukorra változik minden csók. Hószín nyakán örv van, mint a gerliczének, gyengébb a harmatnál bőre szép kezének. Pihegsélő melle kerekded két halma az emberi nemet nevelő szép alma.» (*Dorottya. I.*) Mennyi hálával tartoznak a magyar lányok Vitéz Mihálynak, hogy ilyen

remek tükröt tartott hervadandó szépségük elé, s megállította számukra az időt.

A rococoban kellem és keresettség együtt jár. Csokonai is letéved néha az igaz ösvényről s túlhalmozza díszszel a leg-egyszerűbb tárgyakat is. De nála még a mesterkedésnek is bája van. Minden virágról mézet tud rabolni; még a hibákat is megszépíti. *A szeptől* című dalában így énekel: «Mint egy megért boróka, mely tiszta hóra hullott; mint a delin fejről rózsába bújt bogárka; mint a corynthisi szőlő a cukoros kalácson; úgy bársonyollik, oly szép, oly édes egy kerekded szőlőcske Lilla mellén. Ez a kies szigetke, a melybe a szerelmek, ha keble tengerének téjhabja közt fürödtek, enyelgve szárogatják hajok vizes aranyját.» Ez a szabálytalan szabályosság, a hibának ez a bájos, de túlzott képekbe szedése olyan, mint egy körmönfont bók Versailles nyírott fái alatt. Máskor mint valami Watteau-i kép nyílik ki verseinek bokrából egy átélt vagy elképzelt idyll: «Most jázminos lugasban e nyári hűvös estvén Lillámmal ülök együtt; Lillám velem danolgat és csókolódva tréfál, míg barna szép hajával zephir susogva játszik. Itt egy üveg borocskát a zöld gypágyra tettem és gyenge rózsaszállal száját be is csináltam. Amott Anakreonnak kellő danái vannak kaskámba friss eperrel.» (*A boldogság.*) Ha meggondoljuk, hogy a boldogságnak ezt a képét egy tudóvész ember írja s álmodja: újra csak Versailles jut eszünkbe, a hol egy halálra szánt embercsoport élte pillangó életét a tűzhányó hegy tölcsérében. Az élet érzéki voltához való erős ragaszkodás igen sokszor csak játék, a mely az öntudat alatt borzongó szakadékot takarja.

Így lebbenti föl Csokonai a maga sorsának sötét függönyét *A pillangóhoz* című dalában. Ez a bájos, röpke, de bánatos vers, a mely Haydn rococo zenéje szárnyán repül, olyan, mintha a magyar rococo allegoriája volna, a mellett, hogy benne remeg a lélek halhatatlanságának vágya is. Tavasz kezdete van s a bohó pillangó már kiszállt a puszpángokra, életet sűg a sötét rögökbe, szárnya zörgésével kihívja a kis virágokat, violákról violákra száll. És nem tudja és nem bánja, hogy élete talán csak egy múltó nap. Csokonai lelke ez a pil-

langó, a ki rózsákat dalol a magyar pusztaságra, egy olyan tavasz kezdetén, a melynek nyárba hajlását ő már nem éri meg. A rococo érzések, a rococo álmok olyan könnyed szárnyon röppenők, mint a tavaszi pillangó; ennek a kis «állhatatlan selyemmadár»-nak czikkezzakkos, kiszámíthatatlan röpködésében a rococo vonalak, díszítések szökellése kísért; az egész rococo világ olyan könnyed, olyan színes, olyan törekeny, olyan bájos és olyan hamar elmúló, mint a tavaszi pillangó. De a magyar Csokonai megsejti, sőt érzi a pillangó tragédiáját; mire fölébreszti és behinti virággal a természetet: fényes csapongásának is vége. Így kap árnyékot a versaillesi fény, mire Debreczen homokjára esik.

A rococo tulajdonképen ornamentum, külső díszítés; ha költészetben jelentkezik: a nyelv játékában, a képek alakulásában lehet legkönnyebben fölismerni. Csokonai képzelete játékos; a legkomorabb falakat is rózsafüzérrel aggatja tele, színes levegőt fest történetei és jelenetei elébe, mintha piros vagy kék üvegen át nézné a világot. Ha háborút rajzol: addig kerülgeti az ágyúkat, míg nárciszt vagy violát nem tűz a csövekre; nála a bánatnak, vagy a szomorúságnak is van mámore, a mely aranyport szítál a lélek szárnyára. Nem szabad őszinteségét kétségbe vonnunk, de sokszor úgy érezzük vele szemben magunkat, mintha intim kis színpad nyílnék meg előttünk, a melyen bájos, filigrán tündérek játszanak, a kik gyakran meg-megbotolnak a valóság vaskos rögében; port kavar be kívülről az alföldi szél s az élő kis phantomok bársonyos ruhája beszenyveződik. Csokonai eltakarja a maga megtört arczát; selyem álarczán csak mámoros két szeme ragyog keresztül s ez a két szem kicsinyítő tükör: a mindennapiság mozgó képe is kellemmé finomúl benne. A természet olyan, mint egy liliputi világ, a melylyel úri gyermekek úzik unalmukat. Piczi kis istenek bujkálnak a nardust lehellő rózsák kelyhében, sokszor a friss esti szellő röpti őket tovább, mintha pelyhek volnának; mennyei concerteskét zengenek. Olyan parányiak, hogy némelyik felül a Lilla pillantásának szárnyára s berepül a méléző Vitéz szíve titkos várába, ott reménye fő tornyába zászlót üt, piczi lábaival tombol, topog és mindent letipor.

A csöndes éj királynője is ilyen liliputi Mab királynő: pamut-hintócskán kocsiházik a harmattól nyirkos égen, nárcisz-pálczájával hallgatást int a világnak. A rózsabimbó szerelmes kis alakká elevenül, mikor a bokorban bolygó szellő csókolgatja, a tavasz gyenge bársonyos palástot ad nyakába. Rekkenő nyári délben enyelgő piczi szellők játszanak, kiugranak a levelek alól, czi-czáznak kerengő szárnynyal a bokrokon, lassan elenyésznek a liliomokon.

Mindenütt: kicsiség, könnyedség, mozgás, színeknek és vonalaknak szeszélyes szökellése. Igazán, parányinak képzeljük azt a hangszert is, a mely ezeket a filigránságokat énekei. Csokonai maga «gyengén rezgő lant»-ot említ, máskor pedig: «czi-czorázó picziny lant»-ot apostrophál. Ez a parányiságot kedvelés benne van természetében, s valahogy a komikum kedvesége felé hajol. *Dorottya*-ban a legpompásabb jelenetek, képek ilyen miniatúr elemekből vannak összetéve. Komolyabb dalainak ezek az elemek adnak kellemet. Nem hiába emlegeti annyiszor a Gráciákat: csakugyan ott állottak születésekor a bölcsőjénél.

Ez az eredendő báj, a mi Csokonainak pusztúlhatatlan öröksége, szerencsésen fonódik össze korának rococo hatásával. Épp úgy ezer színre töri egyénisége kristályán a XVIII. század sugarait, mint Petőfi a XIX-ét. Költészetében a díszítés túlnő a szerkezeten, mint a hogy a rococo képek és szobrok szépsége a részletek kecsességén reszket; de a francia szellemet magyarrá éli át, a versaillesi parókák helyett természetes hajat visel, s az udvar cselszövényeiben kétélű tórré köszörült szavak nála úgy ragyognak, mint a drágakövek: szépek, de nem sértenek. A rococo-világ csináltsága nála még közelebb van a természeteshez; ha a finomság és szellemesség paraszti bájjal nevet is ránk dalaiból: de a felszínes érzések elmélyülnek, a párnapos szeretkezések egy életre kiható szerelemmé komolyodnak nála. Csak egyben igazán rococo: a pompázásban. Versaillesben ez a pompa selymekben és aranyokban ragyogott; Csokonainál a szavak tündöklése kápráztat s a gondolatok és képek raffinált ornamentikája ejt bámulatba, míg az érzések bársonyossága jólesően simogatja idegeinket.

- Érdekes, hogy a magyar költészetben csaknem minden művészi stílnak van képviselője. A renaissance felujjongó szabadsága ott visszhangzik a Balassi Bálint szilaj és megindító költészetében; a barokk túlsúfolt gazdagsága és mesterkedése Gyöngyösinél talált jó talajra; Berzsenyi kovácsolt zengésű ódái mintha román stílben épültek volna; Vörösmarty képzelete a gót ívek mystikus homályán és a gót tornyok egekre törő, szinte pathetikus lendületében bontja ki szárnyait; Petőfi a magyar népmesék megnemesített stílusában szövögeti drága álmait Arany János európai művészettel alkotott és diszített világa az ódon magyarosság zömök stílusát viseli magán. Hogy Csokonai Debreczen homokjában éppen a versaillesi udvar rococo művészetét álmodta magyarrá: ez csak az ellentétesség törvényének ad szomorú igazságot.

OLÁH GÁBOR.

A SZÖNYEG.

— Keleti mese. —

Végig a török pusztaságon, a nagy vizeken is túl, túl patkóverte útain karavánok járásának, az árvasásos sárgálló láposokon is túl, melyeken eltikkadt vízerek fulladnak homokba s helyükbe hosszú fehér szíkek írnak kanyargó halavány foltokat — mintha bélpoklosság marná a sivár síkság testét — messze távol az utolsó fáktól, az utolsó árnyéktól, künn a lombtalan, végtelen rétségen, melyen korlátlan rohan a szél s még a kökénybokrot is úgy kettényomorítja, hogy világlétében egyfelé görnyed örökös alázatosságban — mert ő az egyetlen ura a pusztának, hol csak ő, a szél tapossa féloldalra a nádat, ő fekteti félre a fűvet, ő sepri tova a sáfrános buczkát, ő hengergeti, szórja, hajítja a boszorkánykereket — künn a szél birodalmában bolyongott Arszlán khán, a Mogul nagyúr legkisebbik fia.

Rég eljött hazulról. Már événél is több, hogy elbúcsúzott az arany palotáktól, a márványtermektől, csobogó vizű hűvös kertektől. Nem hagyta ott nyugodni az az egyszere fölvetődött kérdés: mi az élet titka?

Mindig ez az egy kérdés járt az eszében. Választ sehol sem tudott találni.

Hiába tanították szent írástudók magasztos szúrákra, hiába hívtak hozzá idegen tudósokat, hiába vitatkoztak vele napnyugati frenk bölcsék, táltosok is, javasok is hiába próbálkoztak nála, a föltett kérdésre egyik sem tudott felelni. S a serdülő Arszlán khán elindult, hogy tán valahol valaki vagy valami szikla, fa vagy folyóvíz, gyökérbarlangban bujkáló remete vagy gyémánttrónos tündérkirály; kígyó vagy bűvös lidércz, — mindegy bárki legyen — megfeleljen az ő kérdésére.

Elindult, vándorolt. Csak néhány szolgája kísérte.

És eljutott egy reggel messze a pusztába.

Melegedett már, mire a sátorczölöpöket leverték. Jól is megkötözték, mert a szél máris türelmetlenül rángatta a selyemponyvát.

Az ifjú Arszlán khán elmélázva ült a sátor árnyékában.

Egyszerre messze kelet felől kis porfelleg tűnt fel. Féloldalos, vékony sávocska, mely fakó zászlóként kísért valami feléje haladó apró sötét foltot. Föl-föllobogott a homok, el-el-szaggatta a szél hosszú foszlányokban. A kis sötét pont mind nagyobbodott. Szédítő sebesen közeledett az ifjú felé a porfelhő s fátyola mögött rettentően vékony teve girhes ködképe rajzolódott, hátán jókora csomaggal, melyen szikár emberalak ingott a járás ütemére. A teve merev, sovány lábai serényen kaszáltak végig a síkon; mind közelebb, közelebb jött, épen kelevézre az ifjú herczeg szállása felé. Már az arcába csapott a szálló homokhullám langyos pora, áthaladva rajta mint valami csipkekendő, elsietve balra, napnyugotnak, midőn éles, sivítő füttyre a teve hirtelen megállt. A lovas leugrott róla.

Most lehetett csak jól szemügyre venni a tevét is, gazdáját is. Irtóztató soványak, vékonyak, valószínűtlenül hosszúak voltak mind a ketten. Akár redves lécekből rótták volna össze, s arra akasztották volna azt a pár vörhenyes szőrösomót, mely az állat csontozatán lógott és azt a néhány czafatot, mely a férfi testét fedte.

A teve kettétörte csomózott, idomtalan lábait és sebtiben lefeküdt; az ember pedig nagy, ügyetlen lóbáló mozdulatokkal lehányta róla a terhet. Hányta vetette karókarjaival, aszott bogos kezével a holmit s alig telt belé egy-két pillanat, rongyos sátracska állt már készen, porszínű piszkos az is, mint a gazdája, a hordozója.

Arszlán kán szórakozottan nézte, hogy' dobálja be az utas sátra közepébe azt a többi lomot is, a mi még a tevéen volt. Az idegen nem figyelt reá. Rúdból rótt karjai sebtibe dolgoztak, szedte-vedte a sok összegöngyölt holmit. Serényen, bűvészkedő ügyességgel. Minden csak úgy hemperedett, gurult, simult, merev görcsös ujjá, aszott keze nyomán.

Oly gyorsan történt mindez, hogy a fiatal khán szolgálai csak most vették észre, hogy a szomszédukba merészkedett valaki. Nagy szitkozódással rohanták meg.

De az idegen földre borult a herceg előtt és alázatosan köszöntötte.

— Szegény szőnyegkereskedő vagyok, Uram, — mondotta — szegény kereskedő, a Te szolgád; messziről jövök, Uram, hogy a Nagy Mogul kán legkisebbik fiának megmutathassam a szőnyegeimet.

— Ösmersz? — kérdezte Arszlán kán.

Az idegen fölemelkedett. Az arcza olyan volt, mint azok a száraz fatuskók, melyek sok század óta hevernek a pusztában. Tuskó, melyből a homok és a szél kihordott és kicsiszolt minden puha részt s csak kemény göcsök, kovásodott rostok maradtak meg belőle. Félsem villogott a tuskópofában — másiknak a helyét valami kövesült gombaféle foglalta el, — de gonosz tűz égett benne. A szája ferdén hasadt végig és a sok görbe ráncz tele volt szórva apró, csillogó homokszilánkokkal.

— Ki ne ismerné a fényes nevű Arszlán khánt, — vigyorgott az utas, — ki ne ismerné?! Szép szőnyegek vannak, Uram, finomak. Sok szép drága titok van beléjük szöve. Tekintsd meg, Uram, itt a sátramban.

A szeme újra villant, a hogy' ezt mondotta.

Arszlán kán a rongysátor felé indult, szolgálai követték.

— Csak nagyúrnak engedem, hogy a szőnyeget lássa, szolgának nem, — szólt az idegen újra.

A szolgák az ajtó mellé telepedtek. Az ifjú a sátorba lépett.

Leült a teve nyergére. A kereskedő előtte térdén bontogatta a szőnyeget.

Szépek voltak, finomak, apró kötésűek, de a hercegnek egyik sem tetszett. A tuskóarczú is csak úgy immel-ámmal ajánlgatta őket. Végre félrehányta az egész csomót.

— Van még egy szőnyegem, — mondotta — az a legszebb. De azt nem merem mutatni.

— Miért? — kérdezte a herceg.

— Nyulni hozzá nem szabad, megérinteni is veszélyes — másnak. Nem mutathatom meg, nagy jó uram. Egy egész élet van benne. Az élet minden titka bele van szöve.

— Éppen azt akarom látni! — kiáltott fel mohón az ifjú. — Éppen azt. Követelem!

— Ám jó. De igérd meg, hogy nem nyulsz hozzá, Arszlán khán. Abból baj is lehetne.

— Hát igérem, — felelt amaz — de látni akarom.

A faarczot gonosz mosoly repesztette ketté. A karok lenyultak a sátor sarkába. Hónaljra kaptak egy csekély göngyölt szőnyeget. Egyet rándult a kereskedő válla s a göngyölékből kiomlott a szőnyeg eleje, lesuhant a herczeg lába elé.

Sötét szegély, mély ibolyaszínű. Rajta narancsos, kusza írásformák összefonva, egymásba róva zezzugosan. Nagy kiállótövisiek tiltakoztak meredezve. Kerítése a belől kezdődő virágokertnek.

Síma. Fényes. Sötét, mélységes kék ; saphirok csöndes tüze a szegély kertelésén belül.

Lassan görbülő vonalak sáfránsárgán fordultak önmagukba vissza, vetődtek csomóba, holtányérszerű mesevirágok nyelték el, lövelték újra ki, új fordulatra, kanyargó visszatérésre a csavarba sikló szálak tovaforgó ütemét. Egyenlő közökben ismétlődve a virágtányérok újra meg újra megfogták a csigázó csikot, buja biggyedő szíromajkak között, — mindegyik más és mégis egyforma — minden részletük más és mégis egyforma csoda virágok és belőlük szabadon, újra szálltak a szálak tova a szőnyeg belseje felé, — melyből mind több-több omlott ki a kereskedő karja alól.

És most besütött a nap a sátorba.

Piczinyke nyíláson ütött be a fénye. Egyenes aranynyárs lövelt a szőnyeg egy virágjára. S az az egy tán a nap csókjától virult ki úgy. Tán attól sodródott vissza a külső ezüstszürke szíromsor, melyen belől mintha önmagában forgó apró lángnyelvek körítették volna a duzzadt, hasadozott vérszínű bibét. És oly vörös volt és olyan izzó volt és olyan fénylő . . . az ifjú utána nyult önkénytelen.

De a sokajku virág a kéz árnyéka alatt bemélyedt a kéklő alapba, eltűnt testvérei ismétlődő sokaságában.

A herczeg újra utánanyult és rálépett a szőnyegre. Alig vette észre, hogy lábai belesüppednek lassan, lassan, majdnem kéjesen. A kajló indák végigsurolják kezeit, arcát, egész testét. Alig hallotta a kereskedő félig óvó, félig gúnyolódó szavát : — Az élet titkát keresed? — és elmerült a visszatérő virágrengeteg csodái közé.

Félig öntudatlan haladt a kék sötétségben. Egy után indult és ezer virág vette körül. Lassan jutott előre. A vékony csavaros vonalak meg-megtérő díszei enyhén fogták körül, bocsátották tova lábát, kezét, sokrétű más-más kelyhek végig surrantak orcáján s mögötte azon rendetlen rendben csapódtak össze újra; húsos növényajkak illették szemét, homlokát hűvös szziromcsókkal. És ő ment, mintha álomban menne.

Könnyen küzdötte magát előre.

Most az indák göndörödésében, a visszatérő napképek között, madarak jelentek meg. Bolondos valószínűtlen madarak, búbosok, tarajosak, első látomásai e gazdag világnak. Minden csavarekban egy. És itt-ott más kisebb állat is.

Amott ibolyaszínű narancsfoltos levélből mókus nőtt ki, aranybojttal a füle végén, abból a karmazsin kehelyből zöldezüst gyík, pillangó is, másik görbületben és újra ott, bíbor czafatok között, sávcsodamenyét, rubintos szemekkel...

Óriás tündérrengeteg nyílt és zárult is előtte, mögötte. Mindinkább élénkült a virágzó vadon fonadékos összevisszasága.

És távol, pillanatra csak, vékony párducz szökött át kecsesen, két csavarodó lombdíz között. És eltűnt. Elnyelte a mintázó pompa.

Aszlán khán megállt. Valami végzetszerű sejtés ragadta torkon. Aztán törtetett tovább, sokáig, sokáig.

Végre ritkult az erdő. Még egy-két előcsapó inda, egy-két marasztó folyondár, néhány aláhulló szzirom és szabad síkra ért, melyen egyedül, szabadon, díszes kapu állott. Patkó-íves, sokoszlopos. A kapu csupa arany és fekete liliomokból róva, még az oszlopa is egymásba fűzött kelyhekből. A nyílásában, hasonló lánczokon három nagy rojtos lámpa lógott le majdnem földig és a csipkéző lánczok úgy elfödtek a háttért, olyan rejtelmesen, hogy csak derengő fény tört át közöttük, mintha valami édes titokzatosságot lepleznének.

Nem a párducz árnyéka surrant át a virágháló mögött?!

Az ifjú átlépett a füzérekben.

A karcu párducz már nem volt ott. Egészen új kép tárult elé. Biborkék mezőben széles tavacska reszketett. Rézszerű tó, teli halvány tündérrózsával, melynek ívelt partjai mentén két sor Judásfa vetette szét virító ágainak viola kinceit. A légben

maszlagos illat. S a fákon, a levegőben is, a kéklő réten, a tó mives szegélyén bűvös-bankák hintáztak, ércfényüket csillogtatva a napban. Egyik-másik lecsapott a vízre ; ilyenkor lefoszlott a tolla s a sekély medenczében meztelen leánytest fürdött meg helyette.

Az ifjú még habozott, de a madárleányok kaczagva, a leánymadarak csevegve hívták és ő beállt közibük, nevetésre, tánczra, könnyű csókra, ölelésre, édes apró titok csere-berelésére. És sokáig maradt velök.

A pompázó fák lilafüggönyén kívül furcsa mesesárkányok lépte kígyózott olykor ; meg-megvillant valami fenyegető elnyúlt test és eltűnt megint, de Arszlán khán soká ügyet sem vetett a külső világra.

Idő multán azonban a sok kaczagás üresnek tetszett ; és az illat is, a csók is csak émelyítő édes. Arszlán khán egy napon áttekintett az azúrrét tulsó végére.

Ott újra kapu állt. De más volt mint az előző. Rózsákból, szenvedély-vörös rózsákból fonva, rendetlenül. Tövis is közte, akárha azok nyomán volna olyan vérpiros. A kapunyílásban is rózsafa nyílt, telis-teli fehér pazar csokrokkal, melyeken egy-egy karmazsin sáv csillogott, mintha megsebezték volna.

E perctől nem volt többé maradása. Végtelen vágy ragadta meg, vonzotta tovább. Más, még fel nem fedett rejtélyt sejtett a rózsafa ágazata mögött. Mennie kell.

Az ifjú áttört a töviseken. Megvérezték egy kissé a homlokát, kezeit. Az elhagyott leányok kaczagása hangzott utána. De túl volt.

Túl a párducz nézett vele szemben, mintha várta volna.

Most látta először egészen. Sárarany testén türkiz-foltok. Oldalán világosabb a selyme, a hasán már egészen fehér pihe, melynek habja között apró emlők rózsaszín kaláris-gyöngyei.

Erős és puha, kecses és félelmetes volt.

Éppen szembe nézett. A szeme zöld. Átlátszó és átláthatlan. Hívó, tán kegyetlen is. Panasz és mosoly is ragyogott benne. És mélyen a zöld szmaragdgyöngyökben apró fénycsillámok usztak.

Mozdulatlan néztek egymásra. Azután mint egy villanás, a ragadozó elugrott.

Megigézve állt az ifjú pár perczig, aztán indult utána ;

de a párducz eltűnt, elnyelte a világ tarkasága. Mert magas, alig hajló szárazon égszín jáczintok fakadtak egyazon tövön, melynek másik kocsányján fodros tulipán feslett tigrises ruhában, kecskerágó bodros pártával s a magasból hópelyhekben fehér gerezdek hullottak vissza. A léptei alatt bimbózó hánák kötözödtek fonadékba s lába nyomán vörös szakállba feslettek. Mintha repesve, mozdulatlan várakozott volna a vadon, reszketve minden színnek minden árnyalatában, — akár végtelen szivárványt téptek volna ott szét, szórtak volna ott széjjel. A sötét mélységes kék pedig még vakítóbbá tette az egészet.

Arszlán khán loholva gázolt a virító tengerben. Érzés után, ösztön után. Olykor megvillant az üldözött kénsárga teste. Olykor meg is állt a nőstény és mintha kérdezne, az ifjú felé nézett. És eltűnt újra. Macskás mozdulattal meglapult néha : ott egy mályvatőnél, melynek lazacos boglárjai közül baltaczinok és szekfűbimbók rajzottak ki, majd ott a boszorkánytűz bokra mellett, hol bozontos pipacsbunkók ágaskodtak bele iszalagok bogozásába. És tovasiklott újra.

Rohant a hajsza végig a virágszórta szőnyegen.

Oszloplábazaton új kapu állott a vadász útjába. Mintha csak lebegne, olyan karcsún, olyan könnyen szállt fel sok, sok oszlopa. Gyümölesök, kerek, síma csiszoltbőrű gránátok gyöngyöztek egymás fölött, össze sem érve egészen, mesegyümölesök, melyek mintha kéjesen meghasadoznának, — sokrétű héjjuk mosolyba fodrozva, bennük fehér kaczagó magvak, — a szívükből pedig kajla imbolygó ágacska lövelt ki murvahüvelyes aranyszín bugákat. A tátott kapuívben virágnásfák lógtak le mélyen, császárkoronák ibolyapártával, bazsarózsák, hevederrel.

Ezen is át!

E mögött is újra ott állt a nőstény párducz. E mögött is várni látszott, itt is szökött előle.

Most széjjelnyíló virágok keltek köröskörül. Hálóba fonták bársonyleveleiket körbe, buján borultak össze keringő sok esavarodással; szásrétű kelyheik útvesztőiben szemérmetlen bibék feslettek, akárha ezer láng ezer tűzszíne izzítaná; nehéz kalapácsos porzók világítottak, mintha égtek volna, ingottak a sűrű fűzerek ölelése között, fenyegettek támadóan, törtek elő diadallal hüvelyek csipkegátjából. Százféle szín, — akár száz-

féle hang — zengett, üvöltött, ordított mindenfelől, tombolt, zsongott dallamtalan dalban.

De bár a folyondárok, indák meg-megkötötték, tüskék megszagatták, ágak megcsapkodták, Arszlán khán tovább törtetett a vad után lázasan, részegen kissé az illattól, mámorosan a vágtyól.

Az útvesztő közepett újra kapu állott elébe, nőtt ki a sűrűségből. Újabb világnak új küszöbeként. Erezetes nyílvégű bozótokból fonódott, róla ittasultan vércsillagok hullottak. Nehéz gyümölcsterhes virágok. Súlyuktól bomladozók. Harmatgyémántok reszkettek a torkukban, gyeHENNÁK parázsa lehelt belőlük, pirultak vörösen, mintha büntől izzának, vágtyól vagy kéjtől vagy a törtövistől, mely levelüket sebezte, húsukat szakgatta.

De az ifjú útját már mi sem állhatta. Áttört a kegyetlen rostélyon. Szét vetette, széjjelszórta. Ropogva omlott össze a kapu.

A nőténypárducz pedig ott állt előtte.

És nem szökött többé. És nem menekült. És nem is vágott feléje.

A teste forró is és hűvös. A szeme mosolygott is, panaszkodt is. Tágra nyílt, csudálkozóan és kért, tiltott, követelt.

És mint óriás kupola domborodó boltja, mély, mélységes bíborkék sötétség borult rájuk . . .

. . . . .

Az érzések oceánjaiban végtelen a pillanat is. Évek teltek-e vagy napok vagy csak perczek talán?

Arszlán khán sokáig nem győzött betelni zsákmánya gyönyörűségeivel. Nem győzött betelni selymes testével, meleg prémzagával, apró melleinek enyhe ívével, mives talpának koráll dúczaival, melyekben pedig hosszú, rózsaszínű, fényes, görbe, éles körmök laktak, — nem : a macskás idomok ezernyi édes titkával.

Pedig körötte a kéklő árnyékban olykor kígyózó sávok úsztak. Lassan, mintha gyöngé áram vinné. És mintha velök valami távoli hang csengene, akárha azok a rejtélyes jelek szólnának, melyek kusza vonásonként a szálló szalagokra voltak írva.

Csak olykor ocsúdott fel mámorából, mikor messzi léptek alig hallható dübörgése verte föl a csöndet.

De mind több-több sáv tarkította a bíbormély ködöt. Fénylő kanyargós idomok, melyek néha tán sárkányok hosszú gyűrűző testéhez voltak hasonlók. Tűz is csapott fel belőlük itt-ott, a mint ellebegtek Arszlán khán újraébredő kíváncsisága előtt. Mind szaporábban keletkeztek a semmiből és oldalukon a kérdő írás lángolt föl, kérdés, melyet meg sem értett egészen, nem hogy felelni tudott volna reá. És úr lett felette a sok rejtelmes szó, úr lett a vágy titkukat megfejtteni, utána járni: merre visznek, merre szállnak...

Elindult a tűnő képek után. A párduczkörmök utána vágta, belemélyedtek a husába, megtépték a kaftánt, végighasították a karját, de elszakadt tőle. Ment, ment, merre az írásképek.

Csak a melléből csöpögött lassan a vér s a cseppek egyenlő kajla rubinfoltokat hánytak a lábai elé.

De ment tovább.

Mind több-több kérdés kanyargott a légben. Válasz nem volt egyre sem. És mind hangosabbak, mind követelőbbek. Némelyik már teljes sárkányként csavarodott, nyújtózkodott. Iszonyú szörnyek!

Volt olyan, ki ezer pikkelyéből villámokat lövelt, olyan, ki megnyúlt hirtelen, mint a giliszta s újra összefutott vastagra, utálatos pohosra, olyan is volt, kinek minden végén fej tajtékzott, közöttük helyben ringó testtel. Némelyik ketté-szakadt és újra ketté, s új apró bestiák ömlöttek feltépett oldalából; félérett szülöttek borzalmai röpködtek rothadó ködök között, tajtékzó fellegek gomolygottak tűzrámákban, pattantak szét rettentő robajjal, szikrázó villámok, dörgő mennykövek czikázta, csattogtak. Rémesnél-rémesebb látomások és mindenén értelemnélküli írás, jel, bűvös képlet, kuszán kötött vonások örült vonaglásában.

Elszorult szívvel, fulladozó, csukló lélekkel támolygott közöttük, de mégis elszántan, halálra készen. Mégis ment — ellenállhatatlan kényszer alatt.

Egyszerre minden elhallgatott. A látomások eltűntek.

Egyedül volt. Fakó volt minden körülötte. És úgy érezte, mintha lassan emelkednék föl a hidegedő légben.

A hirtelen elborult világ apránként derengeni kezdett.

Meredő sziklafalak mély völgye között vélte magát. Végtelen egyenes kőoldalok kétfelől, mérhetlen messziség fátyola előtte. Egyre jobban kezdett látni.

Számtalan apró odú, hasadás, rianás fúródik a kőzetbe. De olyan csekélyek a szirthoz képest, hogy az mégis mintha egészen sima volna. Csodás nagy idomok nehezednek le a völgybe és mégis az óriás tömbök csak előrakodó talapzatai a mögötte, felette tornyoskodó szédületes meredeknek.

Az előhegység kiülő falaiban valami élet nyüzsög. Apró férgek talán, melyek ki s be kúsznak a repedéseken, összetorlód-
nak itt-ott, mint a hangyák, összefonódnak nagy csomókba, szerteválnak, sietnek gyorsan egyik irányba, másikba, — apró férgek, a likacsos örök anyag nyomorult lakói.

Mélységes undor szorította össze a lelkét.

Jobban dereng. Világosabban lát. A szíve eltikkad. A férgek! A férgek, emberek azok ott lenn, azok bujkálnak, azok laknak, élnek, harcolnak, ölnek, szeretnek ott a kőszikla egyenlőtlen-ségein, — emberek ölelnek, szaporodnak és pusztulnak, értelmetlen dühös sietéssel, azok kúsznak, nyüzsögnek egymáson. Rothadó testük, kiontott vérük meg se fogja a rideg márványo-
kat. Végig a mérhetetlen völgy lábazatán, mindenütt lenn az előrakodó tömbökön, mindenütt azok, végtől-végig mind csak azok, ugyancsak azok . . .

És úgy érzi, még följebb száll. A szíve már alig állja. Szeme kezd idomokat látni a kőszálak szédületes tornyaiban. Bizony-
talanul elmosódva. Úgy rémlik az előhegység szirtsora, miben a féregemberek tanyáznak, óriás arányu lába csak mérhetetlen isten-képeknek. Szeme fölkapaszkodik a magasba, fel, fel a tető szédítő távolába : az orom a szobrok térde csak, — a fellegeket éri már, — azokba vész el, ködben, örök ismeretlenségben, sejtve sem a teste, — soha meg nem láthatóan az arc!

Így ülnek istenek a végtelen völgyön végig, örök rejtélyben, mozdulatlan.

A látomány eloszlik és mintha vele oszlanék el a lelke a hideg párás szürkületben . . .

Arszlán khán szolgálai napestig a kereskedő bejárata előtt ültek. Vártak a gazdájukra. Be nem mertek lépni, mivelhogy megtiltotta volt, de aggódó sejtés fogta őket el. Egész napja, hogy odabenn van az ifjú, ételt sem kért, italt sem. Beszédet sem hallani belülről.

Igaz, hogy a szél erősen sivitott, perczenként erősödött. Valóságos orkán remegtette meg a sátrat és olykor nagy marék porondot vágott az oldalához. Belül senki sem mozgott. Pedig vészesen inogott a ponyva a viharban s a kötelek már alig bírták a feszülést.

A nap már a láthatárhoz ért, odáig üldözték száguldó fellegek. Még tétovázott ott, de a zúgó szélvész letaszította az ég pereméről.

Ekkor Arszlán khán bizalmas szolgája, a kardhordója végre bemerészkedett a sátorba. Meglepetve állt meg.

Csekély kis avult kék alapu szőnyegen feküdt az ifjú herceg, az arczára borulva, előrenyujtott karokkal, akárha elesett volna. A ruhája rongyokban. Meztelen karján öt mély sebhely, mintha fenevad vágta volna meg. Mozdulatlan. Halva.

Szemben vele mereven ült a tuskópofájú kereskedő és tüzellő félszeme merőn nézte a halottat.

A szolgák rávetették magukat, de ekkor ebben a perczben a szél elszakította a sátorköteleket, letépte a ponyvát s vele együtt feldöntötte a birkózókat.

A ponyvát tovább paskolta a szél, a karóróttá emberformát pedig kiszakította a küzdők kezéből. Fölszállt, lebegett, lecsapott, és újra fel, nagy furcsa kaszáló mozdulatokkal, mint valami megbódult madárijesztő, — vitte a szélvész, itt-ott elejtve, újra felkapta, hol az egyik karja, hol a másik érte a homokot, aztán egyszerre megindult ákombákomosan bukdácsoló cigánykerékként. Hirtelen felugrott, gurult ismét forogva, száguldott el, el, napnyugotnak, sűrű porfelleget keltve, rohant nagy váratlan ugrásokkal, apadt, apadt szemlátomást, már csak kis porzászló jelezte az útját a pusztán.

Aztán az is elveszett a letűnt nap bíborkristályos ragyogásában.

KISBÁN MIKLÓS.

SZÉLMALOM.

Hej halom, hej halom, kis kávai halom,
Mikor még tetődön ott állt a szélmalom!
Máttra felől mérges szél kapott alája,
S forgott, forgott, forgott széles vitorlája.

Rakott szekér oda ritkán szokott állni,
Csak a szegénység járt örölni, darálni;
Síró taligáját, darabocska zsákkal,
Egy-egy zselléraszony tolta fáradtsággal.

De azért a rozzant, rozoga malomban
Mégsem telt az idő álmos unalomban;
Pergett a sok szomszéd- s komaasszony nyelve,
S járt a garad folyvást, vígan kelepelve.

Járt, a mikor szél fújt; de gyakorta nyáron
Egy levél se mozdult az egész határon.
S állt a malom búsan, ajtaja-bezárva,
Hetekig sem lendült leeresztett szárnya ...

A hogy' alácsüngött nagy szárnya erőtlen,
Mintha ma is tisztán itt állna előtttem.
Körül a kerek ég egy ragyogó ráma,
S a fénysugaras táj színes panoráma.

Malom közelében legeltet a csordás,
S széles, poros úton ép most foly a hordás;
Magasan megrakott kocsik sorát látom
Lefelé sietni a napos dombháton.

Üres kocsik szemben hordásra szerelve
Futtatnak az úton, repülő port verve,
Áll a kocsis hetykén, lobogó gatyával,
Néha egyet-egyed csördít ostorával.

Szélmalom lábánál, napnyugatnak dőlő
Oldalán a dombnak hogy' zöldel a szőlő.
Lángol a nap, lángol, pörzsölve, aszalva,
Lombos venyigék közt sietek az aljba ...

Selymes, puha fűben jó itt heverészni,
S a ragyogó mennybolt kék magasát nézni.
De mi ez? ... Szememre mintha homály szállna,
Továtűnik a kép, multam derűs álma ...

Csak a malmot látom. Mintha nőttön-nőne
Nagy, sötét, morajló felhőkre vetődve ;
Az éjbe bukó nap vörösen süt rája
S fcrog, forog, forog véres vitorlájja.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Budavárának visszavétele. 1849.

Vágó Pál történelmi festménye.

Az Ernst-Múzeum legutóbbi csoportos kiállításának keretében, jóval ennek megnyitása után került bemutatásra Vágó Pál nagyméretű és nagyszabású olajfestménye, a melyen kitünő művésznk Budapest székesfőváros megbízásából honvédeink döntő rohamát a Hentzi hadaitól megszállott Budavára ellen örökítette meg történetírónak is becsületére való komoly tanulmányok alapján s évekig tartó erős munka árán. Kritikánk általában vajmi könnyelműen, felszínesen s bizvást mondhatjuk, léhán intézte el legkiválóbb festőművészeink egyikének ezt az ugyancsak nagy figyelemre és elismerésre méltó erőpróbáját. Annál több szó esett egy ugyanezen a kiállításon szerepelt vidéki festőnkéről, a kinek taláalomra vászonra vetett színfoltjai arról tanuskodtak, hogy művészi tudása még a mázoló-mesterség színvonalát is alig éri el. A fogalomzavar, a mely a legutóbbi évtizedben szellemi életünkben elharaópódzott, műkritikánkban múlófélben van, de még nem szűnt meg teljesen. A művészet iránt komolyan érdeklődő közönségünkre az ítéletében elfogult és ingadozó impressionista kritikának nem igen volt hatása. Annál nagyobb mértékben nyugözte le ez, vert bilincseket egész sor olyan kiváló festőnklelkének szárnyaira, a ki, mint a legtöbb igazi tehetség, nem szegődött egyetlen, kisebb-nagyobb zajjal szervezkedett festő-csoporthoz sem, hanem csak a maga erejében bizakodva haladt társtalanul útján, míglen a dermesztő közömbösség, a mely a nyilvánosság szószólói részéről érte, pályája derekán meg nem állította. A képirás modern túlzó irányai, a melyek évek során át kritikánk minden érdeklődését fölemésztették, külföldön keletkeztek, a hol azonban jelentőségük mindig episodszerű maradt. Ott egyetlen tehetség érvényesülését sem akadályozták meg, csupán azért, mert művészetének kipróbált eszközeihez hű maradt s a nagy nemzetközi műkiállításokon a komoly kritika öregek és fiatalok között soha sem tett különbséget. Nálunk a fiatalság szószólói egy időben szinte véres csatákat vívtak minden művészeti éretlenségért, a melyet fogyatékos készülségű

élelmes festők külföldről ültettek át hozzánk. Régi, érdeemes művészgárdánk nem egy világhírű tagjára, mint például Pállikra, a kit olcsó szellemeskedéssel birka piktornak neveztek el, a méltatlan kifakadásoknak valóságos özöne zúdult. Kényesebb ízlésű művészeink egész sora akkor mondott le minden nyilvános szereplésről, maradt el a műkiállításokról, a melyek ép azért még ma sem tükröztetik vissza híven művészetünk való képét.

Vágó Pál, a ki a fővárosi művészharczok elől a vidékre vonult, szintén évek hosszú sora óta marad távol műkiállításainkról. Szegedi árvízképe s a párisi vilákiállítás számára festett és a huszárság történetét ábrázoló lendületes compositiója óta alig hallottunk róla hírt. Budavárának ostromát ábrázoló hatalmas festménye annál örvedetesebb bizonyossága annak, hogy munkakedve a legkisebb mértékben sincs ernyedő-félben. Viszont azonban annak megállapításától sem zárkozhatunk el, hogy, mint minden művészi virágzás, egyegy nagyszabású művészi feladat megoldásának sikere is két tényezőkön múlik: a mester alkotó erején s a közönség állandó és meleg érdeklődésén, a mely amannak egyre fokozódó lendületet kölcsönöz.

Vágó Pál óriási vásznán Budavára 1849. évi ostromának utolsó, döntő mozzanatát örökítette meg: a vár falainak megrohanását, a bécsi kapu mellett tört rés irányában. A falak párkányán még tömött sorokban védekeznek az osztrák zsoldos sereg. A résen át diadalmasan tör előre egy maroknyi honvéd csapat s nyomában a meredek hegyoldalon, létrákkal vagy szuronyt szegezve, a golyózapor ellenére rendületlen iramban a vörössapkások és más ezredék testői csoportjai vonulnak fölfelé. A levegő portól és füsttől terhes, a szürkület fakó világában mégis élesen válnak el a közömbös színű háttértől, a hegyoldalon lezúduló kövek omladékától az egymás hátán, bajtársaik holttestén át fölfelé törekvő alakok. A történelmi hűséghez való szigorú ragaszkodás — a festmény Benczur Gyulának Budavárának a törököktől visszavételét ábrázoló nagy képéhez hasonlóan a Székesfővárosi Múzeum számára készült — nagy mértékben megkötötte művésznk kezét; compositiójában mindazonáltal így is tömérdék, izzó képzeletre valló s kitünően megoldott részlet bilincseli le szemünket. A meredek hegyoldalt, a várhegy északkeleti sarkát ábrázoló sceneria volt az oka annak, hogy mesterünk compositióját festői eszközökkel nem mélyíthette kellően. Alakjait sem hatja át az akaratnak az az egyetlen lendülete, mely a huszárság történetét ábrázoló szín pompás, decoratív célú festményét jellemezte. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy az ostromot ábrázoló festmény alakjai egymással csak lazán összefüggő csoportokra oszlanak s compositió-

jukban nem érezzük azt a drámai feszültséget, a mely az ostrom döntő mozzanatát a valóságban jellemezte. Ez a körülmény fogyatékosná teszi a különben művészi értékekben így is gazdag, nagyszabású kép valószerű hatását. Mi jól tudjuk, hogy e hatalmas alkotásnak eza a fogyatékosága nem abban rejlik, mintha kitűnő művészünk teremtő ereje s ábrázoló készsége megfogyatkozott volna. Inkább pillanatnyi csüggedésnek tulajdoníthatjuk ezt, a minek okairól feljebb szólottunk. S ha a mostani világháború dicsőséges mozzanatainak megörökítésére rákerül a sor s a háború nyomán szellemi és művészi életünkben a komolyabb értékek ismét méltó megbecsüléshez jutnak, Vágó Pál bizonyára egyike lesz az elsőeknek, a kiktől a modern csataképfestés megteremtését várhatjuk.

C—s.

Szépművészeti Múzeum.

(Új szerzemények kiállítása. — A régi képtár leiró lajstroma.)

Közgyűjteményeink sorában tagadhatatlanúl a Szépművészeti Múzeum rendelkezik a legtöbb eszközzel ahhoz, hogy a közönség érdeklődését állandóan ébrentartsa. A szoros kapcsolat, a mely az állami vásárlások révén modern művészetünkhöz fűzi, sorozatos kiállításai, melyeket régi és újabb mesterek metszeteiből, rajzaiból és tanulmányaiból palotájának földszinti termében rendez, a kiváló szakerek, a kik művészeti kérdésekben mindig szívesen adnak felvilágosítást a Múzeumhoz tanácsért forduló műbarátoknak, de másoknak is, a kik régi vagy újabb képekre vonatkozólag útbaigazítást kérnek, szóval az élénk és sokoldalú kapcsolat, a mely az élethez fűzi, az állam hathatós támogatásán kívül jelentős tényezője virágzásának s gyűjteményei évről-évre jelentősebb gyarapodásának, a mi a múzeumoknak és életrevalóságuknak mindig a leginkább megbízható értékmérője.

Leonardo da Vinci apró lovas bronzszobraival kapcsolatban nem régiben számoltunk be arról a jelentős gyarapodásról, a melyhez múzeumunk Ferenczy István renaissance-kori bronzgyűjteményével jutott. Most Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum igazgatója, rendkívül finom ízléssel rendezett kiállítás keretében nyújt ízellítőt arról a gazdagodásról, a mely a vezetése alatt álló gyűjteményeket a legutóbbi három év alatt, tehát a világháború folyamán érte. Igen értékes, változatos s a múzeum gyűjteményeinek nem egy hézagát szerencsésen kiegészítő anyag tárul itt élénk, a melynek jelentős részét magánosok áldozatkészségének köszönhetjük.

Szinyei Merse Pál 1872-ben festett, tónusaiban lehelletszerű finomságokkal teli, rendkívül kifejező képét, a lilaszínű ruhás nőt ábrázoló híres festményét, a Múzeumbarátok Egyesülete szerezte meg a Szépművészeti Múzeumnak. Szinyei egyéb képeinek, főleg vázlatainak gazdag s művészi fejlődését tüzetesen megvilágító sorozatát kiválóbb műbarátaink és gyűjtőink meleg érdeklődésének köszönhetjük, a mely hamarosan a Szépművészeti Múzeum fejlődésének elsőrangú tényezőjévé lesz. Mult századbéli — nagyrészt már feledésbe merült — kiválóbb festőink s az impressionismus külföldi úttörő mestereinek számos képét a múzeum szintén ajándékba kapta. Számos hézagpótló munkával azonban szerencsés vásárlásai révén is sikerült kiegészítenie idevágó anyagát, a mint ezt egy-egy jellegzetes Manet, Corot, Monet és Cézanne-kép, a mi mult századbéli s a classicismus korát lezáró felfogást képviselő mestereink sorából Melegh, Brocky, Borsos, Markó és mások munkái bizonyítják. Sok szerencsével egészítette ki múzeumunk újabb vásárlásaival régi képtárának és szobor-gyűjteményének anyagát, a melynek azonban még mindig nagy hiánya, hogy XV—XVI. századbéli magyarországi képekkel az utóbbi években alig gyarapodott. Kutatásunk csak nem régiben terelte ezek felé a közfigyelmet és sok tekintetben sajátságos viszonyainknak megfelelően ilyfajta emlékek megszerzése azóta közgyűjteményeink számára egyre nagyobb nehézségekkel jár. Míg irodalmunk nem foglalkozott érdemük szerint középkori festőink és szobrászaink ránk maradt munkáival, a vatatlan kezekre bízott helyreállítások tuczatjával tették ezeket tönkre, még több kallódott el, került külföldre élelmes műkereskedők révén. Ma egyházaink, a melyeknek birtokában középkori művészetünk emlékei a legnagyobb számmal maradtak ránk, az államtól várják ezek helyreállítását, s ez tőle telhetőleg mindent meg is tesz, hogy kontár kézre ne kerüljenek. Múzeumainkra nézve azonban ilyfajta emlékeink megszerzése egyre nagyobb nehézségekkel jár, holott az illetékes körök méltányosságának fölkelése esetén, épen e sok helyütt ugyancsak égetően szükséges restaurálásokkal kapcsolatban a Szépművészeti Múzeum akár egész teremre való középkori magyar szoborra és festményre tehetne szert, mely gyűjteményeinek bizonyára nem utolsó érdekessége lenne.

*

Kimerítő lajstrom vagy magyarázó kalauz nélkül a közönség szélesebb rétegeire nézve a legpompásabb múzeum is csak holt kincs. Ebben a tekintetben a Szépművészeti Múzeumot sohasem érhetne szemrehányás. Valamennyi gyűjteményéről szinte keletkezése

óta kimerítő lajstromok tájékoztatnak s egész kis könyvtár telnek ki a füzetekből, a melyekben időszaki kiállításait ismertette. Régi képtárának legújabbán megindított képes leíró lajstromához fogható pompás katalogussal külföldi közgyűjtemények sem igen dicsekedhetnek. Ennek első kötete dr. Térey Gábor, a régi képtár igazgatója, kiváló szakemberünk gondos szerkesztésében már a háború előtt készült el, de technikai akadályok miatt csak nem régiben került könyvpiazcra. A 448 oldalra terjedő, díszesen kiállított kötet a Szépművészeti Múzeum régi képtárának eddig kiállított olasz, spanyol, portugál és francia festményeit mutatja be fényképfölvételek nyomán autotypiában, megfelelő magyarázatok kíséretében. Ez utóbbiak a képek mestereire vonatkozó életrajzi adatokat sorolják föl röviden, a festmények tüzetes színelemzését tartalmazzák, — a miben Téreynek Kunwald Cezár festőművész volt segítségére — Beer József Konstantin vizsgálatai nyomán a képek állapotáról tájékoztatnak, sorra közlik a legkiválóbb szaktekintélyeknek ezekre vonatkozó képkritikai meghatározásának eredményeit, végül minden festmény eredetéről, megszerzésének körülményeiről és vételáráról is beszámolnak. Bevezetésül Térey dióhéjban, mégis elég kimerítően a képtár történetét írta meg, kezdve az Esterházy-gyűjteményen, a melynek alapítója Esterházy Miklós herceg (1714—1790), a fényűző Miklós volt, korunkig, a melyben csak 1906-tól 1913-ig 105 festménnyel gyarapodott a régi képtár s ezek közül 61 vétel és 44 ajándék útján került ide. Nagy elismeréssel nyilatkozik Térey Gábor Pulszky Károlynak, a régi Országos Képtár igazgatójának vásárlásairól, a ki az általa vásárolt falképekkel és szobrokkal a múzeum két új gyűjteményének vetette meg alapját s annak idején támadásoknak ugyancsak kitett olasz festményeivel ma már szinte megfizethetetlen értékekkel gyarapította gyűjteményünket, ugyancsak meglepően olcsó áron.

Kívánatosnak tartanók, ha Térey Gábor alapos és lelkiismeretes munkája mihamar folytatást nyerne s olcsóbb kiadásban szélesebb körök számára is hozzáférhetővé válnék.

D.

ÉRTESÍTŐ.

Képek a magyar paraszt háborús életéből.

Tömörkény István : *Népek az ország használatában.* Bpest, Táltos kiadása, 1917.

Kis 8° 286 l. Ára 4-50 K.

Móricz Zsigmond : *A tűznek nem szabad kialudni.* Novellák e háborús időkben.

Bpest, Légrády-testvérek, É. n. (1916) 8° 191 l. Ára 4 K.

E két kötet a magyar parasztság háborús életét tükrözi rövid elbeszélésekben, rajzokban, apró jelenetekben és hangulatképekben. A nagy események, mire eljutnak a csöndes magyar rónára, meglehetősen egyszerűsödnek, a háborús izgalmak mélyebb hullámokat itt már nem igen vernek, de azért bizonyos, hogy itt is «kifordult minden kocsi kereke a tengelyéből». Mind a két kötet írója főként annak ábrázolására törekedett, hogy milyen változásokat idéztek elő a háború eseményei ez egyszerű életviszonyokban s miképen tükröződnek ez egyszerű lelkekben.

Tömörkény kötete az írónak halála után látott napvilágot, sikere immár csak a szerző sírjának koszorúit gyarapíthatja. A kötet elé Móricz Zsigmond írt bevezetésül hat oldalnyi szószaporitást, oly bőven osztogatva a dicséreteket s annyira a szegény ember a postola gyanánt magasztalva Tömörkényt, mintha legalább is Tolsztojt búcsúztatná. Ez üres, tartalmatlan és felszínes áradozás aligha szolgálja a kegyelet érzésének ébresztését és ápolását.

Tömörkény könyve az író kötetéinek teljesen egyszínű sorában legegyszerűsebbnek és legköltőibb hatásúnak látszik. Tárgyköre, ábrázoló formája, előadási módja eltérést vagy haladást előbbi kötetével szemben itt sem mutat, de itt mintha több tért engedne a néprajzi érdekességű a költőinek, az író tekintete inkább a lélek belseje, mint a külső különösségei felé fordul. S valóban a kötet rendkívül sok jellemzetes, híven ellesett vonást tár fel a nehéz időkkel küzdő magyarságról, úgy, hogy a pró rajzai szinte a fénykép hűségével hatnak. Senki sem rajzolta eddig nála valószerűbb, életteljesebb vonásokkal az itthoni háborús magyar paraszti lelket.

Az író e kötetében is egészen szegedi magyarjai körében marad.

A szegény emberek piacznán, a külső városrészekben s a mezőkön szemlélődik, tanyai népek beszélgetéseit hallgatja s ezekből az élményekből szövi rajzait. **Egyszínű** élet ez még e szörnyű világdúlásban is ; **csendes szavú és kevés panaszu magyarok az ő emberei még e sok szomorúság között is.** Érzik, hogy most olyan világ van, a milyen még nem volt, mióta egy helyben áll az ország ; de a háború erősebben mégis csak abból tetszik ki, hogy kevesebb a mozgás a mezőkön. Asszonyok, gyermekek és öregek végzik a munkát s mindössze is csak annyi a különbség, hogy ők többet dolgoznak, mint a mennyit munkálkodtak a férfiak, mert ha a férfi erősen áll a határon, az asszonynak is erősen kell állania a földeken.

A föld szeretete az, a mi mint valami éltető melegséggel teljes áramlat összeköti az itthoniak s az «odalevők» szívét. Az asszony csak ennyit írat fogoly férjének : «röndbe betakarítottuk az egész termést». Ebből a gazda megért mindent, a mit tudni óhajt. A földön csüngnek szívük egész melegével. A rokkant katona, a mint hazaér, csak megcsókolja feleségét s kis családjait, de sem eszik, sem iszik addig, míg meg nem nézte a földet.

Ez az örök magyar paraszti, a min nem változtatott a nagy felfordulás sem. De ez állandó mellett feltünedeznek e rajzok során a háborús világ megszokott képei is, sok minden, a miről el-elmondogatják, hogy «ezöknek előtte ez nem volt». Sajátságos külsejű, tányérsapkás idegenek tünedeznek fel a jegenyék alatt : muszka foglyok, kiket úgy tekintenek az öreg gazdák, mint valami élhetetlen és gyámoltalan nagy gyerekeket. «Madárlevél»-lel alázatoskodik be a múzeumba egy-egy öreg szüle s felajánlja megőrzésre a levelet, melyet Zemisli várból a gépmadár hozott ki, hadd maradjon meg mindig annak az emléke, hogy «az ő onokája még akkor se felejtkezött el az öreg anyjáról». (*Alku a szülével.*) Megváltozott még az író állandó alakjának, Halbőr Főrgeteg Jánosnak sorsa is. (*Mindenek változnak.*) A derék János, mióta utoljára láttuk, nagyon megöregedett s így itthon maradt, de bojtárjait mind elkívánták, s így ismét magának kell veszködni a juhászszággal. Nem igen állja már az idő szeszélyeit. De mire jó a pihent ész? Hordót gurítgat a nyáj után s abban hál. Szóval most mint Diogenes «adódik elő». Feltűnik nála már a háború Hány Jánosa is Várakozó Kis Vastag Ferencz személyében. (*Jó, francia dohány.*) Ki se tette lábát a város határán, de töméréket lódit álmélkodó hallgatóságának. Itt is közbetűsszent ugyan a skepsis a korcsmárosné leleplezésében, de azért a hallgatóság változatlanul nagyra becsüli a nagyszerűen füllentőt, mert «szép eszméletossége van neki».

De legkedvesebb, legsűrűbben s legtöbb humorral bemutatott alakjai az öreg csontok, a rég kiszolgált katonák, kikben e véres idők felbugyogtatják a tömérdek katona-émléket hajdanról. Érzik, hogy mivel a sok fiatal nem tud rendet csinálni, segítségükre be kell nekik is öltözködniök megint, másként «nem megy szálába a dolog». S mikor behíja őket «az öreg úr», csendes beletörődéssel mennek sorozásra, hogy ajándékba adják magukat a királynak, mert csak a fiak adása volt a kötelesség. Ők már ajándék-számba mennek. (*Ajándékok a királynak, Lesz még virág a kalapon.*) Nagy szeretettel nézi az író az ilyen öreg katonák csendes poharazgatását, hallgatja beszédüket s fürkészi, milyen gondolatok rejtőzködhetnek a kevés szó mögött. (*Ötvenesek.*)

Nemcsak a külső viszonyokon, a lelkeken is végigszántott e nagy felfordulás. Tömérdek sebet tépett, tenger aggodalmat és gyötrelmet fakasztott, de Tömörkénynek a sorssal más viszonyok közt sem perlekedő magyarjai elnyomják, elrejtik ezeket. Bele vannak győződve, hogy a férfinak oda kell lennie. «Ha kósza cigánybanda támadná meg éjtszakának évadján a tanyát, akkor is az ember megy ki először ellenük. Ez sem más, csakhogy nagyobbban van. A sors kit eltalál, kit nem. A hazát hagyni nem lehet.» Ha elhal is, rejtegetik a bánatot: «Éjjel lehetnek sírások és párnarágás a nagy sötétség kietlenségében. De mások előtt? A fogak összeszorítódnak, a fej kissé félrehajlik a naptól fölpirult barna asszonynyakon s a szó, a mivel a szívéből való darabnak elszakadását tudatja: möghalt. A könnyek nem a piacra valók.»

Tömörkény magyarjai általán e tekintetben igen nagy tartózkodást mutatnak s nagy lelki erővel rejtegetik lelkük sebet a világ előtt. Mint minden csapást, e nagy katastrophát is csendes beletnyugvással veszik. «Aztán azt hiszi kend, — csillapítják azt, a kiből már nagyon kifelé áll a panasz — ha a fejit beleveri kend érte a falba, akkor másképp lösz?» Néha-néha még el is tréfálgatnak egész rendesen. S miért ne tennék? Egy a fizetés, akár búsulnak, akár tréfálnak.

Így tükrözik e rövid rajzok a magyar parasztság életét a magahol boruló, hol derülő egével. Nagy szomorúság és csendes mosoly, feltörő panasz és nyájas évődés váltogatják egymást. Ennek az életnek is a háborús gond a vezérmotivuma, minden apróbb és nagyobb bajuknak okozójául a háború véres arca mered ránk, de mégis e lelkek tükrében csupa apróságokká egyszerűsödnek a világot tépő gyötrelmek. Nincs itt semmi heroikus lendület, semmi romantikus érzéshullámozás. Itt már mindez halk beszélgetésekké csöndesedik, mint a hogy' a kis tó vizét csak enyhén fodrozódó hullámozásba

ringatja az a vihar, melytől megvonaglik és gyötrődik a hatalmas tenger teste. Így játszanak át a nagy események, az élet legborzalmasabb kérdései a kis emberek lelkén s a csend és nyugalom, mely a bokoralján meghúzódik, míg fenn a tetőn tombol a fergeteg, harmonikus érzéssel tölti el lelkünket. Tömörkény könyve a maga egyszerűségében és igénytelenségében is egyike a legvigasztalóbb magyar könyveknek.

Kevésbé harmonikus hatású Móricz Zsigmond könyve. Ő egy idő óta a magyar paraszt satirikusának szerepében tetszeleg magának; erről a különös kedvteléséről ebben a kötetében sem tudott lemondani. Azt a módot, a hogy' ő a magyar paraszt lelkét turkálja, legtalálóbban ő maga jellemzi egyik alakjáról mondott kifejezéssel: «feles volt a szavában a piszok.» Nem a magyar paraszt-életnek bukolikus képekkel és hangulatokkal hazugra stilisált rajzát követeli tőle e megjegyzés, hanem csak azt, hogy a másik véglet felésem kellene túlzásba csapni. A magyar paraszt tisztességtudását, a világ megszólásával való törődését, erkölcsi felfogásának komolyságát sikerülten és meggyőzően mutatja be egy lövészárokbeli beszélgetésben (*Tisztességes magyarok*). Hiba, hogy nála ez a kivétel s a paraszt hitványsága a rendes és ez folyton kihívja ingerült támadásait.

Képzeletének másik jellemző sajátysága, hogy szereti a durva erotikával átítatott jeleneteket. Ilyen mindjárt az első «novella», melytől a kötet címét nyerte, tehát az író alighanem ezt találta legsikerültebbnek. Öregapó (egy 52 éves embert nevez így az író, mikor ma az ilyenkorú férfiak regruták) s öreganyó egymásba kozmásodnak s mivel gyermekeik előtt mégis restellik az ügyet, öregapó fejés közben, a tehénistállóban emelgeti s csókolgatja öreganyót, mert, ha a fiúk ninesenek otthon, az öregeknek, kell teljesíteni a szeretetet, minthogy a tűznek nem szabad kialudni a faluban. Méltó ez otromba őszi virágzáshoz egy másik rajza (*Mindenütt jó, de legjobb itthon*), melyben a paraszt hazaérkezik a harczterről s fia szavából megérti, hogy távolléte alatt az ágyán a muszka hálogatott. Ezt minden felindulás nélkül tudomásul veszi s szeme örömmel nyaldossa az asszonya főztét.

Általán e kötetében is keresi az életnek valami sajátyságon kielégelt hangulatot árasztó jelenségeit. Legkedvesebb themája egymást gyűlölő emberek kényszerű érintkezése: úr és paraszt, kik kölcsönösen visszafojtott dühvel néznek egymásra; régesrég meghasonlott házastársak, kik elválás helyett tovább czülhődnek s örökös ádáz perpatvarok közt czipelik keserves kölönczüket. Ezeknek gyűlölettől égő tekintetét, a marcangolni kívánó mozdulatokat,

a szitokkal és átokkal teljes, fülledt szavakat jól figyeli meg s híven ábrázolja, de ez ábrázolatból hiányzik, a mi költőivé varázsolná e fanyar képeket, a mi művészi formálást adna e nyersen leszaggatott, véres húszafatoknak.

A kötet tárgyköre nem oly egységes, mint Tömörkénynél. Egyik elbeszélése (*A csata napja*) nem is a mai háborúról szól, hanem a szabadságharcz idejéből veszi tárgyát s egy színpadias csata keretében a paraszt kapzsiságot mutatja be végletes elvakultságában.

A kötet többi darabja a mai nagy háborúhoz kapcsolódik tárgyával. Inkább rajzok, párbeszédek ezek, mint valódi novellák. Az életnek többféle vonatkozásában mutatják a háború hatását. Leginkább a főváros környékének pénzre éhes, az urat kevésbe vevő, vele be nem vallott ellenséges viszonyban levő szegénysége szerepel bennük. A háború keserűségei egy-egy pillanatra mintha testvérekké tennének urat és szegényt, de aztán megint csak közjékük lopakodik az ősi gyanakvás és gyűlölet.

Egyik rajzában a fővárosi tisztviselő-nyomort mutatja be (*Reggeli kaszinózás*), mások a harctérről vett apró jelenetek, köztük egyik (*Napsütéses réten, holdvilágos éjszakán*) egy cadette elbeszélése, szinte phonographikus hűségre való törekvéssel, a mi nincs minden affectatio híján.

Az író nyelvének magyarossága és népiessége meglepő romlást mutat e kötetben. Úgy látszik, hogy nem közönséges megfigyelő-képességének objectivitasával és szabatosságával együtt nyelvének tisztasága is veszendőbe megy. Hiányzik nála az élő beszéd teljessége és eleven zenéje, a mi megvan Tömörkénynél. Ha Tömörkényt olvassuk, úgy érezzük, hogy valóban szegedi parasztok beszélgetnek előttünk. Móricznál egymást érik az olyan népies mondatok, melyekből kiütözik a csináltság, a mű-népiesség. Míg Tömörkény következetes a párbeszédek tájnyelvűségében, Móricz csak közbe-közbecsap egy-egy népies alakot, másutt meg különböző tájzólások sajátosságait vegyíti, úgy hogy parasztjai sokszor valami különös habarék nyelven beszélnek, a mely se nem irodalmi nyelv, se nem tájzólás. Az meg egyenesen komikus affectatio, hogy az írótól elmondott részekben is sűrű az efféle írásmód: vót, píz, eccer, éccaka, eccóval. Ennek következtében gyakran ilyenformán festenek mondatai: «Rongyos volt, sovány volt, csak a csontja, *büri* volt... Úgy jött haza, mint egy *utósó kódus*», (160). Sőt ilyesmiket is elkövet: atetűegyemeg, a jóistenbele (alább még czifrább: a jóizsdenbele), pipát sevennél nekem (mind a 120. lapon). Idegenszerűségek, keresett és affectált kifejezések sem ritkák most már az ő népiességében. «Maga *egy* szép fiatal

menyecske» (59) — udvarol nála a honvéd ; «a magyar *egy* gyáva kutya» (133) — állítja egy vén koldus ; «mintha *egy* igazi bíráló közönségnek beszélne» (88) — mondja az író. Különös összetételek, melyekre semmi szükség, mert hisz van rájuk kitünő magyar kifejezés : szemfehérje (22), beszédkedv (23), másreggel (26), szájaiz (29), idegszünet (54), hadforrás (122), vérvesztig (125). Némelyiknek egyébként az értelme is annyi, mint a csizmadia czégtábláján a kéjgáznak.

Népiességének ehhez a romlásához hozzájárul az a modoroság is, hogy a szavakat ott fokozza fel egy-egy árnyalattal, hol erre nincs semmi szükség s ez, mint minden felesleges erőlködés, visszásan hat. Egyik helyén pl. arról van szó, hogy két kis lány folyton lábatlankodik és nyafog az anyjának, s ezt az író így fejezi ki : «Piros szájukból egyre és szakadatlan *az a szó csillogott ki*, hogy : «Édesanyám» (93). Az ilyen felesleges gőzű beszéd sokszor teljes képza varba fúlasztja, a mit az író mondani akar. Bizonyosnak látszik az is, hogy az író nem dolgozik a kellő gonddal s az elsietett munka sok mindenben kiütközik és megbosszúlja magát.

Egészében a könyv meglehetősen költőietlen hatású. Bizonyos mértékig sivárrá teszi, hogy szerzője a mai időkben sem igen képes a magyar parasztra korholó és megbélyegző szónál egyebet találni s nincs számára egyetlen meleg tekintete sem. Könyve nem méltó sem mint tolmács, sem mint emlék «a háborús időkhöz».

k. l.

Amerikáról.

Arthur Holitscher : *Das amerikanische Gesicht*. S. Fischer-Verlag, Berlin, 1916. 8-r. 163 l.

C. A. Bratter : *Amerika von Washington bis Wilson*. Ullstein Co., Berlin, 1916. 8-r. 250 l.

Holitscher az amerikai continensen közvetlenül a háború kitörése előtt tett utazásáról, megfigyeléseiről, benyomásairól számol be. Első cikkében Chicagóval foglalkozik, e tipikusan üzleti várossal, melynek életére jellemző az ellentét a legszédületesebb hajsza és a koldusok s naplopóknak Olaszországra emlékeztető serege közt, a rejtélyes gyilkosságok tömege ; míg a többi amerikai városban «200 dollárért bérelhető gyilkos, itt már 8 dollárért akad vállalkozó». A legádázabb harez a legkiválóbbak közt folyik ; a hihetetlen mértékű tömegtermelés öli meg a legtöbb munkást már ifjú korában s teszi pusztá géppé, melynek egyedüli célja az, hogy elérje a speedbosztól megszabott recordszámot. Feltűnik előttünk a tramp, a csa-

vargó bevándorló, a kimerült, megnyomorított ember a szabadság és az energiák nagy hazájában, hol azonban az egyetemi alapítók sorában oly embereket látunk, a kik a legmélyebb rabszolgaságba döntik embertársaikat, s a hol nem ismerik a balesetbiztosítást, az aggok ellátását és rokkant-nyugdíjat.

Az amerikai iskoláról kiemeli a szerző, hogy az nem holt ismeretekkel tömi meg a gyermek lelkét, hanem mindennel ellátja, a mi ahhoz szükséges, hogy emberek legyenek és gondolkodni tudjanak; politikai kérdéseket is megvitatnak, tudatára ébresztik annak, hogy emberek és hogy jogaik vannak, sőt hogy az emberi jog azonos fogalom Amerikával. Itt mutatja be az amerikai tanítónő nagy hatását, mert ő hoz szeretetet, melegséget, jóságot és szépséget az iskolába, a hol 14 éves korukig együtt vannak a fiúk és lányok. Leírja a freevillei gyermek-köztársaságot, mely eredetileg egy szünidei telepől keletkezett: tagjai oly gyermekek, kik iszákos családból származnak vagy felügyelet nélkül szabadjára voltak engedve s a kiknek élet-ösztöne nem nyert helyes irányítást. Elénk tárja a szerző egy gyermek-törvényszék működését is, továbbá egy nyári szabad egyetem életét, melyben 75 előadó tartott előadásokat 15,000 embernek, a legváltozatosabb tárgykörökből. Teljesen demokratikus szellem nyilatkozik abban, hogy ilyenkor minden alantas szolgálatot is egyetemi hallgatók látnak el. Ellis Islandet nem mint szigetet, hanem mint principiumot tárgyalja: azt a törekvést, melylyel meg akarják akadályozni, hogy a sok keresetre, de kevés munkára vágyódó bevándorlók könnyen partra szállhassanak. A zsidó és négerkérdés fájó érzést vált ki belőle a lebecsülés miatt, melylyel e két elem közéletben, közigazgatásban s hadseregben találkozik. Azután az amerikai nyugtalanság okaival foglalkozik. A sietség és hajsza oka nem a pénz imádata, hanem az aktivitásra való hajlam: az amerikai mythológiát az úttörők népesítik be s nem a milliárdosok. Amerika egyik nemzeti betegségének mondja a rengeteg felolvasást; a templomban is szeretik a gyakorlati irányításokat, oly tárgyakról, melyeket hazatérésük után tettekbe ültethetnek át: ezáltal kétségkívül elmosódik a határ a lelki szükséglet és a gyakorlati élet között. Végül a sárga, vagy a sensatiót hajhászó sajtóról emlékezik meg, mely Európában is számos utánzóra talált.

A másik munka Amerika politikai szervezetével, alkotmányos életével s kiválóbb államférfiaival foglalkozik. Abból indul ki, mekkora meglepetést okozott az, hogy Amerika az annyira gyűlölt és megvetett Oroszországhoz csatlakozott. Ismerteti az angol törekvéseket, a Krügerhez intézett császári távirat kiaknázását és a Diderick-

Dewey episodot. Amerika visszaesett a németgyűlölet napjaiba, mely visszanyúlik az első német telepések idejébe, a minthogy a németiség története az Egyesült-Államokban túlságosan gazdag félreértésben, hálátlanságban. Az utóbbi évtizedekben észlelt német sympathia nem folyt a nép közhangulatából, a háború csak oly szenvedélyeket és nézeteket hozott felszínre, melyek azelőtt is — bár rejtve — megvoltak.

Bratter hangsúlyozza a demokratikus állami fundamentumot, melyen az egész Unió felépül. Az európai demokráciának gyökere abban van, hogy az egyén háttérbe szorul a közösség mögött. Az amerikai ellenkező irányú fejlődést mutat a majdnem korlátlan individualismus felé, mely megszorította az állam hatalmát az egyén felett; az erők szabad működésének majdnem semmi állami akadálya nincs. Az alkotmányról szólva, kiemeli a szerző a történeti események kényszeréből keletkezett számos visszasságot, melyek közt legrosszabb volt az egyenlőtlenség, mely a congressuson belül az államok közt uralkodott, a congressus tekintélyének hiánya az egyes részek felett s az egyedállami jogoknak és önállóságnak az összességre nézve ártalmas hangoztatása. A pártok ismertetését Stangeland munkája alapján adja. Bratter ismerteti a pártmachinatiók romboló uralmát: hiába lázad fel a közvélemény, a reformerek mindig megtörnek az összetartó machinatiós politikusok erején. Minden választás a pártból indul ki, a nép akarata a jelölről folytatott tárgyalások alkalmával nem jut kifejezésre, a politikai önrendelkezés joga csak önátlatás. Fejtegeti a reformokat: a recallt, mely a hivatalnoki visszaélések ellen készült, a helvét eredetű initiatívet, melynek révén a nép maga hozhat törvényeket s a referendumot, melylyel a nép megakaszthatja valaminek törvénynyé válását.

Sorra veszi Amerika nagy államférfiait. Tévedésnek állítja, hogy Washingtonban mindenképen a legnagyobb amerikai államférfit akarják látni, pedig jelentősége egész más téren van. Lincolnt, a ki a középszerűségből emelkedik ki, hősnek mondja a kalmárok közt. Rooseveltet úgy tünteti föl, mint a ki a világot lármájával betölti, idegen gondolatokat s már kifejlett mozgalmakat használ fel s a legmagasztosabbat is csak becsúgyának szolgálatába állítja. Érdeme a heves küzdelem, melyet a trustok ellen folytatott.

Képet nyerünk az amerikai külföldi diplomatiái viszonyokról, rámutat a szerző arra a hibára, hogy a diplomaták többnyire csak az elnökkel vagy magas hivatalnokokkal tárgyalnak, holott a politikában nemcsak az elnök és kormánya az irányadók.

Az imperialistikus törekvések az Egyesült-Államokban majdnem

száz évesek. A legtöbb európai állam világhatalmi törekvéseivel ellentétben Amerika törekvéseinek határozott célja van. Ezek három fejlődési fokot mutatnak: Kuba, azután Hawai megszerzését, majd az Unió állásfoglalását Közép-Amerikához. Történeti megvilágítást kapjuk a Monroe-elvnek, különböző értelmezéseit egészen Wilsonig. Wilson politikáját is érdekesen tárja elénk a szerző, a ki végül arra a nagy organikus bajra utal, mely a kalmár-gondolkodás és törekvés túlsúlyra vergődésében van.

Rózsa Dezső.

A hazai némettség kérdéséhez.

(Kritikai megjegyzések.)

A hazai németsegről szóló cikkemet (l. *Budapesti Szemle* 1917 márcziusi füz.) nagy elhatározás árán írtam meg. Ép azért nem lehetett hőbb óhajom, mint hogy az, a mit írtam, ne maradjon irott malaszt, hanem belekerüljön a tetteket előkészítő controversiák forgatagába. Óhajom teljesült: az igazságos és helyeslő megértés, a hálával eltelt együttérzés, de az aggodalmas ellenvetések és a türelmetlen ellenmondás szavai is sűrűn jutottak el hozzám. Ezekre talán egy második, az elsőt kiegészítő és azon továbbépítő cikkben fogok válaszolni. Jelenleg az eddig nyilvánosan is elhangzott felszólalások közül csak kettőre akarok röviden reflectálni: az egyik i. (= Imre Sándor) ismertetése a *Magyar Paedagogia* júniusi füzetében, melynek egyik következtetése, a második Jászi Oszkáré a *Huszdik Századnak* szintén júniusi számában, melynek hamis beállítása nem egyezik felfogásommal.

Imre Sándor elismeri cikkemben «a jóakaratot és őszinteséget» és annak a reményének ad kifejezést, hogy a tőlem megtett első lépésnek «komoly folytatása» fog következni. «A második lépés — mondja tovább Imre — most az lenne, hogy hitelt érdemlő, jóakarató és ahhoz értő emberekkel állapíttassa meg a közoktatásügyi kormány: hol, milyen a nem-magyarok érzülete és mi része van ennek alakulásában az iskolának?» Azt hiszem, hogy az Imre Sándortól javasolt eme második lépés nem vezetne célhoz, épen a németséggel szemben nem; a többi nemzetiség legnagyobb részével szemben meg — sajnos — úgysis felesleges. Sőt ez a második lépés az elsőt is valószínűleg hatástalanná tenné: a kérdés tárgytalanná válnék és — legalább egyelőre és a tőlem felvetett formában — lekerülne a napirendről. A kormány bizonyára eddig is informáltatta magát és —

mindig mindent rendben talált. Természetesen vannak, a kiktől másféle információkat kaphatna, de azokat nem fogja keresni (bajos is volna!), maguktól meg épen ezek nem fognak a kormány elé tolongani. Lappangó néphangulatokról rendszerint a kormányok értesülnek legkésőbb, mint a lappangó tűzről a tűzoltóság: a vihar belekap, és a láng felszökken. Ilyen viharnak készül nálunk az általános titkos választójog. Ez, ha szociális és népiskola-politikánkat meg nem változtatjuk, meg fogja teremteni — politikai értelemben is — a német nemzetiségi kérdést. (L. erről írt cikkemet a *Budapesti Hírlap* 1917 június 2-iki számában.)

De hát mi legyen a második lépés? A magyar közoktatásügyi kormány csak nem változtathatja meg az én pusztá szavamra egész népiskola-politikáját a hazai németiséghez való viszonyában! Ez természetes és az ilyen kívánság nem is egyeznék meg az én felelősségérzetemmel. A második lépés igen egyszerű: ha a kormánynak nincs módjában — a mint tényleg nincs — megállapítani az «érzületet», melyet cikkemben ép ezért — nehéz hozzáférhetőségére való tekintettel — csak jeleztem, állapítsa meg, mert ez könnyen megállapítható, a tudást, melylyel cikkemben legbővebben foglalkoztam. Vizsgálja meg pártatlanul, a rideg igazságra való törekvéssel: a német faluban lakó, német környezetben élő, magyarul nem tudó gyermekek magyar tannyelvű népiskolában eléri-e az ismereteknek, a műveltségnek azt a fokát, melyet ugyanannyi évfolyamú német tannyelvű iskolában régente elért és a mai viszonyok közt fokozottabb mértékben kell elérnie. Ha igen, akkor folytassuk a magyarosítást, ha nem, kötelességünk visszaállítani a német tannyelvű iskolákat — a saját érdekünkben, a magyar haza érdekében. A magyar nyelv legyen ezentúl is tantárgy, egyik főtantárgy, mint volt a jelenlegi iskola-politika érvényesülése előtt, de csak tantárgy: a magyar nemzeti állam úgysem fogja kárát vállalni, hanem, mint régente, most is csak hasznát fogja látni. A pusztá magyarul írni-olvasni-tudással mi, a régebbi nemzedékek ezrei és tízezrei, néhány hónapi átmenettel, sokszor még e nélkül is — hála a kitünő elemi iskolai alapvetésnek! — a magyar gymnasiumok legjelesebb tanulói közé emelkedtünk. Hogyan állunk ebben a tekintetben ma, még pedig mind minőség, mind mennyiség tekintetében? Erre, az államfönntartó magyar középosztály kiegészülése és erősbűlése szempontjából oly fontos kérdésre talán más alkalommal fogok bővebben felelni.

Imre Sándor komoly és tiszta szándékú megjegyzéseinek hangjától nagyon elüt az a mód, a hogyan Jászi Oszkár foglalkozik cik-

kemmel. Mindjárt a czégér — *Wilson elnök magyar elvtársai* — mely alatt megállapításaimat mintegy kínálgatja, nagyon különös. Mi közük fejtegetéseimnek Wilson elnökhöz? Akár abban a tekintetben, a mit Wilson ír és beszél, akár abban, a hogyan cselekszik, akár a kettő közt levő különbség tekintetében, melyről az ú. n. kötőjeles amerikaiak eleget beszélhetnek. Egyébként Jászi Oszkár «a tanár úr fejtegetéseit teljes mértékben helytállóknak» tartja. Azután így folytatja: «A hiba csak az, hogy a cikkíró két dologról feledkezik meg. Az egyik az, hogy a hazai németységnek nemcsak iskolai, de közgazgatási és igazságszolgáltatási sérelmei is vannak.» Evvel a figyelemzetéssel hamar végezhetünk, mert cikkemben sem a közigazgatásról, sem az igazságszolgáltatásról nem feledkeztem meg, hanem így írok: «Minden egyéb (t. i. a népiskola kérdésén kívül), mint pl. a német nyelv használata a községi életben, az alsóbb igazságügyi és közigazgatási hatóságokkal való érintkezésben, alárendelt jelentőségű és egy kis jóakarattal könnyen eligazítható.» Azt tartom most is, hogy mindezek a kérdések, melyeket jól ismerek, egy-két jóakarató és a végrehajtásban komolyan ellenőrzött rendelettel elintézhetők. Sőt — sokszoros tapasztalatom szerint — még ennyi sem kell, hanem csak egy kis méltányosság az alsóbb hatóságok, egy kis megértés a hivatalos közegek részéről, mindössze egy csepp szeretet a néphez. Mert ez kell nagyon és mindenütt, a magyar néppel szemben is, de nem mint a demagogia eszköze, hanem mint önmagáért való, szívből fakadó érzés.

Fontosabb a másik dolog, melyről Jászi Oszkár szerint megfeledkeztem, t. i. «az, hogy (a cikkíró) megállapításai nagyon kevés változtatással ráillenek az összes többi magyarországi nemzetiségek állapotára. Miért követel tehát szerző épen csak a saját népe számára egy okosabb és méltányosabb nemzetiségi politikát? Ha az általa javasolt eljárás helyes és igazságos az egyik legkisebb nemzetiségi minoritás szempontjából: miért nem volna helyes és igazságos a nagyobb és legnagyobb minoritásokra nézve is? Hisz egyes nemzetiségek favorizálása súlyos sérelem és injuria volna a többire nézve, a mi a modern jogállam lényegével nem egyeztethető össze.» Igazán elámulok Jászin, a sociologuson, ki a statisztika ellen ilyen súlyos sérelmet és injuriát tud elkövetni és Jászin, az erkölcsbíró, ki a mondottakat össze tudja egyeztetni az igazság lényegével. Kinvítom a *Magyar Statisztikai Közlemények* 42. kötetét, mely az 1910. évi népszámlálás adatait tartalmazza és ott találok: Magyarországon volt 1910-ben 2.948,186 oláh, 1.946,357 tót, 1.903,357 német, 464,270 ruthén, 461,516 szerb stb. Hát a hazai németység «egyik legkisebb

nemzetiségi minoritás?» Nem a harmadik helyen következik-e még akkor is, ha az erdélyi szászokat kizárjuk, a hogy nekem cikkemben a népiskola-politika szempontjából tennem kellett? De még furcsább az az állítás, hogy én ezt a legkisebb nemzetiségi minoritást egyoldalúan favorizálom. Mit kívánok a hazai németek számára? Nem kívánok középiskolákat, tanítóképzőket, theologiai intézeteket stb.-it, mint a milyenekkel az oláhok és a milyenekkel a németek lélekszámának felét sem megütő szerbek is rendelkeznek; sőt ezeket a kívánságokat a magyar állam nemzeti egysége szempontjából határozottan ellenzem és nyíltan elítélem. Németjeim számára semmi egyebet nem kívánok, mint visszakérem régi német népiskolákat, melyekből egykor igen sok, a magyar népiskolák után legtöbb, volt hazánkban és a melyekből most minden számbavehető nemzetiség közül nekik van a legkevesebb. Megint kikeresem a hivatalos statisztikát és ott olvasom: 1913-ban volt Bács-Bodrog megyében 145 ezer szerbnek 66 szerb, 30 ezer tótnak 11 tót és 190 (!) ezer németnek 18 (!) német tannyelvű népiskolája; Temes megyében 168 ezer oláhnak 128 oláh, 70 ezer szerbnek 44 szerb, 3 ezer tótnak 1 tót és 165 (!) ezer németnek 18 (!) német tannyelvű népiskolája; Torontál megyében 200 ezer szerbnek 74 szerb, 87 ezer oláhnak 40 oláh, 16 ezer tótnak 4 tót és 166 (!) ezer németnek 13 (!) német tannyelvű népiskolája.

E számok hatását nem akarom rontani azzal, hogy Jászival — egyéb expectoratióiról — tovább polemizáljak.

Bleyer Jakab.

Hibaigazítás.

A *Budapesti Szemle* mult havi füzetében (170. kötet 383. l. 8. sorában f.) *Incze Sándor* h. *Imre Sándor* olvasandó.

AZ 1849. ÉVI OSZTRÁK-OROSZ SZÖVETSÉG FÖLBONTÁSA.

Első közlemény.

I. A magyarországi beavatkozás epilógusa.¹

Londonban 1849 végén a legkiválóbb whigoknak egy értekezlete nyíltan elismerte, hogy a magyar elem első sorban alkalmas útjába állani a mind fenyegetőbben terjedő orosz hódításoknak. «Csaknem első jelensége ez annak, — jegyezte meg egy magyar politikus² — hogy a nyugati hatalmak egyike kezdi belátni, a mit vajmi üdvös lett volna saját érdekében rég belátnia, hogy az erős, szabadságra vágyó s előhaladásra törekvő magyar fajt a gondviselés nem azért helyezte Európa e pontjára, hogy itt gondatlanul eltiportatni engedessék, hanem azért, hogy fenntartó gát legyen a szolgaság és barbár hódítások ellen, melyek Európát éjszakeről fenyegetik. Ennek a hivatásnak oly roppant erők ellenében ez a faj csak úgy felelhet meg, ha nyugatról azon erélyvel és hű barátsággal támogatják, melynek nyújtására a nyugatot saját jól felfogott érdeke kénytelen ösztönözni.»

Bővebben fejtegette ezt az eszmét egy röpirat, mely *A szláv törekvések és a magyar elem* címen Sz. J. tollából 1850-ben jelent meg.³ Történelmi adatokkal bizonyítottatta, hogy Európa jelen szabadságát (!) és szellemi haladását szolgaság és sötétség vál-

¹ *A modern Magyarország* (1848—1896.) című kötetben, a melyet *A magyar nemzet történelmének* X. kötete gyanánt Beksics Gusztávval együtt 1898-ban írtam s a mely most újból forgalomba került, a IV—V. fejezetben (316—348. l.) ösmertetem Ausztriának Oroszországgal kötött szövetségét, az oroszok beavatkozását a magyar szabadságharczba, az oroszok és az osztrákok ellen folytatott háborút, a IX. fejezetben pedig (359—384. l.) a fegyverletétel körülményeit. Ezekhez csatlakoznak itten közölt adataim.

² *Pesti Napló.* 1850., 114. sz.

³ 8 r. 217 lap.

taná föl, ha a szlávok Szent-Pétervár vezetése alatt nagyobb uralomra emelkedhetnének. Az oroszok százötven év óta egyre fokozódó hévvel dolgoznak azon, hogy elfoglalják Konstantinápolyt és vele a Dardanellákat és a Duna torkolatát. Céljük érdekében tömérdek anyagi és szellemi eszközt használnak s a közös nemzetiségben és vallásban rejlő erőt teljes mértékben alkalmazzák még a letiport Magyarországon is. A tótokat pl. nemcsak a magyar forradalom alatt, hanem még azután is külön szláv tartomány alapítására buzdították.

A panszlavismus terjeszkedése ellen nem lévén többé gát Ausztria, mely magát az oroszok karjaiba dobta, a röpirat írója Lengyelország visszafoglalásában ismerte föl a védelemnek egyik legfontosabb fegyverét. E védelemben azonban még a forradalom után sem lehetett kicsinyelni a magyar elemet. A faj eredetisége, nemzeti öntudata és emlékei, szabadságszeretete, független érzülete, az idegenekre való hatása, az a tulajdonsága, hogy be nem olvad, továbbá műveltsége, szellemi felsőbbsege, irodalma, sőt nagyon megfogytakozott napisajtója is számbavehető tényezővé tette. Ha nemzetünk századokon át fenntarthatta a törökök áradatát, feltarthatja a panszlavismus rohamát is. Népe harcziás és vitéz, száma nem csekély, földje elég nagy. «Az osztrák birodalom — jegyzi meg Sz. J.¹ — már is közel áll ahhoz, hogy szláv birodalommá alakíttassék, oly nagy már benne a szláv elem terjeszkedése, hatalma és éjszaki protectiója. De ha még a magyar elem, itt a németnek és így nyugatnak egyedüli ügy- és élettársa is kiirtatik, akkor kétségkívül szláv uralom alá kerül. Úgy látszik, a magyar elemnek számos ellenei ily éjszaki érdekekből indulnak ki akkor, midőn Kelet szomszédságában a magyar elemet gyöngíteni törekszenek, mert ez kizárólagos út a szláv befolyás és terjeszkedés emelésére.»

Azonban az orosz beavatkozás után az osztrák győzők szemlátomást s egyre kínéletlenebbül tiporták a magyar nemzetet. Lamartine a köztársaság multjáról, jelenéről és jövőjéről kiadott röpiratában ² nyíltan gyászos eredményűnek nevezte az oroszoknak a magyarok ügyébe való beavatkozását s azt, hogy

¹ *A szláv törekvések*, 175. l.

² *Le passé, le présent et l'avenir de la république*. Paris, 1850.

Ausztria és Oroszország egyesülten tette tönkre a magyar hadsereget. «Nem állíthatom — szólta Lamartine, — hogy a magyar faj egyik pártjának a másik párt, a szláv faj ellen való viszálykodása s az ilykép megosztott Magyarországnak Ausztria ellen viselt háborúja egyáltalán a francziáknak, vagy csak a demokrátiának is ügye lett volna. Ez a háború kettős, vagy hármass küzdelem volt. Franciaországnak, a köztársaságnak, a demokrátiának egy csepp része sem volt a harcok ezen zavarában.» A köztársaság volt ideiglenes elnökének ez a nyilatkozata eléggé mutatja a fogalmaknak azt az összezavarását, melynél fogva Nyugat valóban nem ítéltette meg a magyarságnak a panszlavizmushoz és a keleti kérdéshez való viszonyát. Egy erdélyi szász¹ Nyugat ezen hálátlanságával, vagy talán csak közönyével szemben méltán figyelmeztetett arra, mi történnék Nyugattal, ha az a magyar faj, mely idáig oly hősiessen küzdött hol a keleti, hol az éjszaki barbárság ellen s melyet a rövidlátó Nyugat mindannyiszor zsákmányul dobott oda ellenségeinek, egyszerre csak fejébe venné, hogy megmutatja ennek a háladatlan Nyugatnak, mit veszthet szövetsége visszautasításával s ezt a szövetséget az oroszoknak ajánlaná fel.

Ausztriát valóban több dolog aggaszthatta, ha aggodalmának tárgyai nem nyújthattak is reményt a letiport Magyarországnak.

Oroszország a magyarok szabadságharczának leveretése után sem volt hajlandó kivonulni a dunai fejedelemségekből, sőt Nesselrodenak Palmerstonhoz 1850 február 19. és 20-án a görög ügyben intézett jegyzéke, melyben óvást tett az angol hajóhadnak békés időben a Pyraeus előtt való megjelenése ellen, egy balkáni háború eshetőségével aggaszthatta a kedélyeket. Nem lehetett egészen véletlennek tartani, hogy a zágrábi lap,² az ausztriai és magyarországi szlávok közös irodalmi nyelve gyanánt éppen ekkor ajánlotta az oroszot; «a német művelődési gyámság megszüntetése végett — úgymond — még áldozatot is hozna az ember, nemhogy hasznára ne fordítaná saját előnyét». Az osztrák németek³ szerint Miklós czár biztosításai után

¹ *Ungarn und die Vojvodina*. Bécs, 1850.

² *Südslavische Zeitung*, 1850., 66. sz.

³ Pl. az *Ostdeutsche Post*, 1850 márcz. 23.

s himni kell a «birodalom» némely részében működő orosz emissariusokban, de ezt a cikket mégis elszigetelt nyilatkozatnak tartották, melylyel előrelátó délszláv politikusok nem érthetnek egyet. S azoktól, kik 1848-ban a magyarok ellen izgatták a nemzetiségeket, 1849-ben pedig nyakukra hozták az oroszzt, 1850-ben elég furesán hangzott az a kifakadás, hogy «mi jövő vár az államra, ha eddigi alapja szétbontatván, nemzeti fanatikusok tervének esik áldozatul, kik minden eszközt jónak talál-
nak, hogy Ausztria többi népén uralkodást küzdjenek ki maguknak?» Ilyen veszedelemmel szemben az akkortájban alapított *Pesti Napló* (16. sz.) a magyar és a német nemzetiség egyenjogúvá tételét sürgette, mert «a magyar elem az ausztriai birodalom jövőjében még azon tényezővé válhatik, mely nemcsak a birodalom consolidatióját, bel- és kül-erejének növekvését fogja eszközölhetni, hanem, a keleti kérdés megoldásánál, a nyugati Európa s a birodalom kereskedelme és ipara, sőt beesülete érdekében követendő politikának is súlyt és nyomatékokot fog kölcsönözni.»

De nemcsak a szlávok, hanem — közhit szerint — a magyar ó-conservativek is számítottak Oroszországra; az *Augsburger Allgemeine Zeitung*-nak márczius 19-én Bécsből írt levele egyenesen azzal vádolta őket, hogy nemcsak Magyarországon, hanem Ausztriában is meg akarják bukztatni az alkotmányos életet s behozni az absolutismust, ha kell, Oroszország segítségével is. Ezzel egyidőben terjedt híre, hogy márczius 26-án Varsóba érkezett gr. Zichy Ferencz, ugyanaz, ki a mult évben az orosz sereg mellett mint osztrák császári biztos működött. Hír szerint most azért ment oda, hogy az oroszoknak második bevonulásakor ismét mint biztos működjék a varsói herczeg mellett; de talán azért is, hogy az ó-conservativek tervének néhány befolyásos orosz államférfiút nyerjen meg. A lengyelországi csapatösszevonások céljáról a közönség teljes tájékozatlanságban élt s így nem csoda, ha a legképtelenebb pletykák is hívőkre akadtak.

Időközben, márczius 12-én, Titoff orosz követ a szultánnak átadta az orosz czár kéziratát, melynek értelmében a czár elismerte Angliának azt a jogát, hogy Görögországtól elégtételt szerezzen a rajta esett sérelemért. Ebben csak Angliát kívánta

követni, mely annak idejében szintén nem szorította meg az ő cselekvésének szabadságát a Magyarországra menekült lengyelekre nézve.¹ A porta valóban elhatározta a menekültek belebuzását, részint Malta, részint Brussa felé. Zamoisky gróf nem szakadt el társaitól. Dembinszky, a kit hajón vittek Kemleckebe, onnan gyalog ment Brussa felé, hogy bejárja óvása eredményét. Sir Strafford Canning biztosította őt, hogy igazságosan bánik vele, ha kimutatja, hogy nem osztrák alattvaló. Oroszország követe, Titoff, a legnagyobb befolyást gyakorolta br. Stürmer osztrák követre; míg egyrészt nagylelkűséget kívánt gyakorolni a menekültekkel szemben, másrészt gondoskodott róla, hogy ez a kérdés nyílt sebé legyen Ausztriának. Különben Stürmernek a menekültek belebuzása iránt tett ajánlatát a porta elfogadta; hiszen az Ausztriához való közeledésre a Boszniában, Hercegovinában és Montenegróban egyre növekvő zavarak is ösztönözték. Alig állt helyre Ausztria és Törökország között a menekültek ügye miatt megszakadt diplomáciai összeköttetés, alig jelent meg Konstantinápolyban Prokesch-Osten, mint Ausztria követe, már is egy török-osztrák szövetség előkészítéséről beszéltek, a minnek célját senki sem érthette félre, midőn a balkáni mozgalmakban Oroszország kezét gyanították.

Az 1850. év tavaszán Ausztria és Oroszország végre leszámoltak a magyarországi orosz beavatkozás költségeivel is és azt 3,700,000 rubelben állapították meg. 700,000 rubelért Oroszország sőt fogadott el Ausztriától, a többi három milliót pedig 5 %-os kamattal együtt egyenlő részletekben, három év alatt kívánta törleszteni.² Az ausztriai császárságnak 1849-ről szóló zárszámadásai szerint a rendes 55 milliónyi hadiköltségen felül levő 102.887,369 frt. hadiköltséget az olasz- és magyarországi háborúk, főképp pedig ez utóbbiak okozták, mert Ausztriának az orosz sereggel együtt 900,000 embert kellett eltartania. 1850-re a kormány közel 152 millió forintnyi deficittel s azzal a tudattal indult el, hogy a magyar forradalom ellen az orosz megvédte ugyan, de egy mindent elnyeléssel fenyegető orosz áramlat ellen, mely az irodalmi nyelv egységének czéje alatt

¹ *Pesti Napló*, 1850. 22. sz.

² *Pesti Napló*, 1850. 48. sz.

panszlavismust s még helyesebben panrussismust hirdet, idestova önmagának kell védekeznie. Egy pesti német lap ¹ *Panszlavismus és szlávok* czímmel éppen ekkor írt czikke visszautasította az orosz nyelvnek irodalmi nyelvül való elfogadásával úgyszólván egyszerre sürgetett, nagy szláv birodalmat, ha nem tulajdonított is ennek politikai jelentőséget és erkölcsi tartalmat. Vádolta a szlávokat s egyhuzomban a magyarokat, hogy más nemzetiségűek ellen példátlan dühvel ők harezolnak legjobban. A 72 millió szláv közül 50 millió az orosz, 7 millió a déli szláv, 6 millió a cseh és szlovák, 9 millió a lengyel; a németeknek tehát nincs okuk attól félni, hogy ily különböző elemek egy közös orosz irodalmi nyelvben egyezhessenek meg. Oroszország kedvéért egyik sem mond le saját nyelvéről; az pedig még nem mennyiségteni tétel, hogy Európán Oroszország uralkodjék. A magyar ember, mikor őt Világos után is olyan megférhetetlennek és zsarnoknak tüntették föl, bizonyos elégtétellel élvezhette azután, hogy mikor az ő népe nem számíthat nemzeti egyenjogúságra, a magyarországi cigányoknak egy küldöttsége kívánkozik a császár elé, hogy nemzeti egyenjogúságot kérjen magának.

Ily körülmények közt valóban nem lett volna csoda, ha valósul az a konstantinápolyi hír, hogy Ausztria a szlávok és románok törekvéseinek ellensúlyozása végett Magyarországbán a régi rendet akarja helyreállítani. Itthon nagyon jól tudták, hogy minden ilyen kísérlet, ha egyáltalán el lehetett volna képzelni az akkori körülmények közt, a szlávokat valóban Oroszország karjai közé vezetné. Törökország maga résen állt, hogy Bbszniában az oroszok izgatására kitört felkelés nagyobb ne lehessen. Legyőzésére Omer basa ruméliai seregét szemelte ki s ide osztotta be a Sumlából s máshonnan jelentkezett magyar menekülteket, kik a mohammedán vallásra áttérve, azonnal tiszti rangot nyertek, mi főkép az oroszokat lepte meg.² Ausztria és Oroszország a nem belebbezettek kiutasítását erélyesen követelte ugyan, a porta azonban erről semmit sem akart tudni s a menekülteknek tetszésére bízta, Törökországban maradjanak-e

¹ *Pester Zeitung*, május 5. A 8-i számban kijelentette, hogy az 50 millió orosz közé hibásan számította a ruthéneket.

² *Pesti Napló*, 1850. 64. sz.

vagy eltávozzanak onnan.¹ Itthon pedig abban bizakodhattak a politikusok,² hogy mennél nyomatékosabban lép föl Törökország az európai egyensúly politikájában, annál valószínűbb, hogy — kereskedelmi érdekeit is szem előtt tartva — Ausztria kilép az oroszok szövetségéből. Valóban természetellenes szövetség volt ez. A panszlavismus érdekében talán egy szláv Ausztria megalapítása állott, hogy valósággá tegye a szlávok világuralmát. Lengyel- és Magyarországon egyaránt a kormánnyal tartott a dissidensek, a forradalmiak ellenében. Vajon nem következik-e be Ausztriában is, a mi Lengyelországban, a felosztás? Sziléziából, Cseh- és Morvaországból s Felső-Magyarországból nem akar-e egy éjszaki szláv birodalmat alapítani, olyanformát, mint a Szvatopluké volt? Egy ilyen éjszaki birodalom egészen más lett volna, mint a helyreállított Lengyelország; ez gátja, amaz medre lett volna a panszlavismus folyamának.

A magyar politikusok mindenütt oroszot láttak. A schleswig-holsteniak szabadságharcza ellenében a czár volt a protector; Frankfurtban, Württembergben, Hessenben, egész Németországban növekedett befolyása; a bosnyák, a bolgár lázadásban az ő keze működött. «Ha a panszlávok rajongásainak súlyt, erőt talál adni majdan az orosz politika», nem Németország lesz a habttörfő szirt, a révpart; Ausztria csak a kibékített Magyarország oldalán találhat menedéket.³

Azonban Ausztria és Oroszország közt mindezideig csak jelentéktelen súrlódások fordultak elő. Oroszországban rossz vért szült, hogy 1850 szeptemberében a szászok Szebenben és Brassóban úgyszólván tudomást sem vettek az átutazó orosz nagykövetről, Duhamelről. A szászok és az osztrák tisztiek most sem tudták elfelejteni az oroszoknak, főtiszteik memyi figyelemmel és lovagiassággal viseltettek a honvédek iránt. Szeptember közepén egy moldvai orosz őrzőerő bekísért néhány osztrák katonát, ki túl talált menni a határon. Ramberg báró altábornagy azonnal nagyobb csapatokat küldött kiszabadításukra; a küldöttek nem akadván rájuk, úgy álltak boszút, hogy ők is el-

¹ *Pesti Napló*, 1850. 110. sz.

² U. o. 115. sz.

³ U. o. 125. sz.

fogtak egy orosz tisztet több közemberrel együtt, miközben jócskán behatoltak Moldvába. Az sem okozhatott Bécsben különösebb örömet, hogy Miklós czártól még júliusban 30 láda misemondóruha érkezett ajándékkul a magyar háborúban lerombolt szerb templomok számára. Október elején azt is híresztelték, hogy a czárnak a délnyugati részekre való utazása és a csapatok összevonása előjele annak a szent háborúnak, melyet a tótok érdekében a nemzeti lelkesedés fölébresztésére fognak indítani. Pesten már is sokan tanulták az orosz nyelvet.¹

Ausztria, Porosz- és Oroszország közt a jó egyetértést a kalisi hadgyakorlatok alkalmából az uralkodók találkozásának kellett biztosítania. Gróf Zichy titkos tanácsos Grodnóból, hol huzamosabban tartózkodott, Demblin gróf kíséretében e végett már október 17-én Varsóba ment,² hol tehát jelen lehetett Magyarország legyőzőjének, Paszkjevics herczegnek ötvenéves szolgálati jubileumán. «Mikor ön — szolt a hálás czár Paszkjevicshez — azt a hadsereget vezette, a mely arra volt hivatva, hogy kitűnő barátomnak és szövetségesemnek, az ausztriai császárnak segítségére legyen, ön a lázadás főparancsnokát közvetlen megadásra tudta kényszeríteni és Magyarországnak a törvényes kormányt visszaadni. Mindezen győzelmek enyészhetetlen vonásokkal írják be az ön nevét a történetbe és mostantól fogva elválaszthatatlan marad az Oroszország dicsőségétől.»³ Olyan érdemek, a melyek miatt őt, Haynauval és másokkal együtt, Pest városa is díszpolgárnak választotta meg.⁴

Maga Ferencz József császár Varsóban október 26—31-ike közt volt Miklós czár vendége. A varsói, olmützi, drezdai értekezletek a schleswig-holsteini s más függő kérdések rendezésével foglalkoztak, miközben aféle hírek is hitelre találtak, hogy Klapka egy német forradalmi sereg élére áll s kikiáltja — a német köztársaságot.⁵ A találkozás után pár nappal, november 4-én Lüders Sándor Nikolajevics gróf orosz tábornok, az ötödik hadtest parancsnoka, Bécsbe, a hónap végefelé pedig Bukarestbe

¹ *Pesti Napló*. 1850. 104., 175., 178—9. sz.

² U. o. 190. sz.

³ U. o. 194. sz.

⁴ U. o. 238. sz.

⁵ U. o. 239—240. sz.

érkezett, hol az 1849. évi erdélyi orosz hadjárat emlékére fölszentelték azt a zászlót, melyet a czár «1849-ben Erdélyben ki-tüntetett vitézségéért» adott az ott szállásoló 1. kozákezednek. Ezt a zászlót Lüders megőrzés végett Mihajlow ezredesnek adta át.¹ Viszont 1851 januáriusában a pesti küldöttség tagjai (Koller és Terci polgármesterek, Ivanovics városi mérnök, Zichy Ferencz gróf, Tahy József cs. kir. kamarás) is elindultak Varsóba, hogy a Pest város díszpolgárságáról szóló oklevelet átadják Paszkjevics tábornoknak. Az oklevél Bécsben készült 1200 pengő forintért; írásánál sokkal szebb a kötése, melyet Budán Fischbach készített. Februárius közepén a küldöttség el is járt megbízatásában. Szónoka, gr. Zichy, 200,000 pengő forintot érő magyar díszruhában jelent meg Paszkjevics tábornagynak, ki osztrák ezredesi egyenruhában fogadta s viszonzásul a fővárost olajfestésű arczképével ajándékozta meg. Most már Debreczen is föllelkesedett, hogy Rüdigert, a világosi győzött válaszsza meg díszpolgárnak.² Zichy Ferenczet a czár azzal tüntette ki, hogy a május végén tartott olnützi fejedelmi találkozásra sajátkezű levéllel hitta meg³ s a szabadságharcz idejében károsult vojvodinai harmincz g.-kel, egyházközség számára ajándékokat küldött. Moszkvából 24 ládában 30 aranyozott kehely, 30 vörös bársonyba kötött evangélium, 30 misemondó ruha, 9 aranyozott kereszt érkezett zománczos szentképekkel, egy nehéz kettős aranykeresztel, a melyet 1200 pengő forintra becsültek; s egy másik aranyozott keresztel és Moszkvában 1848-ban nyomtatott 800 egyházi könyvvel. Mindezt Rajasics patriarcha a temesvári székesegyházban 1851 aug. 6-án több archimandrita jelenlétében szemlélte meg s átvette a károsult egyházak számára küldött 28,000 rubel kegyadományt is.⁴ Kevéssel azután báró Meyendorff bécsi orosz követ tett rövid utat Magyarországból, honnan október 2-án tért vissza Bécsbe.⁵ Jellemző, hogy arról az útról, a melyet Kossuth tett Angliában s

¹ *Pesti Napló*, 1850., 204. és 241. sz.

² U. o. 1851., 274., 287. (bő és érdekes leírással) és 291. sz.

³ U. o. 375. sz.

⁴ U. o. 433. sz. Az Oroszországból szerb templomok számára érkezett adományokra nézve l. u. o. 1852., 576., 646. és 824. sz.

⁵ U. o. 472. sz.

arról a kitörő lelkesedésről, a melylyel fogadták, 1851 november elején a pétervári és varsói lapok a *Times* nyomán minden további fejtegetés nélkül emlékeztek meg.¹

Reménynyel töltötte el a magyarok szívét az a szállongó hír is, hogy Bem az oroszok ellen küzdő Samylhoz csatlakozott és ő lett a cserkeszek fővezérévé. Hiszen Bécsből is (1848) koporsóban vitette ki magát s úgy állt át a magyarokhoz! «Azt mondták, Szíriában sem eresztett orvost magához és (hogy a vendéglátó török kormánynak bajt ne okozzon) halottnak tetette és a Kaukázusba vitette magát.» Orosz katonák komolyan hittek ebben a hírben.² Pedig Bem már egy esztendeje valósággal meghalt; s ellenfelének, a Segesvárnál elesett Scariatin orosz tábornoknak síremléke alapját az osztrák császár a csata negyedik évfordulóján, 1852 július 31-én tétette le.³

Az oroszok 1849-ért már nemcsak pénzben számoltak le Ausztriával. 1850-ben Ausztria készpénzben vagy sóban 414,062, 1851-ben pedig 2.321,314 forintot fizetett ki az orosz császári kormánynak hadiköltségek fejében.⁴ Kezdetek leszámolni vele a történetírásban is. R. U. orosz tábornoki ezredes a magyar szabadságharczról Berlinben már 1852-ben kétkötetes munkát írt, a melyben erősen megtámadta Haynau hadvezetését.⁵ Beszélték azt is,⁶ hogy Miklós czár egy muzeumban, (alkalmasint a moszkvai Oruzsenája Palatában, vagyis a czári kincstárban) elhelyezett hatvannégy honvéddzászlót, mások szerint azonban a Lazienszky-parkban Szobieszky szobrát nézegetve, megjegyezte, hogy a történelemből két bolondot ismer: az egyik Szobieszky, a másik ő maga; mert ők ketten követték el azt a bolondságot, hogy Ausztriát megmentették. Azonban a két állam közt levő szívélyes viszonyról a magyarok is meggyőződhetnek. Sándor orosz trónörökös nagyherczeg 1852 szept. 19-én Pestre érkezett, hogy a palotai táborban összevont osztrák sereg gyakorlatait megszemlélje, a mi másnap

¹ *Pesti Napló*, 1851., 499. sz.

² U. o. 1852., 558. sz.

³ U. o. 723. sz.

⁴ U. o. 711. sz.

⁵ U. o. 1851., 275. sz.

⁶ Kossuth *Iratai*, IV. 359. l.

és harmadnap meg is történt; 22-én pedig a württembergi koronaherceggel együtt a palotai táborból átment Vácra, hogy megtekintse az oroszok és magyarok közt 1849-ben folyt csata helyét s egy ott elesett orosz törzslovas kapitánynak síremlékét; 28-án már Bécsben volt, hol sorra látogatta a katonai intézeteket.¹ Talán ezzel a látogatással kapcsolatos a varsói hercegnek, Paszkjevicsnek az a tette, hogy gróf Szirmay Istvánnak a forradalomban szenvedett káraiért 2500 császári aranyat ajánlott fel; a gróf azonban ezt azzal a nyilatkozattal utasította vissza, hogy «veszteségét ura, császára kárpótolta». Kapott is a császártól negyvenezer pengő forintot.² Ellenben a varsói haditörvényszék 1853 elején Szaniavszky Konstantint és Grodzinszky Szaniszlót az 1849. évi magyar forradalomban való részvétele miatt négy esztendei szibériai bányamunkára és jószágvesztésre ítélte el.³

A czár a magyarországi délszlávokról ismételten megemlékezett ajándékok küldésével. Így pl. a zágrábi délszláv történelmi társulatnak értékes történelmi munkákat, a karlóczai egyházmegye templomai számára pedig sok egyházi könyvet és templomi felszerelést küldött.⁴

Mikor azután 1853 júniusában Ausztria Oroszországnak megfizette azon összeg utolsó részletét is, a melylyel az 1849. évi magyarországi expedíció fejében tartozott, úgy látszott, lezárultak az 1849. évi orosz interventio actái. Ausztria Oroszországgal szemben visszanyerte szabad mozgását. Erre valóban szüksége volt, mert Napoleon bukása óta Európa legnagyobb hatalmi kérdése várt megoldásra.

II. Az oroszok kivonulása Moldvából és Oláhországból.■

1853 elején mindenki bizonyosnak tartotta, hogy a csekély montenegrói fölkelés orosz-török, sőt európai háborúra ad alkalmat. Danilo montenegrói vladika a maga egyházi méltóságát egyik rokonának engedvén át, a czár beleegyezésével

¹ *Pesti Napló*, 1852., 760., 761., 765., 769. sz.

² *Pesti Napló*, 821. sz.

³ U. o. 1853., 904. sz.

⁴ U. o. 944. és 1854., 1148. sz.

1852 márczius 21-én «egész» Montenegró fejedelmének nyilvánította magát s Törökországtól függetlenül akart uralkodni. A szultán hadai Omer basa (a horvát születésű Latas Mihály) vezetése alatt erősen szorongatták, de Ausztria, melynek délszlávjai a fölkeléssel rokonszenveztek, Dalmáciában és Horvátországban csapatokat vont össze. Magyarországon jó hatást keltett, hogy 1853 februárius 8-án Bécsben Ferencz József császár magyar buzdító beszédet intézett a dalmát határra küldött 19-es (Schwarzenberg)-bakákhoz, kik lelkesedésökben kiléptek a sorból s úgy fogadkoztak, hogy életüket, vérüket neki szentelik.¹ Ugyanakkor a császár Konstantinápolyban gróf Leiningen altábornagy útján tárgyalásokat kezdett s a czár bosszúságára el is érte, hogy a szultán Danilót Montenegró hűbéres fejedelmének ösmerte el. Mindamellett Miklós czár azt remélte, hogy Törökország tervbe vett fölosztásában Ausztria is segíteni fogja. 1853 elején Sir George Hamilton Seymour pétervári angol követtel tárgyalva, figyelmeztette Seymourt, hogy a mikor Oroszországról beszél, Ausztriát is odaérti. «A konstantinápolyi beteg embernek egyszer mégis csak meg kell halnia». Nem követelte Oroszország számára Konstantinápolyt, mely nem lehet valamely elsőrangú hatalomé s nem lehet egy újabb bizánczi birodalom fővárosa; de Törökország sem állhat kisebb köztársaságokból; a dunai fejedelemségeknek, Szerbiának és Bulgáriának orosz védelem alatt önálló államokká kell átalakulniok.²

A *Pesti Napló* már 1853 április 13-án kifejtette, hogy a Balkán-félszigeten Magyarországnak is történelmi jogai vannak; s bár a történelmi jogokat az osztrák kormány Magyarországtól magától is elvette, ezek emlegetését most szívesen hallotta, mert velök saját imperialistikus politikáját erősíthette. Felfogásának kedvezett a londoni Exeterhallban 1853 június 9-én tartott meeting is. A szónokok szerint a Duna Magyarország anyagi kifejlődésének s Ausztria európai életerének egyik fő ütere lévén, a birodalmi kormány nem nézheti egykedvűen, mint fészkei meg magát Oroszország az aldunai tartományok-

¹ *Pesti Napló*, 1853., 887. sz.

² Jäger: *Versuch einer Darstellung neuester Geschichte*. II. 185—6. l.

ban; a Duna sztratégikus vonalán Magyarország déli részeit különben is közvetlen veszedelem és foglalás fenyegeti.¹ Ugyanakkor Konstantinápolyban azt beszélték, hogy ha a háború kitör, a porta Angliából, Sardiniából, Ázsiából odahíja a magyar menekülteket, hogy rendelkezésére és segítségére legyenek. Ausztria azonban mégsem engedhetné meg, hogy határai közelében annyi emigráns legyen; ha tehát Resid basa, ki 1848—49-ben is «kaczérkodott a forradalom embereivel», ezt mégis megtenné, lapjaiban azt jósolgatta, hogy Törökország európai fennállása abban az esetben csakugyan végéhez közelednék.² A porta valóban kijelentette, hogy a lengyel és magyar menekülteket belebezni fogja, még azokat is, a kik áttértek az iszlám vallásra.³

Ösmeretes az a nyers és kihívó modor, a melyben Mensikoff herczeg Oroszországnak a Szentföld védelmére s egyebekre vonatkozó kívánságait a török kormány elé terjesztette. Azonban ultimatumá és ultimatisimuma kárba veszett, mire május 21-én a követség egész személyzetével odahagyta Konstantinápolyt. Tíz nap múlva a czár újból felszólította a szultánt, hogy teljesítse Mensikoff kívánságait; Ausztriát pedig, mint fegyveres barátját, hogy a dunai fejedelemségeket szállja meg és — ha a porta úgy sem engedné — Szerbiát, Boszniát és Hercegovinát foglalja el. Az elsőt már azért is kívánta, mert román és magyar emigránsok (de nem Kossuth környezetében) két esztendő óta élénken érdeklődtek Balcescu terve iránt, mely szerint Magyarország, Bessarabia, Moldva, Oláhország és Szerbia dunai szövetséges államokká (dunai conföderatióvá) alakulnának három (magyar, román, délszláv) nemzetiségi és közigazgatási területtel, közös parlamenttel és közös (had-, pénz-, kereskedelem- és közlekedésügyi) kormánnyal. Az 1852-ben Mazzini elnöklete alatt tervezett európai forradalmi bizottság napirenden tartotta ezt a tervet, a mely a Balkán-félszigetet örökre fölszabadította volna Ausztria és Oroszország befolyása alól. Kossuth ebben az alakban ellenezte s Magyarország függetlenségét nem akarta feláldozni; de gyanítani

¹ *Pesti Napló*, 1853., 928. és 980. sz.

² U. o. 981. l.

³ *Jäger*, II. 187. l.

lehetett, hogy ha a szultán csakugyan Klapka György volt magyar tábornokot nevezi ki a dunai sereg fővezérévé, a magyar bujdosók vagy ezen terv, vagy hazájuk függetlensége érdekében, vagy hogy az orosz beavatkozásért bosszút álljanak. élénken harezolnak jótévők, a törökök érdekében. Ausztria Törökország előtt tiltakozott a magyar bujdosók felhasználása ellen, de Gyulay Ferencz gróf tábornoszernagy útján mérsékletre intette a czárt is, a kit Nagybritannia határozottan figyelmeztetett, hogy a dunai fejedelemségek orosz megszállása esetében a francziákkal együtt a szultán egyszerű kívánatára Konstantinápoly védelmére küldi hajóhadát. Mindamellett Miklós czár június 26-án tudatta népével, hogy megkezdte a szent háborút.

Július 2-án Goresakoff Mihály Lüders és Dannenberg tábornokot 80,000 főnyi két hadtestével a Pruthon át Moldvába küldte, a melynek fejedelme az oláh fejedelemmel együtt Ausztriába menekült. Ausztria sem nézhette nyugodtan a határain meginduló küzdelmet, érdekeivel pedig teljesen ellenkezőnek tartotta, hogy Oroszország mellé álljon, bár ezt a czár az 1849. évi beavatkozás természetes viszonzásának tartotta volna. Nagybritannia, Franciaország, Poroszország és Ausztria külügyministerei, államaik magatartásának megbeszélése végett, július 24-én Bécsben értekezletet tartottak s augusztus 2-án kiegyezésre intő jegyzéket intéztek a konstantinápolyi és szentpétervári udvarokhoz. Amaz erős kritikával, emez ultimatumának fenntartásával fogadta a jegyzéket, a mely tehát célját nem érte el s különben is későn érkezett, mert az orosz hadak már a Dunánál állottak, a nélkül, hogy a porta gátolta volna előnyomulásukat. A czár még most is mindent elkövetett az osztrák császár és a porosz király megnyerésére; amazzal szeptember végén a nagy hadgyakorlatok alkalmával Olmützben, emezzel pedig Berlinben találkozott is, de a legudvariasabb fogadtatáson kívül egyebet nem ért el; áprilisban kijelentett senlegességükből nem léptek ki. Szeptember 28-án három orosz tábornok is jelen volt, mikor leleplezték Segesvárt az elesett Scariatín síremlékét, a melyet az erdélyi cs. kir. hadtest az egyesült hadak közös harezája s diadala és Ausztria s Oroszország felséges uralkodóinak barátságos szövetekezése hálás elismerése emlékéül állított. Hogy a szövetségnek valóban

csak emléke, kitűnt, mikor október 4-én a szultán háborúval fenyegetőzött, ha az oroszok ki nem vonulnak a dunai fejedelemségekből. Október 23-án parancsára Omer basa megkezdte az ellenségeskedést az Al-Dunánál s az orosz hadizenet negyednapján (nov. 4.) már meg is verte az oroszokat Olteniczánál, amire a hatalmaknak színt kellett vallaniok. November elsején a francziák, majd az angolok is az oroszok ellen nyilatkoztak, azonban december 5-én Ausztriával és Poroszországgal együtt a bécsi conferentiából még egyszer intették az oroszokat a dunai fejedelemségek (Moldva- és Oláhország) kiűritésére; figyelmeztették, hogy Törökországnak az európai egyensúly érdekében fenn kell maradnia s ez a háború területi változásokat nem okozhat; de a törököket is felszólították, hogy keresztyén alattvalóikat helyezték az európai hatalmak együttes védelme alá. A czár Ausztriát és Poroszországot maga iránt még ezek után is jóakarátú semlegességre akarta kötelezni, pedig viszonzásul csak annyit ígért meg, hogy — ha rá kerül a sor — Törökország ügyeit az ő tudtunkkal fogja rendezni. Kegyeket osztogatott, holott ha Moldva, Oláhország, Bulgária, Szerbia, Bosznia, Hercegovina sem Törökország tartományai, sem függetlenek nem lehetnek, történelmi jogon, mint Magyarország egykori hűbéres tartományai, csak a Habsburgokhoz kerülhettek volna. Mind a két állam visszautasította az orosz ajánlatot. Az angolok és francziák pedig, kikkel sinopei tengeri győzedelme (1853. nov. 30.) óta a czár kevesebbet törődött, követeket februárius 21-én visszahítták. 27-én ultimatumban követelték Oroszországtól, hogy a dunai fejedelemségeket április 30-ig ürítse ki; mivel pedig követelésöket a czár feleletre sem méltatta, márczius 12-én Törökországgal szövetkeztek s Victória királyné márczius 27-én, III. Napoleon pedig másnap megizenték a háborút. Froude angol történetíró szerint ezt a háborút az a felháborodás tette elkerülhetetlenné, a melyet Európa szabadelvű államaiban Oroszországnak Magyarország ügyeibe való beavatkozása kellett; a háborút, a melyet bevallottan Törökország védelmére viseltek, voltaképen az európai szabadságért vívták.

Paszjkjevics, ki Magyarországot ötödfél esztendeje a Habsburgok számára megmentette, a czár lába elé fektette, a háborús párttal egyetemben egyenesen Bécs elfoglalását sürgette, mert

hiszen «Bécsen át vezet az út Konstantinápolyba». Vörösmartyval Magyarországon is sokan hitték, hogy a szabadságot az adja vissza, a ki elvette: «Lesz még egyszer ünnep a világon». Eljön a Noé bárkája, mely egy új világot zár magába; mert «háború van most a nagy világban: Isten sírja reszket a szent honban». A vak csillag, ez a nyomorult föld, mely saját keserű levében forog, bűntől, szennytől, ábrándok dühétől megtisztul a vihar hevében.

A szultánt csak az Ausztria iránt való tekintet tartotta vissza, hogy dunai hadainak fővezérévé Klapkát nevezze ki; Klapkát pedig az a remény tartotta vissza az ázsiai török hadak fővezérletének átvételétől, hogy talán Európában is harcolhat az oroszok ellen. Ebben a hitben számos magyar emigráns felajánlotta szolgálatát a török kormánynak s arra gondoltak, hogy az oroszok ellen a dunai fejedelemségekben meginduló küzdelem a szomszéd Magyarország ügyein is lendíthet valamit. Ezeknek elrettentésére a hadbírótság elítélte és 1854 márczius 10-én Marosvásárhelyen, április 19-én pedig Sepsiszentgyörgyön kivégeztette a Makk ezredes neve alatt ösmeretes «összeesküvés» főbb tagjait (Törököt, Horváthot, Gálffit stb.). A magyar emigránsokat mégsem az ijesztgetés, hanem a háború színtérének hazájuktól való eltávolodása tartotta vissza a török hadseregbe való belépéstől, s hogy Törökország a semleges Ausztriát az ő befogadásukkal nem akarta maga ellen izgatni. Inkább mint vállalkozók és hadseregszállítók szolgáltak a töröknek az orosz ellen.¹ Néhányan mint a török hadsereg régiebb tagjai vettek részt a háborúban; így Kmety György Izmail basa néven mint egy kisázsiai hadosztály parancsnoka, Guyon Richárd Kurshid basa néven mint az anatóliai tábornok főnöke harcolt az oroszok ellen. Az oroszok mellett az emigránsok közül

¹ Veress Sándor: *A magyar emigráció Keleten* című munkájában (Budapest, 1873. Két kötet) nagyon élénken írja le Krimben (hova 1854 okt. 14. hajón indult el) 1856-ig fenntartott vendéglője életét s a szabasztopoli ostrom egyes részleteit. A háború előzményeiről s első esztendőjéről Fényes Elek már 1854-ben két kötetben tájékoztatta a magyar közönséget. (*Az orosz-török háború történeti jegyzetekkel, okiratokkal s szereplő jelesb férfiak, vezérek életrajzával, földabroszokkal és ütközeti térképekkel felvilágosítva.*) — A háború történetére nézve ma is fő munka Rousset: *Histoire de la guerre de Crimée*. Paris, 1877.

csupán Gál Sándor volt honvédezredes akart hangulatot kelteni. Terve szerint az emigratio tagjai Görögországban gyülekeznének, hol orosz pénzen fegyvert, ruházatot, költséget kapván, Erdélybe betörnének s azt fölkelésre ösztönöznék. Az emigratio főbbjei ugyan visszautasították javaslatát, de ő a felkelés szervezésére Kossuth-dollárok és Mazzini-sorsjegyek kíséretében Piringer-Patakit mégis beküldte Erdélybe, a melynek határán azonban küldöttét az osztrákok 1854 április elején elfogták s a hadbíróóság ítélete alapján egy hét múlva Brassó közelében felakasztották, mire Gál Sándor abbahagyta kísérletét.

A belső elégtelenség mindenestre egyik oka volt, hogy Ausztria nem határozott olyan könnyen, mint azt az angolok és a francziák szerették volna. Sőt III. Napoleon a bécsi udvarral — hír szerint — bizalmasan tudatta, hogy ha Ausztria haladéktalanul háborút indítana Oroszország ellen, a nyugati hatalmak biztosítanak számára a dunai fejedelemségeket, a melyeknek fejedelme egy osztrák főherceg lenne. Ausztria azonban ezt az ajánlatot azzal az egyszerű megjegyzéssel utasította vissza, hogy nem férne össze a Habsburg-ház méltóságával, ha egy osztrák főherceg Törökország hűbérese lenne.¹ Egy évtizedek múlva író francia historikus, A. Mallét szerint² az osztrákok mégis az egész idő alatt kétszínű politikát követtek, mint a tehetetlenek, kiknél a gyöngeség tudata sem gátolja a vágyakat s bár semmit sem mernek kockáztatni, mindent akarnának nyerni. Szerették volna, hogy az oroszok kiűrtsék a dunai fejedelemségeket, mert azokat akkor ellenállás nélkül foglalhatnák el. De — szerinte — csak középserű, nem számos, nagyon szétszórt, bajosan összevonható erőkkal rendelkeztek; olyan részletek, a melyeket Ausztria az angol és a francia diplomaták előtt gondosan rejtegetett. Nem is akart másképen vállalkozni, mint Poroszország biztos segítségével.

Kemény ítéletét Ausztriának főképen a bécsi conferentián való magatartására alapította. Április 9-én a bécsi conferentia kimondta, hogy Törökország területi épségét fenn kell tartani. Az ottani keresztyének helyzetét csak a szultán fölségjogainak tiszteletben tartásával lehet rendezni s biztosítékokat kell

¹ *Pesti Napló*, 1856., 1843. sz.

² *La question d'Orient.* (Lavisse-Rimbaud : *Hist. générale*, XI. 219—220.)

keresni, hogy Törökország az európai egyensúly kérdésében az eddigénél jobban számításba vétezzék. Április 20-án Ausztria és Poroszország egymás területét kölcsönösen biztosították minden támadás ellen.¹ Egy pótcikkelyben kimondták, hogy a dunai fejedelemségeknek orosz hadak által való megszállása a német érdekekbe ütközik, Ausztria tehát, Poroszország nyomatékos támogatása mellett, szólítsa fel Oroszországot a fejedelemségek elhagyására; ha pedig ezeket, mint a katonai hatóságok némely intézkedéséből következtetni lehet, bekebelezni törekednek, vagy hadai a Balkánra benyomulhának, a két hatalom ezt háborús oknak tekintené. Május 25-én az osztrák kormány 95,000 ujoncz kiállítását rendelte el, a mely számból 21,000 esett Magyarországra. Fölszerelését, begyakorlását siettettek, mert az oroszok már a Duna vonalát szorongatták. Mivel Gyurgyevónál és Kalafatnál az oroszok vereségeket szenvedtek, a czár az eddigi fővezér, Gorcsakoff herczeg helyébe Magyarország legyőzőjét, Paszkjevics herczeget küldte ki, a ki Szilisztria ostromával kezdte meg működését, de a porosz iskolában járt török katonatisztek vezetése alatt az őrség a porosz mérnökök tervei szerint megerősített várat megoltalmazta. A június 9-i rohamban Paszkjevics maga is megsebesülvén, lemondott a parancsnokságról, melyet ismét Gorcsakoff vett át, ki június 21-én az ostromot, 12,000 orosz elvesztése után, abbahagyta.

Ezalatt Ausztria már június 3-án elküldte a fejedelemségekre vonatkozó kívánságokat szentpétervári követéhez, gróf Esterházy Bálinthoz, nemsokára pedig, június 14-én, egyességet kötött a portával,² mely szerint a dunai fejedelemségeket a háború végeig együtt szállják meg. Nesselrode orosz külügyminister tehát kénytelen volt figyelmeztetni a czárt, hogy az osztrák háború elkerülése végett ki kell ürítenie a fejedelemségeket s június 29-én ki is jelentette készségét, hogy a kiürítés időpontjára nézve tárgyalásokba bocsátkozzék.³ Ferencz József császár azonban a halogatással nem akart időt veszteni. Már június 21-én Hesz tábornagyról bízta a Magyarország ke-

¹ A véd- és dacszövetség oklevele a *Pesti Napló*-ban, 1854., 162. sz.

² Az egyezésről a szó szerint a *Pesti Napló*-ban, 1854., 151. és 161. sz.

³ Az orosz jegyzék a *Pesti Napló*-ban, 1854., 1310. sz.

leti határán felállított 3. és 4. hadsereg főparancsnokságát s június 26-án 350—500 millió forint erejéig önkéntes kölcsönt írt ki, a mely iránt Magyarorszáiban némi érdeklődés mutatkozott, mert az oroszok megbosszulásának eszközét látták benne. A primás egymaga egy millió forintot jegyzett s a császár utóbb (okt. 2.) meglegedését és köszönetét nyilvánította alattvalóinak áldozatkészségükért.¹

Időközben aggasztó hírek érkeztek, hogy az oroszok a dunai fejedelemségek felől Erdély elfoglalására törekednek. 1854 június végén egy orosz őrnagy a bakói iszpravnikkal s egy bojárral az Ojtozi-szoros tájékán terepfölvételeket tett, az arrafelé várt 500 kozák azonban nem szállta meg a Kárpátokat.² Rebesgették, hogy nemcsak Moldvában vannak össze orosz hadakat, hanem Erdély felé fordított homlokszattal, Északi-Oláhsországban is, hol Foksány, Vurvur és Capri közt ékalakban akarják feltartani az osztrákok beavatkozását. Erdély keleti határán Gyimesnél egy orosz törzskari ezredest s két tisztet, sőt egy tábornokot is láttak kémszemlén s azt állították, hogy a tisztek föl is vették a Moinest és Conucest közt való vidéket; ott és Roman közt június 20-án már 30—35,000 orosz táborozott. Liprandi orosz tábornok 15,000 főnyi hadteste a felsőtömösi szorostól hat óra járásnyira levő Ploiestiba június 26-án délután már be is vonult s onnan és Campina felől hadait Erdély felé fordított arezállal állította fel; 27-én este pedig hat kozák egészen Predeálig portyázott. A brassaiak csakhamar megnyugodtak, hogy a Tömösi-szoros nincs veszedelemben, mert Predeál egyik oldalán osztrák katonák, a másikon oláh paraszt határőrök vigyáznak. Azt azonban mindenütt beszélték, hogy az oroszok sok hidat leromboltak, völgyeket elsáncoltak, a gyimesi határra (június 26-án) orosz gyalogosok és katonák érkeztek, Tirgu, Osora és Piatra közt az erdélyi határon ágyúütegeket állítottak fel, stb.³

Július 2-án Brassó és a dunai fejedelemségek közt a postaforgalom, a levelek szállítása megszűnt. Aznap reggel Brassóból Bukarest felé elindult ugyan a postakocsi, Bukaresttől három

¹ *Pesti Napló*, 1854., 154., 228. sz.

² U. o. 1292. sz.

³ U. o. 1293., 1295., 1298., 1301. sz.

állomásnyira azonban, Filippesztinél éjjel 11-kor orosz huszárok feltartóztatták. A másnapi postakocsi szállítmányát Kalinestynél kobozták el s a leveleket Liprandi orosz tábornokhoz Ploiestibe vitték, de azután tovább küldötték. A Brassó és Bukarest közt közlekedő Körner-féle gyorskocsit útközben gyakran megállították s az utasoktól az osztrák csapatok felállítására ereje felől kérdezősködtek. Utóbb a postaközlekedés megakasztását egyszerűen félreértésnek s néhány alsóbb hivatalnok túlságos buzgalmának tudták be. Az utakat is «csak azért» tették az oroszok járhatatlanokká, mert «álhír» szerint a «németek» az erdélyi határokon a hidakat és utakat nagyban javították. Pedig az osztrák kereskedelmi minister csak július vége felé rendelte el az ojtozi út jókarba helyezését.¹ Mialatt Goresakoff herceg Bécsben utolsó erőfeszítéseit tette a jó egyetértés helyreállítására, az oroszok Groszestínál és Palinkánál, tehát az Ojtozi- és Gyimesi-szorosok felé az utakat teljesen eltorlaszolták. Csík-Gyimesnél az úton keresztül 8 m. magas töltést vontak, La Crucea és Kimpolung közt az Ördög-hídját fölszedték s Predeálon július 9-én az osztrák őrháztól puskalövésnyi távolságban egy tiszt vezetése alatt kozák őrséget állítottak fel s így a Brassó felé való közlekedést csakugyan megakasztották. A Román és Bakó közt álló orosz katonák is egyre faggatták az utasokat, hogy mennyi idő alatt lehet eljutni Románba az erdélyi határokról. Rendkívül kifárasztotta őket az erdélyi és bukovinai határokon hetek óta folytatott éjjeli őrszolgálat. A tisztek megégették, meggyalázták Ferencz József arcképét.² Talán Miklós czár példáját követték, ki az ifjú császár mellszobrát, mely idáig dolgozószobájának egyik legkedvesebb díszje volt, az osztrák hadak bevonulásának hírére haragjában összetörte. De mindenesetre a czár példáján indultak azok a mecklenburgi vagy brandenburgi junkerek, a kik a császár arcképét rendre összetörték, mivel «hazáját Olmützben orosz iga alá küldte».³

Azonban az angol kormány egyik lapja, az *Economist*, már ekkor megírta, hogy Észak és Kelet közé ék gyanánt a

¹ *Pesti Napló*, 1854., 1302., 1304., 1307., 1312. és 1314. sz.

² U. o. 1311. sz.

³ Jäger, id. h. II. 195. l.

végzet főképp Ausztriát, a hű Magyarországgal és Szent István koronájának egyéb részeivel összeolvasztott erős Ausztriát jelölte ki. Ennek jelenségei mutatkoztak is. Július 3-án hír szerint maga Hesz tábornagy, voltaképen azonban Kalik alezredes és kísérete az Árpád-gőzösön július 3-án Zimonyba érkezett s onnan Ruszcsuk felé folytatta útját, hogy az oláhországi hadak fővezéréivel tartandó haditanácsban részt vegyen; azonban Szisztovnál (Svistov) vissza kellett fordulnia s Nikápoly közelében, Flamandánál a kozákok már lőtték is reá, úgy hogy július 6-án csak hajosan térhetett vissza Turnu-Severinbe. Hesz tábornagy, mint Albrecht főherceg kísérője, csak másnap, 7-én ment a csapatok megtekintésére Erdélybe, onnan Galicziába utazott s augusztus 1-én Bécsbe tért vissza. Híre járt, hogy a császár, ki július 28-án Bachhoz intézett kéziratában megköszönte népének az ujczok kiállítása ügyében tanúsított buzgóságát, személyesen is megtekinti a veszélyeztetett pontokat. Július végén különben az oroszok már megkezdték kivonulásukat a dunai fejedelemségből. Augusztus 8-án Halim basa török sereg élén vonult be Bukarestbe s azonnal intézkedett, hogy Brassóval a közlekedést helyreállítsa.

Pár nappal a törökök bevonulása után (augusztus 14-én) Hesz tábornagy a hadsereghez utazott s odament Albrecht főherceg kormányzó is. Nevében tehát augusztus 18-án, a császár születésnapján, helyettese, gróf Leiningen-Westerburg altábornagy mondott a budai várpalotában áldomást a fiatal uralkodóra, «ki népei jogáért, népei javáért dicsőszóval kettős sasa ércszárnyait komolyan, fenyegetőleg kifizitteti». Hozzátette, hogy «századok óta közhazánk dicsteljes történelme nem mutathat fel egyetlen perczet sem, a melyben Ausztria oly nagy, oly dicső lett volna, mint most».¹ Másnap, 19-én, Esterházy gróf közölte Nesselrode-dal Franciaország és Nagybritannia július 22-i együttes jegyzékét, a melyet augusztus 9-én Ausztria is elfogadott,² mire az osztrák csapatok augusztus 20-án. Szent István napján, megkezdték bevonulásukat Oláhországba. Macchio altábornagy hadosztálya két dandárral

¹ *Pesti Napló*, 191. sz.

² Teljes szövege u. o. 1342. sz.

Nagyszében, Burlo és Schwarzl vezérőrnagyok pedig egy dandárral Brassó felől nyomultak be; a megszálló III. és IV. hadtest parancsnokává I. Ferencz József gr. Coronini altábornagyot, a fejedelemség polgári biztosául pedig Bach Eduárdot nevezte ki. Macchio altábornagynak Krajova, Alleman altábornagynak Bukarest és Paar altábornagynak három dandárral Jassy megszállása jutott feladatul.

Brassai iparosok és kereskedők diadalkaput állítottak a határon az Oláhországba induló Burlónak, a keresk. és iparkamara alelnöke beszéddel, a nép háromszoros éljennel, zenével és taraczklovéssel búcsúzott el tőle. A diadalkapun túl az egy ütegből és két ezredből álló oláh határőrség fegyveresen tisztelgett s azután megvendégelték az osztrák katonákat. A metropolita utasította a g.-kel. papokat, világosítsák föl a népet az osztrák beavatkozás czéljáról. Az orosz csapatok sietve visszavonultak, a törökök azonban, élükön Omer basával, Bukarestben 22-én ünnepélyesen birtokukba vették Oláhországot. A bukaresti kormánytanács mindamellett már másnap elhatározta, hogy a lakosság hálájának kifejezése végett küldöttséget indít Coroninihez és augusztus 24-én ez a küldöttség el is ment Nagyszébenbe, honnan 28-án tért haza. Ausztriára nézve csakis az jelentett volna casus bellit, ha az oroszok nem hagyják el Moldvát. A Hesz és Omer basa közt kötött katonai egyezség értelmében Ausztria Kis- és Nagy-Oláhországban csupán 18 nagyobb helyet lát el őrséggel, ellenben a Duna vonalának megszállását Kalafattól Galaczig egészen a törökökre bízta. Egységes eljárásban annál szükségesebb volt megállapodni, mert szeptember 3-án már az osztrák külügyministerium is tudatta a szövetségesekkel, hogy az oroszok visszautasították a biztosítékok iránt tett követeléseket; azt pedig mindenki tudta, hogy az oroszok épen nem sietnek a fejedelemségek megigért kiürítésével. Maga Dervis basa, a szultán oláhországi biztos, az oláh néphez augusztus 29-én közzétett kiáltványában kifejezte azt a reményét, hogy ez a kiürítés mielőbb megtörténik s tudatta, hogy a két fejedelemséget ideiglenesen osztrák csapatok szállják meg.

BRASSAI A MŰVÉSZI HATÁS OKAIRÓL.

Brassai Sámuel a magyar tudományosság történetének érdekes és nagyérdemű alakjai közé tartozik. Hosszú pályafutása (1800—1897) majdnem az egész óriás jelentőségű XIX. század kereteit betölti. Mikor bölceje ringott, még Napoleon, a consul állott a világesemények központjában, késő agykorában pedig megérte a mi ragyogó évezredes ünnepünket. Élete zajtalan tudósélet: bűvarkodott, tanult és tanított. A mint természetére és tüneményes életkorára nézve kiemelkedett a körülötte élők közül, ép úgy kivételes helyet foglalt el ismereteinek gazdagsága és tudományos képzettségének sokoldalúsága tekintetében is. Polyhistor volt és maradt a szónak jó értelmében a tudományok óriási fejlődésének és differenciálódásának idejében is. Tudása élő és ezért gyümölcsöző volt, nem eltanult, holt anyag. Logikailag fényesen iskolázott éles elméje maga igyekezett a problémák mélyére hatolni, erős kritikával rostálta meg a véleményeket és haladásában kerülve az országutakat, új ösvényeken szeretett haladni. Többször evezett az árral szemben, mint a hullámsodrás irányában. Erős meggyőződése, a tudományról való komoly felfogása s éles látása, melylyel mások gondolatfűzésének gyengéit, tárgyi vagy módszerbeli hibáit gyorsan megismerte, kiméletlen harczossá tették őt. Polemikus irodalmunk félelmetes bajvivői közt foglalt helyet s nem egy heves vita emléke fűződik nevéhez. De egyéb tudományos irataiban is megszólal a vitázó hang s talán ezek a helyek mutatják legjobban szellemének fényét, ötleteinek gazdagságát, dialectikájának erejét, sajátos előadásmódját és egyéni stílusát. Művének olvasása soha nincs a tárgyalt kérdés érdemét illető komoly tanulságok nélkül. Még ha itt-ott érvelését és eredményeit kételkedve fogadjuk is, tiszteletet parancsol az

író komolyságának, nagy tudományának és mélyen járó elméjének látása, míg eredeti észjárása, új szempontjai, a régi kérdések újszerű beállítása s megvilágítása termékenyítően hatnak olvasójára. Nagy munkák, testes kötetek nem maradtak utána, csak beható cikkek és tanulmányok, de ezekben sok az értékes gondolat, mely a tudományok történetét vizsgálónak teljes figyelmére méltó.

Az æsthetika is azok közé a tárgyak közé tartozik, melyeken új és érdekes szempontok kitűzése jelzi munkálkodása nyomát. Aesthetikai nézeteinek ismeretéhez szépirodalmi bírálatai is sok fontos adalékot nyújtanak, de főműve a szépművek által okozott gyönyör okairól szóló értekezése maradt,¹ melyvel először lépve fel az irodalomban, egész æsthetikai felfogásának biztos elméleti alapot vetett.

¹ *A gyönyörűségről, melyet a Szép-művek szemlélése vagy hallása okoz bennünk.* Nemzeti Társalkodó. Kolozsvár 1832. I. 11. szám 161—170; 12. szám 177—184. — Folytatása: *A szépművek által okozott gyönyörrel.* u. o. II. 4. szám 49—63; 5. szám 65—80. Aláírás: W. (= Welmer. Atyja Brassai W. Sámuelnek írta magát.) — Az értekezés helyesírási és stílusbeli változtatásokkal, az első bekezdés nélkül, de nagyszámú jegyzetekkel kibővítve és utóirattal ellátva újból megjelent 27 esztendő múlva a Szelestey László, majd Székely József szerkesztésében kiadott *Szépirodalmi Közlöny* II. évfolyamában, Pesten 1859-ben (5., 6., 10., 12., 14. szám; a 65—72., 80. 145—150. 177—182., 209—216. lapokon.). *A szépművészetek* (hátrább: *Szépművek*) *általános elve* címmel s Brassai aláírással. — A művecske harmadszor németül látott napvilágot Meltzl Hugó fordításában Samuel Brassai: *Von dem Vergnügen, welches durch Anschauen und Anhören schöner Gegenstände in uns erregt wird* cím alatt a Brassai és Meltzl szerkesztésében megjelent *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (Zeitschrift für vergleichende Litteratur) 1877. és 1878. évfolyamaiban és különnyomatban is. — Ez a fordítás az értekezés első fogalmazását veszi alapul. Brassai saját nyilatkozata szerint (Nachwort) tudta ugyan, hogy műve egy pesti lapban másodszor is megjelent, de a lap címét elfelejtette. — Az értekezés német címébe hiba csúszott be. Brassai nem a szép dolgok vagy tárgyak (schöne Gegenstände) hatásáról elmélkedik, hanem kizárólag csak a szépművekről. — Az írónkról szóló irodalomból fölemlíttjük Concha Győző akadémiai emlékbeszédét: *Brassai Sámuel emlékezete.* (Megjelent az *Olcsó könyvtárban* is. Budapesten 1904.) — Aesthetikájával foglalkoznak: Gál Kelemen a *Keresztény magvető* XXXIII. kötetében (1898.), hol Br.-ról, mint philosophusról beszélve, az I. részben æsthetikai munkásságát ismerteti és Kozma Ferenc akadémiai felolvasásában: *Brassai*

A művecske tárgyalási módja tekintetében már kiinduláspontján elüt az akkori irodalom termékeitől. A szép meghatározását mellőzi. Állítása szerint ezt a fogalmat még eddig nem határozta, de nem is határozhatta meg senki, mert a szónak sincs megállapodott használata. Olyan sokértelmű és összetett kitétel, hogy ha tág értelemben vesszük, még Pythagoras elméletét is alája rendelhetjük, szűk értelemben, az idegen leplekből kivetkőztetve pedig olyan «hitvány test», olyan «lelbbenő árnyék»¹ marad vissza, mely nem bírja meg az æsthetika rendszerét. Mit tegyünk tehát? Addig várjunk a tudomány fölépítésével, míg a szép fogalmát valamikor sikerül tisztázni? Ennek nincs értelme. Newton és Laplace sem vártak törvényeik felállításával a tér s az idő metaphysikai meghatározásáig, Napoleon sem várakozott codexe megszerkesztésével az ideológusok transcendentális feszegetéseiből előálló eredményekre. Így az æsthetikus is egyelőre mellőzi a szép meghatározását s megy a maga útján tovább.

Ezek a szavak határozottsággal mutatnak rá a deductiv eljárásnak kilátástalan voltára s egyelőre még legyőzhetetlen akadályaira az æsthetikában, egyúttal odavilágítanak az útra is, melyen haladnunk kell, hogy a tudományos ezélt megközelíthessük. Ez az út a tények megfigyelésén s vizsgálatán vezet keresztül. Nem fogalomelemzések s előre bocsátott, kétes értékű meghatározások ingó talajára kell felépíteni a széptant, milyenen az eddigi nagy æsthetikai rendszerek többnyire nyugosznak, hanem széles tapasztalati alapot keresve, a jelenségek tanulmányozása után, ezekből elvonva kell megállapítani az általános tételeket, az elveket és törvényeket.

Írónk sok művében nagy gonddal foglalkozott a methodikai kérdésekkel, mind általánosságban, mind az egyes tudományokra való alkalmazás szempontjából is. A módszer helyes megválasztását a vizsgálat eredményessége és megbízhatósága szempont-

Sámuel mint æsthetikus és múkritikus. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XVII. kötet. Buda pest, 1900.) — Egész pályafutását rajzolja és sokoldalú munkásságának teljes képét törekszik nyujtani Fitz József: *Brassai Sámuel.* Új kiadása megjelent Buda pesten. 1912.

¹ *Szépirodalmi Közlöny.* 1859. 178. l.

jából mindenütt döntő fontosságúnak tartotta. Sok tudományos munka azért maradt merőben haszontalan, mert célra nem vezető úton és helytelen eszközökkel folyt. Az æsthetika sem mehet semmire, míg a deductio módszerét alkalmazza. A német æsthetikusok legnagyobb része «hegyire állítja a gulát» s önkényesen a priori elvet teremt magának. Így a speculatio roskadozó alapjára kerülnek. Pedig az æsthetika egyetlen helyes útja az egyes eseteken alapuló általánosítás. «Én az ætheticát rendíthetetlenül tartom inductiv tudománynak — így szól Brassai,¹ — s magam az inductio egyedül idves pályájáról leriasztani nem hagyom».

Ez a határozott meggyőződés, mely az eddigi külföldi kísérletek sikertelensége ellenére is a tapasztalást vallja az æsthetika egyetlen forrásának, a mi magyar æsthetikusunk első, fontos kijelentése, mely amál figyelemreméltóbb, mert olyan időben hangzott el, mikor itthon és határainkon túl is az empirismust általában kevésbe vették s javában virágzott a metaphysikai deductio.

De az ætheticának, ha biztos alapot akar nyerni, más tekintetben is szakítania kell eddigi eljárásával. A szép dolgok tulajdonságainak jelentőségét tapogatózva fürkésző empiria teljességgel esődöt mondott s a vizsgálódás eredménytelensége miatt sokaknál az egész inductiv eljárás is hitelét veszttette. Pedig a hiba nem a módszerben, hanem ennek helytelen irányában és nem a kellő tárgykörre való alkalmazásában rejlik. Eddig ugyanis nagyon objective a tárgyakban magukban keresték a művészet jellemző vonásait, ezentúl inkább a subiectiv oldalra, az élvező alany lelki állapotára kell figyelniük. «Mint-hogy a szépművektől okoztatott gyönyörűséget egészen csak magunkban tapasztalhatjuk, ezt a benyomást vizsgáljuk meg közelebbről, fejtsük, daraboljuk el az őt alkotó egyes érzésekre s a mely tárgy alkalmas lesz ezeket felébreszteni bennünk. ruházzuk bizvást arra a szép mű dicső nevezetét.» Így szól Brassai, ki saját álláspontjátékként jelöli meg: «Nem azon tárgyakat veszem egyenesen vizsgálatom alá, melyek a tetszést

¹ Szépir. Közl. 178. l. jegyzet.

keltik, hanem magát im a tetszést. Ennek minőségét, annak lélektanilag fölfedezhető törvényeit törekszem (folytonos tekintettel ama tárgyakra) meghatározni.»¹

A probléma így a külvilágból az emberi lélekbe helyeződött át s az æsthetika pszichologiai alapozást nyert. Ez a szintén nagy határozottsággal kimondott vélemény, mely most hangzik fel nálunk először, teszi írónkat a lélektani æsthetika úttörőjévé Magyarországon s ebben rejlik egyszersmind Brassai tanulmányának második és legértékesebb eredménye.²

Ilyen irányelvekkel szembe előtt Brassai az æsthetikai élvezet okainak magyarázatát tűzi ki a tudomány főfeladatául. A mit elméleti munkákban erre vonatkozólag talált, egyáltalában nem elégti ki. «A kritikai és æsthetikai törvényhozó test — ítélete szerint — egy oly útmutató bálvány, melynek a szélrózsa harminczkét tája felé kinyujtott karjai mind ugyanazon végezélt hazudják.» A sok határozatlanság s egymás közt ellentmondó eredmény az æsthetikusoknál könnyen még scepticismusba is sodorhatja a tanulmányozót, ki utoljára egy «közönséges törvényregulának» még a létezését is kétségbe fogja vonni. De Brassai a problémát nem tartja megoldhatatlannak, sőt abban bizakodik, hogy nyitját azon a körön belül, melyre tanulmányaiban szorítkozott, meg is találta.

Ő ugyanis a kérdést nem vizsgálta egész terjedelmében. Csupán a művészi hatás feltételének kimutatására törekedett

¹ *Szépír. Közl.* 178. l.

² Az eddigi nézetekkel szemben való állásfoglalását Brassai a heliocentrikus világelmélet tudományos megalapítójának eljárásához találja hasonlónak. Mikor ugyanis a nap sehogy sem akart körülöttünk forogni, Copernicus a földet indította útnak. — Nekünk Brassai ez utalása viszont Kantot juttatja eszünkbe, kinek egész eljárási módja bizonyos tekintetben hasonló. Ugyanis az a korábbi feltevés, hogy megismerésünknek a tárgyakhoz kell igazodnia, ismeretelméletileg nem vált be, s ezért Kant megkísérelte, hogy nem járunk-e jobban, ha a tárgyaknak a mi megismerésünkhöz való kötöttségéből, mint feltételből indulunk ki. Lám Copernicus sem boldogult — ilyenformán fejteget a német philosophus — míg azt hitte, hogy a csillagsereg a szemlélő körül forog. Megfordította tehát a dolgot: a nézőt hozta mozgásba s a csillagokat hagyta nyugodni. — Ezen az irányváltoztatáson alapszik Kantnak nagyjelentőségű tana szemléleteinknek a priori elemeiről s a tárgyaknak a mi szemlélőképességünkhöz való szükségyszerű alkalmazkodásáról.

s a természeti szépet egészen kizárta művéből. Nem tagadta, hogy a természet látása is okozhat æsthetikai gyönyörűséget, de ezt más eredetűnek és jellegűnek nyilvánította. A jelenségek két nagy csoportjában különböző s egymásra vissza nem vezethető elveket látott uralkodni. A «természeti» nemcsak más, mint a «mesterségi» szép, hanem az utóbbi az előbbitől teljességgel független is, mert a szépmesterség az előadott tárgyaknak «külön, sajátos ingert» kölcsönöz. Ezt nyomozta csak s mivel az eredmény egészen a művészet különleges feltételeihez kötöttnek tűnt fel s a természeti szépre nem bizonyult alkalmazhatónak, megelégedett a szűkebbkörű feladat megoldásával. Az æsthetika így két különálló területre szakadt, melyek közül az egyik nála teljesen homályban maradt. A kapcsolatokról a kettő közt, valamint a felsőbbrendű fogalomról, a szépről, melyben a két mellérendelt fajnak szükségképen találkoznia kell, nem találunk nála semmi felvilágosítást.

A tények vizsgálata fonálán óvatosan fölfelé haladók, kik a nagy, hirtelen általánosítások veszedelmeit kerülik, gyakran állapotodnak meg úgy, mint Brassai, feleúton s a szűkebb körre megbízhatónak látszó eredményt nem hajlandók feláldozni nagy, átfogó szempontoknak, melyekről hatalmas területekre nyílik kilátás, de a hol a szilárd talaj nagyon könnyen kisiklik talpuk alól.¹

A természeti szép mellőzését illetőleg Brassai nem áll magában. A német æsthetika ez időtájt elég hasonló törekvést mutat. A magyar írók azonban ezekkel mégsem hozhatjuk kapcsolatba. Ő nem áll Solgerék, vagy Hegel gondolatainak hatása alatt. A természeti szépség alárendelt helyzetéről, tökéletlenségéről nem beszél, csak másneműségéről s az a kicsinylő hang, mely később egy Gregussnak a természeti szépségről való nyilatkozataiból kicsendül, nála ismeretlen. Felfogása különben sem előzetes elméleti állásfoglalás eredménye, nem a kétféle szép különbözőségéről szóló tudományos fejtegetésekből szűrődik le, hanem példákon alapszik és megfigyeléseiből sarjad ki. Azt tapasztalta, hogy a mi a természetben nem szép,

¹ A *Pesti Napló*-ban (1856. 236. sz.) ő maga élesen támadja a pseudo-metaphysika és elhamarkodott általánosítás philosophusait.

a művészetben nagyon tetszhetik. Az életben a közönséges arcokat, a jelentéktelen, egyhangú hollandi vidékeket, az ökröket s teheneket közömbösen nézzük, Laokoon és Ugolino rettentő szenvedései pedig kínzó és megrendítő visszhangot keltenek szíveinkben. S mindezek a dolgok jeles művészek, egy Van Dyck, Rembrandt, Potter vagy a rhodusi szobrászok s egy Vergilius, Dante, meg Gerstenberg ábrázolásaiban mégis a »deglragadóbb gyönyörűséget» ébresztik bennünk. Othellót a valóságban iszonyodó bámulással, a színen gyönyörködve szemléljük.

A természeti tárgy s az utánzat hatása között észlelhető különbség, melyet Brassai példái szembetűnő módon bizonyítanak, réges-régen magára vonta a figyelmet. Már Aristoteles megállapította, hogy utálatos állatok, sőt hullák ábrázolásait élvezettel szemléljük s ezt a tényt az utánzás sikerültén érzett örömünkre vezette vissza. A XVIII. században különböző megoldási kísérleteket találunk, Burke az utánzást kísérő tetszést említi, Home az ideal presence tanát akarta itt is értékesíteni, Dubos a lélek foglalkoztatásával járó gyönyörben s a látszat elméletében keresett magyarázatot. Ezekbe kapcsolódnak Mendelssohn nézetei a vegyes érzelmekről, melyekben kellenetlen (tárgyi) és kellemes (alanyi) elemek egyesülnek. Ilyenkor annak a tudata, hogy a művészi ábrázolásban nem a valósággal, hanem csak utánzattal van dolgunk, a kellemes oldalt segíti győzelemre, úgy hogy a legborzasztóbb dolgok előadása is nemcsak elviselhetővé, hanem egyenesen gyönyörködtetővé válik.

Brassai a kérdésnek magyarázatával egyelőre nem foglalkozik. Ő csak a tapasztalati tényt állította olvasója elé s azt következtette belőle, hogy a művészetnek valami sajátlagos külön ingerrel kell bírnia. Ennek felkutatására irányul minden további fáradozása. Ha majd általában a művészi tetszés sajátos okát vagy okait megtalálva, az egész problémát megoldania sikerült, magától eloszlik a homály arról a titokzatos tényről is, miért gyönyörködünk a rútban s a fájdmásban, ha a művészetben lép elénk.

A művészet hatásának oka, tehát a keresett különleges inger — így állapítja meg először — nem gyökerezhetik az utánzásban, miben sokan feltalálni vélik. Hiszen az utánzás

tökéletessége néha egyenesen ellenarányban van gyönyörtkeltő erejével. Ha Apollo szobrát testszínűre mázolnók s fejét igazi hajjal koszorúznók s ezzel a természethez közelebb hoznók, vajon egyúttal szebbé és gyönyörűségesebbé is tennők? Legkevésbé sem. Más oldalról az eszményítés, melyet mások szintén a művészi hatás oka gyanánt jelölnek meg, hasonlóképpen nem kielégítő magyarázat. Már csak azért sem, mert ez az állítólagos törvény a szépművek kilencz tizedére nem alkalmazható. Pedig Berghem vagy Teniers festményei ép olyan fajta gyönyörűséget ébreszthetnek és a maguk nemében csak olyan bámulás tárgyai lehetnek, mint akár Raphael *Transfigurációja*. A képzőművészet bizonyos terein, pl. az arczképfestészetnél az idealizálás egyenesen kizártnak látszik; itt nem kell s nem lehet eszményíteni. Egy Van Dyck, Rembrandt, Tizian a valóságot a legceskélyebb vonásokig híven utánozta és eleven képmást adott. Hiába is törekednék az eszményítő művész arra, hogy a természet fölé emelkedjék, mikor még egyforma rangban sem állhat vele. «Mutasson nekem valaki egy tragédiát, vagy más akármilyen költeményt, melyben az indulat oly elevenen s tökéletesen volna előadva, hogy az annál a világ és élet igazi színpadán elevenebben s tökéletesebben ne láttatott volna.»

Az utánzás s az eszményítés ellen hadakozva, írónk természetesen nem jár töretlen utakon. Kivált az utánzás tana, melyre Batteux irányította volt rá a közfigyelmet, sokáig az æsthetikusok vitáinak központjában állott. Brassai azonban keveset merít másokból, hanem itt is saját gondolatait látszik kifejezni. Nem is üríti ki az érvek tárházát, megelégszik egyikét bizonyítékkal, melyeknek perdöntő erőt tulajdonít. Néha nem is olyan éles a fegyvere, mint hiszi. Igaz, hogy a szobornak Kazinczy ötlete szerint való befestése és igazi hajjal koszorúzása nem fokozná, hanem csökkentené gyönyörűségünket, csak hogy ez a megjegyzés nem a «művészi utánzás» elméletét találja, mert azt az álláspontot, hogy a művész mindenben és minden eszközzel a valónak hű mását állítsa elő, a szélső naturalismus sem vallhatta. A művészet kizárólag saját eszközeivel, az ezek használata által előírt határok közt, a valósággal szemben jogosult, mert a művészi ábrázolás anyagi feltételeiből, sajátos természetéből és törvényeiből folyó változtatásokkal

utánozhat. E korlátok közt a természeti valóságnak lehetőleg hű visszaadását Brassai maga is követeli. Midőn az eszményítés tanának várfalába az arczképfestés kérdésében, tehát ott akar rést ütni, a hol ellenálló erejét legkisebbnek gondolja, az idealisálás ellenében épen az utánzást játsza ki, mint az ábrázolás hasonlóságának biztosítékát. Sőt mintha fejtegetései közben túlságos jelentőséget is tulajdonítana az egyes vonások és apróbb részletek pontos feltűntetésének, tehát a fényképészeti értelemben vett hűségnek. Annyi bizonyos, hogy a felsorolt nagy jellemábrázoló arczképfestőknek művészete nem merült ki ilyen hű «képmások» megalkotásában.

Az idealisálást viszont abban látja, hogy a «történetes» vonások elhagyása után csupán a nemi, «valódi és elhagyhatatlan» jegyeket tartjuk meg. Az így létrejött kép «az individualis természet minden hibáitól s fogyatkozásaitól megtisztított» és tökéletes lesz. A jelzett eljárás azonban feltűnően hasonlít ahhoz a logikai művelethez, melynél elvonás útján az egyének fölé állítják a fajt s a fajok fölé a nemet. Írónk meg is állapítja ezt a hasonlóságot. Az ideál formálódásáról szóló magyarázatok szerinte teljesen egyformák a fogalom formálódásáról szólókkal s bár egyiket rendszeren a képzőerőnek, a másikat az értelemnek munkakörébe szokás utalni, «abstractio a jelszó mindkettőbe». Ha tehát következtetések akarunk maradni, — mondja Brassai — «egy philosophiai definitiót a legtökéletesebb szépművnek kell tartanunk». Azonban a művészi ábrázolás érzékeink útján szól hozzánk s ezért a szemlélhetőségről nem mondhat le. A művész formákban, egyes érzéki képzetek által gondolkodik, gondolatai a phantasia útján létrejőve, a szemléletes képzetek logikája szerint igazodnak. Az ember általános fogalmát értelmünkkel igenis elgondolhatjuk, de mihelyt a művész foglalkozik az emberrel, ez már csak a nem és életkor szerint való közelebbi meghatározottságában áll lelke előtt s tűnik fel ábrázolásaiban. Az egyéniből való kiemelkedésnek jellemző példája Polykletos Kanona, melyben nem a generalisáló elvonás törvénye szerint, egyes tulajdonságok elhagyása folytán, hanem a megfigyelések folyton változó arányszámainak egybevetéséből az ideális férfitest méretei hiánytalan összhangzó egészet alkotva bontakoztak ki. Kant is (*Kritik der Urteils-*

kraft 17. §) a Doryphoros-szoborra való hivatkozással hasonló módon akarja a faj szépségének elengedhetetlen feltételeit tartalmazó zsinórmértéket (Normalidee) megállapítani, mely, bár benne semmi sajátos jellemzetesség nem található, — mert különben nem lehetne a faj normális eszméje, — mégis teljes és minden részében szemléletes kép marad.

Brassai különben nem foglal el mereven elutasító állást az eszményítéssel szemben sem. Nem lehetőségét, bizonyos fokú jelentőségét, hanem csak egyetemesen szabályozó erejét és általános érvényét tagadja az utánzásnak ép úgy, mint az eszményítésnek. Ki is mondotta, hogy az utánzás csak «átalajába és kivétel nélkül zsinórmértékül véve» tűnik fel elégtelen alapnak s viszont az eszményítést sem akarta «kiküszöbölni» az æsthetikából. Csak épen az æsthetikai élvezet egyedüli okául nem fogadta el. Ezért egészen helytelen beállítás volna, ha egyik-másik nyilatkozata alapján pl. a classicismus idealisálótörekvései ellen mind erősebben föllépő művészi realismus vallójának, tehát a tíz év múlva az ideálelméletet oly határozottsággal elvető Henszlmann Imre előfutárjának tekintenők. A mi æsthetikusunk tisztán elméletileg vizsgálódik s nem ártja magát a művészek vitáiba. Saját izlését is inkább csak az a méltányos elismerés árulja el, melylyel a németalföldiek művészetének adózik, a mi azonban nem akadályozza meg abban, hogy alkalmsilag a görög és olasz mesterművek iránt érzett bámulatát is ki ne nyilvánítsa.

Az utánzás és az eszményítés bírálatával Brassai a művészi gyönyör okát magyarázó két legnevezetesebb elméletet hitte megdöntöttnek. Más felvetődött vélemények és állítások szerinte czáfolásra sem érdemesek. «Sokaknak, kik, mint Pythiákábító gőzbe burkolva, vagy érthetetlen vagy sokértelmű szókban hangoztatják homályos oraculumaikat, tiszta s meghatározott ideáloktól üres fecsegéseikre ügyet sem vetni tanácsosabbnak tartom.» Egy mindent a tények ellenőrzése alá vető és mindenben világos megértésre törekvő józan elme kegyetlenül ítéli el e szavakban a ködös általánosságok körében mozgó metafizikai elméleteket, melyek Brassai századának első harmadában virágkorukat élték s majdnem korlátlanul uralkodtak. Egyik jegyzetében hosszú sor szemelvényt mutat be

szépségmeghatározásaikból, melyek közül egyik érthetlenebb a másiknál. Nem is adja valamennyit magyarul, némelyiket csak németül közli, ezzel a megjegyzéssel: Fordítsa le a ki bírja.¹

Ha Brassai eddig bíralt és czáfolt, most méltán kíváncsiak lehetünk arra, hogyan épít a rombolással szabaddá tett területen. Mi lehet az a «világosságsugár», mely hosszas homályban tapogatózásai után szemébe tűnt; melyik az a «vezérfonal», mely neki a tárgy labirintusában biztos tájékoztatást ígér?

Írónk a gyönyör és fájdalom általános elméletéből indul ki s a lélektani vizsgálattal megállapított igazságokat a széptudományra alkalmazva, az æsthetikai tetszést két alaptörvényre akarja visszavinni.

Az első szerint a lelki képességek foglalkoztatása és gyakorlása — tegyük hozzá: ha nem túlságosan fárasztó — már magában is gyönyörködtet. Az érzéki felfogás, ha zavaró körülmények nem lépnek közbe, csak úgy gyönyört keltő, mint az értelem s az ítélőtehetség munkája, vagy a speculatióban megnyilvánuló észé és az alkotó phantasiáé. Az ujság ingere, a kíváncsiság, az utazás vágya, általában a szokatlamak s a meglepőnek keresése, a társalgás, a hírlapolvasás kedves szórakozása, a tudós szobájában hajnalig égő mécs mind az erők foglalkoztatásának gyönyörűségéről tanuskodik. Ez igaz, de mint a felhozott példák is bizonyítják, igen széles körben érvényesülhet s távolról sem szorítható az æsthetika határai közé. A törvény érvényét teljes joggal ki lehet ugyan terjeszteni a széptudomány körére is, de benne sajátos æsthetikai jelleget nem kereshetünk. Az æsthetika körén belül pedig a természet szépségeinek észrevételénél, bizonyos határok közt épügy fenn kell forognia, mint a műalkotások szemléleténél.

Ebből a forrásból fakadó élvezetünket még hatványozza egy második gyönyörűség: a meggyőzött nehézség jóleső érzése. Ezt az érzést szintén általánosabb érvényűnek tartjuk, semhogy sajátosan æsthetikainak mondhatnók. Brassai is megjegyezte, hogy ez az «eset» az élet minden körületeiben gyakran előforduló. Példáit sem választotta mind az æsthetika köréből s az innen vetteknél sem figyelt az æsthetikai jelleg megóvására.

¹ Szépirod. Közl. 70. 1.

Szerinte a barátainkkal folytatott világos és értelmes eszmecsere gyönyörködtet, de mennyivel nagyobb az anya gyönyörűsége, midőn gyermeke gügyögéséből olvassa ki ennek érzését s vágyait. Egy márványtöredék szemlélésekor az elképzelt remeknek képe jobban gyönyörködtet, mint a Colosseum hű ábrázolása egy mozaik-képen. Buffon egy festői leírása kevésbé hat, mint ha ugyanazt a képet egy kíváncsiságunkat izgató rejtvény néhány vonásából kell kihüvelyeznünk. Mind a három példában lelkünk kitaláló vagy kiegészítő munkásságáról van szó. A megértés nehézsége izgatja elménket s a megoldás kellemes, még pedig bizonyos határig annál kellemesebb, minél nagyobb nehézségeket kellett legyőznünk. Ugyanez érvényesül a közönséges életben s a tudományban is. Az utolsó példa pedig, melyre Brassai rámutatott, a művészi élvezetet veszedelmes közelségbe hozná mindenféle rebusok, allegoriák és talánszerű rejtett dolgok kifürkészésével, a mi a szemlélő vagy az olvasó elmésségét és leleményességét teszi próbára.

Közelebbi kifejtéseket várunk, melyekben az æsthetikai jelleg jobban kidomborodjék. Tudnunk kell, hogy műélvezet alkalmával minő tehetségünk foglalkoztatására gondoljunk és hogyan képzeljük a nehézség legyőzését.

Brassai lelkünk kiegészítő munkásságáról, utánteremtő erejéről, önkéntes csalódásunkról beszél. Alapgondolata, hogy az élvező valamely műalkotásban sohasem nyer kész és teljes képet az ábrázolt dologról, melyet egyszerűen tudomásul vehetne. A műélvezet a szemlélő részéről is tevékenységet követel, mely különböző nemű alkotásoknál különböző fokú lehet de egyiknél sem hiányozhatik teljesen. Ebben a képzelőerő, játszik szerepet. Nem a reproductiv, melyet Brassai a régi Wolff-féle lélektani terminologia szerint az alsóbb ismerőtehetség körébe soroz, hanem a teremtő képzelet, a phantasia. Áradozó és költőileg lendületes sorokban beszél róla. Ez az emberi elme legpompásabb virága, a lélek legremekebb munkássága, a magány hű társa, a remény organuma, a genie uradalma. Ez a talismán, mely a Sahara sivatagjait zöldelő kies éden né bajolni képes és mint egy jóltevő északi fény, éltünk hosszú, setét éjét bájló, szelid sugaraival világítja.»

A teremtőerő, mint a genie szó beleelegyítése is mutatja,

tulajdonképen a művészi lángelme jellemző sajátsága. Az élvező öntevékenységet ilyen arányúnak és jelentőségűnek mégsem képzelhetjük s bár a léleknek bizonyos képessége, fogékonysága és fölkészültsége itt is szükséges, még sem kell lángelnének lennie annak, a ki a lángelme műveiben gyönyörködik. De ha különbözik is a teremtés az utánteremtéstől, a művészen s az élvezőben működő erők s végbemenő folyamatok lényegükben azonosak.

Az a fölfogás, hogy az æsthetikailag élvezőnek lelke nem passiv, tétlen és egyoldalúan befogadó, mint a minőnek a művészlélek alkotó munkásságával szembeállítva sokan képzelik, hanem szintén élénken működő és hogy a gyönyörűség, melyet érzünk, részben legalább épen ebből az aktivitásból, a lélek erőinek bizonyos irányú foglalkoztatásából fakad, Brassai részéről helyes intuitióra vall s az értekezésnek harmadik figyelemreméltó és értékes gondolata. Nem értjük azonban, miért érvényesül öntevékenységünk kizárólag csak a művészi alkotásokkal szemben s nem egyúttal a természeti tárgyak szemléleténél is. Hiszen az észrevétel s a velejáró élvezet itt sem lehet erőink működése s ennyiben hozzájárulásunk nélkül létrejövő. A nyert benyomás itt sem egyszerűen kívülről kapott «kész ajándék», mely ölünkbe hull.¹ Az új itt is a régihez kapcsolódik, nem esik üres lélekbe, hanem emlékeinknek tömegeit mozgatja meg. A bekiáltott új szó felébreszti az alvó szellemeket s nemcsak egyszerű visszhangot kelt, hanem a legkülönbözőbb oldalokról jövő hangnyilvánulásokat idéz fel. A természetérzéssel megáldott költőnek és festőnek, sőt a finomabb lelkű egyszerű élvezőnek is sokat mond a természet, még pedig

¹ Brassai a legkezdetlegesebb megismerésben is a felfogó tehetség s a vele bensőleg egyesült és csak az elméletben megkülönböztethető ábrázoló tehetség munkáját szokta egymástól elválasztani. Az újabb angol és francia philosophusok sajnálatos egyoldalúságát abban keresi, hogy az utóbbi tehetséget nem méltatták figyelmükre s a lélek felfogó tehetségét nem szemlélték külön a külső tárgyak benyomásától. Velök szemben Kant, kinek ez halhatatlan érdeme, kimutatta, hogy a legesekélyebb ábrázolat formálására is az emberi elme munkásságának és a kultárgyak benyomásának kölcsönös együtt hatása mulhatatlanul szükséges. Ettől az ismeretelméletileg fontos folyamatól különbözik aztán a további elmebeli munkásság: az emlékezet és képzelést útján való kiegészítés.

nemcsak nagy és erős hatásokat kiváltó jelenségeiben (tenger, havasok, vihar), hanem mindennapi, kicsiny és jelentéktelen alkotásai útján is. A spontán módon meginduló lelki folyamatot tehát nem, hanem csak ennek talán fokbeli eltéréseit, vagy még inkább bizonyos határozott irányulását tekinthetjük a művészi élvezet sajátos jellemvonásának a természet szépségeit élvezőnek állapotával szemben.

Bármilyen nagyra értékeli is egyébként a phantasia jelentőségét, Brassai nem keresi a művészi alkotást és élvezést tisztán és egyoldalúan a képzelet munkásságában. A mellett, hogy a teremtő phantasiát sajátos felfogással a lelki tehetségek egybeközepedéséből (Meltzl fordításában: Concentration, a későbbi kiadás szerint: összetömörülés, együttthatás) viragoztatja ki, a többi erőnek is munkateret és érvényesülést biztosít; így főleg az észnek, mely ideáinkat összefüggésbe hozza és egy végcélra irányítja. A katastropha s az «egység a különféleségben» követelményei pl. észkövetelmények. Azt sem vonja kétségbe, hogy a műélvezet gyönyöre a lélek önkéntes munkásságán kívül más forrásokból is táplálkozhatik, de határozottan állítja, hogy bár a benyomásban sok minden elegyedhetik is össze. az önmunkásság minden egyes esetben jelen van és döntő jelentőségű tényező. «Olyan életér ez, mely a szép mesterség egész testét összefutja s a hová el nem jutna, az a tag elhányni való, méltatlan a szépmív hazudott dicső neve alatt bitangolni tisztelünket.»

Az activitas mibenlétének közelebbi kifejtésére írónknak az egyes művészetek határtkeltő jellegének megállapításakor nyílik alkalma, midőn a szépművek osztályain szemlét tart s azokat a formákat és határokat igyekszik megállapítani, melyek közt öntevékenységünk nyilvánulhat.

A művészetek által alkalmazott «vonásokat», melyek lelkünket munkára ösztönzik, æsthetikai jegyeknek nevezve, megállapítja, hogy a szépművek különböző fajai milyen jegyeket használnak és hogy ezek milyen arányban állanak «lelkünknek ezektől fogantatott szüleményei»-vel. Vizsgálódásának eredményei a következők. A költészet jegyei, a szók, igen csekélyek és csaknem minden idegen inger nélkül valók, a gyönyört egészen az általok ébresztett s lelkünk munkásságától teremtett

kepek teszik. De e szók sem egyformák. Az elvont fogalmakat jelölők s a particulák nem költőiek, idővel pedig jórésben a többi szó is elveszti erejét úgy, mint a forgalomban levő ércpénzről lekopik a veret. Az elhanyaglott erő felélesztésére külső eszközül a versmérték s a rím szolgál; e mellett a költő festőibb szókat keres s a szokottakat szokatlan kapcsolatba hozza. Általában olyan vonásokat alkalmaz, melyek képzeletünket felgyújtják és munkára serkentik. A festészet jegyei: a rajz, a színek, a fény s az árny harmonikus szétoztása, magukban igéző ingerrel bírnak s ezért kevesebb alkalmat nyújtanak lelkünknek a kép kiegészítésére. De Michel Angelo, Rembrandt vagy Correggio esetvonásaiból az emberi bőr és hús képét mégis mi alkotjuk meg. A testiséget is csak képzeletünk és önkéntes csalódásunk adhatja a rajzolt vagy lefestett tárgynak. Az ábrázolt személyek jellemét, az emberi szenvedélyek nemeit és fokait is velünk kell a művésznak kitaláltatnia s olyan csalódásba kell minket ejtenie, hogy felhevült képzelődésünk az előadott cselekvénybe szinte beavatkozni kényszerítsen. A szobrászat is «*élég dolgot* ad lelkünk utánteremtő erejének.» A hideg márvány felszíne alatt meleg, piros vér lüktetését kell lát-nunk, a haldokló gladiátor utolsó sóhaját kell hallanunk. A florenzi faun tánczol a szemlélő előtt s a Laokoont szemlélve, nem merjük szemünket behúnyni, nehogy, ha újból felnyitjuk, a szerencsétlen apát s fiait a kígyók martalékául a földön fet-rengve pillantsuk meg. Már a zenét a mondott elv szempont-jából nagyon vékony fonal fűzi a többi művészethez. Varázss-reje, édesen kábító és érzékeinket lenyugozó hatása kevéssé enged meg lelkünk önálló foglalkoztatását. Mégis idetartozik pl. a zenemű hallásakor szüntelenül fülünkbe csengő egyszerű alapösszhang, a változatokból (variációk) kihangzó téma s a mesterművek által bennünk támasztott «névtelen érzelem», a mint Brassai a hangulatot (*Gemütsstimmung*) nevezi.

Az utolsó fejtegetések közelebb vittek írónk gondolatai-nak megértéséhez. Most világosabban látjuk, hogyan kell lelkünk foglalkoztatását képzelünk s miben is áll voltaképen ez a mi hozzájárulásunk.

Legközelebb esik az a felfogás, hogy a kiegészítést az associatio-elmélet értelmében kell képzelünk: az érzéki be-

nyomáshoz, melyet a műalkotás kelt, a mi emlékezetünk tárházából a képzettársítás törvényei szerint hozzáfűződik mindaz, a mit Fechner után «jelentés»-nek, «szellemi szín»-nek mondhatunk.

Ilyen értelmezésre írónk maga is feljogosít. Értekezésének lélektani részében a lelki erők és tehetségek sorozatában említi a képzettársítást, melyre Locke utalt és sajnálja, hogy ő, kinek felfedezése a Kepleréhez hasonlít, nem akadt Newton-ra, «ki az ideák társítását, mint a pszichológiai világ gravitációja törvényét felkapván», ezt a lelki jelenségek magyarázatára használta volna fel. Egyik jegyzetében külön is rámutatott az eszmetársítás kimondhatatlan fontosságára az æstetikában s ígérte, hogy ezt vizsgálódása folyamán gyakorlatilag is be fogja bizonyítani.¹ A direct és az indirect, más néven reproductiv vagy associativ tényezők tanával magyarázhatjuk azt is, hogy az æsthetikai jegyeknek mint érzéki tényezőknek közvetlen hatását elkülöníteni törekszik attól a másiktól, melyben ezeknek a jegyeknek már csak közvetítő szerep jut, a mennyiben kiegészítő lelki munkásság megindítóivá lesznek. A kapcsolódás módjáról s az egész lelki folyamatról is beszél. «A szépmesterség által felgerjesztendő képet alkotó egyes vonásoknak is már készen kell fekünni, ha szétszórva is, emlékezetünk tárában; s lelkünk munkás hatása az, hogy ezeket a szépmívtől adott jelszóra villámsebességgel összeszedvén, egybeállítsa». Azt a nehézséget is számba vette, hogy ezek az emlékek nem mindenkinél egyformák s így a hatás egyéni feltételektől is függ. Ha a mondott vonások bennem nem fekszenek készen, a várt eredmény nem jön létre. A művész hiába pendít meg egy húrt, «ha szívemben harmoniás visszhangzatot nem talál». Valamely mű értékéről való ítéletünkbe tehát individualis tényezők folynak bele s ezekre a művésznak s a kritikusnak egyaránt ügyelnie kell, mert azoknak a tárgyaknak körét, melyeknek vonásai minden embert «mint egy gyantás szikra áthatnának», már a művészet nagyobbára kimerítette. A két tényező egymás közt való érvényesülésének mértéke szerint a művészetek közt különbségeket talál, úgy, hogy ebből a szempontból bizonyos sorrendet is

¹ Szépirod. Közlöny. 148. 1.

megállapíthat köztük. A direct hatás legkisebb a költészetben s ezzel szemben a lelkünk munkásságával teremtett képek ereje legnagyobb benne. A szobrászatban «a szemlélő lelke s a művész vésője csaknem egyenlő mértékben munkálkodik». A festészetben a közvetlen benyomás: az ígésző inger hatalmasan erősből s a közvetett ennek megfelelően gyengébbé lesz. A zene érzéki varázshatása túlnyomó s mellette lelkünk kiegészítő munkája összezsugorodik.

Ez a jellemzés és sorrend nem is áll távol a Fechnerétől, ki jóval később a két tényezőnek jelentőségét az egyes művészetekben gondosan mérlegelte.

Noha Brassai itt is inkább csak jelez s adós marad a részletezéssel, megvan az a kétségbenvonhatatlan érdeme, hogy a képzettársítás æsthetikai jelentőségét — tegyük hozzá, hogy bizonyos határok közt — méltányolta, olyan időkben, mikor a korábbi s azóta jóformán elhangzott s elfeledett külföldi associatiós æsthetikának nálunk még nem támadt visszhangja. Ez művének egy újabb, immár negyedik érdekes vonása.

Az associatio elvét azonban távolról sem alkalmazta az összes æsthetikai jelenségekre. Mintha a képzettársítás minden értékelése mellett sem érezné a fölvetett principiumnak nagy gazdagságát és horderejét, melylyel az egyszerű érzéki benyomásoktól kezdve a phantasia legmagasabb alkotásáig mindennek jelentést, symbolikus tartalmat, életet, színt, hangulatot és érzést tud kölcsönözni. Inkább csak a kiegészítő és az elevenítő képzetkapcsolás bizonyos fajaira van tekintettel s ezeket sem vizsgálja általános érvényük szempontjából az æsthetika különböző terein. Ezt mutatja a természeti szépnek a művészetitől való erőszakos elszakítása. Azt állítja, hogy egy sem szépsége, sem ritkasága, sem szokatlan formája által meg nem különböztetett élőfa látása hidegen hagy, míg ugyanennek a fának híven megfestett képe tetszést kelt. A különböző hatást pedig azzal magyarázza, hogy az előbbi kép formálását lelkünk «mintegy szenvedőleg és tudta nélkül teszi meg», míg az utóbbinál «ez az önkéntesség nélkül való és szinte mechanikai munka nem elég», hanem lelkünk önkéntes kiegészítő munkássága lép előtérbe. A mint mondja, nem csak «az előadott másról» akarunk ábrázolatot «sinálni», hanem az előképül szolgált eredeti valóságról

is s ezért egybevetjük a kettőt. Ez szerinte a természeti tárgyaknál nem történik meg, a miből következtetve ilyeneknél az associatív működésnek semmi jelentőséget nem tulajdoníthatunk.

Ezen a felfogásán megütközünk. Ha egyszer az associatio elvét æsthetikai magyarázatul elfogadjuk, érvényességét nem szoríthatjuk a művészet körére. Fechner valamely vidék szemlélésénél az associatív hatásnak egész fejezetet szentel s mikor az emberről, mint az associatiók valóságos centrumáról beszél, nem foglalhatja le ezt az erőt egyoldalúan a művészet számára.

Brassai más tekintetben is szűk határok közt marad. A képzettársítást kizárólag a művészi munka bizonyos természetes, szükségszerűen előálló s ennél fogva kikerülhetetlen hiányosságainak pótlására rendeli. Úgy képzelem, hogy lelkünk az ábrázolásról az ábrázolt valóságra siklik át és kiegészítő munkásságával ennek az utóbbinak képét törekszik lehetőleg teljesen előállítani. A művészi szemlélet csak ezzel a segítséggel nyerheti meg a természeti tárgy szemléleténél már eredetileg meglévő teljességet. Mint a felhangolt zongorán — így fejteget Brassai — egy külső hang nemcsak a neki megfelelő feszültségű húr mozgásba, hanem a tökéletes accordot alkotó többieket is, úgy ábrázoló tehetségünk, ha érzékeink által néhány éles, de az egész ki nem merítő vonást nyer, a hiányzókat is «önerején» előállítja s így a tárgy egész és tökéletes képét alkotja egybe. A műalkotás — így látjuk most — nem léphet fel a valóság erejével, mert ennek a valóságnak csak vázlatos és kivonatos képe,¹ képzeletünk munkássága önmagából hozzáadja azt, ami a műnek életteljességéből hiányzik. Így az élvező alany lelkében a kép kiegészül, az élettelen étellel teljesül, az objective adott a subjective hozzácsatolttól a valóság színét kapja és csalódást keltő erőre tesz szert.

És itt a «csalódás»-ban, úgy látszik, megtaláltuk azt az elvet, melynek segítségével, Brassai útmutatásait mérlegelve, a művészi hatás végleges magyarázatát megkísérelhetjük.

¹ Souriau szerint: Les mots, les figures, les accords sont de simples signes, souvent abrégatifs et conventionels. *La suggestion dans l'art*. Paris, 1893. 73. l. — Volkelt: Die Kunst ist eine Abbeviatur der Wirklichkeit. *Æsthetische Zeitfragen*. München. 1895. 55. l

A gondolat tüzetes kifejtését s a tannak határozott formulázását itt sem találjuk ugyan meg, de példáiból és utalásaiból az illusio-elmélet főgondolatai világosan kitűnnek. Az associatio inkább csak az illusio-keltés eszközének mutatkozik most. A művésztől azt kell várnunk, hogy jegyeivel képzeletünket megindítva, az érzéki s a reproductiv elemek összeolvasztásában nyilvánuló teremtő munkássággal lelkünkben a valóság látszatát keltse.¹

Az illusio szót a lélek önmunkásságával kapcsolatban írónk maga is alkalmazza² s az egyes művészetekből felhozott példák nehézség és ellenkezés nélkül illeszkednek bele abba az értelmezésbe, melyet a látszat és csalódás æsthetikai szerepéről a tudományos fejtegetések nyújtanak. A költő a festőibb szókkal, új fordulatokkal, a rhythmus és a rím használatával, a tropusok és alakzatok alkalmazása által, valamint érzés-suggestioval a képzelet ilyen munkáját indítja meg. A testiség észrevétele a festő vásznán csalódás. Az is illusio, ha rajzban vagy festményben az emberi hus és bőr képét véljük látni. Mi egyéb az is, midőn Herodes poroszlóinak kezéből szinte ki szeretnők csavarni a kisdetek vérét szomjazó aczélt, vagy Lucretia mellétől el akarnók háritani az öldöklő vasat? Szobrot szemlélve, a hideg fehér márványalak ereiben meleg piros vért képzelünk lüktetni s a haldokló gladiátor ajkáról az utolsó lélegzet elröppenését véljük hallani. Lelki szemeink előtt tánczol a florenczi faun s a Laokoon láttára nem merjük szemünket behúnyni, attól félve, hogy azalatt betelhetnék a szerencsétlen apának szörnyű sorsa. A zene hangulatkeltő erejét is így magyarázhatjuk. A felhozottakat a modern csalódáselmélet anyag-, zaj-, tér-, mozgás-, erő- és különféle érzésillúzióival könnyen meg lehet fejteni.

A művészet azonban nem durva csalás, mely valósággal rá akar szedni és meg akar téveszteni. (Említettük az Apollo-

¹ Ilyenformán beszél a modern illusio-elmélet egyik alapvetője Lange K.: Wir übersetzen das Bild mit unserer Phantasie in die Wirklichkeit. Wir wiederholen gewissermaßen in Gedanken den schöpferischen Act, vermittelt dessen der Künstler das Werk erzeugt hat. *Das Wesen der Kunst*. 2. kiad. Berlin 1907. 63. l.

² *Nemzeti Társalkodó*. 1832. II. 72.

szobrot természetes hajból készült parókával, testszínűre festett fején. Az otromba megtévesztési kísérlet Brassai szerint visszatetszést kelt.¹⁾ A mint a művészi illüsiónak jellemző vonását a közönséggel szemben öncsalódásunk tudatos és önkéntes voltában szokás keresni,² a mi æsthetikusunk is a hollandi festőkről beszélve, azt mondja, hogy az általuk ábrázolt tárgyaknak temérdekséget és kidomborodást nem egyéb, mint saját képzelődésünk és önkéntes csalódásunk ad. Ezért kelt bájoló gyönyörűséget Laokoon és Szent Sebestyén szenvedésének, Ugolino hajmeresztő kínjának, Desdemona megrendítő sorsának látása, míg a valóságban hasonló látványtól iszonyodva futnánk el.³ Ezért ébreszthet a közönséges és érdektelen is, pl. Potter ökrei (melyeket 3000 arannyal fizet a műértő vásárló, míg egy pár eleven ökörért 300 forintot sem adnak) és Berghem vagy Teniers egyszerű táj- és interieur-képei, művészi ábrázolásban nagyfokú tetszést.

Most már inkább megértjük a természet és művészet hatásának éles elválasztását is, melyre elébb elégséges okot nem találtunk. A mit a művész nyújt, csak «skizzelt kép», mely részünkről kiegészítésre szorul. A természeti tárgy ellenben nem «skizz», hanem összes tulajdonságaival, teljes meghatározottságában előttünk álló valóság, melyhez nincs hozzáadni valónk. Ezt kiegészíteni — legalább külső formájában, az associatiókat mellőzve — nem szükséges, sőt nem is lehet. Egészen így fejezik ki ezt a különbséget a csalódáselmélet új kifejtői és mel-

¹ Vessük össze : Quatremère de Quincy szavaival : La tromperie serait ainsi, d'une part, le chef d'œuvre de l'imitation et de l'autre, elle en serait le dissolvant. S'il y a deux genres de tromperie, il y aura aussi deux sortes d'illusion. 118. l. *Essai sur la nature... de l'imitation dans les beaux-arts*. Paris, 1823. Lange azokat a szükséges elemeket, melyek a művészetben egycsenn arra valók, hogy a műnek a természeti tárgygyal való összeeszerelését lehetetlenné tegyék, «illusionsstörrende Elemente» név alatt tárgyalja. Ilyen a szobor márványanyaga, fehérsége stb.

² Lange, 257. l. — P. Souriau : «L'illusion esthétique c'est illusion consciente. Nous nous figurons le tableau plus complet qu'il n'est, nous n'oublions pas que nous avons devant nous un simple tableau.» *La suggestion dans l'art*. Paris, 1893. 161. és 163. l.

³ Lange beszél ethikai sympathiaérzescink gyengítéséről a művészet által. 163. l.

tatói. A phantasia kiegészítő tevékenysége az élő természet szemléleténél szerintök is lehetetlen. Azt, a mi él, nem ruházhatjuk fel étellel s a valóban élő ezért képzeletünk számára halott marad.¹ Élő embereknél a nekik tulajdonított érzések nem az illusio termékei, hanem valóságosak. Ellenben a márványból, fából faragott vagy olajfestékkel ábrázolt emberek érzései a látszaton, a művészi illúzió alapulnak.² Ettől természetesen függetlenül fennmarad a természet átszellemítése, az élettelennek étellel felruházása, a symbolikus vonatkozások óriási száma, melyekkel az előttünk álló természeti tárgyat igen is kiegészíthetjük, miket azonban írónk gondolataira szorítkozva, most ki kell kapcsolnunk.

A felhozottak alapján Brassai ötödik érdemét abban állapíthatjuk meg, hogy az illusio jelentőségét a művészi hatásban felismerte és jelezte. Ismét csak jelezte, mert egész művecskéje a tárgy körül támadt és bizonyos kapcsolatba hozott gondolatainak fővonásaikban való vázlatos közlése csupán, saját szavai szerint, hosszú, homályban tapogatózásai után szemébe ötlő világosságsugárról való jelentése, mely inkább gondolatébresztésre volt szánva, s nem szorosan meghatározott törvények láncolatából álló, keményen összekötözött rendszer. Ezért nem aknázza ki az érczeret, melyre bukkant, csak jelentette, hogy megtalálta. Csak irányt jelölt, szempontokat adott. Épülettervet dolgozott ki, de a fölépítést másokra bízta. Gondolatai és terve azonban mindenkép érdekesek és kivált történeti távlatból tekintve határozottan értékesek.

Sajnálni lehet, hogy ő maga ezekkel a kérdésekkel behatóbban nem foglalkozott és más sem akadt, a ki elveit elfogadva, azokat esetleg egyben-másban helyesbítve és kiegészítve, rendszeresen kifejtette volna.

Brassai az értekezés első felének közlése után saját nyilatkozata szerint az olvasók észrevételeit várta. Mondanunk sem kell, hogy hiába várta. Az æsthetikai kérdések iránt való érdeklődés még nem volt nálunk eléggé általános, sem elég élénk, kivált azokban a körökben, hová a kolozsvári *Társalkodó*

¹ Lange. 64. l.

² Volkelt : *System der Aesthetik*. München. 1905. I. 252. l.

eljutott. Az irodalom férfiai közt Gyulai Pál volt az egyetlen, ki nézeteit figyelmére méltatta.¹ Úgy látszik azonban, hogy a kérdés csak az Erdélyi Múzeum olvasótermében kettejük közt lefolyt eszmecseréken és vitatkozásokon jöhetett szóba, mert ilyenféle tárgyalgatásnak irodalmi nyomai nem maradtak. A munka másodszer megint egy, a közönség részvéttlenségével küzdő szépirodalmi lapban talált helyet és visszhang nélkül a csakhamar megszűnt folyóirat hasábjában maradt eltemetve. Harmadszor, a német tudományos világ ítélőszéke elé léptekor sem volt szerencsésebb. Ez időtájt az æsthetika fejlődése már rég túlszárnyalta æsthetikusunk eredményeit s a mi a harminczas évek elején már csak az uralkodó felfogással szembehelyezkedő irányánál fogva is magára vonhatta volna az érdeklődést, most kevesetmondónak, nehézkesnek, egyes részeiben, pl. a tehetségekről szóló lélektani elméletében, egyenesen elavultnak tetszhetett.

Csodálatosnak tűnhetik fel, hogy az 1832-ben megírtakhoz 1877-ben sem volt Brassainak érdemileg semmi hozzáadnivalója. Pedig az elméleti æsthetika iránt való állandó érdeklődését többi közt egy nyilatkozata is bizonyítja. Logikájában czéloz később adandó æsthetikájára.² Ez a munka azonban sohasem jött létre s a logika második kiadásából a czélzás is kimaradt. Úgy érezhette, hogy a nehéz kérdés nyitját már előszörré eltalálta s további keresésre nincs ok. Vannak nyilatkozatai arról, hogy Herbart, Hegel és Vischer után is változatlanul megmaradt álláspontján s hogy elmélete azóta tett számos tapasztalása és fürkészése után is az alkalmazás próbáját tökéletesen kiállja.³

Ebben a hitében az is megerősítette, hogy egyes külföldi neves æsthetikusok és philosophusok műveiben hasonló elveket talált. Quatremère de Quincy-nek, az Institut tagjának, a korában elismert művésznak s tudósnak nagy könyve az utánzásról különösen meglepte. A saját értekezésénél tíz évvel korábban megjelent tanulmányt csak húsz évvel később ismerte

¹ *Burns olvasása után* cím alatt Gyulaihoz intézett levelei egyikében. *Fővárosi Lapok*. 1871. I. 234. l.

² *Logika lélektani alapon fejtegetve*. Pest, 1858. 21. §.

³ *Szépirodalmi Közöny*. II. 216. és 65. l.

meg s örömmel látta, hogy «kenyeres pajtása» más utat követve, csaknem azonos eredményekhez jutott. Midőn ugyanis a művészi hatás okát az utánzás tökélytelenségében jelöli meg, ez nem egyéb, mint Brassai elvének negatív kifejezése.¹ Másutt² a legkisebb actio elvének az æsthetikára való alkalmazását, melyet maga is vall, találja benne jellemzetesnek. Harmadik szövetséges társa (der dritte im Bunde) szerint Herbert Spencer, ki a stilusról írva, szintén kevés olyan vonás kiválasztását ajánlja, mely a többit involválja s mely által kevés szóval az ideák legnagyobb tömegét idézhetjük.

Mindenkit ezer meg ezer kapocs fűz a maga korához s Brassai ismertetett gondolataival és irányelveivel mégis meglehetősen elkülönzötteen áll az övétől idegen felfogást valló áramlatok közt. Kortársainak hatását alig látjuk érvényesülni rajta, tudomást is inkább csak akkor látszik venni nézeteikről, midőn bírálja őket; egyébként mindig a maga fejével gondolkodik s mások eszméinek nem enged mélyebb, suggestiv befolyást saját elmélkedéseire. Egyáltalában nem új, de eléggé találó hasonlattal a síkságból kimeredő magános vándorszirtnek mondhatjuk, egy idegen világ idetévedt darabjának, melynek alig van valamelyes köze a körülötte elterülő vidék formációihoz. A metaphysikai bölesészet virágkorában a tapasztalat alapján áll s az inductiv módszer egyedüli alkalmazhatóságát hirdeti az æsthetikában; mikor a tudományos æsthetika évről-évre a szépnék új meg új meghatározásait termi, a szép fogalmát meghatározhatatlannak tartja; a lélektan elhanyagoltatásának napjaiban pszichologiai vizsgálatokkal akar fényt vetni a műalkotás s a műélvezés folyamataira s az associatio s az illusio fontosságára utal, mikor ezek az elméletek egészen háttérbe szorultak a merész speculativ tanokkal szemben. Az impulsusokat, melyeket felismerhetünk, távolabbról Locke-tól (talán Hume-tól), Lessingtől, Mendelssohntól, Dubos-tól és Kanttól vette, míg az associatio-elmélet kifejtőit: Alison-t és Beattie-t nem merjük forrásai közé sorolni.

¹ Szépirod. Közl. 216.

² Avenarius *Philosophie als Denken der Welt* cz. művének bírálatában. *Összefas. Irodört. Lapok.* III. 1878. 478. s k. la p.

Közvetítőnek mondhatjuk, ki a mult értékes hagyományait, melyeken a jelen a szellem mindenhatóságába vetett makacs hitével átgázolt, felkarolta s a maga tudományos formulázásában fenntartotta. Kortársai ezért maradi gondolkozásúnak tarthatták, pedig a jövőt készítette elő s mikor a nagy philozophiák sorra buktak, elérkezettnek látszott az ő ideje. Csakhogy ez nálunk nagyon későre következett el. Még jó ideig átcsapnak hozzánk a német metaphysikai æsthetika hullámai s az inductiv alapra helyezkedő irány korszerűtlen maradt. Krug és Bouterwek után Schelling talál követőkre, Hegel és iskolája még később fog nálunk hódítani s mikor mindezek elmultak, akkor sem Brassai következett. Társtalan egyedüliségben maradt mindvégig s az ösvényt, melyet nyitott, mivel követői nem akadtak, csakhamar ismét benőtte a fű.

Így az a tan, mely új alapokra helyezhette s egészséges fejlődésnek indíthatta volna æsthetikánkat, hatástalanul hangzott el. Az elhintett mag nem kelt ki. Ez a körülmények kedvezőtlenységén s nem a magvak csírázókéességének hiányán mult.

Brassait ez az eredménytelenség nem lepte meg, hiszen ismerte az itthoni állapotokat. Maga mondja, hogy közrebozsátja értekezését, «ha szinte az a sorsa lenne is, mint a pusztába kiáltó szónak, mely hallóra ritkán, felelő visszhangra még ritkábban, vagy, úgy lehet, sohasem talál.»

Nekünk, távoli utódoknak kellett meghallanunk a kiáltó szót s késő elismeréssel adóznunk érte.

JÁNOSI BÉLA.

GÁSPÁR JÁNOS HAGYATÉKÁBÓL.

A mult század jeles pædagogusa és tankönyvírója, Gáspár János (1816—1892) igazi magyar «mindenesz» volt, a kinek érdeklődése száz felé ágazott, a ki korának csaknem minden kiváló emberével összeköttetésben állt. Élményeit följegyezte, neves barátainak leveleit gondosan őrizgette és azok jelentékenyebb része mégis elkallódott. A mi kevés megmaradt, töredékekben, de jellemzőn világít rá korának szellemi mozgalmaira.¹

Gáspár János a nagyenyedi collegiumban Kemény Zsigmonddal, Mentovich Ferenczczel, Salamon Ferenczczel, Czakó Zsigmonddal és az ifjú Szász Károlylyal körülbelül egyidőben serdült. Legrégibb följegyzéseiből az a szellem lehel felénk, a melyben ilyen ifjúság fejlődhetett. A collegium élete mindkét Magyarhon küzdelmeit vívta kicsinyben, valódi életiskola volt. «A szabadság, alkotmányos eszmék harcza» dúlt «a stabilismus-

¹ Ezek: a) *Nyomozat*. (Gáspárnak a nagyenyedi jakobinus diákok pörét tárgyaló leírása.) b) *Futó pillantás* Erdély és Magyarhoni tizhétí utamra. Bécs, 1841. c) Húsz füzetnyi népdal-gyűjtemény 1844-ből. d) Gáspár levelei nejéhez, 41 drb. Mindez fiának, Gáspár Jánosnak tulajdonában. e) *Önéletrajz*. A nagyenyedi ev. ref. Bethlen főtanoda történelmi levéltára. Gyűjté P. Szathmáry Károly. II. köt. 37. levéltári acta. f) 47 darab Gáspárhoz írott levél. Ebből Gyulai Páltól 6, Fekete Mihálytól 4, a költő Szász Károlytól 4, Mentovich Ferencztől 3, Ferenczy Lászlótól 2, Tóth Lőrincztől, Erdélyi Indali Pétertől, Salamon Ferencztől, Gondol Dánieltől, Jánosi Ferencztől, Virágháti Farkastól 1—1 drb. Berde Sándor tulajdonában. Gyulai Páltól 2, Fekete Mihálytól 5, P. Szathmáry Károlytól 2, Arany Lászlótól, Vachott Sándornétól 1—1 Gáspár János tulajdonában. Tompa Mihálytól 3, Arany Jánostól, Kriza Jánostól, Gyulai Páltól, Tompa Mihálynétól, Fekete Mihálytól, Balagi Mórtól 1—1 Farnos Dezső dr. tulajdonában. Elkallódott Gáspár bő önéletrajza, Tompának, Aranynak sok levele, utóbbinak tréfás költeménye is, stb.

sal és obscurantismussal» — írja Gáspár. Az ifjúság bálványa, Szász professor, «az akkor forrongásban volt nyilvános élet, hazafi lelkesedés, a mindennemű reformok utáni sóvárgás» vezető szelleme volt.¹ A politikai és irodalmi élet ugyanegy célzt szolgált és Szász nem izgathatott egyiknek érdekében, hogy a másikat ne szorgalmazta volna. Az ő csodálatosan termékenyítő szellemi magvetése indította az ifjúságot, hogy «ön-, haza-, nemzet- s világméretre» akart szert tenni, hogy keblében «ellenállhatatlanul lobbant fel az emberiség, a hon iránti forró érzet.»²

Nem véletlen, hogy ilyen körből nő ki legnagyobb regényírónk és publicistánk, a kinek rokoni körét is jellemzi Gáspár, Kemény Simonné «Erdély legelső matronájának» mondván, «kinek úri házánál egész Erdély politikai notabilitásai (köztük egy Wesselényi) megfordultak.»³

A környék tősgyökeres magyar udvarházai, melyeknek férfitagjai örömmel támogatták a feltörekvő ifjakat és asszonyai «nemzeti míveltségben fölötte állottak Magyarhon leányainak», voltak a másik iskola, a hol a praëptorként megforduló diákok az életre előkészültek. Annál kevesebb részük volt műélvezetekben. Pestről, a Nemzeti Színház egy előadása után írja Gáspár barátainak: «Nektek, kik a vargaszínbeli komédiások után éldelhettek egy-egy nyomorú szini előadást, kiket az édes illusioból ezer meg ezer szinpad s közönség részéről jövő botrány riasztgat fel, kik előtt vétkes nyirbálás vagy stilizálás nélkül még csak egy művet sem játszanak el, nektek, mondom... fogalmatok sem lehet arról, mi a jó előadás... Elgondolám: vajha ide varázsolhatnám azt a kedves kis kört, mely a vargaszíni előadásokat is oly élelményvel látogatja.»⁴

Ily szegényes lelki táplálék jutott Czakónak. A szertelen, mélabús fiú anyagi nyomorúságaira is világ esik. Egy barátja

¹ *Önéletrajz* 2. 1.

² A jakobinus pört tárgyaló irat. 2. 1. és az ifjúság felirata Wesselényi-hez 1838 ápr. 12.

³ *Önéletrajz* 2. 1.

⁴ *Futó pillantás*. 112. 1.

írja: «Czakó . . . tartozik 10 frt s 29 kr-ral, de talán neki nincs is, hagyjuk el, maradjon annyiban, felejtjük el.»¹

Ezzel az ifjúsággal a «fokos fénykora» lealkonyul. Mintha a *Nábob* és *Kárpáthy Zoltán* erkölesi szakadását foglalná össze egy «koros magyarnak» Gáspárhoz és Mentovichhoz intézett szava: «Repes örömében lelkem, midőn a mostani magyar ifjak oly szent buzgalmát látom, oh beh egészen más, mily vad szelleműek valának azok koromban . . . mintha nemzetiségünk őrangyala lebegne mindenik fölött, magasztos tárgyakért lángol most az a kebel, mely eddig csak betyár és állati szenvedélyben tört ki . . . Jobban ismeri és érti a mostani ifjú hona állását, mint koromban a férfiak . . .»²

Akkor hallják ezt Gáspár és Mentovich, mikor 1841 júliusában külföldre indulnak, «előbb a két testvérhonban egy körutat tévén.»³ Utjuk zarándoklat a «hon jeleseihöz.» Tapasztalataikról Gáspár barátainak levelenkint elküldött utikönyvében számol be, «külön mutatva bé, a kiket látott, vagy hallott, kikkel tűzhelyükön beszélt.» Mint «elkes erdélyi ifjaknak» minden ajtó megnyílt. Mindenüvé ajánló levelet visznek. Borszéken Döbrentei Gábort keresik fel, «az erdélyi iralom egykor új életre hozóját.» «Szívesen fogadott. Én, ki a férfit akadémiái s politikai pályájában némi maradó szelleműnek hallám festetni, óvakodva nyilatkoztam a dolgokról, de miután Erdély közügye jelen állása, megyei ereje, az áldott Unió, a két Magyarhon összehasonlítása szőnyegre jövének és azokról józan véleményeit hallottam, nyiltabb levék és azon megnyugvással távozám, hogy e férfi szereti kis, honunkat.» A félreismeret Döbrenteinek Gáspár e néhány sora is szószóloja lehet.⁴ Még Erdélyben, a rettegi úton találkozunk ifjaink Geréb Istvámmal, ki magát táblabírónak mondja és arról kérkedik, hogy «Jósikának jobb regényeit mind ő másolta le . . . ha regényvírásra adná magát, bíz ő reményli Jósikát csakugyan felülmúlni, hiszen így sokszor darabos stílusát maga egyenlítő ki a bárónak. . . dísekévé

¹ Virágháti Farkas Gáspárhoz. Malomvíz, augusztus 30. 1839.

² *Futó pillantás.* 87. l.

³ *Önéletrajz.* 4. l.

⁴ *Futó pillantás.* 24. l.

nélkül legyen mondva.»¹ Nem lehetetlen, hogy ez az úton-útfélen dicsekvő szájhős is hozzájárult a Jósika regényeiről keringő mende-mondákhoz.

Gáspárék útjának egyik «legemlékezetesebb» kitérője Kőlcsey faluja volt. «Látni akarók a szent földet, hol Kőlcsey élt, szenvedett és meghalt, s megtenni búcsúnkat a nemzeti sírhoz.» Első útjuk a temetőbe visz. «Ott nyugszik a dicső egy farácsolattal körzött egyszerű, még virággal sem hintett sírhalomban, a néma . . . szobrok mi valánk fölötte . . .»

A Kőlcsey-ház csinos urilak. Az ifjú Kálmán anyjához vezeti az ifjakat. «Mély gyászban volt a lelkes hölgy, s látogatásunk okát elmondván, szobájába vezetett, elmondá Kőlcseynek egy napi életét.» Megmutatva a halottnak még érintetlen szobáját, bútorait, ruháit; fölemlítve, hogy Kőlcsey csak az ifjúság körében volt boldog, hogy magát mindig ifjúsággal övezte, a nyájas matrona ebéden tartja az ifjakat, az asztal felett ily kijelentést tevén Gáspár részvétszavaira: «Nagynak mondá kegyed a haza vesztését — úgy van, de reánk, árváira kettős és elviselhetetlen az; édes atyánk, őrangyalunk volt ő e családban, s a 17 évi együttlét oly kipótolhatatlanná tévé nekem őt, hogyha kedves férjem elvesztéseért olykor panaszra fakadó vala lelkem, megdorgálám s bűnöm bocsánatát kérem istentől, hogy ily becses pótlék mellett békétlenkedhetem. A mi vesztésünk elviselhetetlen, egy egész világ omlott össze ellunytával, s ha még egy-két barátja ne maradjon és e fiú, egy puszta sziget lakójánál szörnyebbnek látnám sorsomat. Kedves Kálmánom is igazán árva, nevelése bevégzetlen, nekem gyöngye anyának kell két jó apa elvesztését kipótolnom.»

Azt is elmondja Gáspár, hogy Kőlcsey, bár a falubeli papot igen kedvelte, «nem igen járt egyházba, miért a nép istentagadónak hitte; azt is beszélik, hogy csak üres koporsója van eltemetve, maga fogva Bécsben.»²

A két vándor Pestré érkeztekor jelenik meg Kossuth Széchenyinek írt *Felelete*. «Már egész Pest róla beszél.» A pest-megyei közgyűlésen szónokló Kossuthot Gáspár így írja le:

¹ *Futó pillantás*. 35. l.

² U. o. 59—61. l.

«Egy gyönyörű férfi állt előttem, erejének és hatásának érzetében, ónsúlyú szavait a legtermészetesb szavalat és kézbeszéd kísérére.» Délután odajárulnak a nagy férfiúhoz. «Jelentők magunkat: «3 erdélyi ifjú tisztelkedő látogatását egy perczre van-e ideje elfogadni?» «Hogyne, az istenért?» — lőn a válasz, s mi bemenénk: Csinos munkapongyolában jött előnkbe a kedves férfi, megjelent arczképehez teljesen hasonlít, ha hozzágondoljátok, hogy az arczképen elömlött bádjdadság az eredetiben a legvirágzóbb férfiaság frissességében van felolvadva, s a szende szempár e jellem megtartása mellett is tűztelibb, villogóbb... Igen szívesen fogadott, s örömét fejezé ki, hogy magunk képzésére kiindulánk. Dobogó kebelvel válánk meg a hovatovább mindinkább szeretett hazafitól.»¹

«Kossuthól dr. Schedelhez indulánk: de szállása megtudása bezzeg bajba került! s itt közbevetőleg szomorúan kell egy vallomást tennem a középponti ifjúság egy részéről... t. i. hogy Magyarhon főleg irlalmi nevezetességeit bár naponta láthatnák, őket korántsem érdeklik úgy, mint csak minket is, a távol Erdély csekély ismeretű ifjait. A Privorszky kávéháza (mint aztán megtudók, éppen a Schedel laka mellett) fulladásig tömve volt magyar ifjakkal, s kérdésünkre tizből hat még csak nevét sem hallá soha Schedelnek. négy emlékezett olynevű Schuster vagy valami íróra, de hollétét nem tudja... Alig tudám elfojtani boszankodásomat e részvétlenségen... Dr. Schedelnél a külső szobában egy csinos néember köntöst téglázott, kértem a, fájdalom, még budapesti köznyelven: «Ist der Herr dr. Schedel zu Hause?» — «Igenis, itthon van» — felel mosolyogva a magyar hölgy, s egyszersmind a szomszéd szobába szól: «Feri jere ki!» Itt bezzeg megjártam német kérdésemmel. — a derék hölgy megpiríta, ki, ha jól tudom, Schedel neje.» Schedel eleinte kissé mogorva volt, de aztán kideült homloka, «és a szép férfi előttünk álla: közép termet, ábrázata kerek, piros, inkább barna arcz, fekete szem, bajusz és szakáll... Igen nyájasan kérdezősködött. S elmondatá pályánkat: «E nagyszerű (nevelési) pálya még nálunk parlagon, nincsenek egyedeink, s jutánytalan nevelőink sorsa, annál méltánylandóbb kegyetek szent ezélja.»

¹ Futó pillantás. 115. l.

Az ipartestület első közgyűlésén ifjaink Eötvöst hallják, ki «megjelent képéhez csalódásig hasonló, termete inkább törpe, arca szőke, a komoly studium s elmélés látszik minden vonásán, de beszéd alatt a képen előmlő bádjadság viruló életszint vált, hangja inkább szelid s kérő.» Látható, hogy e kor emberei arcképeiken bizonyos merengő kifejezést óhajtottak. Nem mondhatni, hogy szenvedésből; a kor ízlése volt ilyen. A tudományos társaság nagygyűlésén látják Szalay Lászlót, «a kissé mogorva, férfidacozot igénylő külsejűt.» Gáspár csudálkozik Kriza megválasztásán: «Úgy tetszik, kis Erdélyünkben érdemesb (kiknek művök napfényen van) egyedek voltak, pl. Kemény Zsiga volna.» Ime az első panasz, hogy Kemény nem talál kellő méltatásra.¹

Vajda Péternél tiszteletüket téve «egy csinos itjű barna hölgy nyitá fel az ajtót... Vajdánk neje: egyszerűen, igen jó ízléssel bútorozott nappali házába vitt, mire férje is kijőve mellék dolgozó szobájából csinos délutáni pongyolában... Vajda szép barna férfi, erő és egészség látszik annyi éjszakai munkája után is, beszéde, előadása nyájas, férfias, csak kár, hogy dunántúliás — és ly betű nélküli, mert tudnotok kell, hogy itt Pesten legjobb szónokaink is alig képesek ly-t mondani, helyette mind lt, mi egészen egyéb. Mondá a jövő évi Almanach tárgyait, melyek jobb íróinktól vannak, mondá, meunyt vesztett a társulat a tavalyi eredeti képek miatt, s hogy az idén sokkal helyesb gazdasági s művészeti szempontból több, jobb s mégis alig félannyiban kerülő külföldi aczélképeket adandanak. Említém, miért késik kis magyar nyelvtanának utolsó füzeté... Mondá, hogy tömérdek dolgai nem engedék, de mihelyt ritkíthatja, azonnal sajtó alá menend.»²

Helmeccyvel Gáspárnak «némi számolata» volt. «Nyílt és őszinte kebellet fogadott... Helmeccy roppant nagy, izmos és a mint közönségesen beszélék, „nyers férfi” — túl a középkoron, de igen jó erőben — mi nyerseségét illeti, az igaz, minden himezés-hámozás nélkül kimondja, a mi szívéen fekszik; elbeszélé a censorokkali összekocczzanásai több kalandjait, s

¹ U. o. 120. l.

² U. o. 134. l.

ezekből látám, hogy a hozzá gorombához tud goromba is lenni. Széchenyinek nagy tisztelője s politikai nyilatkozatait egybevéve (mert hosszasan valék nála és bizalmasan) a gróf hitvallását ismerém meg bennök, de általa is hibáztatva a *Kelet népe* némely szenvedélyes (indulatos) helyeit és eléggé méltányolva a Kossuth érdemeit. «Ezt meg kell adnom, mondá, ha lapjaim előfizetői az övé által kevesbültek is — az igen természetes, minden ujat óhajt az ember megismerni es K. érdemes férfi is.» Beszélünk a Mátyás-szobor ügyről is . . . «Abból csakugyan oly elvétett alakban, mint elein akará a túlbuzgó választmány, nem leend semmi s hogy nem — sugá lassan — egy részben bizonyosan a mi érdemünk.» Mondá, hogy midőn az első ellenszózatok, főleg a báttaszéki *g* jegyű levél, megjelentek, nagy zajt csinált az indítványozóknál, Nyáry kardosan mene hozzá, s tüzesen kívánta, mondaná meg, «kik ama névtelen urak?» Helmeczy természetesen nem mondá meg; iralmi mezőn nem ki-, hanem mi-ről lehet csak szó, sőt a patvarkodó Nyáryt nyers modora szerint à la Brassay ki akará vetni házából. Ferenczyt, midőn utósó mindenikünket piszkoló iratát kiadandó vala, mindenre kéré H., simitná kitételeit, de nem tudá rea bírni . . . Gróf Széchenyinek egy *Társalkodó*-ba szánt cikket most hozák vissza a censortól és az «személyeskedés van benne» ürügy alatt nagy részét kihúzá — láttatok volna, mint mérgelődött a mi H...k. E cikk gróf Sztáray Albert . . . oroszszázadi cikke ellen vala irva . . . a gróf hatalmas erővel utasítja vissza az ellene s politikai elvei megváltozása ellen emelt vádat . . . Nagy részvéttel beszélt H. még erdélyi dolgainkról, szegény W. báróról stb. Némi statisztikai adatokat kérdezvén a *Jelenkor*-ról, néhányat megemlítek . . . most valami 2800 előfizetői vannak; az első félévekben mindig több van 150—200-zal, mint a másodikban, mikor fürdőkre, utazni szoktak menni; legnagyobb olvasóközönség van a Dunántúl, szintannyi, mint a más három kerületben.»¹

Nem a legjobb véleményre hangolva a művész iránt, lépik át ifjaink Ferenczy küszöbét. «Az utcakapu, mint mindig, bé volt zárva, azonban a kolesjukon látók a művészt rotondája

¹ U. o. 142. l.

(így nevezi műsínét) előtt : hosszas kopogtatásunkra bébocsátatánk . . . — a házmester által ; a művész seholssem volt, még nincs is itthon, mint a házmester mondá. — De mi tudtuk, hányat ütött az óra ! ő t. i. hogy részrehajlatlan ítéletet hallhasson vendégeitől, elbűvott (igen helyesen) . . . Én bírál-gató észrevételeket tevék, némi nézetemszerű hiányokat mutogatók . . . vélem, a művésznek se ártalmára. Igen sok csinos s művészi nevet érdemlő mejjszobrokat, emlékeket látánk készen, vésű alatt vagy mintában, köztük a Kisfaludy Károly, Virág Benedek, Csokonai büsteit, s mindezek még inkább megerősítének régi hitemben, hogy Ferenczy egyben csak művész : a mejjszobrokban, mihelyt túl megy tehetségén : . . . nagy műveket állítani össze, vagy idétlent szürend vagy nyomorék utánzóvá aljasul . . . A Mátyás lovasszobor mintáját láthatám . . . az a romanizált magyar mű, az a didergő Mátyás összezsugorodva, az a czinczár lábú roppant ló a levegőben ugordva, azok a római domborművek, augurok, ájuldozó erényes (?) Beatrixok stb. s az egész a bécsi József-szobornak szerencsétlen utánzása ; még egy hajszálnyit sem használa fel a hibázhatlanságot igénylő művész sok derék hazánkfiától elmondott észrevételekből . . . mert még fris volt emlékemben mindaz, mit országszerte hallék vagy olvasék róla. Ferenczy méltányra és tiszteletre érdemes azon korában mondhatni fölládozásért, mivel szobrászatra szánta magát . . . de . . . ő józanul nem igényelheti, hogy . . . Mátyás-szobor-tervét s bronzba öntendő tehetségét . . . művészieknek tartsuk és imádjuk érettök mindenáron . . .¹

Gáspár e följegyzései tanúsítják, mennyire pezsgett már akkor az érdeklődés a közdolgok iránt, úgy, a mint azt Bajza óhajtott : vita, sőt viszály által új és új nézőpontokat teremtve. A Borz-utca szögletén az *Athenaeumba* is bekopog a két ifjú ember. Bajza, a «negyven felé járó nagyon szép férfi, Kossuth *Felelete* olvasásától kelt fel . . . középtermetű, kissé barnaszög, csinosan öltözve ; ki őt kritikai lapjai, a Csató-, Orosz-, Nyáry-stb. élet-halálra s gyuladó lánggal folytatott perekből, civódásokból jellemzé, föltötte meg fog csalódni színzésében, ha az eredeti Bajzát meglátja, ha beszél vele : a vélte puzduri tüzes

¹ U. o. 146. l.

arcz helyett egy mondhatlan szelidet fog találni, mint a dörgő szózat helyett is csendes-komolyan ömlengő beszédet . . . Beszélgetésünk első tárgya . . . pályánk vala, ő . . . mondhatlan terhes és hazánkban egyik legnagyobb hálátlansággal járónak tartá . . . , bizony-bizony — úgymond — még jobbadán igaz nálunk az ő észrevét: quem dii odere, pædagogum fecere, s részemről e pályától mindig irtóztam' . . . Asztalán, olvasás alatt . . . Kossuth *Felelete* volt . . . mely körülmény szőnyegre hozá « napi érdekű nevezetes ügyet, s mi igen örvendénk hazánk e legjózanabb bíráló fejei egyikétől hallani véleményt a rendkívül bonyolt s már-már vétkes szenvedélylyel mérgezett tárgyban. Bajját, mint bírót iralmunk mezején szigorú- de igazságosnak ismerjük, ilyennek tünt fel itt is: Ő gr. Széchenyi jelen munkáját (*Kelet népe*), mint a többit is, nevezetes tüneménynek ismeri el, melyben, mint férfihoz illik, szelleme, elvei, az alkotmányos hon és nemzetiség féltékeny szerelme most is a régi nagyok; a cél, irány, most is ama, minden régi betűjében tündöklő szentek, s véleménye szerint csakis egynek kellett volna kimaradni, «a munkán előmlő szenvedély»-nek, mert ennek lehet tulajdonítani, hogy a Kossuth elevenebb mozgásaiban többet s épen lázasztásra ingerlő szellemet s magvakat lát . . . Hogy Kossuth modora főleg az első félévi számokban izgatási jellemvonásokat is visel magán, azt K. barátainak és így neki (Bajzának) is el kell ismernie, hogy egy oly férfinak, mint Sz., ki eddig vezérképp intézé nemzethaladásunkat, erre szólnia kellett, csak kötelességét teljesíté s mi érte köszönettel tartozunk . . . már hogy szenvedélyében többet mond, vagyis helyesebben szólva nagyobbakat jósol a gróf, mint a hogy mi látjuk, azért ne feledjük, hogy e gyenge oldal mellett nem szabad a tömérdek nyujtott kincset is elvetnünk. Mi a Kossuth *Feleletét* illeti, látszik mindenütt rajta a szép lélek és sok ismeret, de ő sem tudá végig kivinni, hogy sértő ne legyen, s nem, hogy okot ne szolgáltatson a grófnak a belé akadhatásra. «És én épen e mezőn féltem Kossuthot — úgymond — mert előttem levén a két férfi műve, úgy látom, a polemiában és dialektikában . . . sokkal erősebb a gróf, könnyebben győzhet, főleg ha kedvez modorát veendi elő, ellene gyengéi nevetségessé tételét . . . Általán én Kossuth helyében nem írtam volna e

könyvet, nem egyebet egy rövid vezércikknél, miben tudattam volna olvasóimmal: «Íme ilyen s ilyen könyv jelent meg lapjaim modorja ellen — ezek s ezek a sötétebb vádak, minthogy azonban e vádak csak úgy nézhetem mint jóslatokat, minthogy tettem nyilvánosak, irataim világ előtt, nekem úgy tetszik, a felelet fölösleges lenne, annyival inkább, mert könyv támadta meg hirlapot... legyenek szives olvasóim annyi türelemmel, hogy várják bé s mindenesetre kísérjék figyelemmel, bételjesülendnek-é s mennyiben a gróf vádjai és azután ítéljenek el stb.» Így a legrövidebben vége lett volna a pernek; de a *Felelet* kijövén, nem tudom, mi leend a kimenetel; a gróf felelni fog újra, K. erre viszont és így örökös erőpazarlás s több szakadás — legalább a *Kelet népe* 2-ik felét, min most dolgozik a gr., bé kellett volna várni... Egyébiránt nem lehet tagadni, hogy nyoma látszik a mostani vezércikkeken Sz. művének, lassúbbak és komolyabbak azok; de az emberek egyik osztálya éppen ezért rendesen el szokta fordítani a vezércikkeket, mi ismét nagy kár. A Fáy *Kelet népe nyugaton* azon egyet kivéve, hát az időszaki sajtó hivatásköréről mond... jeles mű. Eötves is a régi széplelkű röpiratában... csak kár; hogy nem érezkedik mélyebben a tárgyak árnyéklatiba... Várom nagyon, miképp... gr. Desseffy Aurél... is nyilatkozzék e tárgyról... Én még igen sok barátimmal csak nézője vagyok s maradunk a csatának, melyből, bármint végződjek, csak nyeresége lehet a nemzetnek; mennyi eszme jött kérdés alá politikai életünk azon szentekszentjéből, mit eddig titkolgatánk s mi a nagyközönség előtt rejtély s éppen ezért sokszor félreértett volt, mennyi fog minden oldalról megvitattatni nagy és ahhoz értő férfiak által — és az eredmény nekünk nyugvó nézőknek nem nyereség? Én gr. Széchenyit és Kossuthot egyenlően tudom szeretni».¹

Gáspárek utolsó tisztelkedése Vörösmartynak szólt. A Jankovich-ház előtt még rendbeszedik magukat. «A külajtó nyitva, ott egy öreg legény, — «Itthon van, — mond — a Teins úr» — és bébocsát: a ház, melybe menénk, csinos, pamlag, karszékek s egy íróasztallal; balról a háló — jobbról a dolgozó-mellék-

¹ U. o. 147. l.

szoba, honnan egy kissé tartózkodó nyájassággal jött ki egy-inges pongyolában a babéros első magyar költő . . . kinek annyi érdemeiért jutalma . . . az a mívelt lelkű embert egészen összedúló állapot, hogy a béfaló falás iránt is kelljen aggódnia, hogy ne tudja estve, mit fog holnap testtáplálására fordítani, miből fizetend házbért. Panaszolni nem akarok, mert ő sem teszi ezt, csak mint a becsületesség példányképe, titkoa szenved s ha nyomorúsága engedné, öntudatában keresne nyugalmat — . . . Vörösmarty . . . példánya a szelidségnek, jóságnak — azt alig kell mondanom, mert képén is kivehető, hogy himlőhelyes ; középtermetű, s negyven felé van. Szava csendes, hangnyomat szerint erősödő is. Miután maga körül ültetett, s beszéltete útunkról, leszálltunk a kedves Erdélyre, annak nemzeteire . . . (bizony jól mondá Alsófejér egy régi tagja: «Erdélynek 3 nemzete, 4 bevett vallása és így 7 főbűne van) s jelesen a székelyre, mert különösen érdeklé ez a mi költőnket. Elbeszélém, a mit tudtam igaz adatokból, nem maradt ki a Siculicidium, nem maradtak el . . . az apróságvonáskák a székely népjellemből, az életretermettségéből, arról, hogy Székelyhon most is vete-ményeskérte az erdélyi jelesb férfiaknak stb. Igen jól esék neki, midőn lefestém, mi készüllettel s tanácscsal szokta a székely anya kisedét egyedül Enyedre kiküldeni, úgy, mint van . . . «Bizony életrevaló ügyes nép az most is — jegyzé meg V. — mindig annak olvastam, hallottam ; olyak lehettek az ő Magyarok is, olyak vére szerzé nekünk e hazát» . . .¹

Bécsben éri Gáspárékat Tompa János levele,² mely szinte folytatásként csatlakozik az ő élményeikhez. A levélíró Kemény Zsigával Vörösmartynál tölt egy estét. «A lelkes költő Garay Kontját szavalta el nekünk s egy közelebből — ha a censurán átmehet — az *Athenaeumban* megjelenendő lyrai költeményét, mi . . . egy isteni szó Európai népekhez a lengyelekért — ha volna, ki meghallaná és értené! — A magyar írók, barátom, mind szegény emberek . . . hiszed-é, hogy Vörösmartynak utóbb megjelent kötetéből még 150 példány sem kelt el — hogy Helmezy . . . *Jelenkorára* Vörösmarty társaságában kérte a kivált-

¹ U. o. 151. l.

² Töredék, kelet és név nélkül, de a *Futó Pillantás* alapján Tompáé. (115. l.)

ságot s midőn ezt megnyerte s látta, hogy lapja jövedelmező lesz, egyedül kezelte, — a becsületes Vörösmarty inkább hallgatott s szegénynek maradt, mintsem családi pert indítson azon férfiú ellen, kit a közönség még ma is igen jó barátjának tart».

Tompa Széchenyinél is bekopog, állást kérve a Duna-gőzhajózásnál. A titkár nem fogadja örömmel és a gróf sem. Íróasztalánál állva «talán ép a *Marsellaiset* írta, mert midőn épen dictionat akarám kezdeni, e szókkal fordúla felém: csak kurtán, kurtán, barátom, mert dolgom tömérdek s időm kevés, s ezt oly hevesen mondá, hogy most is csodálkozom, miként bátorságom el nem vesztve egykedvüleg csak ezt felelém: méltóztatott a gr. úr Szász Károly levelét olvasni? mire tollát letéve, többek közt nyilatkozatá, hogy ő annyira tiszteli Szászt, hogy csak érette is örömmel ajánlja... szolgálatát. «Ne gondolja ön, hogy rossz akarat volna az, mi engem ily tán meglepőleg nyersen beszéltet, ez természetem; én nem szoktam fiatalembereknek bókolni, mint némelyek s midőn ajtómon kimennek, azt mondani vagy gondolni utánok: mint jöttél, úgy is el mehetsz».

Már berlini idejében kezdődnek Gáspár szünetlen megbízatásai íróbarátai részéről. Ferenczy László, Wesselényi megbízottja, kéri: ¹ «Tudakozd, kérlek, nincs-e Berlinben vagy Hálában oly egyén, ki képes és hajlandó lenne a m. báró *Szózatát* illő honoráriumért németre lefordítani. S erről — a tárgy fontosságáért, rögtön tudósítsd a bárót».

A műfordító Gondol Dániel azzal bízza meg, ² hogy ha Tiecket «meglátogatandja, ne felejtse el megkérdezni, melyik a leghitelesb ángol kiadása Shakspere-nek?» «Shakspere jobb darabjait én is szeretném lefordítani, jelenleg *Othello* s *Romeo és Julia* készen van, csak letisztázni kellene őket, hogy színpadra kerülhessenek». Gondol a kor ízlésére jellemző kijelentést tesz: «Nem hiszem, hogy az általános közönség *Antigone* színpadra hozatalát nélkülözhetetlen műélménynek fogja tartani. A mai kor úgy van ezen antik tragédiákkal, mint a régi pénzekkel. Az ahhoz értő méltányolja és becsüli, de a közönség nagyobb

¹ Rothwasser. Osztrák Sziléziában. 23/7. 843.

² Bécs, július 10. 842.

része nem tud azon felhevülni. Elismeri, hogy szép... de nem kelendő. Azonban lehetetlen is azt kívánnunk, hogy a mai közönség egy classikus művet többre becsüljön, mint egy regényest, hogy Antigone szenvedésein és fájdalmain jobban meginduljon, mint Desdemonaén és Juliáén...»

Mikor Gáspár 1844-ben Berlinből hazatér, a népköltészet kincseit gyűjtik szorgosan. Maga is összeirat enyedi diákokkal 20 füzetnyi népdalt, a mi sajtó alá sohse került.

A dalok egyrésze nem népi eredetű, egy része pedig — legalább is hasonló alakban — megvan Erdélyinél. De van köztük sok ismeretlen, vagy csak sokkal később följegyzett. Egy névtelen gyűjtő a «Most jöttem Erdélyből» kezdetű, több alakban ismert kurucz nótát jegyzi föl. A ma ismert alakoktól meglehetősen eltér e változat. Befejezése virágnekszerű:

«Az én édesemnek Csengő pengő padja,
Csengő pengő padja, Bibor az abrossza,
Arany az asztala, Evge az ablaka, stb.

Ezenkívül még két «Siralmas vers» emlékeztet a kurucz kor termékeire.

1847-től kezdve, mikor Gáspár megkezdí komoly munkásságát, a hozzá írott levelek is megváltoznak. Barátai rajongó ifjakkól tevékeny férfiakká lettek, nem csak hódolnak, hanem bírálak. mások művei helyett sajátjaikat emlegetik.

Fekete Mihály a berlini márczius 15-ikét festve 1848-ban,¹ megemlékezik Reguly Antalról, ki egész télen által gyenge egészségén panaszolt, a mellett viruló színben volt: «egy kicsi hypochondria is van abban a betegeskedésben?» — «És volt még egy nagy emberünk: Kertbeny (alias Benkert Otto Maria Johanna...) ... mint könyvárus utazott — ...egyébíránt őmaga mást mondott magáról, t. i. hogy író, atque magyar író (??). Egy keveset tudott, az igaz, magyarul is, kár, hogy e tudományával egészen magyarnak hirdette magát azok előtt, kik a magyart nem ismerik... Ennek a kótyonfity embernek egyébíránt még sok bolondos históriácskái voltak». Fekete itt leírja Kertbenynek egy bohózatba illő szereplését, mikor ahhoz

¹ Berlin. Név nélkül.

a «kisasszonyhoz» volt híva, «kiről azt mondják, hogy Goethe úr szeretője volt». — A Petőfihez ódát író Bettina von Arnim, ki ekkor már özvegy és nem kisasszony, úgylátszik, Kertbeny, Petőfi e «fullajtár»-ja, útján ismerte meg költőnket.

Ez időben Gáspár már javában dolgozott tankönyvein.¹ *Csemegéi*-ben összegyűjti a magyar dajkarímeket, mondókákat, azidőben «szinte csak egymaga fáradozván a népköltészet eme majdnem kihalásnak indult erekyéi gyűjtögetésében». Íróbarátait, a kikhez most már Tompa, Kriza és Gyulai is tartoztak, segítségül kéri műveihez. Erre vonatkozik utolsó számottevő levélesoportja.

Mint serkentő szellem lép e levelekben Gáspár elének, a ki minden szolgálatra kész a kért mesékért, versikékért.

1850 körül kelnek a költő Szász Károlynak idevágó levelei. «Inkább elfoglaltak a' mozgalmak, semhogy sentimentalis versről gondolkozhassam».² Nyilván Gáspár már a szabadságharcz alatt kérte közreműködését. Szászt pedig akkor egyéb kötötte le; hisz ő 49-ben «Erdélybe szándékozott menni Petőfivel, ez el is ment, de ő maradt».³ «Részemről, a mit tehetek, semmi vállalatnál sem teszem szívesebben, mint itt»,⁴ írja és viszonzásul Gáspárnak egy dolgozatát kéri, hogy azt egy, a római hierarchiaról készülő pályaművénel fölhasználhassa. Majd kiadásra nem került költeményét említi:⁵ ». . . írtam önnek Széchy Máriám ügyében . . . Kérem önt, tudja meg Steintől, nem venné-e meg e művemet vagy hogy azt Pesten nyomassa? — A mű terjedelmére nagyobb minden magyar költői beszélynél, *Toldinál* is egy pár száz sorral. Megy mintegy hat nyomtatott ívre. Mintegy mily feltételeket remélhetnék Stein részéről? — Most ez alkalommal küldeném magát a könyvet, de nincs kezemnél — nincs Enyeden. Nálam csak az első impurum van. Azon alig lehet elmenni . . . Pestre küldeném kéziratomat, de ott nincs. ki eljárjon ügyemben».

¹ Lásd Szinnyei. III. köt. 1030. l.

² Hely és év nélkül. 22. Martius.

³ Fekete Mihály. Debreczen, 1849. marc. 5.

⁴ Hely és év nélkül. decz. 25.

⁵ Hely és év nélkül. 22. Martius.

1852-ben írja Fekete Mihály: ¹ «Azt gondoltam, hogy ebbe az ominosus számú esztendőbe kiveted fejedből azt a gondot, hogy könyvet nyomass, de ha mindenáron rajta vagy, ám lássad...» — A *Csemegek* 1855-beli kiadására vonatkoznak e sorok, valamint Gyulai Pálnak több levele. Ő, a ki ez évben oly buzgón művelte magát s a ki oly gonddal írt, különben Teleki Domokos mellett is nagyon el volt foglalva, nem tudott Gáspár óhajával lépést tartani. Említi, hogy Lisznyai dolgaiban is fárad, majd folytatja: «A napokban hozzáfogtam a gyermekkölteményekhez. Dolgoztam két eredetit s egy átdolgozást. A magyar népdalokból is választottam valami hat s igen szép darabot s költőkből többeket. Ezeket, valamint a magyar Költő Albumot, melyből te tetszésed szerint választhatsz, még nem tudom, elküldhetem-e, mert itt Gernyeszegen ritka a Kolozsvárra menő alkalom... egy sziveségre kérnelek. Régeninek megvan *A nemes Székely nemzet ismertetése* Kállaitól. Kérd el nevemben tőle s küldd el nekem Stein útján. Egy hónap múlva visszaküldöm. Némi régi székely szokások és törvények kérdésében szükségem van rá.

A tanárságról hegedült Sz. Dávid. Későre ébredtünk s keltünk. Hanem minden úgy jó, a mint van, azt mondja böles Salamon, a Vörösmarty tót deákja pedig: az ég le nem szakad, a föld csak megmarad. Ujságot is írok. Szilágyi Sándort 24 napra bezárták az új-épületbe. Ő maga írt nekem egy órával, mielőtt elfoglalta volna díszes állomását. Abból a fiúból még nagy embert csinálnak...»² — Utóbbi hírre vonatkozhatnak Fekete Mihály eme sorai: «Szilágyi Sándort még nem kaphattam meg, ha galléron esiphetem, majd helyre hozatom vele az Album dolgát. Különben ő Keme nincs tömlőczben, mint a hogy hirdettette, épen ezért nem lehet megkapni».³

Még e hónap végével írja Gyulai⁴: «Most sem küldhetem az ígért dolgozatokat. De neked épen nincs jogod engem azért hanyagnak nevezni. Te sem vagy jobb a deákné vásznánál. Utolsó levelenre, melyet rám nézve oly sürgetőss ügyben, a

¹ Év nélkül nov. 17.

² Gernyeszeg, Decz. 5. 851.

³ Pest, Jan. 10-én 1852.

⁴ Gernyeszeg, Decz. 29. 851.

Lisznyai iratainak dolgában írtam, egy betűt sem válaszoltál, pedig ugyancsak megkértelek. Különben ezt nem vádkép mondom — isten őrizzen! nem vagyok oly szűkkeblű, oly önző. Csak menteni akarom magam. Nincs jogod zúgolódní, habár okod is lehetne rá.

A dolgozatokban annyira haladtam, hogy két-három nap múlva mindazt, a mi nem a *Csemegé*be való, elküldöm Steinhöz, most azért nem küldhetem, mert az alkalom, mely e levelemet viszi, csak úgy történetből, hirtelen adta elő magát s étetvén mindjárt indul, s azalatt, ha gyorsíró volnék sem tisztázhatnám le azt a sok ménkű rigmust. Január elején mind megkapod.

Hiecke olvasókönyvét kívánatod szerint küldöm vissza. Különben sem használhattam. Részint mert elég fordítás van már s a magyar költőkből is sokat lehet kiszedegetni, részint, mert a mi jobb, már le van fordítva, például a «Guten Morgen» Szásztól vagy ha nincs, a többi nálam lévő könyvekben megvan, a többi keveset ér, például «Wer hat die Blumen» sat . . .

A gróf könyvei közt is találtam néhány olvasókönyvet s azokat a tieddel együtt átolvasván, azon meggyőződésre jöttem, hogy a *Csemegéken* s az elemieken kívül mentől kevésbbé kell a németekre szorulnunk. A mi nálok e tekintetben jó, az mind nagy vagy jeles költőktől van. Ezeket pedig könnyűszerűen s magyarizálva nem lehet s nem is szabad átdolgoznunk. Aztán a magyar költőkben is eleget találhatunk. Itt nekem csak Bajza és Petőfi van kezemnél meg egy versgyűjtemény s ezekből is 30-nál többet gyűjtöttem össze. De erről jövő levelimben bővebben.

Írj valamit a szerkesztés alatti olvasókönyvről. Én azt is elfeledtem már, hány folyama lesz. Az utolsó folyam szerkesztését én szinte lehetetlennek tartom, míg megelőzőit nem látom, mert azt hiszem, egyik főszempontnak kellene lenni, hogy az utolsóba semmi olyan ne menjen át, mi az azelőttiekbe inkább helyén volna. Baj, hogy nem lehetek köztetek. A dolgon úgy segíték, hogy minden költeményt, melyeket az utolsókat megelőzőkben gondolok megállhatóknak, még azokat is, melyekről kétségeskedem, elküldöm hozzátok, ti aztán válaszatok belátástok szerint, félre tevén. a mi a legutolsó folyamra tartozik . . .

Írj mielőbb s az olvasókönyvről kimerítőleg. Ha a Nemzeti Könyvtár régi folyamát — az új megvan — elküldhetnéd egy hónapra, igen jó volna. Belőlük válogathatnék czélunkra...»

1852 februárjában kelt egy másik levél:¹ «Lévay adja ki költeményeit, s néhány előfizetési ívet küldött hozzám, hogy küldjem szét Erdélyben ismerőseim, barátaimhoz. Neked is küldök egyet. Járj el benne oly lelkesen, mintha az én költeményeim volnának. Add át Krizának is, hogy az un. collegiumba küldje fel, valamint Bacsót is kérd meg az én szavammal, hogy diákjainkat járja el. Egy felől Lévay megérdemli, másfelől irántam annyi szivességet mutatott, hogy nagy öröme érne, ha legalább 20 előfizetőt sajtolhatnék ki egész Erdélyből költeményeire. Ez egyszersmind a legjobb mód lesz arra, hogy az olvasókönyv érdekében mind szellemileg, mind anyagilag minden lehetőet megtegyen. A netalán begyülemző pénzt egyenesen hozzá czímezve küldd a Napló szerkesztőségéhez, a receptist és portóbért belőle levonván — nem pedig Emichhez, mint az ív mondja, mert Emich a pénz kezeléseért nagy uzsorát vesz. Remélem, hogy mindent meg fogsz tenni, mit megtehetsz.»

«Bocsáss meg, — írja később² — hogy az ígért költeményeket mindeddig nem küldhetém el s mi több, még most sem küldhetem. E héten csak csinállok valamit.

E levelemet b. Bánfi Kati viszi. A kocsi, melyen megy, visszajövend ide Gernyeszegre. Sziveskedjél nekem küldeni néhány darab Goethét, akár a magadét — ha megvan — akár mástól kölcsönzöttet. Itt senkitől nem kaphatok, pedig nagy szükségem van rájuk. Költeményei, *Faust*, *Való és Ábránd* megvannak itt, de egyéb semmi. Kivált drámáiból szeretnék kapni. Ha nem küldhetnél, akkor kérj Krizától Heine kötött vagy prózai munkáiból valamit vagy Uhlandon kívül akármi más német lyrikust... Még egyszer kérek, küldj Goethét s ne öld meg bennem a jó akaratot. A világ legnagyobb dramatikusait olvasom s csak Goethe hiányzik. Igaz, *Faust* többet ér, mint Schiller valamennyi drámája, de a többit is szeretném olvasni vagyis inkább megérteni, mert régen olvastam, a nélkül, hogy értsem.

¹ Gernyeszeg, Feb. 20.

² Máj. 3. 1852.

A költemények elküldésekor többet... Hogy állnak az Olvasókönyv ügyei?»

Közben Gyulai meg is látogatja az akkor Kolozsvárt tanárkodó Gáspárt: ¹ «Kerestelek, s vártalak... Nem hagyva ott semmi érezhető nyomot, hisz sejtéd, hogy a verseket nem készítém el. Úgy van s nem is azért kerestelek, csak kívántalak látni. Drágban könnyen elkészíthettem volna mindazokat, mik könyvemben kijegyezvék, ha Régeni tudott volna gyertyavilágnál alumi. De minthogy ő nem tud s én szobájában voltam szállva, elmaradt az egész. Most küldöm a sietősbekeket és szeptemberben a többit magam viszem be.

Nem igen vagyok megelégedve velök, s hjába próbáltam újra meg újra dolgozni. Nem igen sok kedvem van versificálni most. Egész nap geographiát tanulok...»

Utolsó ezidőben írt levele: ² «Nekem az a szerencsétlenségem van, hogy veled akárhányszor találkozom, személyesen vagy levélben, mindig engedelmet kell kérnem. Nálad az igaz, mindig kész a bocsánat, de ez rólam még nem veheti le az önvád súlyát, s inkább fáj, mintha a generális revocation meglőtték volna. Erről elmélkedtem éppen akkor is, midőn leveled kaptam s elhatározám magamba, hogy ezután mindent, még pénzt is inkább kérek tőled, mint engedelmet, azaz a reám bizottakat a legpontosabban teljesítem. A költemények közül csak négy van kész s kettő kijavítva s ezek sincsenek tisztába írva, hanem holnap 10 után, mikorra kérlek, légy otthon, 10 költeményt adandok át. Hébe-hóba bor mellett kihúztam egy-egy éjszakát, ma megpróbálom, valjon a múzsa csókjai közt tehetem-e? Az igaz, nem szerelmes versek, hanem mégis az a gondolat lelkesíteni fog, ezeken egy-két gyermek tán lelkesülend, midőn azokat minden más inkább olvassa, mint az, kiért az ember gyarló fia írta... Holnap tehát minden el lesz igazítva...»

1855 őszétől 1856 augusztusáig Gáspárt «több magyar ifjú, köztük Gyulai Pál társaságában» Berlinben találjuk. Együtt sétálnak, együtt poharaznak a hazáért Pál napján, sőt együtt

¹ Keltezetlen. Az említett Régeni a szótáríró.

² Keltezetlen.

báloznak is. Gáspár néhány jellemző apróságot ejt el Gyulai-ról, feleségéhez szóló leveleiben. A Gyulai által megírt magyar bálon¹ egy soproni asszonynyal ismerkednek meg. «Kapitálisan derék asszony, — mond Gáspár — még Gyulai előtt is, pedig ő nem sokat csinál a nőkből . . .»² Majd fölemlíti, hogy ha nagy nehezen sikerül neki reggel ötkor barátját «fölkaphatni» és elsétálni vele a Montbijou parkkal szemközt lévő borviz kertbe, a «hársak árnyékában, a gyönyörűen nyíló rózsák közt . . . a Pali (Gyulai) és Jóska (Zeyk) megjegyzéseire felelek, melyekkel a germán szépségekről ítéletnek a különböző ízlés szerint . . .»³ A finom iróniára kell gondolnunk itt, a melylyel Gyulai a nőket jellemezte. Gáspár berlini barátkozásait is említi, jóismeretségben voltak Theodor Mundt-tal és feleségével, Louise Mühlbachhal.

Hazatérve Gáspár átdolgozza és kibővíti a *Csemegeket*, Olvasókönyvein is tovább dolgozik. Tréfásan biztatja Fekete Mihály:⁴ «Édes Jankóm, te add ki még egyetlen egyszer a *Csemegeket* . . .» Gyulai újra ostrom alá kerül, Gáspár legidősebb fia a szünetlen követ. «Ezer bocsánat, ha ugyan bocsánatra vagyok érdemes. Csak utolsó leveledet vettem, s hogy erre ily későre válaszolok, oka az, hogy a dolgozatokat el akartam küldeni, addig nem írni, míg nem igazítok el mindent, a mit elvállaltam. De lehetetlen, a múlt héten 5 napig beteg voltam, aztán a *Részvét könyvé*-t kellett sajtó alá adnom, aztán az általam kiadott *Petőfi vegyes művei*-t lefoglalván a rendőrség, ez ügyben kellett futkosnom, most pedig az Arany lapjába kell írnom, mert nincs egy betű kéziratunk is s egy hét múlva szerkeszteniünk kell az első számot.

Bocsáss meg, bocsáss meg! A jövő héten akárhogy szakítani fogok egy napot a te dolgaidnak s tüstént küldöm. E sorokat csak megnyugtatóul írom.»⁵

Gáspár Tompát kéri meg, hogy verstani szempontból javítson a *Csemegek*-en. Tompának fájdalmas áldozat a ja-

¹ *Magyar bál Berlinben*. Szépirodalmi album, 1858.

² 1856, Martius 10.

³ 1856 Julius 2.

⁴ Pest, 1862 decz. 9.

⁵ Pest, decz. 19. 862.

vítés. «E könyvnek pusztá előkeresése is hangos jajjal tölti el a házat. Kedves fiam szeretett könyve, játékszere volt . . . minő áldozat és kinszenvedés volt nekem ezt a könyvet, olyan szemekkel, melyek . . . szünet nélkül sirtak, átolvasni.»¹ Így javítja át a fia-vesztett Tompa a más gyermekek «tündérvilágául» szánt *Csemegék*-et. A nagy gonddal készített javítás kézírata² jellemző a költő szigorú verstani felfogására. Legtöbb kifogást a cæsurátlanság ellen emel. Gáspár többnyire elfogadta Tompa óhaját, de a hol a költőiség a könnyebben érthetőség rovására membe, megtartotta a régi alakot.

Jóval később, mikor Gyulai, Kriza³ megkapják a nekik járó tiszteletdíjakat, Gáspár Gyulait kérdi, ha vajon küldhet-e Tompánénak is az aranyakból. «Nagyon jól fog esni, ha küldesz valamit»⁴ — felel Gyulai. Az özvegy meghatva köszöni meg Gáspár jóságát.⁵ «Fogadja hálámat a fölemelő érzésért, melyet kegyed ez alkalom által is erősített bennem, hogy az ő szeleme engemet még a halálban s után is áldásával kísér.»

Arany János⁶ és fiának⁷ egy-egy levele tanusítja az Aranyékkal való meleg barátságot, melynek egyik igen erős kapcsa Aranyné ritka kedvessége volt. A gazdag baráti levelezés anyai egyébbel, a mit Gáspár írásaiból mint legértékesebbet különválogatva őrzött, elveszett.

A mi ránkmaradt, az a Gáspár által kevésbé figyelemre méltatott része hagyatékának. De ebből is, mint a már kiszemelt aranyérezből, újból és újból lehet egy szemernyi értéket nyerni.

BERDE MÁRIA.

¹ Hanva 1858 jan. 19. Közölte Dr. Farnos Dezső, az *Erd. Múzeumban* : 1896. 446. l.

² Fenti levél nem közölt függeléke.

³ Köszönő levél, 1871 márcz. 20.

⁴ Keltetetlen.

⁵ Putnok, 1874 a príl 17.

⁶ Közölte dr. Farnos Dezső az *Erdélyi Múzeumban*, 1896. 446. l.

⁷ Hely n. 1886 decz. 14.

SHAKESPEARE ELSŐ TETRALOGIÁJA.¹

I.

A hírhedt ál-shakespearei darabnak: az *A Yorkshire tragédia*-nek teljes címe: *Valamennyi egy, vagyis a négy egybe tartozó darab egyike, a melynek címe: Egy yorkshirei tragédia.*² Fájdalom, csak az *Egy yorkshirei tragédiát* ismerjük a négy közül, de valószínű, hogy a többi három a meglévőnek előzménye és végső befejezése volt és vele együtt egy teljes egészet alkotott.

Ha erre nézve ma már csak sejtelmünk lehet, van már négy igazán Shakespeare-től eredő történelmi drámánk, u. n. «históriánk», a melyek szoros és egymást kiegészítő egységük miatt teljes joggal megérdemelnék az «All's one» — «Valamennyi egy» címet. Ez a négy darab *VI. Henrik király* I., II. és III. Része és *III. Richard király*. Valóban, valamennyi egy és a négy darabot méltán nevezhetnők Angolország tizenötödik évszázadi hanyatlása, világhíres nemessége majdnem teljes kipusztulása miatt az angol nemzet véres tragédiájának, a melynek közös hőse maga az angol nemzet. Sokkal teljesebben és következetesebben egységes ez a tetralógia, mint a megelőző korról szóló, de későbbi keletű másik, a mely *II. Richardot*, *IV. Henrik* I. és II. Részét és *V. Henriket* foglalja magában. E darabok mind-

¹ Ez az értekezés *VI. Henrik király* új kiadása Bevezetésének előmunkálataiból van összeállítva. A II. és III. fejezet a Magyar Shakespeare-Tárban megjelent *A piros és a fehér rózsza háborúja Shakespeare első tetralógiájában* című értekezésnek (M. Sh.-T. IV. kötet, 81-118. l.) kivonata és átírása; céljük az I. fejezet tételének; a tetralógia egységes és művészi szerkezetének bebizonyítása.

² *All's one, or one of the foure Plaies in one, called A Yorkshire Tragedy.*

egyike sokkal önállóbb, egymást sokkal kevésbé kiegészítő, a negyedik meg inkább egy epikus diadalharsogásba kihangzó, mint az első tetralógia négy darabja, a melyek bosworthy katasztrófában a tragédiai katharsist, a rettegő várakozást kielégítő megtisztulást igazi classikus példában mutatják. E miatt ez a tetralógia igazán az: «A tetralógia». Egy hatalmas folyam, a melyen a bárány ép oly könnyű szerrel átgázolhat, mint a hogy' az oroszlán átúszhatja;¹ az erzsébetkori Angolország gyapjúmosójának és első lordjának egyforma gyönyörűsége.

A négyes dráma első felvonása *VI. Henrik* I. Rész. Sok bonyodalmas, elnyújtott epizódja ellenére is méltó bevezetése a nagy nemzeti tragédiának, noha az ifjú Shakespeare nem egyszer szolgált rá kortársának, Stephen Gossonnak vádjára, hogy «a históriát dramatizálók a foltozó varga példáját követik és fogaikkal esnek neki a bőrnek, hogy azt kinyújtsák». Csak a II. felvonás 5-ik jelenetére, a Mortimer-jelenetre, meg az ezt megelőző 4-ikre, a Temple-Gardenben lejátszódóra kell gondolnunk, hogy ráismerjünk arra a gondos előkészítésre, a mely a II. és III. Rész bonyodalmaait és *III. Richard*ban a kiengesztelő befejezést mintegy megágyazza. A legitimitásnak, a törvényes trónöröklésnek részint komolyan vett, részint ürügyül használt kérdéséből indul ki a cselekmény, a mely a Franciaországban szenvedett vereségek után a véres belforradalmakhoz vezet. Ezeket már a II. és III. Rész tárgyalja: a nagy négyes tragédiának szövevényes bonyodalma. Az I. Rész végén tárgyalt gyalázatos békekötés rázúdítja a háború pártját a békepártra, a két-féleképp magyarázott legitimitás kérdése fegyvert nyom a fehér rózsra és a piros rózsra pártjainak a kezébe. A kezdetben tehetetlen gyermeknek, később szerelmes ifjúnak, VI. Henriknek erényes, tiszta lelke: magának az angol nemzetnek jobbik szelleme nem tud úr lenni ugyanennek a nemzetnek gonosz szellemén: a kiméletlen, a harci sikerekkel nagyranőtt, majd a vereségek miatt gyűlölködően elkeseredett önzésen és nagyra-vágyáson. Összeütközésbe kerül a «virtus sine vi» a «vis sine virtute»-val, az erő nélkül való tiszta erkölcs az erkölcs nélkül

¹ Boccaccio mondotta Dante *Divina Commediájáról*.

való bűnös erővel. A nemzeti szellemnek ez ellentéteit, bár nem mindig tisztán, egyrészt VI. Henrik, Talbot (még az I. Részben), Humphrey, a glosteri herceg, Edward, a walesi herceg, Edmund, a rutlandi gróf és röpke felcsillamlással, a végső kibékítés várákozást keltő ígéretével Henry, a richmondi gróf,¹ másrészt Richard, York hercege, IV. Edward király, György, a clarencei herceg, Margit királyné és mindenek fölött gloucesteri Richard képviseli. A világ hiú mulandóságain felül-emelkedő és keresztyén megnyugvással lemondó VI. Henrik, vele szemben az embereket megvető, önnönmagát is utáló, a trón felé törtető útjából mindenkit elhárító glosteri Richard a bonyodalom két szélső pólusa, a melyek közt a nemzeti élet elektromos árama foly, hogy itt is, ott is megszakítatva mindent fölperzselő villámlások között jöjjön létre a nagy feszültség egyensúlya: a virtusnak és a visnek egyesülése.

Ez az egyesülés a tetralógia IV. Részében, *III. Richard*ban következik be. III. Richard, a kit a költő a legkövetkezetesebb jellemfejlesztéssel a II. Részben főkép keményszívű, nagyra-vágyó leventének, a III. Részben már furfangos cselvetőnek, sikereiben elbizakodott törtetőnek, lelkiismeretlen embergyűlőnek alkot meg, a tetralógia negyedik részében mindenkiből: asszonyból, férfiből, barátságból, szerelemből kiábrándult lelki roncs lesz, a ki az életnek már csak egy célját ismeri: korlátlanul uralkodni az emberek felett, a kiket már nem is gyűlöl, hanem megvet. Ide jutottak ők ketten, az angol nemzeti léleknek, a virtus-nak és a vis-nak e két képviselője: VI. Henrik és III. Richard. Amaz csupa sajnálkozás az emberiség gonosz-sága miatt, (még önnönmagán is sajnálkozik), csupa lemondás a teljes elszigeteltség askesiséig; emez csupa hideg megvetés, (még önnönmagát is megveti²), csupa dölyf, mely szintén elkülö-

¹ A történelmi VII. Henrik ugyancsak véres kézzel teljesítette be ezt a várákozást.

² Ez anygali lemondás és ördögi kiábrándulás közt szelid emberi melancholiájával hat a horatiusi:

Nec me femina, nec puer
Nec spes animi credula mutui,
Nec certore juvat mero,
Nec vincire novis tempore floribus!

níti mindenkitől, a minden erkölcsi tekinteten felülemelkedő akarattal, a világ megvetésének askesise, mondhatjuk a Schopenhaueré meg a Nietzscheé, a mely akarattal urává akar lenni annak a világnak, a melyet megvet. Szelídlelkű királyból valóságos oszlopszentté lesz amaz, Tamborlaineból Barabas-sá, végül Mephistophilissé fejlődik emez.¹ III. Richard askesise is teljesen elszigetelő, ezért kell buknia neki is; mert minden, a mi emberi, nem az elszigeteltségen, hanem a közönségen, a solidaritáson alapszik. A «virtus» nem állhatott meg a «vis» nélkül, a «vis» nem a «virtus» nélkül; a kettő egyesülésének kellett bekövetkeznie. A bosworthi diadalban egyesült a piros és a fehér rózsza, VII. Henrik személyében (persze csak a költői alkotásban) a «vis» meg a «virtus»; az angol nemzet az egyesülésben megtalálta önmagát, új célokat, nemesebb küzdelmeket lát maga előtt: vége a tragédiának.

A nagyszerű tetralogiának ezt az egységes szerkezetét részletesebben mutatja ki a következő két fejezet. Ez egységes, művészi szerkezet érdekében kellett a költőnek a történelmi igazságot is a művészi célnak alárendelnie. A költőnek föl kellett forgatnia a történelmi egymástutánt is, hogy elérje célját. Mert a történelem nagyritkán következetes, de az alkotó lángelme mindig az; következetes és logikus a maga módja szerint. Neki is egészen más a matematikája, mint ezt Pascal az Isten-ségről mondja, hiszen része emennek.

Igaz, a tetralogiában sok az össze nem illő, a cél nélkül való tiszta tévedés, a henye episod. Ezért Malone, sőt már Theobald óta, a XVIII. évszázadtól kezdve sokan több ember munkájának tartják. Nem írhatta a nagy vates, mondják, mert «für das Weise zu sehr ungefähr».² Ám a nagy Cosmosban is sok a téveteg üstökös, rendetlenül keringenek a lezúduló meteorok, a kihalt, üres világok és mégis egy végtelenül böles alkotó munkája az. Az előttünk fekvő kis Cosmos, ez a hibái ellenére is bámulatos tetralógia, szintén csak egy alkotó ember munkája lehet,³ mert ez is: «für das Ungefähr zu weise».

¹ Marlowe műveinek hatása a fejlődésre alig tagadható.

² Tiedge *Uranijából*.

³ A VI. Henrik király új kiadásának Bevezetése ezzel a kérdéssel kimerítően foglalkozik majd.

II.

A történetíró tükörképet állít elénk, a melyben az események egymás mögé kerülve, természetes távlatban mutatják az idő szerint való egymásutánit és ezzel szoros összefüggésben az okság elvéből folyó egymásmiattit; a költő alkotása ellenben tündöklő színekben ragyogó festmény, a melynek csak mesterséges távlata van. A mi az idő szerint egymásutániban fontosabb, megragadóbb, kort és embereket jellemzőbb, az az előtérbe jut; a mi az okság szerint való egymásmiattiban a költő művészi ézeljának útját állja, az lekerül a képről es helyettesítője többször olyan oksági kapcsolat lesz, mely eredetét nem a valósággal megtörtént eseményekben, hanem a kor egyetemes jellemében, felfogásában találja. Ezek a költőt, de az idők szellemének mindig megfelelő események sokszor nagyobb igazsággal jellemzik a kort, mint a valósággal megtörténtek. A dombornú, a mely Deák Ferenczet a koronázáson jelenvalónak ábrázolja, nagyobb és jelentősebb igazság, mint a milyen az volna, mely a történeti eseményeknek megfelelően nem mutatná meg nekünk a nagy békemű megalkotóját. Lelke, szelleme ott volt azon a koronázáson és ez a költői igazság nekünk sokkal becsesebb a történeti valóságnál. Századok felhevült képzelete ott látja a kis királyi herceget Mária Terézia karjaiban a «Moriatur» nagy jelenete alkalmával és nem keresi Kolinovics Gábor, «királyi táblai assessor úr» naplójában az ellenkező valóságot.

A mult években történt, hogy az angol parlament háza keleti folyosójának drága fatáblázatát hat történelmi festménnyel díszítették. Ezek között felfogása, történeti jelentősége miatt a legbecsesebb, mindenesetre a legszebb Paigne képe. Ez a Temple Gardenben a yorki meg a somerseti herceget mutatja be, a mint a nem sokára kitörni készülő harcoknak jelvényét: a fehér meg a piros rózsát szakítják le. Ez a VI. Henrik első része második felvonásának negyedik jelenetében lejátszódó esemény a valóságban sohasem történt meg; Shakespeare kitalálása az egész: igaz, hogy a legköltőibb és a kort legigazabban jellemző kitalálása. És mégis: ez a kép és ez a jelenet igazibb valóság, mint a leghitelesebb krónikásnak documentált előadása.

Angolország XV. évszázadi regényes, de egyszersmind borzalmas lelke az, a mely ebből a művészi képből, ebből a mesteri jelenetből hozzánk beszél és e beszédből jobban megértjük a XV. évszázadi angolt, mint Holinshednek mind a hat vaskos folianskötetéből.

Igazuk van az angoloknak, ha hazai históriát tanulni Shakespeare királydrámáiból akarnak. Akár könyvében képzeletük segítségével, akár a színpadon, ez utánzott valóságban, lássák történetük eseményeit, jobban megismerik nagy költőjük hatalmas festményeiből, mint hogyha Monmouthi Godofrédtól Reginald Poole-ig minden történetírójukat végig böngésznék.

Pedig ezek a királydrámák hemzsegenek a soha meg nem történt, vagy egészen más idő- és okságrendi eseményektől. Olvasás közben akárhányszor felkiáltunk: ez sohasem történt meg; ez az esemény sokkal előbb, amaz meg sokkal később történt; ez amannak oka és nem okozata, amaz meg okozat és nem ok. És mégis: fönséges, bár komor szépségükben, hatalmas szenvedélyekkel, hősi küzdelmeikben és tragikus bukásukban sehohsem láthatjuk jobban a XV. évszázad igaz angol embereit, mint a mikor Shakespeare keze vezet végig pánczélos soraikon.

A historiallag igazolt történeti eseményektől, ezeknek időrend szerinti és oksági egymásutánosságától legtöbb eltérés VI. *Henrik*: első részében található. Legtöbb itt az egészen költött jelenet is. De minden, talán száznál is többre tehető eltérésnél, új kitalálásnál majdnem mindig a jeleztem művészi cél vezette a költőt. Hogy Párizsról a darab elején azt mondja: «a francziák már visszafoglalták», noha később ott koronáztatja meg a nyolczéves VI. Henriket francia királynak vagy hogy a winchesteri püspököt sokkal előbb teszi meg cardinalisnak: ezek inkább tollhibák, mint a szerkezet érdekében való szántsándékos eltérések. De már a II. felvonás első és második jelenete tiszta kitalálás. Itt Orleanst rögtön a felmentés után egyszerűen visszafoglaltatja Talbottal és Bedforddal. Ez tisztán a sértett nemzeti büszkeségnek nyújtott elégtétel; kimutatása annak, hogy a helyreállt egyetértést diadal követi nyomon.

Ilyen tiszta kitalálás, de a nagy nemzeti hősnak, Talbotnak

nemes jelleme kimutatása végett rendkívül művészi becsú az I. felvonás 3. jelenete is. Ezért «balzsamozták» még Shakespeare kortársai is az új életre támadt hadvezért «könnyeikkel». — Az auvergnei grófnő itt a vendégszeretet ürügye alatt várába hivatja az agg hőst, de csapdát készít neki. El akarja fogatni és börtönbe vettetni. Ám Talbot túljár a hölgy eszén, kürtjébe fú és íme : harcosok tömege rohan a várba, a kik kiszabadítják. Talbot nagylelkűen megbocsát a grófnőnek, mondván :

«Ne félj szép asszony s Talbot jellemét
Ne értsed félre, mint a hogy imént
Nem ismertél rá termete miatt.
A mit tevé, nem sértett engemet.

A XV. évszázad történetében csak egyetlenegy eseményre találunk, a mely minden ízében analog ezzel az auvergnei jelenettel. Ez Hunyadi Jánosnak törbecsalása Bécs közelében. Cilley Ulrik mindenféle álürüggyel Köpcsény alól Bécs felé csalja Hunyadi, a mint ezt az egykorú Bonfinius és Aeneas Sylvius elbeszéli. Cilley negyven lovasával már-már elfogja a keresztység nagy hőst, mikor Hunyadi védelmére egyszerre ezer lovas vitéz jelen meg. «Reszkess most, becsstelen gaz», így kiált Hunyadi törbeajtójére ; «a verembe estél, a melybe engem csaltál.» Nincs hatalom, a mely megmenthetne, egy intésem kipusztíthatna az élők sorából. De a királyom iránt való tisztelet ez egyszer még megment. «Neki és nem neked ajándékozom életedet.»

Íme a két nagy hős : Hunyadi és Talbot egyformán érez és egyformán cselekszik. Alig hihető, hogy Shakespeare az auvergnei jelenet írása közben ne tudott volna Hunyadi esetéről. Aeneas Sylvius Skótországbán járt I. Jakab udvaránál, ismerték Angolországban is. Megjelenését a skót udvarnál Pinturicchio gyönyörű festménye örökíti meg. Vele, az új keresztesháborút hirdető II. Piussal sokszorosán érintkezett VI. Henrik udvara. Munkáit is ismerték az angol tudósok, Shakespeare forrása : Grafton egyenesen idézi is krónikájában. Szinte lehetetlen, hogy Shakespeare ne járt volna forrásának idézete után és ekkor olvasta is a nagy pápa írta *III. Frigyes történetét*. Az auvergnei jelenet ennek az olvasásnak a gyümölcse ; a feltűnő analogiát Talbot és Hunyadi János esete közt másképp megmagyarázni alig lehet. A keresztység legnagyobb hőse

elkesítette a keresztyénség legnagyobb költőjét, mikor a legnagyobb angol hőst igazi lovagnak akarta jellemezni.

Az első rész egyik legvaskosabb eltérése a történeti igazságtól, hogy az orleansi szűzet teszi meg békeközvetítőnek a burgundi herczeg és a franczia király között. Az arras-i béke 1435-ben létesült, mikor az orleansi szűz már négy éve halott volt.

Egészen kitalált az első rész második felvonásának negyedik jelenete, a hajdani templáriusok kertjében. A két vetélkedő párt feje itt tépi le a rózsákat, hogy majdan véres harcuk jelvényei legyenek. Ez a jelenet csak 1451-ben történhetett meg, a mikor a yorki herczeg örökösödési igényei mellett nyíltan pártot alakít. Hogy a költő ide, az orleansi harcok idejére helyezi (1429-re), ez csak a mellett bizonyít, milyen genialisan csinálta meg ezzel a jelenettel a nagy tetralógia expositióját. Hatalmas kapuzat ez a költött jelenet, a melyen át két emberöltő férfiai indulnak halálútjukra.

Az orleansi szűzről szóló jelenetekben Holinsheadet követi a költő. Ez magyarázza meg azt az ellentétességet, mely VI. Henrik első részének első és ötödik felvonásában nyilvánul. Az első felvonásban bizonyos rokonszenvennel beszél Shakespeare a Szűzről, hősnék és ihletettnek tünteti fel. Az ötödikben mindjobban elkomorodik a Szűz arczulata; hangja, beszédmódja férfiasan kiméletlen lesz. Mikor a történelemmel ellentétben York herczeg Angersben elfogja, még pedig az 1453-ban történt Talbot-féle episodok után(!), a Szűz a darab szerint már régóta a sátán hatalmába került. Az ötödik felvonás III. jelenetében bűbájossággal foglalkozik, gonosz szellemeket idéz, később atyját is megtagadja, bűnbánat nélkül megy a halál elé, utolsó szava Yorkhoz:

«Hadd átkozódjam addig is tehát» (t. i. míg a máglyára nem kerül).

A Szűzről való ezen ellentétes felfogás a krónikásnál is feltalálható, tehát semmiképen sem igazolja azoknak a kutatóknak álláspontját, hogy ez a kétféle szűz két szerző alkotása. Shakespeare forrásában így találta és hogy készségesen elfogadta ezt a kétlelkű alakot, annak okát abban kell keresnünk, hogy Talbotnak nemzeti szerencsétlenség-számba menő halálát a

franciák nemzeti hőségnek nemcsak testi, hanem lelki bukásával is meg akarta torolni. Ezért helyezte a Szűz elfogatását Talbot halála utánra, noha Jeanne d'Arcot 1430-ban fogták el Bedford emberei, Talbot pedig 1453-ban esett el.

Hogy ezt a késői Talbot-féle epizodot már az első részben helyezte el, arra az ötödik felvonást befejező békekötésnek költői indokolása miatt volt szükség. Talbot halála csüggeszthette csak el annyira az angolokat, hogy békét keressenek, sőt ezt a békét «földnélküli» Renatus király leányának, Margitnak VI. Henrikkel való házasságával megerősítsék. Így is jött létre a fegyverszünet és az eljegyzés 1444-ben, noha az azt drámailag megindokoló nemzeti gyász csak 1453-ban szakadt az angolokra, Suffolknak, Margit későbbi szerelmesének a glosteri herceg, Humphrey fölött való diadala csak így lesz érthetővé. Suffolké a siker, Humphrey-é, a háborút akaró párt fejéé a szegényen, míg York hercegének és a winchesteri püspöknek eselszövényei mind a kettőnek sírját nem ássák.

De ezt már a tetralógia második része adja elő, eleven drámai képek változatos egymásutánjában állítva elénk a Margit királyleány eljegyzésétől egészen az első szent-albansi csatáig előforduló eseményeket, 1444-től 1455-ig. Shakespeare ebben a részben már inkább nyomon követi a történeti eseményeket. Ezek menetében bámulatos hűséggel jellemzi a rossznak lenni nem akaró, de nem is tudó, kegyes szívű VI. Henriket, a büszke, zord Margitot, Suffolkot, a királyné nagyratörő kegyenczét, a eselszövő winchesteri püspököt, a tudománykedvelő protectort : Humphrey herceget. Még a mellékalakokban is: a csodáesetekkel díszekvő Simpcoxban és a bámulatosan jellemzett Jack Cade-ban híven követi a történeti adatokat. A rózsáknak még most zajtalan háborúja Humphrey feleségének kertjében, a varázslók és az utczai csöceselék közt folyik, vagy a szent-albansi sólyomvadászaton a királyi udvar pletykái közt ; de már ezeknek is áldozatul esik ma Humphrey, Gloucester hercege, holnap Margit Suffalkja. Öntudatlan áldozatai lesznek Cade és a tudományok nagy barátja, lord Say. Ezt Cade azért végezteti ki, mert az iskolában grammatikát taníttat és mert a könyvnyomtatást terjeszti, holott az ősök a rovással is beérték: A XV. évszázad népszellemének pompás jellemzése ez ; akkor a tömeg-

nek nem kellett az ismeret, míg a nemesség terjesztette. A babonás varázslat hitét ellenben mind a két osztály elfogadta. Cobham Eleonora, Humphrey herceg felesége ép úgy hisz a babonában, sőt a ma annyira divatos és még a positiv tudomány-védelmezte exteriorizálásban is, mint Cade-nek legutolsó cséplőparasztja; viaszból elkészítteti a király képmását, hogy a mire ez a képmás elpusztul, pusztuljon el VI. Henrik is.

Ám nem a varázslat, sokkal reálisabb erők okozzák majd VI. Henrik bukását, a melynek első phasisa a szent-albansi ütközet, az ötödik felvonás utolsó jelenetében. A historiai igazság ellenére itt szerepel már a későbbi III. Richard is, a ki pedig most, 1455-ben, mindössze csak hároméves és bizonyosan édesanyjának, Nevil Czecziliának karjai közt pihen. Ám Shakespearenek szüksége volt Richard herceg korai szerepeltetésére; idejekorán be akarta mutatni a nagy hőst, hogy szörnyű környezetében kifejlődhessék belőle a tragikus sorsú nagy gonosztevő.

A szent-albansi véres csatával, melynek legkimagaslóbb eseménye, hogy az öreg Clifford lordot a lázadó yorki herceg megöli, végződik a nagy tetralogia második felvonása, *VI. Henrik* második része.

A harmadik rész első jelenete innen indul ki és abban követ el historia-ellenességet, hogy közvetlenül hozzá csatlakozik. Pedig ez az első jelenet öt évvel később, a yorki pártnak 1460 júl. 10-én kivívott újabb diadala után történhetett csak meg. Csak az 1460-iki parlament ismerte u. i. el yorki Richard herceget, III. Richard atyját, trónörökösnek, megfosztván jogától VI. Henrik fiát. Shakespeare rendkívüli ügyességgel foglalta itt egybe a fehér rózsza pártjának szent-albansi, blorheatli (1459) és northamptoni (1460) diadalait a szent-albansiba, lüktető gyorsaságot és drámai erőt adván így az eseményeknek. A vérboszu lord Clifford megöletése után most már szörnyű következetességgel viszi előre az eseményeket.

A hajlíthatatlan Margit királyné a fehér rózsza készületlen pártját a Sandal-Castle előtt folyó tanácskozásai után a wakefieldi vérmezőre viszi, a hol a párt feje: Richard yorki herceg elesik, legidősb fiát, a rutlandi herceget az apja haláláért vérboszút vevő ifjú Clifford leszúrja. Gloucester hercege, a későbbi

III. Richard is részt vesz e csatában, holott a történet szerint a most csak 8 éves herceg György bátyjával együtt a burgundi udvarnál tartózkodik. Már Sandal-Castle alatt mélyen beletekinthetünk lelkébe, mikor így bátorítja atyját :

Mily nagy dolog a koronát viselni :

Az üdv honát abroncsa fogja át.

Hogy a bátorító fiú is elérhesse ezt a czélt, a szörnyű vérboszú folytatja pusztításait. Papiros koronát tétet a sebeitől kínzott yorki herceg fejére, élénken emlékeztetve az erkölcsöknek arra az elfajulására, a mely Dózsa Györgyöt tüzes koronával gyötörte halálra. A kétségbeesett herceg a kínjain gyönyörködő Margit szemébe dobja :

O tigris szív, asszony testébe rejtve.

és ez a tigrisszívű asszony innen kezdve a kor feltartóztatatlan súlyedésének megtestesítője és a bekövetkező végzet prófétája lesz. Egymást követik az áldozatok hekatombái : Owen Tudor, VII. Henrik öregatyja, Floyd David, Morgan up Reuther a Mortimers Cross mellett vívott és Shakespeare-től alig érintett csata után Herefordban a hóhér bárdja alatt vesztik el életüket. A későbbi III. Richard itt is, majd a második szent-albansi csata után is kiváló szerepet játszik : szónokol, izgat, hősieskedik, noha a történet szerint ekkor is csak kilencz éves és anyjával együtt Burgundiában tartózkodik Jó Fülöpnél, az aranygyapjas-rend megalapítójánál, későbbi sógorának, Bátor Károlynak atyjánál. A költőnek a történetírás ellenére is szüksége volt Richard herceg korai szerepeltetésére. Nagy részt, fokozatos fejlesztéssel a legnagyobb részt tulajdonítja neki a bekövetkező eseményekben : felelőssé teszi a multért, hogy ne lehessen menekülése máskép, mint hogyha a legnagyobb gonosztevők élére áll. A dr. Shaw-ok, a Buckinghamek királyának kell majdan lennie, hogy erőt és hatalmat kapjon a gonoszok egész világa ellen való élet-halál küzdelemhez. A költő által elének állított komor tragikumú multja után nincs másutt menekülése, csak a gonoszságban : az övé a legnagyobb felelősség a multban, azért lesz az ő végzete a legtragikusabb, hősies bukása szörnyű gonoszságai után is a legmegindítóbb. Az angyali jóság nem birkózhatott meg a kor szörnyű romlottságával : ezt igazolja

a kegyes VI. Henrik végzete. Richard megbírkózott vele; elvetemedett gonoszsággal küzdött az elvetemedettek ellen és már-már diadalmaskodott. Hogy mégis elbukott, abban az örök erkölcsi elvek diadalát mutatja be a költő. Ennek a végső diadalnak első jelenségét már akkor látjuk, mikor VI. Henrik a tízéves Tudor Henriket megáldja, prófétai ihlettségével benne látván egy jobb jövőendő zálogát. Ez a jelenet is fényesen igazolja az egész tetralógia jóéleve megfontolt tervszerűségét és egységét; bizonyítja, hogy csak egy gondolkozó fő munkája lehet, a legnagyobb gondolkozóé: Shakespearé.

A Warwick gróftól újra a trónra ültetett VI. Henrik így üdvözli a kis Tudor Henriket, az erkölcsi világrend későbbi helyreállítóját :

Hazám reménye, lépj elm! (Kézét áldólag fejére teszi)

Ha titkos

Erők valóvá váltják jóslatom,

E szép fiú áldása lesz a homak.

E megjósolt világrendnek abból a véres chaosból kell megszületnie, a melyet a költő művészi keze, most már jobbára a történet adatai után, de nem egyszer a legszabadabb költői felfogással elénk tár. Ilyen az a merész és reális hatású jelenet, a melyben IV. Edward későbbi feleségének szerelmét akarja kieroszakolni; vagy még inkább a Franciaországban, XI. Lajos előtt lejátszódó nagy jelenet, — a legdrámaiabb az egész III. részben, a hol Warwick grófja pártütését indokolja meg a költő. Csodálatos erővel tömöríti — és a történelmi egymásutántól eltérőleg bámulatos ezéltudatossággal csoportosítja itt az eseményeket. A Machiavelli szellemében jellemzett francia király, a segélyt kérő Margaréta, a IV. Edward számára leánykérő Warwick ügyessége, majd szörnyű felháborodása, mikor urának Grey Erzsébettel való házasságáról hall, páratlan művészi alkotások. A «királycsináló» Warwick már itt, a történet szerint az amboise-i udvarban, szakít végleg IV. Edwarddal és saját leányát, Annát, már itt jegyzi el VI. Henrik fiának. Ez események végzetes következményei lesznek a barneti csata, a hol Warwick a clarencei herczegnek árulása következtében öcsésével együttesen elesik (1471 ápr. 14.) és a még végzetesebb tewksbury-i katasztrópha (1471 május 4). Ez a tetralógia harmadik részét nyugvó-

pontra viszi, a véres borzalmak itt a tetőpontra jutnak: lanca-steri Edward itt hal vértanú halált glosteri Richard és clarencei György törétől. A toweri véres jelenet és IV. Edward londoni diadalünnepé fejezi be VI. Henrik tragœdiájának harmadik részét. A hóhér glosteri herezeg az áldozati bárány szívébe mártotta kését és megyen végzetes útján tovább, hogy mint III. Richard feleljen minden gonoszságáért. Küzdenie kell végzetével és fizetnie életével; sőt a mi neki még drágább, mert hisz életét is csak ez védelmezhetette meg: fizetnie kell az «arany abroncs», a mely szerinte az «Elysiumot» zárja magába.

III.

III. Richardban a valósággal megtörtént dolgoktól való eltérések, szabad kitalálások, idő- és okságrendi összetévesztések sokkal ritkábban fordulnak elő, mint a fehér és a piros rózsza harczeit drámailag illusztráló tetralógiának egyéb darabjaiban; mindamellet elég gyakoriak. Ám ezért még a történelmet alaposan ismerő is a legnagyobb gyönyörűséggel fogja végigélvezni ezt a mesteri módon jelenetezett és megindokolt darabot és csak a művészi élvezet után fogja keresni: hova is tévesztette el a költői igazság a történelmi igazságtól.

Mert eltévesztette. Már mindjárt az első felvonás első jelenete nem historiai. London egyik utcájában találkozunk, rögtön a tewksbury-i ütközet után a glosteri herezeggel, a későbbi III. Richarddal. Beletekintünk nagyra vágyó terveitől sötét lelkébe, egy teljesen érett, meglett férfi lelkébe. És íme: a történet megtanít, hogy ez a Machiavelli-lelkű, száz csata veszélyét átélte férfi még csak 19 éves. A színműben és a színpadon legalább harmincz évesnek kell feltüntetni, mert hiszen Shakespeare szerint már 16 évvel ezelőtt, 1455-ben ott harcolt atyja oldala mellett Szent-Albansnál, a mikor sebesült testén átlépve három ízben mentette meg a haláltól:

Nyergébe háromszor felültetém.

S testén átlépve három ízben

Eleven pajzsa voltam. —

mondja Richard büszke önérzettel, pedig akkor összesen három éves volt, a mely majdnem csecsemő-kort még az akkori korai renaissance ifjúságának koraérése sem tud historiatlag indokolni.

Ez után az alapos anachronismus után nem lehet csodálunk, ha látjuk, hogy testvérét, Clarence herczegét szintén 1471-ben vetteti gonosz cseleivel börtönbe és kísérteti a Tower kapitányával, Brakenburyval. Pedig Brakenbury csak 1483-ban lett a Tower kapitánya, Clarence-t pedig 1478-ban fogatta el IV. Edward, a ki Richarddal együtt azért féltékenykedett rá, mert a nagy «királycsinálónak», Warwick grófnak idősebbik leányát elvette, később meg burgundi Mária kezére törekedett. De Clarence-nak idő előtt kelle elbuknia, hogy a költő ezzel a sikerrel is igazolja azt az önérzetes elbizakodottságot, a melylyel Gloster hercege a következő jelenetben állítólagos áldozatának, VI. Henrik ifjú fiának jegyese, Warwicki Anna előtt fellép.

A darabnak ez a szédületesen merész jelenete 1474 előtt nem történhetett meg, mivel Anna addig egy felszentelt menedékhelyen tartózkodott: itt mégis az 1471-re képzelt — de csak 1478-ban megtörtént Clarence-jelenet után következik. Így kívánja ezt Richard következetes jellemzése, a ki a Warwick-ház vagyonával és befolyásával tönkre akarja tenni királyi bátyja feleségének, a hajdani özvegy Grey Erzsébetnek hatalmas rokonságát. Különben Anna e II. jelenetben annál könnyebben «emelhette magához Richardot kardja helyett», mert igazság szerint a meggyilkolt királyfinak nem az özvegye, csak a jegyese volt.

Már most arra is elég erős, hogy a fiatal új királyra, V. Edwardra rátegye súlyos kezét, a mit a II. felvonásban forrásainak, Holinshednek és az ettől átvett Morus Tamásnak szoros követésével ad elő. Itt csak azt téveszti el, hogy Grey és Rivers lordokat közvetlenül Pamfretbe küldi, nem pedig előbb Northamptonba, a hogy' Morus elbeszéli. Ám ez és egyebek csak kisebb eltérések a históriától. Új nagy eltérés minden egykorú és későbbi történetírótól VI. Henrik özvegyének, anjoui Margitnak szerepeltetése, a ki valósággal a véres jövendőt előrelátó végzet személyesítője gyanánt lép fel a darabban 1483 után

is, noha a Tewksburynál vívott harc után 1476-ig a Toronyban volt elzárva, onnan Franciaországba ment és ott meg is halt, a nélkül, hogy valaha is visszatért volna Angolországba. A görög tragœdiák chorusaként szereplő Margit tehát mennyire történetellenes és mégis mennyire igaz! Milyen nagy és milyen rettenetes, mikor végzet-testvéreivel: III. Richard anyjával és IV. Edward özvegyével a föld kövein ülve, akár Izrael gyászoló anyái, mondja el szörnyű átkait a diadalmas zsarnok fejére. Lehet-e jobban és a történeti igazságnál is igazabban jellemezni azt a katharsist, mely innen kezdve egész a felkiáltásig: «A horse, a horse, my kingdom for a horse» — a szörnyű hős lelkében véghez megy?

Pedig ez a jelenet teljesen költött, valamely felsőbb sugallat ihlettségétől vezetett; a művészileg legszebb és költőileg legigazabb az egész darabban, noha historiatlag nem történhetett meg és sem More, sem Hall, sem Grafton, sem Holinshed nem tud róla.

Valamint hogy a szállóigévé lett mondásról: «Lovat, lovat; a királyságomat egy lóért» — sem tudnak semmit. Szárnyas paupán, felhők sebességével dübörgő ménen iparkodik a rémlátások és nem is annyira veszedelmek elől menekülni a gyilkos király. Ezek a rémlátások is teljesen Shakespeare kitalálása; korának szellemében, hit- és érzületvilágában fekvő kitalálása, — és talán legkevesébbé szerencsés kitalálása.

Mert a hatalmas, halált megvető Richardot nem a rémek és nem a lelkiismeret és nem is «ibseni elhagyatottsága», egyedülmaradottsága teszi sajnálatraméltóvá, a mely sajnálatunk a megelőző rettegés érzésével a legtisztább tragikai érzéssé magasztosul, hanem az a tudat, hogy ennyi erő, kitartás és okosság kénytelen volt, a maga biztonsága érdekében volt kénytelen a harezba szállni korának minden aljasságával, embertelenségével, hitetlenségével. A nagy Shakespeare-tudós, Bulthaupt mondja, hogy «egy ötfelvonásos darab szűk keretébe még soha sem torlódt össze nyomorultabb csőcselék». Ez a csőcselék nem kitalált: ez történeti; ennek a történetileg valódi csőcseléknek piszkos áradata ellen kellett volna úsznia Richardnak. Ám ez lehetetlen volt; magával ragadta a korai renaissance évszázada a leg-erősebbeket is és mert ellene nem úszhattak, úsztak hát vele,

mindig arra figyelve, ki ér legelsőnek a célhoz és a vetélytársakat kéréletlenül az ár alá süllyesztvén. Ilyen törtető volt III. Richardnak majdnem valamennyi kortársa : XI. Lajos Franciaországban, Ferdinánd, a spanyol király, III. Frigyes, a római császár, a Sforzák Milanoban, a Borgiák valamivel később Rómában : mind-mind egy húron pendültek. III. Richardot legalább a halál szemébe néző rettenthetlensége tette különbbé azoknál ; hisz haláltusájában is «mint az éhes oroszlán roított előre lándzsájával, földre terítve Sir William Brandomot és Sir John Cheneyt», — a mint a krónikások mondják. Hogy e bátorsága ellenére is buknia kellett, alámerülnie e «csőcselék áradatában» neki, a ki az igaz lovagiasság korában talán a legelső lovag leendett : ebben kell keresnünk III. Richard tragikumát. Tragikuma abban rejlik, hogy a legrosszabbnak kellett lennie a rosszak között, ha élni akart. Bár nagy volt és erős, nem volt elég erős és elég nagy ahhoz, hogy jó és igaz legyen, hogy mint VI. Henrik, lemondani tudjon.

Pedig mindig a jóké és az igazaké a végső győzelem : magukban hordják azt. A gonosznak végzetes sorsa a bukás. Richardban hiába volt meg a párducz ereje, okossága és ügyessége : a párducznak végzete, hogy a vadász golyója elé kerüljön.

Megvolt-e benne a párducz félelmes szépsége is, — igazán nem tudjuk. Egy arczképe van meg a londoni nemzeti képtárban : burgundi kalapban, bársony ujjasban mutatja a szörnyű emlékü királyt, kinek arca itten inkább szenvedő, lemondó, majdnem nőies. Csak a szemében van valami rejtelmes mélység : nagy gonoszságok és nagy szomorúságok mélysége. A Tudorok, tehát a diadalmas ellenségek korában írt krónikák valóságos emberi szörnyet látnak benne : «kis növésű, rosszul formált végtagokkal, púposhátú, félvállú» — írja róla az egykorú Morton cardinaltól talán inkább félrevezetett mint kitanított Morus Tamás. Ilyennek írják le Shakespeare átkozódó asszonyai, így írja le a drámában önmagát is. «Boszut teszek a természetén, a mely megcsúfított», — mondja önmagáról és rálép szörnyű útjára. Itt hát nem költött Shakespeare ; itt a természet ellen hadakozót a historiának megfelelően mutatta be. Nem kellett kitalálnia ezt a legszörnyűbb, legsajnálatosabb boszut ; sőt ha a króniká-

soknál rá nem talált volna, lángelméje bizonyosan rávezette volna.

Mégis nagy kérdés, ilyen volt-e külsőleg Richard. A mi nemzeti krónikáink majdnem szórul-szóra így jellemzik Árpád-házi nagy királyunkat, dicsőséges Kálmánunkat. És csodálatos, mind e krónikák a Kálmántól megvakított Béla király utódai idejében íródtak, a kik bizonyosan örömmel látták házuk megromtójának rút alakját. De még csodálatosabb, hogy a kortárs krónikás, prágai Cosmos, a kit a mi érsekünk, Szerafin, szentelt pappá Esztergomban, semmit sem tud Dalmácia meghódítójának rútságáról. Hátha a Tudorok is szívesen olvastak házuk ellenségének formátlanságáról és mért, hogy az egykorú arczkép semmit sem árul el III. Richardnak, a fehér és a piros rózsza háborúja legnagyobb hősének rútságából?

Am ha szép volt is, mint a párducz: a költőnek rútnek kelle őt mutatnia, hogy háborúba küldhesse a természet ellen, a hol el kellett buknia.

*

Angolország XV. évszázada mint egy vulkánikus kitörésként elborított kőmező emelkedik ki, komoran és fenyegetőn, a nagy nemzet életének egyéb termékeny évszázadai közül; komoran, de ijesztő és részvétet gerjesztő fönsséggel. Ezért írta Shakespeare éppen erről a századról négy tragœdiáját. Művészi czelján kívül az igazságnak is szolgálni akart Shakespeare; hiszen életünk három eszménye: a Szép, Igaz és Jó mindig együtt jár, míg a l'art pour l'art eddig majdnem mindig kudarcot vallott. Shakespeare meg akarta mutatni nemzetének, hova vezet az önzés, szeretetlenség, fejetlenség: a legerősebb akarat is megörlődik a «természet elleni harcban». Ha banálisnak látszik is a három emberi eszmény emlegetése, minden nemzet története bizonyítja, hogy nemzeteket nagygyá csakis ezeknek az eszményeknek a cultusa tehet. Ezért fordul a művész és a tudós a történelemhez, ha ezt a nagy igazságot be akarja bizonyítani. Nemzete multjából tanította meg Shakespeare is honfitársait: hova vezet az, ha e nagy hármasság, vagyis a természet ellen akarunk hadakozni.

A nemzeti mult ismerete és szeretete nem zárja ki a más

nemzetekkel való emberi solidaritásunkat. Sőt éppen a fehér és piros rózsza harezainak művészi elénk-állításából látjuk, hogyan emelkedik ki Angolország távoli századainak ködéből Hunyadi Jánosnak, a magyar Anjouknak, böles Kálmán királyunknak bár határozatlan körvonalú emléke. Becsüljük meg ezeket az emlékeket és ne engedjük kiszakítani szívünkből és elménkből. Sajnos, az élet, a művészet és a színpad ma mindjobban történetellenesek: a ránk szakadt harezok megtanítanak majd, hogy vigasztalást és reményt újra csak nemzeti nagy multunkban keressünk. Akkor majd újra «könyveinkkel balzsamozzuk be» a Talbotok holttestét, színpadjaink nem balga szűzekkel és számító fajtalanokkal lesznek tele.

BODROGI LAJOS.

A TÖRTÉNELMI CULTURA ESZMÉI NIETZSCHE KORÁBAN.

(Jegyzetek a történelem társadalomculturalis szerepének kérdéséhez.)

A XIX. század művelődésének egyik legérdekesebb s összefüggőleg máig figyelmen kívül hagyott jelensége egy történelmi világnézet keletkezése. Sajátságos culturhullámot vert ez áramlat Németországban, sokkal feltűnőbbet, hogysen fel ne hívta volna az emberek figyelmét; oly irány merült felszínre, mely a nélkül, hogy tudatosan előkészítették volna, extensiv befolyást gyakorolt a társadalomra. Neve, historismus, sem vált akkor általánossá, mind keletkezésében, mind lefolyásában úgy élt az emberek közt, mint a tömeget vezető anonym hatalom, melynek alávetették magukat számosan, a nélkül, hogy erről tudomásuk lett volna. Sajátságos meggyőződéseken alapuló, élő áramlat volt, mely bizonyos mederbe terelte az emberek gondolkozását, föltétlenül «természetesnek» tartott elveket gyökereztetett meg, dogmákat állapított meg, avagy harczokat idézett elő s e harczokban merült fel nagyritkán e collectiv név: historismus, rendesen mint vád, mint számos tévedés forrása. Ma nem fogjuk a historismust sem a történelmi élet- és világnézet tudományos összefoglalásának tartani, sem vádként említeni. Egyszerű jelenségnek fogjuk fel, melyet elemozünk, melynek főbb okait kutatni fogjuk s ha csak vázlatot nyújtunk a jelen keretben a problema belső életéről, számolnunk kell azzal, hogy e collectiv, messze vezető problema ma föltevésének előkészítő stádiumában van. Mondanunk sem kell, hogy a mint a XIX. század tudománytörténete egységesen megírva nincs, úgy nincs kifejtve a historismus fejlődésmenete sem; leginkább szemléletes mégis Nietzschénél.

A nagyhatású író-gondolkodó, Nietzsche álláspontjának megjelölésére elég néhány tyikus jelenség, melyekből meg-

érthetjük történeti helyzetét, gondolatait. Benne összeverődnek a collectiv sugarak s érdekes a historismus szempontjából annak a bölceletnek vizsgálása, mely nagyon töredékes, nagyon aphoristikus, telve habozó kezdeményezésekkel, de mégis sokat anticipált a XX. század szelleméből s így bennünket közlelről érdekel.

Sőt sokat anticipált a háborús imperialismus szelleméből is. Nietzsche most, a háború közepett új világitást nyert; úgy tüntették fel, mint a háború közvetlen előkészítójét. Nem véletlen, hogy a «hatalomra törő akarat», *Wille zur Macht* philosophusa symbolummá vált. Sokan, nagyobb részben angolok, egy sorba helyezik Bernhardival, a katonai íróval, avagy Bülowval, a cancellárral, kinek irataiból a német militarismus, avagy a lemondást nem ismerő világpolitikai tendentia eszméit elemzik ki.

A katona és államférfi mellett, ép a «philosophusok népénél» kiváltkép, szükséges egy bölceselő is, kivel az angolok megirathatják a német militarismus bölceletét, s ezt megtalálják Nietzschében. Angol röpiratokat olvasva, feltűnő az, hogy a német culturában, az objectivitás háborús moratoriuma korában is, egyetlen elemet mindig dicsérettel emelnek ki: a német történeti culturát, sőt elismerik, hogy a mai angol történetírónemzedék egyenesen a német történeti culturán nevelődött fel. Nietzschét, a historismus-ellenes philosophust, pedig megteszik egy oktalan háború profétájának, egyenes előkészítőjének, oly túlzással, hogy reactiót váltott ki angol nyelvű úróknál is, így Charles M. Blakewellnél; ¹ nálunk is csak az újabb időben merültek fel az első kétségek.²

A kontár történetírók népszerűsítő okkeresése ellen tiltakoznunk mindig fölösleges, mert felfogásmódjuk magától megdől; ha bíráljuk, rendesen reactióba mennek s megerősödnek elveikben. A háborús okkeresés sajátosan jellemző történelmi culturánkra, annak hiányosságára; látjuk, történelmi culturánk nem elég mély, főkép nem elég synthetikus, még nem egy-egy collectiv egészből, korból magyarázunk valamit, hanem esu-

¹ Nietzsche, a modern stoic. The Yale Review, 1915. 66—85. l.

² A háború filozófiája, Athenæum, 1916. «A világháborúnak Nietzsche hatásából való levezetése egészen alaptalan ráfogás», írja Kornis (135. l.).

pán egy-egy tényből. A kezdetleges átlag-ember ok-keresésének sajátzerűségét látjuk itt, mely általában abban összpontosul, hogy ok- és okozatpárokat construál, mindemek keresi «az okát», úgy mint a gyermeki gondolkozás első stádiumában a concret «miérték» hosszas sorát látjuk. Nietzsche is így az entente-közvélemény népies zónájában a háború egyenes előkészítőjeként szerepel.

A történelemben nehéz feltétlen igent vagy nemet mondani ily bonyolult jelenségeknél. A történet folyamatos világába magunk visszük bele saját cseuráinkat s így visszatekintve valamiképp mégis megtaláljuk mimagunkat. Nietzscheben is megtalálhatjuk a háborús imperialistát.

Nietzsche várta a háborút.¹ «A kispolitika ideje elmúlt: már a legközelebbi század meghozza a háborút a viláгурalomért, meghozza a kényszert, mely a nagypolitikára vezet» (*Zwang zur grossen Politik*), írja 1885-ben. Halljuk benne már a jövő nemzedéket, a porosz flottaprogramm-sürgető kiáltásait a világpolitika felé; halljuk egy következő nemzedéknek Bülow cancellar ajkán kitörő vágját, melylyel Németország számára is kérnek «helyet a verőfényes napon.» A «*Zwang zur grossen Politik*» hasonlóan hangzik a Rohrbachok imperialismusának korai megformulálásához, hasonlóan a keleti tervekhez, egy távolabbi, cselekvésre képesebb jövő vágvjához.

Nietzsche Bismarckot utánozza már Bismarck korában. Hatásának igazi kora sem a maga kora tehát, hanem a Bismarckot utánzó kor, a kilenczvenes és kilenczszázas évek, az akaratemberek, a «vér és vas» jelszavú emberek nemzedéke.

«Férfiak hiányoznak», kiált fel minduntalan; gyűlöletes előtte — ő már gyűlöl — az «objectivitas», a tudományosság, a l'art pour l'art, a «tisza akaratmentes megismerés», a mely csak feldíszített skepsis s az akarat elbágyadása.»² A korabeli philosophia Kant nyomán — kit méltatlan gyűlölettel jellemez³ — csak kritikákban merül ki s kifejezője amaz akaratmentes, akaratszegény kornak. «A philosophia — mondja —

¹ *Jenseits von Gut und Böse*, 10—11. ezer. 1899. 156. l.

² *Wir Gelehrten* cz. fej. i. m.

³ Id. m. 160. l.

ismerettségévé redukálva tényleg alig több, mint félénk epichisztika és tartózkodás. »

Nietzschének szűrő-vágó nyelve nem kíméli kora tudományosságának egyetlen mozzanatát sem. Értékeket, értékteremtést, parancsoló, uralkodói ösztönből, egy *ruling race* hangulatából kipattanó újraértékelést követel. Fájdalmasan tekint az elmaradt német szellemre, mely még «dogmatikus álomban» szendereg. Mikor Napoleon Goethével találkozott, felkiáltott: *Voilà un homme!* Nietzsche hozzáteszi: talpig férfit talált, «pedig csak németet várt.»

Nietzschében tetőponton látjuk a korabeli német cultura ingerfokozódását, ama *Reizsamkeit* típusát, a melyet Lamprecht az egész e korbéli nemzedék jellegének mond. Philosophiája, bár hirdeti a kritika értéktelenségét, s az értékteremtés bizonyos aristokratikus bátorságát, sokkal kevésbé teremtő, új, közvetlen történeti-collectiv okok nélkül előtörő, kevésbé egy korból kikülönülő egyéniség, Übermensch műve. Sőt egyenesen belétömörül a kor, s hajtja bizonyos irányban. Philosophiája, mely a kritikát száműzi, történetileg egy hatalmas visszahatás. Az Umwertung *aller* Werte nehéz teherként nyomja, körülvéve őt a feladat végtelenségével, melynek megbontó hatása majd nem engedi szabadulni. Küzdelem a folytonos reflexiókból előálló, ingadozó tétlenség ellen s naturalista módra, merészen alkotás — ezek culturphilosophiája lényeges elvei. S ő maga, mint látni fogjuk, mégis a reflexio égő tüzevel világít korába, hogy bíráljon akkor, mikor kritikák helyett tettet követel.

I.

Nietzsche a historismus legnagyobb bírálója, s így a historismus benső valójából sokat találunk benne, az ő philosophiájából alkotva metszeteket, lényeges elemeket nyerünk a historismus ismeretéhez. Ifjú korában, mikor a classica-philologia egyszerű tanárában még nem alakult ki jövő philosophiája, írta meg azt a munkáját, melynek maga a czíme is curiosumként hangzik: *Korszerűtlen elmélekdedések*. Nem a kornak ír s mégis a korról. 1873-ban írta második részét: *A történelem*

haszna, kára az életre.¹ A 29 éves fiatal tanár jó megfigyelőnek mutatkozik benne, álláspontja tipikus, s a midőn ama történelmi cultura banalitásait rajzolja, a társadalom lélekrajzának is általában kitünő mestereként jelentkezik, ugyancsak kitünő jellemzője a történelem és társadalom viszonyának; ép ezen viszony szempontjából érdekes behatolni a problémába.

A történelem nem önálló tudomány; évszázadok óta a köztudat része s nem sokat különbözött a köztudat bármely más elemétől. Nem tekintették kritikainak; ezélja a népies hagyományok fenntartása. A tudományos szellem viszont kezdetről fogva bizonyos gyanuval tekintette, a XVIII. században is általában fable convenue-nek; elvileg bizonytalan minden elbeszélés, hagyomány.

Ma ismét más szempont az irányító. Miután a hagyományt kritikailag megrostálták, bírálói most ismét a tömegek lélektanából indulnak ki. A tömeg befolyásolható, hiszékeny; kritikai érzéke jóformán hiányzik, legendák könnyen terjedhetnek egy-egy felpattanó álhír nyomán. A mai történetírásban mindez tudatossá lett. «A hírek nőttön-nőttek, — írja Ferrero — a mint izgatott időkben mindig megesik, napról-napra; mindenki túloz, hogy hallgatóit bámulatba ejtse; a mit maga hallott, úgy adja elő, mint ha szentanuja volna a csak hallomásból ismert dolgoknak; hozzáfűzi a maga gondolatait, sőt épen kitalálni igyekszik úgy, hogy a pusztá sejtelen, ha néhány ezer ajkon továbbadva ismételtetik, nagyon hamar hosszú, egész a részletekig kiszínezett történetté válik».² Simmel hasonló jelenségre mutat: «Bátran állíthatjuk, hogy egy végigszemlélt esemény lefolyásáról aligha azt mondja el a tudósító, a mit látott. Minden törvényszéki kihallgatás, minden híradás egy utcai jelenetről igazolja ezt. Bármily komolyan törekszik is az elbeszélő, hogy az igazságnál maradjon, oly részleteket fűz a látottakhoz, a melyek kikerekítik az eseményt abban az értelemben, a melyet a valóságos tényekből kiolvasott».³ A tanubizonyosság lélektana számos tévedés forrását derítette ki. Le Bon mondja: a «collectiv

¹ Az általa átnézett második kiadásban (Leipzig, 1893.) idézzük.

² *Grösse und Niedergang Roms.* Ford. Pannwitz, I., 295. l.

³ Simmel iparkodik megjelölni a kútfóírás «a priori» elemeit. *Die Probleme der Geschichtsphilosophie*, 1905., 2. kiad. 8. l.

hallucinációk» egész sora torzítja el a történetet és siet levonni a végkövetkeztetést : «A történelmi munkákat a pusztá képzelet termékei gyanánt kell tekintenünk. Nincs más bennük, mint rosszul megfigyelt eseteknek phantastikus elbeszélése, föl-eresztve holmi találmokra csinált magyarázatokkal». ¹ E túlzások ma nem fognak általános skepsisre vezetni, csupán fokozott óvatosságra.

A XIX. század első fele még nem volt kételkedő ; ellenkezőleg bizalommal tekintett azon nagyszámú fölfedezésekre, a melyek a culturáról, annak fejlődéséről nyert ismereteit hatalmas arányokban egészítették ki. A történetíróval együtt dolgozott az ethnographus s a kettő munkája nagy különbségekben mutatta be az ősi és az új cultura sajátos evolutióját.

Voltak sajátos okok, melyek aránylag gyorsan magasra fokozták a történelmi érdeklődést. E tényezőket nem sorolhatjuk fel, de megemlítjük két csoportjukat. Az oly okok, melyekről történetírók meg szoktak emlékezni, jobbára külsők, így a sajtó gyors fejlődése, mely általános kapcsolatot — mint Burckhardt ² mondja : «ubiquitást» — teremt ; egy csomó negativum, minő az, hogy az állam megnyitotta a levéltárakat, melyek ezelőtt zárva voltak ; hiányzik a felekezetek megkötő hatalma, mely ezelőtt a tudományos munkát ha nem tette is lehetetlenné, de legalább bizonyos mederbe terelte. Emelkedett az utazások könnyűsége, az idegen nyelvek ismerete, sőt Burckhardt az illustratio technikájának fejlődéséről sem feledkezik meg. Mindenesetre uralkodó tény, avagy hangulat lett a *laissez aller-laissez dire* elve, a mely hatással volt a történelemre is. De miért ép a történelem, azaz szellemi culturánknak csak egy része, mutat páratlan kilendülést, úgyszólván a kezdetekből? A tulajdonképeni okok egy specialis történelmi érdeklődést alapítottak meg, melyek a történelem-művelésének minőségi formáit fejlesztették, mert hangsúlyoznunk kell, hogy a tudományos történelem a XIX. század új, eredeti alkotása.

Már a XVIII. század historisált ugyan, de e történelmi áttekintések nagyon vázlatosak, hypothetikusak voltak, sok

¹ *A tömegek lélektana*, ford. Balla A., 1913. 41. l.

² *Weltgeschichtliche Betrachtungen* 13—15. l.

lévén bennük az önkényes constructio. Voltaire és Montesquieu-
nek voltak nézetei a történelmi fejlődésről, de nem kevésbé
önkényesek, mint Rousseau-éi az őskori ember ártatlanságáról.
Smith Ádám is megalkot egy szabadság-világot, de csupa hypo-
thesis, hypothetikus történelmi «adatok» alapján.¹ Kezdetről fogva,
látjuk, a körül forog a vita, mi tekinthető és tekintendő «adatnak».
A XIX. század megpróbálja újrakezdeni a constructiókat ;
maga is construál majd a század végén, de előbb kitűzi jelszóul :
mindenütt kútforráshoz, eredeti adathoz kell fordulni. Az eredetiség
különleges vonás, melyhez majd a teljesség követelménye
járul s e kettőnek módszertani következményei örök időkre
megalapítják a történelmi kritika elveit. Az «eredeti» adat
archimedési pont minden reconstructiv jellegű tudományban.
Igaz, hogy a probléma ezzel ismerettani hangsúlyozást nyer,
a mennyiben a kérdés csupán eltolódott arra, miben rejlik az
eredetiség, mik ennek kritériumai ; de ugyanezzel kezdődik a
tulajdonképeni történelmi empirismus kora a XIX. század
első felében. Német- és Angolországban, egymástól csaknem
függetlenül, oly szilárd történelmi módszertanhoz jutnak, mely
az eredetiség jogalapjára épített fel mindent. «Ha meg akarjuk
határozni az eredeti írókat, talán úgy határozhatjuk meg őket,
hogy oly írók, a kiktől nincs fellebbezés, kivéve ugyanazon
osztálybeli írókhoz», — tanítja az angol Freeman.² Ugyanakkor
Németországban végleg elterjed egy negatív meghatározás :
elvonatkozás önmagunktól («Sich-selbst-auslöschten», Ranke).
Történelmi ítéleteink ezelőtt adatok híjján «subjectivek», alap-
talanok voltak ; most alapot kell szereznünk a jelen megértéséhez is,
a múltban. Nem köczkázthatunk többé véleményeket törté-
nelmi előtanulmányok nélkül. «Nem képzelhetek — mondja
ismét Freeman — az alapos tanulással jobban ellenkező dolgot,
semmit, a mi inkább érdemelne meg az alap nélkül való építés
nevét, mint azt a divatot, hogy a legújabb korszakokhoz, vitás
korokhoz rohannak, a melyekre az eredeti kútforrások száma
oly végtelen, hogy a rendes tudományos kutatásra nézve olyanok,

¹ Erről v. ö. M. Ritter cikkét a *Historische Zeitschrift* 1913. évfolya-
mában.

² *A történelem tanulmányozásának módszerei*, ford. Hegedüs P. 1895.,
179. l.

mint ha egyetlen eredeti kútforrás sem léteznék». ¹ Freeman, hogy az angol alkotmány életét megértse, elvándorol bizonyos faji sajtóságokért Uri és Alpenzell ősgyűléseire; jellemző sajtósága ez ama historismustól telített kornak. Nem kevésbé jellemző, hogy Dicey, a jeles angol alkotmányjogász, midőn tiltakozik a történeti módszer ama túlsúlya ellen, maga sem mellőzi a történeti háttér gondos kidomborítását; s a ki tagadja a historismus jelentőségét, ama korban maga is követője.

Freeman előbbi nyilatkozata szerint, hogy a jelent megértsük, át kell tanulmányoznunk «mindent vagy semmit». Nincs compromissum; biztos alapokat kell szereznünk a történeti tudás végtelenjéből. Ama historismus eszméi szerint — s ez ma sem tűnt el — jól tudni, annyi, mint magyarázni tudni történelmi kútforrások alapján. Jól értesülni annyi, mint eredetinek lenni; eredetinek lenni pedig annyi, mint elfelejteni minden elővé eményt, minden előbb tanultat. A történelem sajtósága az, hogy «a féltudományt sehol sem tekintik oly könnyen igazi tudománynak. Sehol sem oly lényeges része, azok munkájának, kik tárgyukat valóban érteni akarják, mindenek fölött a tanultak nagy részének elfelejtése». ²

A historismus ezen elvei megvannak Nietzschénél is, ki hangsúlyozza: «az igazi historikus kellőképp erős legyen abban, hogy a régismert dolgot soha nem hallottnak tekintse» (das Allbekannte zum Niegehörten umzuprägen). ³

A XIX. század, valóban jól jegyezték meg, felejteni akart; felejteni a XVIII. század radicalismusát, mely a történeti fejlődés forradalmi színezésével új dogmatismussá merevedett; e dogmatismust csak a XIX. század kritikai özöne volt képes eltemetni.

A XIX. században a történeti reconstructio újból kezdődött, a forrásokon; a tudomány fejlődése párhuzamos a szellemi mozgalmakkal s maga is a korból érthető. Intő példa volt a francia forradalom, mely történeti alapok nélkül akart építeni; a legitimitás elve, mint reactio, a század elején nemcsak jogi,

¹ Freeman i. m. 36. l.

² Freeman i. m. 118. l.

³ *Unzeitgem. Betr.* 159.

hanem történeti eszmék újjáéledését is jelenti. Majd a liberalizmus, mely nem akarta ismételni a forradalmak naivan teremtő élanját, nyugodtabb volt szintén és alaposabb, s a maga részéről is hozzájárult, hogy a történelmi megértés színvonala emelkedjék.

Ha visszaképzelnék magunkat ama historikusok korába, kik az első nagy kritikai reconstitúciót véghezvitték, ritkán táruul élénk mindaz a munka, mely — az ő kutatásaik alapján — ma megszokott tudásunk. Ma ítéletet mondani, tényítéletet valamely korról, a korok kapcsolatairól, szelleméről könnyűvé vált, mert mindent azonnal beleillesztünk egy kialakult korképbe. Ez azonban a XIX. század munkája, melynek sokoldalúságát ma már csak sejtjük. A historismus kora minden vágyának, törekvéseinek legtömörebb kifejezését talán Taine-nél találjuk, ki az École des Beaux Arts-ban tartott előadásaiban a hivatott műbírálat értékét abban találta, hogy képessé tesz mindent a maga korából magyarázni meg: «A kritikus — írja Taine — ma már tudja, hogy a maga személyes ízlésének nincs értéke; tudja, hogy külön kell választania magát vérmérsékletétől, hajlandóságaitól, az érdekeitől; hogy minden tehetségénél előbbre való, hogy szeresse, a kivel foglalkozik; tudja, hogy a történeti kritika alapföltétele az, hogy azoknak az embereknek helyére képzeljük magunkat, a kikről ítélni akarunk, hogy bele kell helyezkednünk ösztöneikbe, szokásaikba, osztoznunk kell érzelmeikben, az ő eszökkel kell gondolkoznunk, megteremtelnünk önmagunkban az ő benső életüket, aprólékosan és kézzelfoghatóan el kell képzelnünk a környezetüket, követnünk kell képzeletben azokat a körülményeket és benyomásokat, a melyek velők született jellemükkel egyesülve, meghatározták működésüket és vezérelték életüket».¹

E feladat sokoldalúságát nem lehet eléggé kiemelnünk, s ma látjuk, hogy ép a historismus-korának nemzedéke csodálatraméltó energiával látott a munkához. Figyelemreméltó ezek után az, hogy ugyane nemzedékre minő hatással volt e feladat nagysága, hogyan hatott életfelfogásukra. Az eredetiség, kútfőtanulmányozás szükségérzete volt az, mely sajátosságos

¹ Az eszmény a művészetben. 2. kiad. Ford. Harrach J., 16. l.

áramlatot váltott ki Németországban, oly hangulatot, mely itt csapott legmagasabb lendületbe s itt élte meg a leghevesebb bírálatot is. A historismus kora, a XIX. század második felében, az, a midőn történelmi adatok nélkül minden igazolatlan. Megtagadják a rationalismus észelveit, megtagadnak s utopistikusnak bélyegeznek mindent, a mi történelmi «alap» nélkül való. Teljesen gyakorlati jelentőségű tudományokban «történelmi» iskolák keletkeznek: a jogtudományban már a század kezdetén, a közgazdaság terén második harmadában Roschertől, egész a legújabbakig, Schmollerig.¹ Semmi sem válik nevetségesebbé, mint a dogma, a rendszer. Mindezeket a történelmi vizsgálatok feltételezetteknek, «relativaknak» képesek beigazolni. Dogma nincs, s csak mint valamely fejlődés átmeneti pontja, mint puszta abstractio képzelhető. Rendszer nincs, csak mint valamely rendszeralkotó egyén egyéni fejlődésének caesurája.

Mindjárt kezdetben érezhető volt, hogy a történelmi megismerésnek e sajátos iránya ellentétben van a rendszeralkotással. Mivel a történelemelmélet e sajátosságról nem tudott felvilágosítást nyújtani, többen rendszer és történelem között compromissumot kötöttek, s így mixtum compositumok jöttek létre, de talán sehol különösebb, mint Schmollernél. Ugyanekkor a bölcséletben is lemondanak a rendszeralkotásról s ez lényegében véve kritikaivá válik Németországban. A rendszert, minő a Spenceré, minden rugalmassága mellett meddőnek tekintik; a rendszer csak történelmi átmenetek jelzése lehet, mondták, czélunk így a «rendszerek» történelmi tanulmányozása marad, nem pedig alkotása. «A systematika, ha nem is mondjuk, kiszorult, de teljesen áthatódott történelemmel, tehát oly felfogásmóddal, mely tulajdonkép ellenséges a rendszeres gondolkodással szemben és mindenestre bomlasztólag hatott reá».²

A dogmatismus megszűnése, a radicalis tételek történelmi elemzése, a történelmi kritika nagy súlya, a hatalmas reconstructiv munka arányai egyszerre jelentek meg a XIX. század folyamán, s egyszerre hatották át a köztudatot bizonyos irányban. Ez a

¹ Módszertani megvitatásban I. Dékány: *A történelmi módszer*. Közgazdasági Szemle 1911. (46. köt.) 446—465.

² M. Lenz: *Vorträge und Aufsätze*, 3. kiad. 216. l.

historismus kora, melynek psychikai hatásait máig nyomon kísérhetjük.

II.

A historismus culturájával szemben senki sem lépett élesebb reactióba, mint Nietzsche. Fejtegetéseiben gyakran messzetelektől; tévedései, heves invectivái jellemzők. A német történelmi culturát haszontalannak, luxusnak mondja, «tanít, de nem éltet, tudás, mely elbágyvasztja a tettet; e történelem drága ismeretfölösleg és fényűzés». ¹ Sőt nemcsak káros, hanem vészthozó is. «Van — mondja — egy bizonyos fokú álmatlanság, kérdőzs, történelmi érzék, a mely árt az élő lénynek, sőt tönkre teszi, akár emberről, akár népről, akár culturáról van szó». ² E feltűnő vádat sokoldalúan iparkodik indokolni, s ez indokolásban akarata ellenére enyhíti is. A történelmi cultura culturafölösleg; már pedig «a fölösleges ellensége a szükségesnek». Nem ad fel minden reményt s azonnal kifejezi: «Bizonyára van szükségünk történelemre, de másformára, mint a minőt kíván a tudomány kertjében egy-egy elkapatott henyelő». A vád lényege tehát a meddő történelem ellen irányul, a mely nem csupán fölösleges, hanem akadály a tetteknek, az alkotásvágy sorvasztója, s a tetterőst megdöbentő, kétkedésre bíró hatalom. Ha van szükségünk reá, úgy «az az élethez és a tethez szükséges, nem pedig az élettől és a tettől való elforduláshoz».

Mintha a történelemíróval szemben alkalmazná Byron lázas mondását: *Actions, actions and not writing!* Mintha sürgetve követelné a culturától, hogy feledje el képzelt betegségét, vesse le terhét, s lásson sürgős alkotásokhoz. Nietzsche sajátos hatást tulajdonít a történelmi tanulmányoknak. E hatás természetét érdekesen tanulmányozhatjuk nála. A tudattalan cselekvések kora megszűnik. Nem lehetünk többé üdén, frissen alkotó cselekvők. Minden üdeséget lerombol a folyton közbelépő emlékezet. Ez tesz emberré, ez különböztet meg az állattól. Érezzük olykor, hogy szükségünk van a történelmi öntudatlanságra; élni, élni

¹ *Unzeitg. Betr.* Előszó.

² I. m. 108. l.

nem emberi módra. Az ember akkor ember, ha emlékezik. Le kell győznie magát, meg kell tanulni egyik legnehezebb feladatát: a feledést. Az emlékezet követi a haladó embert, mint valami láncz, mely a multhoz fűzi. Die Kette läuft mit. Hiába rázzuk le emlékeinket, mint kísértetek követnek útunkon. Az állat abban különbözik az embertől, hogy csak pillanatokat él át, tehát történetietlen, feledő lény. Az ember — mondja na Bergson — folyton magával hordja multja egy részét. Multunk belénk hatol, folyton velünk tart. A Nietzsche fölvetette probléma érdekes culturkérdés, mely pszichologiai formában felbukkan ma is, de megoldásra, avagy elvi fölvetőre egész Bergsonig nem talál. Bergson¹ csak egy nagy kérdőjelet állít fel, a midőn így szól: *Que sommes-nous, en effet, qu'est-ce que notre caractère, sinon la condensation de l'histoire que nous avons vécue depuis notre naissance . . . c'est avec notre passé tout entier, y compris notre courbure d'âme originelle, que nous désirons, voulons, agissons.* Az emberi lét, mondja Nietzsche, egy soha nem teljesülő imperfectum, egy megszakítás nélkül való mult (Gewesen sein).

Az igazi boldogságot csak úgy érhetjük el, ha feledünk. «a feledni tudás, azaz azon képesség által, hogy a boldogság tartama alatt történetietlen módon érezzünk». Gonosz sors sohasem találni befejezettséget, teljességet, arra ítélve, hogy folyton csak alakulást (Werden) lássunk; gondoljuk el, hogy az ember mindent ily mozgó pontokként lát; nincs hite magában. Önálló lelki élménye elvész a folytonos alakulás árjában.² Nietzsche levonja a következtetést: «Minden cselekvéshez feledés szükséges».³

A modern böleselők sorában Eucken szintén hangsúlyozza, hogy szellemi életünk e végtelen változandóságban, a mult folytonos ráhatása közben elveszítette eredetiségét, frissességét, önállóságát. Hangsúlyozza annak szükségességét, hogy egy szétfolyó, laza tudattartalom helyett ügyeljünk annak önmagánál való megmaradására, összefüggésére (Beisichselbstsein). Neve-

¹ *L'évolution créatrice*, 12. kiad. 1913. 5—6. l.

² R. Eucken: *Philosophie der Geschichte*, 266. (Die Kultur der Gegenwart *Systematische Philosophie* cz. kötete, 2. kiad. 1908.).

³ Nietzsche i. m. 108. l.

zetes, hogy több, Nietzschétől teljesen eltérő gondolkodó ugyanazon alaptényekből indul ki.

A történelem egészséges ösztöneinket lerombolja. Ez az állítás szorosan kapcsolatos az előbbivel. Miután az ösztön-cselekvés¹ tudattalan, ősi hagyomány az emberiség reflexiótlan életéből, a tudatosság emelkedésével devalválódnak ösztöneink. Az ember megszűnik «isteni állatként» szerepelni. Ebből is von le Nietzsche következtetést, mint az előbbinél, az igazi boldogság feltételéül. A népet, mondja, ne halmozzátok túl gondolatokkal, fejtegetésekkel, reflexiókkal. Ne nagyon népszerűsítsétek, vagy mint gúnyosan mondja, ne «infantisáljátok» tudománytokat.² Különösen ne népszerűsítsétek tudományos történelmünket, legyetek «könyörületesek» a nép iránt, óvjátok meg attól, hogy a ti történelmi választóvizetek az ő számára éltető és üdítő italként szerepeljen.³ Mint látjuk, nem individualista szempontból indul ki, mint az előbbinél, a boldogság akarásánál, hanem a népművelés jogosabbnak látszó szempontjából. Csuján arról nem világosít fel kellőképp, miért épen egyedül a történelem az, mely tudatossá tesz annyi culturális tényező mellett.

A történelem bizonytalanná, habozóvá tesz, sőt vannak bizonyos cselekvés-irányok, melyeket teljesen megbénít. «Man sieht nicht einmal Persönlichkeiten, geschweige denn freie sondern lauter ängstlich verhüllte Universal-Menschen». (Látni fogjuk, az egyéni eredetiség jogának hangoztatását idegen culturkörből fogja meríteni, a legszorosabb kapcsolatban a történelmi életnézet és cultura hatásaival).

Mindenkor előzményeket keresünk, hogy cselekedetünket igazolni tudjuk, s ez a törekvés észrevétlenül az «utódok» hangulatát gyökereztetni belénk. Már az előző megjegyzésekben úgy találtuk, hogy Nietzsche több tekintetben helyesen figyelte meg a maga korát, melyből azután gyakran általánosít. E megjegyzése különösen érvényes a német historismus korában feltűnő culturjelenségre. Erősen küzd a hangulat ellen. Mint Wackernagel mondotta: «Wir Deutschen sind einmal ein Volk von Nach-

¹ Mc Dougal: *An introduction to social psychology*. London, 1908. 19. s köv. lk. felfogását követjük.

² Nietzsche i. m. 168. l.

³ *Unzeitg. Bctr.* 169. l.

kommen». Csupa utód, csupa recipiens egy régi cultura nyomán : Nietzsche előtt riasztó gondolat. Korában nincs semmi productivitás, semmi friss ötletesség, semmi reflexiótlanul spontán.

Ma is megjegyzi Wundt a modern gondolkozók rendszeréről szólván :¹ «Epigonok vagyunk mindnyájan. Egy gondolatról, ha még oly új és termékeny is, minél általánosabb jelentőségű, annál inkább be fog igazolódni az, hogy csirájában már benn volt régebbi nézetekben, melyektől kiindulva azután legtöbbszörre található közvetítőpontok is, melyek átvezetnek hozzánk». A XIX. század philosophiájában nem annyira a teremtés és rendszeralkotás irányzata volt uralkodó, hanem a történelmi visszatekintés, az átvizsgálás, az epigonok revisió hangulata. Ebben a korban constatálja Nietzsche : «Bénítólág és lehangolólag hat az a hit, hogy mi mindig az egyes korok későn jöttei közé tartozunk (ein Spätling der Zeiten)».² Le kell ráznunk a fölösleges culturterheket, melyeket eddig büszke öntudattal hordtunk magunkon. Tekintsünk bátran egy új jövőbe : Formt in euch ein Bild, dem die Zukunft entsprechen soll, und vergesst den Aberglauben, Epigonen zu sein.³ Hogy milyen jövőbe tekintsünk bátran, vissza nem tekintve, azt keresni fogja philosophiájában mindenütt, de csak egy csomó negativumhoz jut.

A történelem megszünteti a mystikum vonzó erejét : a történelem mindent közelünkbe hoz, profanisál. Már pedig «minden élő lénynek szüksége van egy atmosphærára, bizonyos titokzatos, ködös párára, mely őt körülveszi».⁴ A társadalom életére nélkülözhetetlen az eredeti, egészséges optimismus, mely hittel, bizalommal tölti el s alkotáskedvét állandóan ébren tartja. Az előrelátás túlsága bénít, lelohasztja képzeletünket, mely egyre sarkal, mely képzeletnek eredeti életeleme a mystikum, a homály, s mely csak ebben élhet. Más szóval Nietzsche hangsúlyozza : ne felejtsetek el, a képzelet, a tiszta phantasia is történeti tényező!

A történelem lerombolja illusióinkat. A mystikum hiánya

¹ Czikke a metaphysikáról : *Systematische Philosophie* (P. Hinneberg : *Die Kultur d. Gegenw.*) 2. kiad. 1908. 126. l.

² Nietzsche i. m. 175. l.

³ Nietzsche i. m. 144. és 160. l.

⁴ Nietzsche i. m. 164. l.

a jövőre, az illusio a jelenre is vonatkozik. A «féktelen» történelmi érzék műve ez. Mert belelátunk a múlt, jelen és jövőbe, mert a clair-obscur megszűnt, kilépünk a naivan, üdén, frissen teremtés világából. Elmélkedők leszünk, magunkba zárkozók, hogy «elő-készülhessünk» valamire, félősekké válunk; még kiderülhet, hogy miután alkottunk valamit a magunk énjéből, csak plagiáltunk. Mennyivel jobb semmit nem tudni. Ha a történelem fátyolát fellebbentjük, mennyi mindentől megborzadunk! — «A midőn utána számolunk a történelmi eredményeknek, mindig egy csomó hamis, durva, embertelen, absurd és önkényes kerül napvilágosságra: az a kegyelet, illusziós hangulat, a melyben él mindaz, a mi csak élni akar, szükségszerűleg szétomlik». Megszűnünk romantikusok lenni. Mások is constatálják,¹ hogy ezt a történelmi megismerés hozta magával. «A romantika, mely a történelem meseszövé félhomályát szereti, nem élhet meg már napjaink plein airében».

A történelem tudós külsőt kényszerít reánk. Senki sem él már régi, ókori philosophusok módjára. Bámuljuk egy Sokrates, Platon eredetiségét, lendületét, friss ötletességét, s merészségét és vágyát, hogy ne lássék tudósnek.² «Minden modern bölcselőre, politikailag, rendőrileg, kormányok, akadémiák, szokások és kicsinyességek folytán tudós külszín van kényszerítve».³ Nagy fontosságot tulajdonítanak az eruditióknak, mely alaposágot hoz magával, nem ritkán azonban meddő kutatásokra vezet, s így a «synthetikus» történelem hívei erősen ellene vannak.⁴

A mi Nietzsche tiltakozásának úgyszólván diapasonja a történelemmel szemben, az oly vád, mely az ő egyéniségét szólaltatja meg az egész német historismussal szemben a legélesebb hangon: a történelem merevvé, művésziatlenné tesz, az életet megfosztja mozgékonyaságától. Minden «megszűnik élni, ha végig

¹ Igy M. Lenz: *Die Stellung der historischen Wissenschaften in der Gegenwart.*

² Keiner wagt mehr seine Person, daran, sondern maskiert sich als gebildeter Mann, als Gelehrter...

³ Nietzsche i. m. 145. l.

⁴ H. Beer első lépésként az eruditio ellen beszél: *La synthèse historique*, Paris, 1911. (Bibl. de philos. contemporaine).

bonzoljuk és fájdalmas beteggé lesz, ha rajta történelmi boncz-tani gyakorlatokat kezdünk». ¹

A történelem objectivitást kényszerít reánk, a mely erőteljes reactióképes alanyiségunkat lerombolja. Állásfoglalásokról lemondunk ; fázékony objectivitas-gépekké leszünk. Megszűnünk egyénekként szerepelni. A történelmi műveltségük «örökké csak objectivek» (nur Ewig-Objektiven). Az egyéniségek «állandóan megfosztvák alanyiséguktól, avagy más szóval objectivekké fűjék fel magukat». ² A tárgyilagosság a művelődés fejleménye. Nevelése, fejlesztése és terjesztése a XIX. század historismusának munkája. A tárgyilagós ember tulajdonkép csupán kritikus. A műremekeket ma már nem is élvezik, hanem csak analysálják, történeti feltételeiből levezetik, megérteni iparkodnak ; műremek tulajdonképen nem hat.

Így jó a legszorosabb kapcsolatba a történelemmel való foglalkozással a kritikai szellem lendülete. A XIX. század a kritika százada — mondja röviden Kuno Fischer. «Mythosokat rombol ; igaz, hogy majd csinál is ismét». Mindent vissza követni az eredeti forrásokig, s mindent okokból magyarázni philosophiai feladattá lett. A tárgyba való elmélyedésünk folytán magunk is egészen tárgygyá leszünk, elfeledve alanyiségunkat. Tudat-életünk oly nagy mértékben receptiv, hogy magunk kevésbé alkotunk, a tárgygyal kapcsolatban, ad hoc, de magunkból, azaz tulajdonkép az, a mit hatásnak nevezünk, csaknem hiányzik. «Kritikusaink történelmi műveltsége nem engedi meg azt, hogy valaminő hatás jöjjön egyáltalán létre bennük». ³ Látjuk, hogy a jelenségek, melyeket a történelem az egyénben létrehoz, annyira kapcsolatosak, hasonlóak, hogy gyakran mintha csupán különböző nevek tartanak fenn az eltérések észrevételét.

A legsajátosabb hatások egyike az, a mit iróniának nevezünk, s a mit Nietzsche megemlít, de magyarázatával homályban hagy bennünket. ⁴ Úgy gondoljuk, hogy csak egy ellentét képes megvilágítani. Az ifjú népek sohasem irónikusak ; az «őszhajúak» azok, culturában ősi hagyományokkal terhelt népek, kiknél

¹ Nietzsche i. m. 163. l.

² *Unzeitg. Betr.* 147—48.

³ *Unzeitg. Betr.* 148.

⁴ Nietzsche i. m. 169. l.

«született őszhajú»¹ nem ritkaság. A feltorlódott emlékek, a feltűnően erőteljes lelki átöröklés, reflexiós hangulat hoz gyakran magával ily ironiát, melyet talán úgy határozhatnánk meg, hogy az a kritika túlhalmozottsága önmagunkkal szemben. Ez ismét árnyalat, mely a történelem elleni sokoldalú vádban épügy összefolyik az előzővel Nietzsche-nél, mint a valóságban.

A történelem akadályozó hatalomnál több; romboló, sorvasztó, s ebben összpontosúl Nietzsche vádjának pædagogiai része. A történelem aggokká, meddővé tesz, olyanná, a kinek már nem a teremtő alkotás a célja. Az emberiség magát őszhajú aggastyánnak képzei, kinek foglalkozásul maradt a «visszatekintés, átszámolás, lezárás, vigaszkeresés az elmúltban, emlékezés, szóval történelmi műveltség».²

Folytathatnók Nietzsche kritikai szempontjainak ismeretetését. Vele foglalkozva azonban bennünket maga a probléma: a történelmi műveltség célja, jelentősége, eszközei is érdekelnek. Általánosságban, a keményen hangzó vádak mellett, Nietzsche vizsgálódása mégsem végződik teljes skepticizmusban. Reméli, hogy a történelmi műveltségnek másféle formái is virágozni kezdenek.³ Végül, egészen helyesen, felveti azt a szempontot, hogy a társadalom helyes fejlődése szempontjából, a történelmi műveltség minő arányban hatoljon be a köztudatba, a többi kulturális elemek mellett minő mértékben tartsa hatalmában az egyént.

E kulturpolitikai szempont felvetésében halljuk mindeneke-előtt Nietzsche álláspontját. A történelem feltűnő káros hatása meg fog szűnni; ha ama korszak historismusát, mint konkrét történeti jelenség-csoportot, a maga egészében felismerte volna, úgy szólott volna, a historismus eltűnik az idők s események fejlődése közepett s akkor egy más, újabb történeti műveltség

¹ Nietzsche 170. l.

² Másutt közelebről magára a tudományosságra vonatkoztatja: «A történelem tiszta tudományként fogva fel és souverainné válva sajátos fajú lezárása az életnek, leszámolás az emberiség részéről.» 116. l.

³ A történelemírásnak is többféle fajtát különbözteti meg: a «monumentális», «antiquarius» és a «kritikai» felfogást. Ennek jelentéséről közelebbi megvilágítást l. *Történelmi realizmus és jelenségszemlélet cz. dolgozatomban* (Századok, 1916).

fog uralkodóvá válni. Most úgy állítja fel a kérdést, mintha a historicismus nem volna más, mint túlzás, s csak quantitativ csökkentésére kellene törekednünk, hogy a helyes «arányhoz» jussunk. Miben látja annak mértékét, minő «nagy» legyen a történelmi műveltség, minő mértékben hassa át a társadalmat? Melyik az irányadó elv? «Egy ember, egy nép, egy cultura plastikus erejének a nagysága; az az erő, mely képessé teszi arra, hogy a maga erejéből sajátyszerűleg fejlődjék (aus sich heraus eigenartig zu wachsen), elmúltat és idegent átalakítson, magába szívjon, sebeit gyógyítsa, elveszettet pótoljon, szét-tördelődött formákat magamagából utánaképezzen».¹ Arra a következtetésre jut, hogy a történelem, mely nem más, mint saját multunkról való tudatunk, ne legyen egyoldalú kultur-tényező. A történelem behatolása tudatunkba, e receptivitas, e reánk-hatás, ez elfogadás, passivitas ellensúlyoztassék valami activ, teremtő, alkotó, constructiv erővel.

Minél nagyobb a constructiv culturerő, annál nagyobb arányban engedhetjük hatni magunkra a mult tudatát; minél kisebb, annál inkább feledjük, feledjük tudatosan, minmagunk legyőzésével a multat, mert ez esetben tudatunk, mely olyanira receptivvé és szemlélővé, gondolkodóvá és kételkedővé alakult, elveszti rugékonyságát, halottá, merevvé, teremtésre képtelenné, meddővé lesz. A «plastikus erő nagysága» úgy hangzik, mintha a görög művészet üde, a természettel versenyző merész, teremtő szelleme szólalna meg, hogy megóvja a modern culturát ballépéseitől. Csak annyiban szolgáljunk a történelemnek, a mennyiben ez az életnek szolgál.²

Nietzsche a culturalis tényezőket mintegy két csoportra osztja: a történetivel szemben önálló tényező — a történetiet-

¹ *Vom Nutzen* 108. l.

² Nietzsche i. m. 101. l. Sajátságos, hogy oly modern gondolkodó, mint Eucken is, 'ellentétei ellenére erősen Nietzsche hatása alatt áll. «Die Festhaltung der Vergangenheit erscheint zunächst als eine Sache des Wissens und der intellektuellen Aneignung. Aber sie beschränkt sich nicht darauf, sie möchte nicht nur zur Ausdehnung des Erkennens, sondern darüber hinaus zur Verstärkung des Lebens wirken.» (*Grundlinien einer neuen Lebensanschauung*, Leipzig, 1907. 155. l. U. o. Der Lauf der Zeiten gewinnt eine Bedeutung geistiger Art für uns nur, sofern wir ihm gegenüber eine Selbständigkeit entwickeln . . .

len. Ez a történelmi cultura elhatárolója, kerete, mely vele szemben áll. Ügyelnünk kell az arányra, a multtal szemben fellépő «plastikus erő» nagyságára, de történelmi szemlélődéseknek teret engedve, figyelembe kell vennünk bizonyos időpontot is. «Ki kell éreznünk erőteljes ösztönünk segítségével, mikor szükséges történetietlen módon érezni... A történetietlen épügy szükséges az egyes ember, egy nép, egy cultura egészségéhez, mint a történeti.»¹ Bizonyos értelemben szabadulni is kell tudni tehát a történelemtől.² Vele szemben bizonyos fölényt kell éreznünk, történetfölötti állásponthoz kell jutnunk. Az így gondolkozó, «der überhistorische Denker» képviseli a magasabb álláspontot.

S melyik e magasabb álláspont? Csak egy lehet, csak egyet ismer: a cselekvést. Minden a cselekvés érdekében történik akkor, mikor éppen cselekszünk. Fel kell ismernünk, hogy a midőn az ember cselekszik, — későbbi értékelméletében fejezve ki, értékkel, értéket hoz létre, — akkor mind annak meg kell szülnie, a mit történelemnek nevezünk és vele hozunk kapcsolatba. A cselekvő ember «csaknem mindent elfelejt, hogy egyet megtehessen; igaztalan az iránt, a mi mögötte van, csak egy jogot ismer: jogát annak, a minek most meg kell születnie.»³ A történelem is az életnek szolgál a mennyiben ezt teszi, végeredményben egy történetietlen hatalomnak szolgál. Így, e szempontokon át differenciálódik a mai értékelmélet a történelemtől. Tény, ok, cél, érték: két külön világot jelentenek.

Érdekes Münsterberg Hugó álláspontját felemlíteni összehasonlításként Nietzschével: «Vom Standpunkt der historischen Wesenheit bedeutet das Zielsetzen und die Absicht ein Hinübergreifen in das Ferne, ein Willensgeschehen, das in seiner Subjektivität gefühlt, erlebt, gewollt werden muss und von allem Objektiven, Wahrnehmbaren, Ursächlichen, gänzlich verschieden ist.»⁴

¹ Nietzsche 109—10.

² Nietzsche 113. l. Ugyancsak Eucken id. *Philosophie der Geschichte* szerint szükséges: die Entfaltung eines «Beisichselbstseins des Lebens» önállóság a kulturhagyományokkal szemben, innere Bewältigung der Mannigfaltigkeit.

³ Nietzsche id. m. 112. l.

⁴ *Die Philosophie der Werte*, Leipzig, 1908. 307. l.

Nietzsche nézetei eredetiek s a történelmi cultura lényegét érintik. Számos szempont lép fel egyszerre, hogy védje vagy támadja e cultura jogos terjeszkedését a társadalomban. De szempontokban való bősége mellett is fejtegetései nem hatnak elég mélyre, a történelem-elmélet akkori fejletlensége miatt. Különösen ki kell egészítenünk fejtegetését egy pontban: az objectivitás kérdésében, melyet ő csak saját korához való viszonyának szempontjából tekintve tett vizsgáldása tárgyává.

III.

A tárgyilagosság korántsem volt oly képesség, melyet az előző nemzedéktől átvehettünk, a XIX. század közepén. A történelem és politika elválasztva épen nem voltak; a történelem akkor kiváltképen «politikai». A történelem akkor főleg egy társadalmi osztály tudományos érdeklődését szolgálta: a művelt, felvilágosodott polgárságét. Die historische Bildung und der bürgerliche Universal-Rock herrschen zu gleicher Zeit, — mondja Nietzsche. Ez alapon természetessé válik, hogy a történetírók javarésze a polgári osztály liberalismusának fog szolgálni. Bismarck pl. nem szerette a történetírókat. «Ezek — mondja róluk Lenz tanár — kivétel nélkül politizáltak is saját metier-jük mellett; sőt volt idő, midőn politikai ügyekben való elfoglaltságuk mellett tulajdonképen hivatásukat csaknem elhanyagolták.»¹ Ebben az időtájban (1866.) hirdette Grimm annak a szükségességét, hogy a történetre építsük politikánkat (aus der Geschichte die Politik aufzubauen die höchste Not). A történelem nem az élet, hanem a politika mestere lett. A német egység vezérharcosai között ott voltak a kiválóbb történetírók, a közönség hozzászólt ahhoz, hogy őket nemzeti törekvései szószólóinak, vezérüknek tekintse. Természetesen a tárgyilagosság külszínét megtartották. «A jelenkor ellentéteit és jelszavait átvitték régmúlt nemzedékek harcaira, egész a legtávolabbi időkig; még a régi Róma és Hellas párt-harczainak is azon színezetet kölcsönözték, a melyet a jelenből vettek.» (Lenz.) Dahlmann, Duncker, Droysen szenvedélyes el-

¹ *Bismarck und Ranke. Ausg. Vorträge und Aufsätze, 3. kiad. 152. l.*

lenfelei voltak Bismarcknak s hevesen támadták őt egy kiválókép politikai kérdés, a Schleswig-Holstein kérdés alkalmával. Még Sybel Henrik is ellene volt, majd Treitschke is, a porosz állam dicsőségének ékesszavú hirdetője, a mellett finom szellemű történetíró, elfordult a porosz államtól. A történetíró nem áll korokon kívül, hanem élénken, talán másoknál élénkebben átéli a korok küzdelmeit.

Ugyanez időben más culturállamokban is hasonló jelenség észlelhető; a politikai vezérelnék legnevesebbjei egyszersmind historikusok. Franciaországban a XIX. század közepén a két neves történetíró, Thiers és Duruy iskolája szerepel. Angliában a század második felében két cambridgei tanár, Browning és Seeley, iskolát óhajtanak szervezni, melyben a történelmi tanulmány által politikai előképzettséget készülnek nyújtani. Seeley korán, a nyolczvanas években, már a collectiv történelmi szempontot juttatja érvényre munkáiban, melyeket az angol nyelven írt legjobbak közé sorolhatunk. Objectiv, széleslátású, nagy probléma-kapcsolatokat képes mesteri módon felkutatni; ugyanő mondja: «Tanításom legvégső célja megállapítani egy alapvető kapcsolatot: megmutatni, hogy politika és történelem csupán különböző szempontjai egy és ugyanazon tanulmánynak.»¹ Iparkodik meggyőzni arról, hogy a történelem csupán æsthetikai játékká válik, mihelyt megszüntetjük az üdvös kapcsolatot történelem és politika között.

A német közvéleményben lassan nagy változást hozott létre a tudományos szellem ébredése, az az elv, mely mindenütt hangoztatni kezdte a «la science pour la science» elvét, a tiszta tudományosság követelményeit.² Egyszeriben a lehangosabb jelszóvá vált a tárgyilagosság, a legfájóbb kétséggé az, vajon lehetünk-e valóban tárgyilagosaak. A tudományosság mindjárt kezdetben megtagadja a történelem kapcsolatát az étellel.

¹ *The expansion of England*. London, 1883. *History and politics* cz. fejezet 166. l.

² Igy Burckhardt 1869. tartott előadásaiban (*Über Studium der Geschichte*) a tiszta megismerés jogát tüzi ki: *Überhaupt muss man imstande sein, sich temporär von den Absichten völlig wegwenden zu können, zur Erkenntnis, weil sie Erkenntnis ist.* Kiadta J. Oeri *Weltgeschichtliche Betrachtungen* czímen (1905.) 17. l.

A történelem ténytudományyá óhajt lenni s mit sem törődik a jelen nemzedék vágyaival, irányeszméivel. A tényt magamagáért kezdi szeretni. Mindent felkutat. A XIX. század a legszorgalmasabb forráskiadványok kora. Mindent tudni vágy, elhatol a történelem minden területére. Megindulnak a kolostorok, apátságok, egyházi, állami levéltárak kiadványai, krónikák, oklevelek, emlékiratok, sőt a legkisebb és legjelentéktlenebb feliratok gyűjteményei. Regesták, monumenták nem hagynak nyugtot a mult maradványainak. Egy iskolás szabályzat, mely a diákok életét kormányozta három századdal ezelőtt, ép oly figyelem tárgya lett, mint a Fuggerek számadáskönyve a XV. és XVI. századból. Egy vámszabályzat ép oly lelkes, alapos kútfőtanulmányozás tárgyává válik, mint egy ókori assyr szerződés, avagy egy távolélő hittérítő naplója. Majd jön a nagy emberek kora, a fejlődés gondolata. Hogyan fejlődött a nagy ember? Felkutatják ifjúkora összes emlékeit, kiterjed figyelmük minden életmozzanatra, mindaddig, a míg sikerül profanisálni a rendkívülit, a nagy emberben felkeresni a kis ember összes hétköznapi életszokását. A történelmi megértés jelszavával iparkodnak a multat ép oly közel hozni a jelenhez, mint saját környezetünk szemléletének tárgyait.

Megváltozott — mondja Nietzsche — a történelem és «az élet» viszonya. «Megborzadunk, visszarettenünk: eltűnt azon viszony minden átlátszósága és természetessége; mily zavartan, mily túlhajtottan, mily nyugtalanul özönlik e probléma szemeink előtt.» Minden megváltozott a tudományosság által, azon követelmény folytán, hogy a történelemnek valódi tudományyá kell lennie. Most már nem kormányoz egyedül az élet és nem fékezi meg a mult utáni érdeklődést; minden hátkő lerontatott és minden, a mi volt, ráomlik az emberre.»¹ Vajon hol lehetne megállítani ez áradatot? Ki meri hirdetni, hogy ő el akar zárkózni s nem kíván tudni mindent, hogy megértése teljes legyen? Az emberben megvannak e hajlamok, a melyeket aztán a társadalompsyche még nagyobbra nevel.

Az emberben mindenekelőtt megvan a hajlam, avagy hiúság, mely arra ösztönzi, hogy magát tárgyilagossnak hígye és

¹ Nietzsche i. m. 133. l.

mutassa. Ki nem akar igazságos, méltányos lenni? Ki mer szembeszállni azzal a váddal, hogy egyoldalú, dogmatikus, fanatikus, avagy radicalis, túlzó? Magunkat szeretjük az arany középúton — ha nem is mindig tartani, legalább — mutatni. Ezt az álláspontot a környezet sugalmazza belénk és nem szükséges senminő tudományos elv annak elfogadására.

Sokrates azt tanította, hogy számtalanszor erényesebbeknek képzelitek magatokat, mint a minők vagytok. Nietzsche megfordítja: elképzelitek, hogy bűnösök, igazságtalanok vagytok s aztán fanatikusán iparkodtok tárgyilagosaak lenni, mert csak így lesztek tiszteletreméltó emberek. Természetesen így vád nem fog érni benneteket. Meg fogtok felelni a nagy társadalom kívánalmainak. A legkényelmesebb positio mindig az, a midőn megtámadhatatlanoknak tartanak. Ki nem mondaná reátok dicséretként: «az igazságnak szolgáltok»? A tárgyilagosság fontos társadalmi tőke, melylyel érdemes foglalkozni.

A társadalom azonban még sincs ily dicséretreméltó állapotban. A tárgyilagosságra való törekvés megvan, de ez még nem tárgyilagosság. A nélkül, hogy tudnátok, téves úton jártok, egy ideológia rabjai vagytok. «Az igazságnak kevesek szolgálnak igazában, — mondja Nietzsche¹ — mert csak kevésnek van meg a tiszta akarata, hogy igazságos legyen és ezek közül ismét szerfölött kevésnek van ereje a méltányosságra. A tárgyilagossághoz való akarat magában nem elegendő; a legnagyobb szenvedések származtak ép abból, hogy megvolt a törekvés az igazságosságra, de nem volt meg az ítélőképesség.» Sok történetíró van ebben az állapotban, «rettenetes faj, — mondja Nietzsche, — derék, szigorú és becsületes jellemek, de szűk koponyák.»

A legtöbben titkos bíróul a megtámadhatatlanságra fognak számítani s így a társadalom jövője magatartása, ítélete befolyásolja előre ítéletüket. «A naiv kritikusok tárgyilagosságnak nevezik azt az eljárásukat, a melylyel az elmúlt korok gondolatait és tetteit a jelen pillanat közkeletű véleményeihez mérik: itt találjuk meg az igazság mérőeszközeit; munkájuk tehát azt jelenti majd, hogy a multat a jelenkor trivialitásához

¹ *Unzeitg. Betr.* 151. l.

mérték hozzá.»¹ Mindez a jóhiszeműek társadalmában minden napos jelenség. Még nem vettük számításba a rosszhiszeműeket, a ravaszokat, a kik «a gonosz játékhoz, melyet űznek, igazán tárgyilagos arcot vágnak»; a megrögzött egoisták, a párt-emberek természetesen tudatosan használják szépítőszerűl a tárgyilagosságnak legalább a látszatát. Az angol *cant* mi más, mint egy méltányos tárgyilagosság látszata?

A tárgyilagosság a művelődés fejleménye. Nincs meg a természetes emberben, nem született ösztön, hanem nevelés folytán kialakuló képesség, melynek a XIX. század a legenergikusabb szószólója. Nem tudjuk, nevelhető-e a tárgyilagosság egyáltalában. Úgy sejtjük, hogy az az egész tudatéletnek bizonyos tudatosan kevésbé impulsív állapotával kapcsolatos; úgy találjuk, hogy ha bizonyos elemek megvannak, belőlük felépíthető a tárgyilagosság, bár nem mindenkinél, ép mert a kezdőpontok hiányoznak. Nietzsche nem keresi a nevelés ez útját, mert szerinte maga ama sáppadt tárgyilagosság ellentétben van azzal az üde értéktermelő világgal, melynek apostolává szegődött. Kissé gúnyosan emlékezik meg róla, a mi modern önhittségünkről. «Nem önfeláldozó odaadás-e, ha a történelmi ember magát objectív tükrözővé fúvatja fel? . . . Nem igazság-e, mindig mérleggel járni kezeinkben és finoman tekintgetni, melyik oldalra hajol? És minő illemre tanító iskola a történelem ily felfogása! Mindent tárgyilagosan fogadni, semmiért sem haragudni, semmit nem szeretni, mindent felfogni, mennyire szeliddé és simulékonyvá tesz!»² Viszont Nietzschével szemben kérdezhetjük, hogy ha egy tévesen értelmezett tárgyilagosság fanatismusa mellett a helyesen felfogott tárgyilagosságra gondolunk, mit jelent ez majd culturánkra nézve? Mi az a tárgyilagosság, mely nem egy naiv gondolatból, a mult tükrözéséből indul ki? Hogyan lehet nevelni? Hol lehet a kérdést megragadni? A kérdés a legsajátosabb kulturpolitikai mozzanatok egyike. Annyi kiérezhető, ha nem látható is Nietzsche soraiból, hogy kétféle tárgyilagosságról lehet szó. A kétféle tárgyilagosság, mely egyelőre differentiatlan állapotában alig különböz-

¹ Nietzsche i. m. 154. l.

² Nietzsche i. m. 177. l.

tethető meg egymástól, ellenkező irányú. Úgy véljük, hogy egyikük a tárgyilagosságnak csupán negatív formája: tartózkodás az egyéni felfogásbeli torzításoktól, tehát az egyéniség elnyomása, annak merev, mintegy gépies tükrözővé való lefokozása. Az ily egyéniség halaványan adja vissza a reászóródott tüzes sugarakat, gépiesen, mereven s ezt talán mechanikus tárgyilagosságnak nevezhetnők.

A másik, mely vizsgálódásában úgyszólván hiányzik, a tárgyilagosság organikus formája, mely erőteljes sugarakra erőteljes visszahatással válaszol. E hasonlatokkal mindenesetre csak némileg világítottuk meg; a tárgyilagosság feltűnően átalakítja az egyént s az ily történettudásra alighanem joggal alkalmazhatjuk Hume egy régi megfigyelését Macchiavellinól, a ki «midőn mint politikus beszél, általánosságban szólva úgy tekint mérgezést, gyilkolást, szöszegést, mint a hatalom törvényes alkalmazását; mihelyt azonban mint történetíró kezd beszélni, részletes megvilágításaiban a bűnök éles elítélését mutatja.»¹ De hozzátéhetjük, e megítélés is lassan eltérő lesz annak közönséges formáitól, s a történetíró ha nem is rideg gép, de finom és mérsékelt elemzőként fog előttünk állani.

Nietzsche finom megérezője a társadalmi lélek mozgalmainak, elemző szellemű, de elemzése mellett nagy arányokban jelentkezik összefoglaló hajlama: teremteni, alkotni, hevesen, lendületlől. Gyűlöli a fázó és óvatoskodó ténystatistikát, mely mindig csupán akadályokra, keretekre int. Értékeket mindenekelőtt! Alkotni, akarni azzal az igazi *élan vital*-al, a melyet — otthon nem talál. Nem fejt ki részletesebben, honnan vegyünk mintát, de világosan látható egyéb műveiből.

Ha itt tudatosan avagy öntudatlanul befolyással van reá egy másik cultura, az azon tanulmányaiból folyhatott, melyeket mint a classica philologia tanára végzett. Műveiben feltűnik egy célzás az ókori művelődésre, mint követendő eszményre. Az ókori világ mint természetes egyszerűségében csodás műalkotás tűnik eléje. Valóságos Rousseau-szerű mámor fogja el, midőn az ős-természetesség világára gondol. Az emberek boldogok, mert bátrak voltak. Az ókori ember

¹ *On history*, Ed. Froude 562 l.

életvidám és merész volt, alkotó és művészi, impulsív és kockázatos.

Az ókori művelődés még friss volt, telve művészi hajlammal, kockázattal, eredetiséggel. Rousseauként felkiált Nietzsche: Vissza! Gyakran ismétlődő jelenség; «a vissza a természetéhez» elv naturalismusát is már úgy ismerjük fel, mint minden kezdődő gondolat elemi iskoláját. Nietzsche az ókorba vágyik vissza, nem fáradtan és gépiesen, hanem azért, hogy onnan egy ma hiányzó culturelemet hozzon: művészi lendületet.¹

A mi korunk nem elégíthet ki. Ezért kell tőle szabadulnunk, ezért kell «korszerűtlennek» lenni. Zarándokútra kell kelnünk, hogy a görögök és rómaiak korába juthassunk vissza, hogy elhozzuk onnan az ókor bájos eredetiségét, édes mézét: a művésziességet. «A mi korunk történeti érzéke úgy látom — mondja — hypertrophikus erény, mely épúgy okozhatja egy nemzet pusztulását, mint egy hypertrophikus bűn.» A történelemtől tehát szabadulni kell, a modern culturának váljunk hitehagyott kritikusává s ha már megyünk, menjünk vissza mennél messzebb.² Iskoláztatásunk az alexandriai-római culturán alapszik. Teljesen elhibázott dolog, tartja róla Nietzsche. Messzebb kell mennünk, a régi görögökig; az a cultura szolgáljon mintául, a még friss «történetietlen műveltség»; mindenestre oly szempont, a mely ma is bizonyos jogosultságot rejt magában.

Nietzsche, látjuk, idegen culturelemek lelkes megszólaltatója. Nem csupán tudós philologus, hanem próféta hirdetője ama világ szellemének. Ezekből a concret lélektani okokból válik érthetővé Nietzsche magatartása a korabeli historismus egyik jelenségével: az objectivitással szemben. Kiemeljük, hogy Nietzsche ép az objectivitás kérdésében ütközött össze a korabeli német historismussal; ebben engesztelhetetlen, antik, egy kockázatos-művészi, bátor életfelfogás hirdetője. Úgy véljük, nem áll egyedül. Ha vele, annyira eredeti egyéniséggel,

¹ *Unzeitg. Betr.* 142. l.

² Az egész gondolatmenet rendkívül érdekes, talán a legjellemzőbb. V. ö. 173. l. Végleges véleményt azonban e ponton ne alkossunk más munkáinak tekintetbevételével.

szabad párhuzamba állítani más valakit, az Winckelmann, ki a németiség művészietlen, kispolgári és józan culturájával szemben ugyanoly erővel hangoztatja az ókori művészi világnézet élelenségét s termékenyítő erejét.

Minő hatása van — kérdezzük Nietzschével — általában a történelemnek az egyénre s minő a társadalomra? Ha lehet Nietzschéről e ponton összefoglaló kritikát mondanunk: ő nagy volt a tagadásban — s ebben ugyanazon bíráló szellemnek hódolt, melyet kárhoztat a XIX. század culturájában, — de törekeny és ingadozó a felépítésben. Az Übermensch — nem tekintve, hogy többféle, gyakran homlokegyenest ellentétes meghatározottságban szerepel nála, — csak irányfogalom egy ismeretlen távolban. Mysticumot akart talán adni, hogy mi élvezhessük egy actio in distans hatását? Nem tudjuk; mindenestre a fentebbiekből ez iránygondolat előállása könnyen megmagyarázható. Egyszersmind betekintést nyerhetünk ama saátságos módszerbe, mely gondolatait irányítja.

Nem Nietzsche az első, ki a cselekvés, a spontán alkotás és a történelmi reflexio egymást kizáró jellegét bemutatta. Idézhetjük előtte Burckhardot, a ki határozottan és világosan hangsúlyozta a feledés jogát, de különbséget tett mult és jövő között, melynek felfedésében a történelem, igen természetesen, teljesen különböző szerepet játszik. Burckhardt szerint a történettudós felismeri, minő fonák a mi «astrologiai türelmetlenségünk» a jövő felfedésében. Szükségünk van a tudattalanságra is törekvéseink és akaratunk természetéből kifolyólag, mert ez irányító erők «csak akkor fejlődnek nagygyá bennünk igazán, ha vakok, vagyis ha akaratunk magamagáért, saját belső erejét követve, él és cselekszik.»¹ A mult megismerése sohasem fog azon arányban és úgy befolyásolni, mint a jövő előrelátása.

Nietzsche a culturában két elemet különböztet meg: a történetit és a történetietlent. Ezen analysáló törekvése mellett azonban nem veszi észre, hogy a történetietlen véges-végig negatív fogalom marad, melyben positiv tartalom, positiv irány föl nem fedezhető s marad mindvégig egy ellentét, egy

¹ *Weltgeschichtliche Betrachtungen*, 1905. 13. 1.

negativum, mely valamely tételre tagadólag válaszol. E negativ philosophia majd állammal, vallással és társadalommal szemben ismét egy negativ módra színezett fogalmat állít: az állam-, vallás- és társadalomellenes egyént. Az út ki van jelölve; a nélkül, hogy tudná, ezen kénytelen tovább vándorolni, míg művészi álmait, negativ philosophiáját végig nem gondolta. Az alkalom mutatja meg, hogy miről fog írni, a thesis azt, hogy minő antithesisbe csap. Ismételten hasonlítottuk Nietzschét másokhoz s ha az analogiás összehasonlításokhoz újabbat csatolhatunk, azt mondhatjuk: Nietzsche elmélete, egész bölcsellete ugyanazon alaphibát tünteti fel, mint ellenfele, Hartmann Edéé. Mind a kettő egy nagy kizárás útján próbálja megérteni egész szellemi életünket, a culturát. Hartmannnál a tudatossal szemben áll a tudattalan, Nietzschénél a történelmivel a történetietlen és pedig mint kerek, önálló, egységes culturtényező. Ily kizárás semmit sem mond, sőt teljesen hamis; csak positivumok állítanak s ekkor arra az eredményre kell jutnunk, hogy a történelem valóban emeli a fejlődésbeli tudatosságot s mindannyiszor szükségünk van rá, valahányszor szükségünk van a tudatosságra.

Nietzsche egész elmélete egyetlen nagy megkülönböztetéssé foszlik szét: egyik oldalon a történeti, a másikon a történetietlen. Egy harmadikról szól ugyan, de ez nem ölt positiv alakot nála, bár mégis úgy tűnik fel, mint egy magasabb synthesis a kettő fölött: a történetfölötti. Ez a terület, melyet a történetietlen és történeti cultura tágas mezejéből mint egy új világot hasítunk ki, ma oly szóval jellemezhető, a melyet Nietzsche korában még nagyon ritkán említettek: az értékek világa. Midőn Nietzsche üldözőbe veszi a történelmet, mely soha sem több, mint a tények világa, tulajdonképen egy ujonnan felépülő értékelméletnek óhajt helyet keresni a culturában, azt gondolva, hogy azt csak a történelem lerombolása árán teheti.

IV.

Nietzsche a tett culturáját hirdeti, a merész kockázat világát óhajtja, sőt pártszemponthoz követel. A historismus vele szemben győzedelmeskedett; a modern ítélet pártállás nél-

kül való ítélet ; ehhez pedig szükséges a történelmi tudás ama végtelen tájékozottsága, mely képesít arra, hogy valamely tényt a maga korából értsünk meg. Az állásfoglalás naivitását, egyszerűségét, reflexiótlan «barbár» cselekedetnek minősítette a historismus százada. Minden állásfoglalásnak indokoltnak, tudatosnak kell lennie. A tudatosság magával hozza a történelmi magyarázat elvét : így válik az állásfoglalás e korban nehezzé, szerfölött félénkké és lassúvá. Minden állásfoglalás csak széles történelmi culturán épülhet : ez a historismus korának etnikai-culturalis tanítása. Nietzsche ezzel szembehelyezi a rögtöni akarás, a reflexiótlan cselekvés bátor ösztönösségét.

Tetteket követel, gyűlöli a reflexiót. A csupán objectivék minden iránt érzett csupa méltányosságból elmulasztják a tett alkalmait. Ezért mondja gúnyosan a tett ama világát «totalismusnak». A mindent megértő, mindent méltányló csupa akadályokat lát maga előtt : mindenütt egy-egy értéket, melyet igazságtalanság volna megsemmisíteni. A mindent méltányló tehát tétlen. Nem tud in concreto sem szeretni, sem gyűlölni ; mert mindent szeret, semmit sem akar. Nietzsche az akaratpsychologia mélyébe tekint : akarni annyi, mint egy bizonyos cél érdekében egyoldalúnak lenni. Mikor az obiectivitas «totalismussá» fajul, lehetetlen az egyoldalúság, melyre szüksége van az életnek, a cselekvésnek. Csupa méltányos szétszóródása az energiáknak nem más, mint semmittevés. Akarni annyit tesz, mint akarni ezt vagy amazt, most és kizárólag. Minden más eltörpül a cselekvés nagysága előtt, «csak annak jogát vesszük tekintetbe, a minnek meg kell születnie». S ez egyszersmind a pártszempont uralma? «Nem cselekedhetünk — mondja James,¹ az amerikai psychologus — a világegyetemben általában. Ha igen, elveszítjük a játékot. Hatáskörünk szűk s a dolgokat részről-részre vehetjük munkába a mellett, hogy elhanyagoljuk azt a nagy teljességet, melyben a természet elemei jelentkeznek és mikor sorba vesszük őket, hogy a mi kicsiny érdekeinket — úgy a mint azok óráról-órára alakulnak — kielégítsük. E pillanatnak pártosságát azonban egy következő pillanat másféle pártossága részben ismét jóváteszi.» Céljaink kiegészítik egy-

¹ *Psychologie*, ford. Dürr. 357. l.

mást s midőn akarunk, pillanatnyilag az «ép megszületendő jogát» vesszük tekintetbe.

Az objectivitas Nietzsche szerint vészes társadalom-pszichologiai jelenség, mert «totalismussá» fajul, s a cselekvésre képtelenné tesz. Ma viszont világosabban meg kell jelölnünk vele szemben, hogy az objectivitas, mint totalizmus, ép a cselekvés ama szűkkörű egyoldalúságának szabályozó elve: egy logikai-ethikai követelmény, melynek értékében hiszünk, mely szükséges mindenütt, a hol cselekvésünktől követeljük, hogy vesse revisio alá cselekvése összes motívumait, összes lehetőségeit s egy egyoldalú motívum vak harca helyett a culturember egyetemes értékű eszményeit törekedjék megvalósítani. Ma látjuk ama kort, a midőn a reflexiótlan elemek tombolása, a szembe kerülő egyoldalú felfogások, erők túlnyomóak, s ez culturánk egyik féltve őrzött feladatának, totalizmusának kiküszöbölését, objectivitásának feláldozását hozta létre, s csak hosszú és energikus renaissance, a történeti élet- és világnézet újabb lendületével lesz gyógyítható.

DÉKÁNY ISTVÁN.

ÉSZT ELBESZÉLŐKBŐL. ¹

I. A Pejpusz taván.

Ha tél derekán a hideg kemény fagygyá fokozódik, a börtönbe zárt Pejpusz megrázza bilincseit. Sötét, jégkéreg alatt hallgató kebléből ágyúzáshoz hasonló dörrenések hangzanak s a mérhetetlen hómezőn kék csíkok lesznek láthatókká, kéklő víz tűnik a parton figyelő szemébe, széles árokforma jelenik meg, mely távolabb húzódva egyre keskenyebbé lesz s végre kékes fonál, hajszál gyanánt olvad bele a szürke égboltozatba. Repedések ezek, melyeket a hidegség vágott a jégbe. Az idegen szemlélő, nem törődve a metsző hideggel, csodálkozva áll meg egy pillanatra a tavak tavának partján. Hallga! Csattanás és nyöszörgés, majd dörgés, mintha Kalev² hajtana át dübörögve hatfogatú szánján a tavon. A finnországi Fagy-apó az, a ki ott dübörög: északi szél előtte, jégszán mögötte. Vagy nem! mozdulatlan domb az, viharos őszzsel egybehajtott jégdarabok halma. Egy pattanás, s épp a szemlélő lába elől fut egy alig észrevehető vonal nyílegyenest a tavon át. De csakhamar tágul s néhány óra múlva széles repedéssé lesz.

Még félelmesebb a Pejpusz jégzajlás idején. Ekkor nem tudja az ember, bízzék-e benne, vagy ne. Gyakran nem akar engedni a jég semmi áron. «Az idén még Szent-György napra

¹ A három legismertebb észti elbeszélőt mutatjuk itt be egy-egy kisebb, mind az író, mind az észti népet jellemző dolgozatával. Szomorúan jellemző vonás a századokig elnyomott észti nép életében a német földesurakhoz, a balti bárókhoz való viszonya, melyet sok keserű igazsággal mutat be egyik rajzunk. — Megemlítjük, hogy az örültségben sinlődő Liiv és a nagy termékenységű Wilde a régibb, Truu pedig az újabb észti írói nemzedék kimagasló képviselői.

² Kalev az észtek regei ősapja.

sem nyílik meg a Pejpusz! — mondja a parti lakó, ha a Pejpusz igen soká jég alatt marad s Szent-György napja már közeledik. Máskor meg kutyába sem veszi a kalendáriumot. Ha nem volt nagyon szigorú tél, ha déli szél fujdogál az Ema-folyó forrása felől: a halálos álomban szendergő óriás keble új életre ébred egyetlen éjjelen, egyszerre széttöri békóit és haragos moraj viszi hírül a halászok falvaiba a parton, hogy széjjeltépte kötélékeit. Reggel a parti lakosnak kékelő víz s úszkáló és partra vetett jégdarabok tűnnek szemébe.

Jaj annak, a ki ez éjjel halászni ment, de még inkább annak, ki ily időben át merészel rajta kelni!

Húsz évvel ezelőtt egy márcziusi reggelen két utas ember álldogált a Pejpusz partján Ouduv város közelében és tanakodott. Lohusuu faluba valók voltak; Jakob és Rein, kik pár héttel ezelőtt a Pejpusz túlsó partjára mentek föld után tudakozódni. Oroszországban akkortájt könnyen lehetett kis birtokokat bérelni, s a lohusuu-i meg a kodaveri ember előtt nem volt más Oroszország, mint a Pejpusz túlsó partvidéke.

Ijedelem és vágyódás rítt le a két férfinak komoly ábrázatáról, a mint hazafelé tekintettek, hol övéik várták őket. A meleg idő, a langyos déli szél és a Pejpuszt takaró lucskos jégnek laza kérge semmi jót sem jövendöltek. A tónak hirtelen való megrepedésétől lehetett tartani, ezért siettek az alkuval. Ha szétválík a jég, mit tegyenek itt, idegen földön, idegen nép között? De a tó nagyon gyanusnak látszik; mitevők legyenek? Már félórája nézegetnek a férfiak hazafelé, egymás szemébe s egyikük sem meri az első szót kimondani.

— Menjünk, Rein! — Jakob az égre pillant; nehezére esett a szó.

Társa kérdőleg tekint reá; nem azért, a mit mondott. Hisz ő is épp ezt akarta mondani, hanem csak azért, mivel a társára való tekintésből bizalmat meríthet.

— Elmerülünk, Jakob.

— Ha elmerülünk, Isten nevében merülünk el, Rein.

Aztán szemügyre veszik a jégmezőt. Az út ki van jelölve, mindketten derekas gyaloglók, estére haza érnek.

— Indulok, Jakob.

— Én is!

— Vagy elmerülünk, vagy nem.

— Élet vagy halál, Rein. Feleségem úgy maradt otthon, hogy minden perczen meghalhat s nem láthatom többé életben, ha a jég megindulását bevárom.

Bátran, egymást kézen fogva kezdik meg Jakab és Rein útjukat. Bár erős déli szél fúj és sűrű felhő borítja az eget, szívük nem remeg, izmaik aczélosak s egyre nagyobb út marad mögöttük. Úgy látszik, minden jól megy. A felhős égbolt nem ijeszti őket, dél tájban már körülbelül a tó közepén vannak. A jég ugyan nedves, de a mi fő, nem reped.

Most sűrű hóföregteg kezdődik. A szél erősebben süvölt s a havat szemükbe veri. Az útjeleket csak bajjal tudják megkülönböztetni. Az utasok megszeppennek kissé, de azért bátran lépdelnek előre. Az időből ítélve már a tó közepén túl járnak, ám szerfölött nehéz az erős szélben haladni. Ez rángatja ruhájukat, tépi kabátjukat, mintha mérgelednék, hogy szembe szállnak vele.

Mi az? . . . ott, messze, tornyosodik valami! Mintha szélütés érte volna őket, tűnődve megállnak. Valóban, messze a szél szárnyán emelkedik — a víz! A tó meghasadt. Az utasok ugyan nem látják még a repedést, de azért sejtik, mi történik a távolban: a víz tajtékszik, a jégtáblák tánczolnak s a hullámok recsegve szakítják le egyik darabot a másik után . . . borzalom, borzalom!

— Elvesztünk Jakab! — kiált Rein, leveszi sapkáját, a Miatyánkot mormolja. Tovább, Jakab! — kiáltja aztán.

A férfiak rohamnak, a zajlás erősödik. A jég recseg és ing a lábuk alatt. Tovább, tovább, gyorsan, gyorsan!

Egy percze megállanak. Derekukról leoldják övüket, egybekötik, s mivel nem elég hosszúak, tarisznyájukat szalagokra repesztik, összecsavarják azokat és hozzá kötözik. Egyikük az egyik, másikuk a másik végét tekeri csuklójára. Ha valamelyikük a vízbe esnék, a másik kiránthatja; a jég már nem soká bírja meg őket repedés nélkül. Mindez villámgyorsan történik. Kölcsönösen megígérik, hogy egymás családjáról gondoskodnak, mintha egyiküknek okvetlenül meg kellene menekülnie. Tovább, tovább! A moraj növekszik, a szél vi-

harra lesz, a havat mintha zsákból öntenék... oh Istenem, Istenem!

— Ágas gyertyatartót ajándékozok a templomnak, ha megmenekszem, — kiált Rein.

— Istenem, Istenem!

Jakab nem felel semmit, de megfogadja magában, hogy soha többé nem naspángolja el a feleségét, ha az Isten most megsegíti; sohasem vizezi meg a vásznat, hogy a kereskedőt megcsalja; nem hajtja többé éjnek idején lovát a szomszédja rétvjére; soha nem alszik prédikáció alatt; nem kever a szembe töreket a magtárban — soha semmi ilyesmit nem cselekszik többé. Ha valami buzgó lelkipásztor e pillanatban bele nézhetett volna szívébe, bizonyára örült volna.

— Gyorsan, gyorsan!

— Istenem, Jézusom!

Ha csak egy fél órájuk volna, meg volna mentve az életük. Már tisztán hallani a jég recsegését — csak még egy órájuk lenne! A part nem lehet már messze. Gyorsan, gyorsan!...

A víz fölfröcscsen a csizma alól, oly sok van már a jégen. Immár — oh feketéllik immár a lohusuu-i templom tornya, de a víz is látszik már!

Még körülbelül öt verszt...

A jég ropog, nyikorog, vonalak vágódnak bele. Csak fél órájuk lenne...

Egy verszt...

A jég süpped a láb alatt, tisztán érezni, hogy puha, mint a kása, de még nem mállik szét; csupán egy erős hullám s ketté repedhet! Egyetlen szó rebeg a férfiak ajkán: Isten.

Fél verszt...

Egyik jégdarabról másikra ugranak, többször kirántják egymást a vízből, élet és halál közt lebegnek.

Még?...

— Az ördögbe... föld! — sikolt Rein, térdig vízben, melybe egy darab jégről csúszott. — Jakab, föld, az ördögbe, már feneket ér a lábam!...

— — — — —

Gyertyatartó gyertyatartó, — gondolja Rein s az ágas-

tartó helyett egy egészen kicsiny gyertyatartót ajándékoz a templomnak.

S Jakab, mikor egy hét múlva vásznat vinni indul a kereskedőhöz, buzgón megkeresztel egy kissé minden véget:

— Sok a költség... a kereskedőnek mindegy egy-két rubellal több vagy kevesebb.

LIV JÁNOS után.

II. Károlygazda-írásai.

Mikor az öreg Károly gazdát, a botos-ispánt, utolsó helyéről elbocsátották, így szólt az anyjukhoz:

— Hát aztán! miért ne kapnék új helyet? Máskor is kaptam, most is kapok. Vannak nekem jó írásaim!

— Nem szeretik az öregot, mi magunk sem, — felelt az asszony.

— Egyik nem szereti, a másik szereti. Kapok én helyet, jó írásaim vannak!

S mikor helyet keresni indult és az úton emberekkel találkozott, elbeszélte nekik, hogy új helyet keres s jó írásai vannak. S a ki hosszabban elterefert vele, annak megmutogatta írásait. Előhúzta kabátja belső zsebéből, a szíve mellől régi, kopott jegyzőkönyvét, melyet szíjszalagon kívül még madzag szorított össze. A jegyzőkönyvből három irat tűnt elő; két régi, megsárgult és egy új, fehér. Mivel azonban német nyelven voltak írva, a polgáremlereknek olvasás nélkül kellett elhinniök, hogy jók. A vendéglőbe azonban véletlenül egy faze-kaslegény vetődött be idoggálni. Ez jól tudott németül s félhangosan átolvasta az iratokat s a többieknek is megmagyarázta tartalmukat.

Az egyik papiroson a peraveri báró azt írta, hogy Raiszmik Károly mint gazda tizenkét éven át híven és becsületesen szolgáltta őt. A másikon a kobraszi uraság bizonyítja, hogy Raiszmik Károly gazdasági felügyelő huszonegy esztendőn keresztül szorgalmas, hűséges, gondos és megbízható alkalmazottja volt. A harmadik bizonyítvány a legrövidebb, de nem a legrosszabb volt. A ligandi gróf, a ki nem szeretett írni, csak azt mondta, hogy Raiszmikkal kilencz éven által tökéletesen meg volt elégedve.

A mint a fazekaslegény a bizonyítványokat megmagyarázta s a korcsmáros azok tulajdonosát boldog embernek magasztalta, Károly körülhézett, végig simította ősz szakállát és szólt :

— Biz úgy, épp negyvenkét esztendő't tesz ki! S ez alatt mindig őket szolgáltam, eselédjeiket reguláztam, jószáguk gondját viseltem. Negyvenkét évig urakat szolgálni, nem gyerekjáték az!

De mikor az öreg Raiszmik előmutatta írásait annak az úrnak, kinek gazdára volt szüksége, az ezt mondta neki :

— Nagyon jó bizonyítványaid vannak, de én fiatalabbat akarok fogadni.

A másik meg így szólt :

— Nagyon sokáig hű szolga voltál, de nekem fiatalabbra van szükségem.

S a harmadik, a ki nem vette őt ily élesen szemügyre, föl nézett az írásokról és gőgösen kérdé :

— Aztán milyen idős vagy tulajdonképen?

S mikor hallotta, hogy a vén Raiszmik gyümölcsoftókor tölti be a hetvenet, gyorsan összehajtotta a papirosokat és mondá:

— Nem, fiatalabbat fogadok.

Így maradt Károly erre az évre hely nélkül s a községi menedékházba került. Az anyjukhoz azonban így szólt :

— Hát itt lakunk egy esztendeig ; nem lesz az mindig így. No lám, hiszen jó írásaim vannak!

Ott maradtak tehát egy esztendő't, mert volt egy kis pénzük.

S mikor elérkezett az ideje, ismét hely után látott s messze földön minden sörmérésben, pálinkásboltban és fűszeres üzletben hallhatták és láthatták, milyen jó bizonyítványai vannak Károly gazdának. S az urak, kiknek felügyelőre volt szükségük, olvashatták és dicsérhették őket s nyomban föl is fogadták volna az öreg Raiszmikot, ha fiatalabb lett volna.

Mivel azonban nem volt fiatalabb, egy évre megint a menedékházban kellett maradnia. Pár kopekája még csak akadt. S mivel tudta, hogy nem lett ifjabb, hanem öregebb, a következő évben nem is törte magát annyira felügyelői állás után, hanem «valami könnyebb foglalkozást» keresett.

De az uraknál nem volt számára könnyebb hivatal. Az egyik így szólt :

— Ne is keress többé állást ; pihenj öreg napjaidban.

Az öreg Raiszmik felelt :

— De ki tart el engem?

Az úr kérdé :

— Hát nincs, a ki gondoskodjék rólad?

Az öreg Raiszmik felelt :

— Nincsen. A nagyobbik fiam kocsis volt Paduverban ; agyonrúgta a ló. A fiatalabbik írnok volt Szaupa uradalomban ; sorvadásban halt meg.

Erre az uraság mondá :

— Nos, akkor hát a község tartson el.

Ez a gondolat nem tetszett Raiszmiknak és így válaszolt :

— Soha életemben nem szolgáltam a népet, negyvenkét esztendeig nagy urak keze-lába voltam. Hogyan lenne községi szegény egy urasági ember!

S mivel ez az ötlet idegen volt előtte, még nagyobb buzgalommal járt alkalmazás után.

Mindegy, akárniféle legyen. Csak kenyeret kapjon, míg nyakára nem hág az utolsó kopekájának is. Csak kikerülje azt, hogy a községnek kelljen eltartani őt és öreg feleségét. Pénzük nem volt valami bőven, mert kisebb fiuk taníttatása sokba került. Kénytelen volt tehát az öreg napszámba menni, míg a helykeresés ideje ismét el nem érkezett.

Már harmadízben.

Többé nem volt olyan nagyra, jó bizonyítványait sem mutogatta útközben boldognak-boldogtalannak. De azért még nem veszett el bizalma. Így szólt az anyjuknak :

— Ha nem gazda, hát bakter, ha nem bakter, hát kanász leszek.

Írásait azonban nem emlegette, mikor a kondásságról beszélt.

Mindjárt gyertyaszentelő után hallotta, hogy Pöbulában több cselédnek fölmondtak. Károly előszedte a ládafiából írásait és útnak eredt. Huszonöt versztet baktatott egyfolytában, nem törődve a lucskos úttal. Az úton szüntelen kérte Istent, hogy Pöbulában alkalmazást nyerjen. S otthon felesége ugyan ezért imádkozott s könnyek öntözték fonnyadt arcját.

Az égi atyának azonban fontosabb dolga lehetett, mert

ezúttal sem volt szerencsájük. Az uraságnak volt ugyan szüksége éjjeli őrrre, de Károlyhoz így szólt :

— Rossz idők járnak, a köznép romlott. Nem merem az udvarházat éjtszaka ilyen öreg emberre bízni.

Károly könyörgésre fogta a dolgot. Hisz ő még erős öreg ember. S ha puskát adnak a kezébe, rögtön lepuffantja, akárki fia jőjjön.

Az úr azonban azt mondta, hogy ő már se nem lát, se nem hall jól s valahol az árnyékban elalszik.

Mire a vén Raiszmik felelt :

— Elalszom? Én, a ki világeletemben urakat szolgáltam és uradalmi jószágot őriztem! Inkább kivájom fejemből a szememet, mintsem elaludjam, mikor az udvarra kell vigyáznom.

A pöhulai földesúr azonban nevetve rázta fejét és szólt :

— Menj csak utadra, abból semmi sem lesz. Nézd, az ajtó előtt fiatalabbak állnak.

Nem maradt egyéb hátra, mint visszatérni, a merre jött. Idejövet az erdőben megdörgölte szemeit, de az sem segített. Öregnek tartják, bármit tehet, öregnek tartják. Kutyába sem veszik az írásait.

Úgy gondolta, hogy míg be nem sötétedik, folytatja útját s aztán éji szállást keres. Aznap azonban korán lett sötét, mert havazni kezdett. Oly hatalmas hóföregteg kerekedett, mintha el akarná temetni az embert ; három lépésnyire már semmit sem lehetett látni. Bolond egy dolog — gondolta az öreg — még letévedek az útról és elbóczorgok. S míg ezt gondolta, már le is tévedt az útról. S mivel ez a környék egészen ismeretlen volt neki, semmi jelt sem lelt, a mely szerint tájékozódhatnék. És sötét lett, egyre sötétebb ; az egész világ egy fekete veremmé változott és semmerre sem látszott emberi hajlék vagy világos ablak.

Bolond dolog, — dünnyögött a vén Raiszmik — utóbb itt kell maradnom hálásra. Egy darabig küzdött még a vihar és a hó, a fáradtság és a vénség ellen, s mikor már nem bírta tovább, lefeküdt a földre és így elmélkedett : «Föregteggém, vidd haza anyjukomnak üdvözetemet, én itt maradok aludni!»

A vihar egész éjjel és másnap is dühöngött, aztán olvadás jött, az olvadás után meg erős hideg s a mint a hó megkemé-

nyedett, a pöhulai báró egypár szomszédjával nyulászni ment. A nap derüsen sütött, a hó csillogott s a fák ágairól jégcsapok függtek.

Egyszerre csak megálltak az ebek egy helyen; némelyik csaholt, másik nyüszített. Füttyentettek nekik, de azok oda se hederítettek. Midőn az urak odaértek, a fenyő alatt egy öreg embert találtak, derékig hóban.

Hanyatt feküdt a fa tövében s nyitott szeme a napba meredt. Balkeze félig fölemelve, jobbjá pedig keblére szorítva, a hol írásai voltak. A fenyőgalyak zörögtek a szélben és a hó színén ezer meg ezer gombostű villogott. A nap sütött, a hó csillogott.

Ekkor a báró figyelmesen rátekintett az ősz emberre és így szólt:

— Nézzétek, ez épp az az öreg ember, a ki éjjeli őrnök akart hozzám szegődni. Mutatta is a jó bizonyítványait, de nekem fiatalabbra volt szükségem.

WILDE EDUÁRD után.

III. Az iskolajárt fiú.

Homoki Sándor, adóhivatali írnok, ki harmincz rubel havi fizetést kapott és az államszolgálati vizsgára készült, Szent-Ivánnapra szüleihez, a krúszai zselléremberekhez látogatóba ment. Most ott ült a kicsiny, füledt levegőjű szobácskában s büszke arczkifejezéssel itta a csorba csészéből az eperlevélből főtt sárga theát. Vele szemben ült anyja, középkorú koravén arczú asszony s láthatólag jóleső érzéssel és nyugodt megelégedéssel szemlélte fiának magas, szikár termetét és sápadt, keskeny arczát.

Az asztal másik végén az ágy szélén üldögélt atyja, János zsellér s fia hátát nézte. Fiának zöldesbarna csíkos kabátjában gyönyörködött s időtöltésül azt olvassatta, hány koczka van rajta egyik válltól a másikig. Az asztal előtt álldoggált a tízéves Gyula és a nyolczéves Róbert, János gazda kisebb gyermekei, s falánkan és bambán tömködték szájukba a fehér fonott kalácsot, melyet Sándor kóstolóba hozott nekik a városból. Kis szájuk csodálatos mohósággal mozgott, mintha nem merne megállani.

A gyermekek fölvaltva atyjukra, anyjukra, majd idősebb testvérükre nézettek, a ki nekik — tudj' Isten, miért — nagyon magasnak és borzasztó gonosznak látszott. Sándor füllesztő meleget érzett, kelletlenül szürcsölte a theát, csak azért hogy anyját meg ne bántsa. A theát anyja már előtte való estén főzte, hogy rögtön kész legyen, ha fia megérkezik; reggel parázson fölmelegítette és langyosan tartotta. Tudta, hogy városi embernek kávé volna való reggelire, de mivel azt sehol sem kaphatott, theával kellett megelégednie.

Fia tehát theázott, izzadt s lehet, hogy városi pajtásaira gondolt. Anyja örvendett fia látogatásán; valamit ép kérdezni készült tőle, de átallotta megtörni a csendet. Az apa nem tudta, miről beszéljen és csak köhécselt. A fiúk szégyenlősen falták a fonatos kalácsot.

— Új tehenünk van ám, — kezdé végre az asszony, a ki nagyon szeretett beszélni. — Mult esztendőben vettük, másfél csöbör tejet ad egyszeri fejésre . . . fiatal még.

Nem tudta, mit mondjon tovább; bizonyára belátta, hogy az, a mit beszélt, nem volt idevaló; savanyúan mosolygott hát s szórakozásból-e vagy röstelkedésből kezét kezdte dörzsölni. Fia fölhaltotta az utolsó korty theát, mosolygott s büszkén, elbizottan tekintett körül.

Az asszony örült, hogy ilyen fia van, a ki ily okosan tud nézni, s fölkelte és mintha valami nagy jó tettet cselekednék, újra tele öntötte a csészét. A fiú alighanem meg akarta köszönni, de eszébe juthatott, hogy saját anyjának köszönetet mondani nem volna illő, tehát csak motyogott valami érthetlent az orra alatt. Gyula befejezte a kalácsrágást s bizonyosan sajnálta, hogy a rég várt és jó étvágygyal elfogyasztott ajándéknak vége. János gazdának eszébe jutott, hogy fia harmincz rubel havi fizetést kap s ezért egy kis méltatlankodást érzett, hogy fia a nagy jövedelemből semmi támogatást sem nyújt neki, öreg embernek, családjá fenntartásához.

— Legalább valami ajándékot hozhatott volna . . . az anyjuknak egy selyemkendőt vagy kötényt — gondolta magában és akkorát nyujtózott, hogy az ágy reseatott. De egy pillanat mulva elűzte rossz kedvét e gondolattal :

— Bizonyosan búcsúzás előtt készpénzt ad... talán öt rubelt... az még jobb lesz.

S megint szemlélgetni kezdte fia kabátjának a hátát.

Az asszonynak visszatért emlékezetébe: mint nevelte fiát, hogyan dédelgette, hordozta ölében, szoptatta; miként küldte iskolába idegenek közé, s most alig hihette, hogy ez a fiatalember, a ki oly okosan tud nézni és oly urasan issza a theát, ugyanaz a Sanyika, a kit anyyi éjen át bölesőben ringatott s a ki oly éles hangon, makacsul sivalkodott. Az ifjú, ki vele szemben ül, olyannak tetszett neki, mint valami különös módon ismerős idegen, a ki előtt kissé röstelkedik, sőt talán még fél is: oly tiszteletet keltő és előkelő. Más falusi fiúkat, ha találkozott velük, megértett ő, a zselléraszony, kitalálta gondolataikat szó nélkül is, el tudott velük tréfálgozni, de ezzel, a tulajdon fiával nem tudja, mit kezdjen, nem képes vele elbeszélgetni, mert örökösen csak a maga dolgaival hozakodni elő, végre is unalmas; fia élete folyásáról meg nem kérdezősködhetik, mivel nem ismeri azt.

— Az úr csak úr, akárki fia legyen is, — mondá magában ingerült és félénk örömmel s az üres csészét ismét megtölté.

— Hát arra az egzámenra, a mirül tavaly beszéltél, még mindig tanulsz?... az állami vizsgára, vagy hogyan mondtad, — kérdezte az apa vontatottan.

— Hogyne! — felelt a fiú — most a gymnasiumi inspectortól veszek órákat... egy rubelbe kerül minden óra... Ezzel ballábát jobbtérdére vetette, állát följebb emelte s nagyot fújta.

— Úgy-e... hát a gymnasiumi inspectortul... rubel óránként... ismételte anyja álmélkodva.

Nem értette, hogy az, a mit fia mondott, jó-e vagy rossz; nem foghatta föl, mire való tulajdonképen a vizsgálat, a gymnasiumi inspector, az órák. A mint kis ideig hallgatott, egyik szemével fiára pislantva kérdezte:

— Aztán még mindig abban a kovártélyban lakol, a melyekben tavaly?

— Nem. Most a Csillag-utczában; a takarítónóm is más; — magyarázta a fiú.

— Az-e... hát az is más... aztán takarítóné végzi a munkát körülötted?

A fiú nevetett, gúnyosan dörzsölte állát és felelt :

— Természetesen!... az ő dolga az.

Fia nevetéséből kiérezte az anya, hogy kérdése nem volt helyes s fia ostobának, értelmetlennek tartotta ; ez bosszantotta és szégyenítette őt. Köhécselt, szipákolt az orrán át és gondolta : már beszélni sem mer vele az ember, így van az ilyen iskolajárt gyerekekkel!

De eszébe jutott, hogy fia nagyon szépen, urasan tud nézni s ez a tekintet egész arczának mód nélkül kellemes kifejezést ad ; azért tehát vidáman, fürge léptekkel surrant ki a szobából.

Róbert azonban ott álldogált a kályha mellett s félig félénk, félig ijedt nagy szemét némán legettette Sándoron, mintha nem is ez lenne a bátyja, a ki őt egykor ölben hordta, hanem valami félelmes, idegenországi jövevény. Gyula habozott : vajon apja vagy bátyja felé illenék-e inkább néznie s ezért kisompolygott a szobából.

Sándor eztán könyvet vett elő utitáskájából, hogy időtöltésül lapozgasson benne, anyja meg ebédhez kezdett készülődni ; majdnem futva az éléstárba sietett, onnan az istállóba, azután visszatért a szobába. Valami folyadékot öntött egyik bögréből a másikba, oda sugott valamit Gyulának s Róberttel fát hozatott a tűzhelyre. Húst készült sütni és tojást meg morzsát akart tenni reá, mert ritkavendég fia elé mégis csak tisztességes eledelt kell tálalnia. A hús azonban nem akart sülni ; egy tojás a három közül a földre pottyant oly szerencsétlenül, hogy nem lehetett használni ; a liszt rosszul pirult s vastag, rút lett a háziasszony bosszúságára. Egy szóval, nem sikerült az étel s az asszony félve tette az asztalra.

Fia asztalhoz ült. A többiek nem telepedtek le vele együtt, hanem nagy figyelemmel kísérték mozdulatait. Ez villára szúrta a vastag húsdarabot s szórakozottan rágni kezdte. Az anya örvendve, hogy az eledel mégis méltó, hogy fia szájába vegye, kezét dörzsölte s arról beszélt, hogy két héttel ezelőtt új hízót vettek s az nagyon jól eszik és fekete sörtéje van.

— A szomszéd disznai közül való ; húsrá nagyon jók azok, de kevés zsírt adnak, — fejezte be mondókáját s örömmel nézett fiára, ki már a második darab pecsényébe bökte villáját.

Róbert, a ki nagy aggodalommal figyelte Sándor kézmozdulatait, hirtelen savanyú képet vágott s orrát dörgölte kezével. Nem tetszett neki, hogy bátyja ép a legnagyobb darabot vette ki és félt, hogy ilyenformán a húst mind elfogyasztja s nekik, gyermekeknek semmi sem marad belőle. Még idejében szeretett volna tiltakozni ez ellen, de mivel nem tudta akarátát kifejezni, még haragosabb lett, dobbantott a lábával s a másik fal mellett leült. Gyula anyja mögé bújt s onnét pislogott az asztal felé, mintha félne, hogy nem szabad oda néznie. Az apa az ágyon ült s ép arról töprenkedett, hogy mily jó volna, ha fia csakugyan letenné az állami vizsgálatot s olyan állást kapna, melyben ötven rubel havifizetés jár s neki, öreg apjának havonta öt rubel segítséget juttatna.

Sándor nem felelt anyja beszédére, mely a sertésről szólt. Csak nyelte serényen az ételt, s úgy látszik, valami szerfölött fontos dologról gondolkodott, a mihez csak ő ért, mert arcvonásai komolyak, büszkék voltak; szemét le-lehúnyta, mintha félne, hogy valami beleesik.

Anyja bosszankodott ezen s örült egyszersmind. Bosszankodott, hogy nem tud olyasmiről beszélni, a mi fiát érdekelné. Örült, hogy fia oly komoly képpel eszik, olyan szépen húnnya be szemét, s a mellett oly okos, hogy anyja üres fecsegésére nem akar válaszolni. Törte fejét, mihez fogjon s arról kezdett beszélni, mennyi ruhaneműt kellene beszereznie, hogy mindig kevés rá a pénze és sehonnan se tudja előteremteni.

— Szeretnék magamnak új szoknyát is varrni, — kezdé látható jó kedvvel bólogatva s kopott szoknyáját emelve — szeretnék, de nem bírok pénzt szerezni festékre.

Nem tudott többet beszélni s gyermekesen tekintett Sándor felé abban bizakodva, tán megérti, hogy azért mondta ezt, mivel tőle remél pénzt festékre. A fiú azonban nem látszott megérteni anyja célzásait; megtörölte a kendővel száját s arról kezdett beszélni: hogyan ül ő az asztal mellett a hivatalban és mit ír. Elmagyarázta, milyen szobák vannak ott s mily célra van mindenik rendelve, hogyan, miképen ír ő s minők a feljebbvalói. Anyja figyelmesen hallgatta, fejét kezére támasztva de semmit sem értett belőle, s mikor fia bevégezte szavait, könnyen fölfohászzkodott. Apja szintén fújt egyet és pipára gyújtott.

Sándor három napot töltött szüleinél. Ez idő alatt folyton a könyveket bújta, melyek tartalmát a többiek nem értették. A verandán sétálgatott zsebbe dugott kézzel, atyjára, anyjára, testvéreire oly hideg és gondtalan tekintettel nézett, mintha nem is legközelebbi vérei volnának előtte, hanem oly gépszerű lények, kik semmit sem tudnak felfogni. Anyja legjobban ilyennek szerette őt, szerette ép azért, mert sehogysen bírta megérteni, a miről fia oly szépen okoskodott. Mindennap nagy gonddal készítette el az ebédet, reggel friss tejet forralt s kalácsot süttött a buzalisztból, melyet télen fonással keresett. Fia hatalmas étvágygyal evett s az anya kimondhatatlanul örült, hogy fiának annyira ízlik a kalács. Atyja mind a három nap munkára ment; reggel korán távozott hazulról, este későn jött haza, keveset beszélt s idején feküdni tért.

Szentivánnap után negyedik reggelen Sándor útra kezdett készülődni. Az öreg János otthon maradt fia kedvéért, aznap nem ment munkára.

Az anya előtt igen világosan állt a harmincz rubel fizetés s a szoknya nagyon nyomta a szívét. Várta, hogy fia most bizonyára ad pénzt festékre s csak azon töprengett, mekkora lesz majd az összeg. Rubel-e vagy ötven, a vagy huszonöt kopeka? Ha rubelt ad — gondolta — akkor buzavirág szín festéket veszek s olyan szoknyát csinálok magamnak, a milyen a szomszéd-asszonynak van.

Sándor azonban egy cseppet sem volt jókedvében. Reggel megnézte erszényét s látta, hogy csak három tízkopekás ezüst- és egy kétkopekás rézpénz van benne s a vasuti költség a városig negyvenkét kopekába kerül. Boszankodott, hogy nem gondoskodott előre s útközben túlságos sokat költött. Elhatározta tehát, hogy atyjától kér kölcsön a vasuti költségre. Most, búcsúzás előtt, mintegy véletlenül elővette még egyszer az erszényt, ismét belekukkantott, savanyú arcot vágott s kissé szégyenkezve fordult apjához:

— Szíveskednél-e huszonöt kopekát kölcsönözni? Csupa tízrubeles van nálam... az állomáson nem lehet váltani.

János gazda először nem akarta megérteni, köhögött, az orrát fújta. Majd elővonta zsebéből a bugyelárisát, kotorászott benne s aztán kivett belőle valami csillogót s kelleetlen mozdul-

lattal fia markába nyomta. Ez bólíntott s egyszerre fölvidámult. De anyja, a ki mindebből semmit sem értett, csak ijedt hangon motyogott :

— Aha... mind tízrubeles... nem lehet váltani... harmincz rubel havifizetés...

Erre Sándor elbucsúzott és sietve útnak eredt. Anyja utána nézett; majdnem elfeledte a pénzt és 'a szoknyát s csupán nagy örömet érzett azon, hogy neki olyan fia van, a ki urasan tud nézni s oly szépen beszél, hogy ő abból semmit sem ért. Az apa kissé rosszkedvűen tekintett fia után s szótlánul ballagott a szobába. A gyermekek bátrabbak lettek s többé nem néztek úgy, mintha félnének valakitől.

TRUU O. után, észtből

BÁN ALADÁR.

CSALOGÁNYDAL — TÁROGATÓ.

Hagyd el a város izzó légkörét,
Menekülj, lelkem, messzi-messzire,
Keresd föl hűvös völgynek lágy ölet!
Mily édes ott zöld gyepre dőlni le,
Hallgatni mint zeng, mint szól a madárdal,
A tájt betölti csengő rhythmusával,
Mig a hegyek napfénybe' fürdenek,
A fák a völgyre árnyat hintenek.

Mi szép az élet! zengi a madár,
Bólintva rá, suttogja a falomb,
Az édes fészket ott ringatja már,
Elszendereg, elcsitul ott a gond,
Szerelem méze csordul a szivekből,
Szerelem fénye sugárzik a mennyből:
Természet álma csak a szerelem,
Ez álom örök, véges-végtelen.

Oh lelkem, itt találsz te enyhet, itt!
Sűrű árnyékból a távolba nézd
A fény, az árnyék játszó színeit;
Végy hát te is e nyugalomba' részt,
Feledd a multat, tűnjék el a képe
És lépj az álom édes bűvkörébe;
Feledd a bút, csalódást, bánatot:
Szived sajkását így elaltatod.

Dicső természet, te örök jelen,
Az örök élet igaz képe te,

Perczben örökké vagy te végtelen,
 Nem érint a halál lehellete.
 Halál gyümölcsét átkos szerelemmel
 Életfájáru! mért szedé az ember?
 Titáni lelke titkokat keres:
 Természet h'jába hirdeti: Szeress!

Ki gondol arra, mennyi küzdelem,
 Vér, pusztulás és romboló vihar
 Dúl, szent természet, benned szüntelen?
 Elüzi gondját új szerelmi dal.
 Halál, hiába ülsz te diadalmat,
 Élettel szembe megtörik hatalmad.
 Nem hallod, mint zeng ott az ág bogán,
 Mint csattog, csattog dalt a csalogány?

Mig önfeledten hallgatom dalát,
 Távol a dombon reng aranykalász
 És kaszapengés hangzik onnan át,
 Most foly javába' gazdag aratás.
 A drága föld áldását dúsan ontja,
 Enyhül a gazda veritékes gondja
 És halkal, csöndesen lelkemre már
 A béke boldog, lágy nyugalma száll.

De mig merengek, egy hang fölvere.
 Tárogatónak hangja bűg felém,
 Mely zokogással, búval van tele,
 Ős rhythmusán is azt megérezém,
 Elrebben álma a boldog jelennek,
 A régi multnak árnyai megjelennek,
 E hang, e dal egy honfiról beszél,
 Kinek nyomát elfújja őszi szél.

Honába' bujdos, mely már nem hona;
 E véráztatta földön más az úr;
 Földülva háza, békés otthona:
 E nóta hangja fáj mondhatlanul.

A multnak összes szenvedése, gondja
 Betölti lelkem s kérdezem borongva:
 Mely átok sujtja ezt a szép hazát,
 Hogy boldog béke itt nem üt tanyát?

A tündérvölgy, a béke messze tün.
 Átélem, érzem multak viharát.
 Látom a harczost, a ki küzdve hűn
 Az idegenbe' védi a hazát,
 A melyre tört egy fél világ haragja,
 A melyre zúdult népek forгатagja
 És ágyu, kartács szörnyü vad zaját
 Tárogatónak hangja bűgja át.

Erősb e hang, mint zugó fergeteg,
 Sűvöltő lármán átbűg, átzokog;
 Az ágyu dörg, ropognak fegyverek:
 E bugó hang hallgatni még se fog;
 Mint a viharban templom vészharangja
 Zeng, zúgva tombol mult idők haragja;
 Kitor e hangból az a szent harag,
 Mely nagyra nőtt zord századok alatt.

A fészket-vesztett fecske sir ekként,
 Tanyáját-vesztett dúvad így üvölt,
 Anya siratja így a gyermekét,
 Vihartól verve így zokog a föld.
 A mint e hang visszhangja szól szivemben,
 Ajkimra tör fohász és átok egyben:
 Oh verd meg őket, édes Istenem,
 Oh védd meg, Isten, drága nemzetem!

HEGEDŰS ISTVÁN.

FINN KÖLTŐKBŐL.

Ifjak hite.¹

Álmodtam : egy hatalmas földet láttam
Arany sugárban hullámzó mezőkkel,
A szemhatár zöld pázsitbáronyában
Dombok virúltak, váltakozva völgygyel.

Álmodtam : nagy folyók hullámos árján
Tavaszzarázsnek zengett harsonája,
És zelnice virúlt a partok árnyán,
És illatot lehell az erdőpára.

Álmodtam : hófehér kis hajlokokban
Egy büszke, délczeg nemzet él virúlva,
Erős, a szíve becsülettül dobban,
Szabad, erkölcsös, ég kezén a munka.

A gondolatján villámok czikáznak,
Érzelve illatos, mint nyári hajnal,
A lelke csillog : harmatgyöngy fűszálnak,
A nyelve zeng : pacsirtaszerelem-dal.

A dal szabott e népnek földi törvényt,
Kormányja a művészet és tudás volt,
Bíró helyett a lelk'isméret ítelt,
Váddal csupán a szív szánalma vádolt.

¹ A finnek egyik politikai pártja az Ifjú Finnek csoportja. A költőt nyilván e párt eszméi ihlették költeménye megírására.

Az emberérték volt a hitvallása,
 A szívnek titkos rejteke a templom,
 Az Istene az erény csillogása,
 Ina a munka volt s nem méla klastrom.

Álmodtam: egy hatalmas földet láttam
 És rajt lakozni délczeg, büszke népet,
 És mintha jártam volna finn hazámban
 S hallottam volna zengni finn beszédet.

Álmodtam: e szépséges szép hazából
 Új hajnal pírja pirkadt a világra,
 A pír fakadt erődús ifjúságtól
 S ifjú erőt ifjak hite sugárza.

Ibsen Henrik.

(Születésének 70-ik évfordulóján.)

A hányszor rája gondolok,
 Lelkem hegyet lát, óriásit.
 A csúcsa hó- és jégvilág,
 Tövén mosolyg az üde pázsit.

Hegy ó valóban, óriás,
 — És Norvégföldön sok van olyan —
 De egy sem ilyen büszke, nagy,
 Hatalmas és meginghatatlan.

Úgy áll, miként a Dovrefjeld.¹
 Büszkén tekint ez törpe-korra,
 S a nép remegve vallja, hogy
 Varázserőt rejt méhe, orma.

E hegy gonosz lelkek hegye
 És óriások zord tanyája.
 Az Alpések komái csak
 S a Sulitelma² kis leánya.

¹ Norvégiai havas. *A jordító.*

² Magas hegy a svéd-norvég határon. *A jordító.*

De nem volt mindig jégvilág
 A Dovrefjeldnek ősz fején fenn.
 A lelke egykor lángban állt,
 És álmok rajzottak szívében.

Az égig vágyott nyúlni fel,
 S alig jutott a felhőtájjig,
 Lesujta rá az égi Kéz,
 S keblén a hó im óra válik.

Most hóban áll a Dovrefjeld,
 Csillogva fényben évek óta.
 Magas, hideg és zord a hegy,
 Komor, örömtelen valóba'.

Hetykén felé ne közelíts,
 Vihar, kemény idő ha kerget.
 A fürgeteghez szól csupán,
 A bósz mennydörgésnek felelget.

De néha — mond a völgyi dal —
 Leszálltán esti szürkületnek
 A vén, komor hegy oldalán
 Susogva titkos hangok kelnek.

És mintha hattyu zengene
 S kalász hajlongna nyári szélben,
 Mozogni látszik Dovre is —
 És újra csönd a messzeségben.

S a nép dalolja dalait,
 S a dal a völgy bájos virága.
 De hóban áll a Dovrefjeld,
 Fenn homlokán a tél világa.

S Z E M L E.

A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet.

A világháború megpróbáltatásai végre talán komoly tartalommal fogják megtölteni a török-magyar testvériségnek eddig meglehetősen üres szólamát s a solidaritas érzetetésével megadják neki a szilárd alapot. E nehéz esztendőök talán ráeszméltetnek bennünket földrajzi helyzetünktől s multunktól kijelölt egyetemes culturalis hivatásunkra. Évszázadokon át mint a nyugati polgáriasulás véd-bástyája állottunk a keletről beözönlő hódítók útjában s testünkkel fedeztük e civilisatio munkáját s védtük eredményeit. Becsülettel megfeleltünk e feladatnak s annak a másiknak is, mely e támadó hullámok megtörése után ránk szakadt: államiságunk kiépítésének s művelődésünk európai színvonalra emelésének. E küzdelmes munka eredményei jogot adnak arra, hogy sikerrel vállalhassuk azt a másik feladatot is, mely bennünket, mint az európai művelődésnek szélső keleti részeseit és munkásait e culturának előretolt őrszeméből kelet felé terjesztőjévé, a kelet számára átadóává tesz. Ez lesz a béke beálltával igazi nemzetközi hivatásunk s nemzetközi jelentőségünk és súlyunk csak akkor lesz, ha ennek a feladatnak becsülettel meg tudunk felelni.

E feladat komoly átérzése s megvalósítása érdekében egy nagy-jelentőségű szerv létesítésének vágya vezette a mult év végén a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet megalapítóit. Régi óhajt váltott valóra s rég szükségeseknek vallott kutatásokat tett lehetővé ez az elhatározás. Egy-egy, odakinn anyagi nehézségekkel s közönynyel küzködő tudós kiküldésével kísérletezgettek nálunk még akkor is, mikor más nemzetek tudósai jól szervezett intézetekben, gondtalanul végezhatték kutató munkájukat. Teljes elismerés illeti tehát az intézet megteremtőit e nagyfontosságú művelődési intézmény létesítéseért.

Előttünk van immár az intézet Szervezeti Szabályzatán kívül igazgatójának jelentése is az intézet első félévi működéséről¹ s így

¹ *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetnek . . . szervezeti*

már meglehetősen tisztán állanak előttünk nemcsak az intézet szervezőinek intentiói, hanem azok a módok is, melyeken céljait megvalósíthatja, azok a lehetőségek, melyek közt az intézet munkája folyik.

Az intézet a Szervezeti Szabályzat szerint «állami intézmény, a melynek az a célja, hogy az egyetemes történelemmel, főleg a byzanci-magyar és török-magyar érintkezések kutatásával, a classica és keresztyén archæológiával, Byzanc és az Iszlam művészetének történetével, végül a keleti, első sorban török-magyar összehasonlító nyelvészettel foglalkozó szaktudósoknak kutatásaik helyszíni folytatására módot adjon, ezzel az említett tudományszakok hathatósabb fejlesztését intézményesen biztosítsa s egyszersmind a hazai tudományosságnak a török szellemi élettel való kapcsolatát erősítse». Természetesen az intézet fontossága nem merül ki ennyiben, feladata nemcsak szaktudósok képzése, hanem az is, hogy felolvasásaival és kiadványaival elősegítse tudományunknak a nemzetközi tudományos életbe való bekapcsolódását s támogassa vendégszeretetével Keleten az intézeten kívül búvárkodó tudósainkat. Társadalmi hivatását sem hagyhatja figyelmen kívül s jól esett hallanunk, hogy e tekintetben is igen biztatóan indul az intézet működése s nagyon értékes és meleg rokonézésre támaszkodhatik, mely a törökök minden körét eltölti a magyarság irányában.

A vallás- és közoktatásügyi minister fennhatósága alatt álló intézet működésének általános irányítása és közvetlen felügyelete a Budapesten működő tanács feladata. Elnökét a vallás- és közoktatásügyi minister kéri fel erre a tisztre; ügyvezető alelnöke a vallás- és közoktatásügyi ministeriumnak az az államtitkára, a kinek ügykörébe a művészeti ügyek tartoznak; tagjai: hivatalból a vallás- és közoktatásügyi ministerium művészeti, egyetemi és műszaki osztályának főnökei s a Magyar Nemzeti, a Szépművészeti s az Iparművészeti Múzeum igazgatója és rajtuk kívül az intézet által felölelt tudományszakok művelői közül a cultusminister által öt-öt évre kinevezett hat tag.

Az intézet élén az igazgató áll, kit az intézet által képviselt tudományszakok valamelyikének művelői közül az igazgató-tanács javaslatára a cultusminister bíz meg ezzel a tiszttel. Az ő feladata az intézet tudományos munkásságának irányítása, kiadványainak

szabályzata. Kiadja a vallás- és közoktatásügyi ministerium. Bpest, 1916. K. 8° 14 l. — Hekler Antal: *A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet első jélevi működése.* Századok, LI. évf. (1917) 396—402. l.

szerkesztése s az adminisztrálás. Az intézet tagjai háromfélék: rendesek, rendkívüliek és pártolók. Rendesek: az ösztöndíjas helyekre kiküldött szakférjak; ösztöndíjuk összege 3000 korona s ez egy évre szól és rendszerint csak egy évvel hosszabbítható meg. Ösztöndíjban az a magyar állampolgár részesülhet, a ki valamelyik egyetem bölcsészeti karán az intézet által képviselt tudományszakok valamelyikéből, mint főtárgyból, doctori oklevelet nyert, vagy olyan, a kinek középiskolai tanári vagy építész oklevele van, ha az intézet által felölt tudományszakok valamelyikében eredményes munkásságot mutat fel s ha az oklevél megszerzése és az ösztöndíj esedékessé válása közt nem telt el öt évnél hosszabb idő. Ez utóbbi feltételtől különösen érdemes pályázóval szemben a cultusminister eltekinthet. Rendkívüli tagok az intézet volt tisztviselői és ösztöndíjasai, kik eltávozásuk után is megmaradnak az intézet kötelékében; bevonhatók az intézet által eszközölt tudományos kutatásokba és expedíciókba, megbízhatók önálló feladatokkal és dolgozataikat közzétehetik az intézet kiadványaiban. Pártoló tagok azok, a kik az intézet tudományos céljainak megvalósításához legalább ötezer koronával járulnak hozzá.

Az intézet *A konstantinápolyi magyar tudományos intézet közleményei* czímén évenként sorozatos kiadványt tesz közzé, a mely magyar és német nyelven jelenik meg s első sorban arra szolgál, hogy benne az intézeti tagok tudományos kutatásairól számot adjanak és azok eredményeit szakszerűen feldolgozzák. Ezen kívül külön kiadványok közrebocsátását is tervezik.

Az intézet igazgató-tanácsa 1916 nov. 21-én tartotta alakuló ülését, melyet az intézet védnöke s igazgató-tanácsának elnöke, József Ferencz kir. főherczeg ő fensége meleg tudományoszeretettől s a nagy József nádor nemes hagyományainak őszinte érzésétől áthatott beszéddel nyitott meg. Ekkor alakult meg az igazgató-tanács, melynek ügyvezető alelnöke gróf Klebelsberg Kuno, akkori cultusministeri államtitkár lett, ki igaz culturérzékkel s buzgó odaadással munkált az intézet alapításán. A tanács előadója ifj. br. Wlassics Gyula, tagjai részint hivatalból, részint öt évre szóló kinevezés útján: gróf Bánffy Miklós, Csánki Dezső, Darkó Jenő, Fejérpataky László, Goldziher Ignác, Gombocz Zoltán, Kertész K. Róbert, Majovszky Pál, Nagy Virgil, Petrovics Elek, Tóth Lajos, verebi Végh Gyula. Ugyanez a gyűlés az igazgatói tisztre Hekler Antalt, a classikai régészet jeles művelőjét, az ösztöndíjas helyekre négy tagot terjesztett fel a ministerhez, ki e javaslatokhoz mindenben hozzájárult s az intézet 1917 febr. 1-én megnyílt.

Munkásságának első fél éve Hekler igazgató jelentéséből ki-

tetszően határozott sikereket mutat fel s elismerésreméltó buzgóságról tanuskodik, de egyszersmind a kezdet nehézségeivel való küzdelmet is feltünteti. Ezekhez itt még a háborús viszonyok s e specialis tudományzakkal foglalkozó és a török nyelvben jártas pályázók csekély száma járultak. Ezek következtében az intézet tagjai közt úgyszólván csak az archæologia volt képviselve s hiányoztak az intézet Szervezeti Szabályzatától felőlelt többi tudományzajok művelői, főként a történelemé s nyelvtudományé. Kívánatosnak tartjuk s reméljük is, hogy e ránk nézve rendkívül fontos s a török-magyar érintkezések kutatásának hangoztatásában az intézet szervezői részéről is nagy nyomatékkal kiemelt tudományzajok is hamarosan megkaphatják érdemes és buzgó képviselőiket az intézet tagjai között. Egyébként e hiány némi pótlása céljából az intézet igazgatója különös gondot fordított arra, hogy kutatásaikban és előadásaikban méltó helyet kapjon a török nemzeti művészet. E figyelem a konstantinápolyi török tudományos világ legjelesebb képviselőinek érdeklődését és bizalmát szerezte meg az intézet munkássága számára. Különösen a császári ottomán múzeum nagynevű igazgatója, Halil Edhem bey volt segítségére nagy jóindulattal és előzékenységgel.

Az intézet munkásságát irányító elv az volt, hogy ez «befelé, a tagok számára a tudományos kutatás iskolája, kifelé pedig a nemzetközi tudományos élet ösztönadó és irányító tényezője lehessen». E kettős cél szolgálatában a konstantinápolyi török és német, valamint az átutazó német és osztrák tudósok állandó élénk részvételével hetenként rendszeresen folyóirat-szemlével kapcsolatos megbeszéléseket és előadásokat tartottak. 21 ilyen előadásról számol be a jelentés, melyek a hozzájuk fűződő vitákkal együtt nem egy tudományos kérdés tisztázásához járultak hozzá. Az előadók többnyire az intézet tagjai voltak, de egy pár nevesebb idegen tudós is szerepelt sorukban s ez, valamint az előadásokon megjelent előkelő külföldi vendégek névsora azt bizonyítja, hogy az intézet rövid néhány hónapra terjedő működése alatt is már a nemzetközi tudományos élet elismert és méltányolt tényezőjévé tudott lenni. Az előadásokon kívül tanulmányi kirándulások (4) is szolgálták a tagok önművelésének ügyét.

Az intézet tudományos életéről kiadványai nyújtanak majd leghívebb képet. Ezeknek első sorozata az igazgató jelentése szerint még ez év folyamán megjelenik s az intézeti tagok dolgozatain kívül jeles külföldi kutatók munkálatait is tartalmazni fogja. Tartalmából különös érdeklődésre számíthat Glück Henriknek, a bécsi egyetem művészettörténeti tanszéke assistensének előadása a török művészet-

ról s Mordtmann J. H. konstantinápolyi egyetemi tanár értekezése II. Szulejman szultán magyar történeti vonatkozású fermánjáról. Kilátás van arra is, hogy a legképzettebb török művészettörténeti kutatónak, Djelal Essadnak 1909-ben francia nyelven megjelent s azóta teljesen elfogyott, alapvető *Constantinople de Byzance a Stamboul* című munkájának átdolgozott s képanyagában lényegesen bővített új kiadása az intézet publicatiói során fog megjelenni, a mi fontos és örvendetes volna a török tudományos élet képviselőivel való kapcsolat és együttműködés szempontjából is.

De ezeken kívül még más szálakkal is igyekszik hozzáfűzni az intézetet igazgatója a török tudós-világ rokonszenvéhez s más módokon is igyekszik hasznossá tenni munkásságukat a törökök számára. Az intézet egyik elsőrangú és legfontosabb feladatának tartja, hogy «Konstantinápoly ókori és byzanci-kori topographiája kiépítésének munkájában rendszeresen és céltudatosan résztvegyen», még pedig természetesen nemzedékek hosszú munkájával. Igyekeznek ezenkívül a múzeumok anyagának s az építő művészet emlékeinek tudományos kutatásával, feldolgozásával s anyaguk publicatiójával is szolgálatára lenni a török s egyszersmind az egyetemes tudománynak. Életrevaló terv az is, a melyen az intézet egyik tagja, Kósch Károly építész dolgozik, ki az igazgató jelentése szerint «első feladatának azt tekintette, hogy az európai műtörténeti irodalomban teljesen föl nem dolgozott oszmán-török művészet történetével és lényegével megismerkedjék. Az irodalmi tájékozódást nyomon követte a helyszínen való szemléleti tanulmányozás... A fősúlyt a világi építkezés tekintetében az utcza, illetőleg a városépítés és rendezés kérdésre kívánja helyezni, mely kérdés történeti fejlődéséről, multjáról és jövőjéről intézeti kiadványaink számára egy nagyobb, új és eredeti fényképfelvételekkel kísért tanulmányt készít elő. E tanulmányhoz hozzá fogja fűzni valamely leégett sztambuli városrész újjáépítési vázlatát is. Kósch Károlyt, az építészt, mint a nemzeti formák nagy megértőjét és lelkes rajongóját ismerjük, biztosak lehetünk tehát benne, hogy az ő városépítő terveiben a sajátos helyi és nemzeti hagyományok fornakinsének minden szépsége és eredetisége tovább fog élni s Konstantinápoly nem lesz lassanként kínosan szabályos, hatalmas háztömbökből álló európai szabású város, a minőnek a háború előtt ott működött francia építészek városrendezési tervei szánták. Kósch munkája, ha megjelenik, aczélkapocs lesz, mely intézetünket Konstantinápolyhoz és a törökség nemzeti érdekeihez fűzi.»

Ez eleven tudós munkásságon kívül egy jelentékeny könyvtár

alapját is megvetették s ennek igazi rendeltetése az lesz, hogy lehető teljességgel tartalmazza a Konstantinápoly történetére és emlékeire, továbbá Kis-Ázsiára vonatkozó irodalmat. Ehhez kiegészítőleg egy nagyszabásúnak tervezett fénykép- és diapositiv-gyűjtemény csatolkozik, úgy hogy néhány év múlva, ha a vezetők áldozatkészsége nem csökken, az intézet valóban számottevő tényezőjévé lesz a nemzetközi tudományos életnek, mely ott újra megindul s csak így állhatja meg helyét hatalmasabb nemzetek hasonló rendeltetésű intézetei sorában.

Előttünk egyelőre csak mint alapításában bölcs, munkássága megindulásában buzgó, jövőjében sok eredménnyel biztató intézmény áll. Szerencsét kívánva további munkásságához, bizonyos irigységgel tekintünk e lelkes kis coloniára, mely az itthonnak tömördek szomorúsága közül kiszakítva magát, tud egész lelkével a tudománynak élni. S e gondolatok során vígasztalóul felmerül lelkünk előtt az a kép is, melyet az ifjú fenség elnöki megnyitója oly nagy melegséggel színezett: «Gonddal és szeretettel szervezzük meg a konstantinápolyi intézetet és ha majd Isten segítségével felvirágozik, megfontolt egymásutánban és anyagi erőnkhez mérten újabb intézetek létesítésére is gondolhatunk azokon a helyeken, a hol levéltárakban és múzeumokban saját nemzeti multunk emlékei bőségben vannak, továbbá ott is, a hol az emberiség teremő ereje különösen termékeny volt és a nagy alkotó korszakok műemlékekben tovább élnek... S ha külföldi intézeteinket majd összefogja Budapesten egy középpont, mely a munkásokat a történeti és művészettörténeti kutatás módszereibe bevezeti és a mely mindenkit tehetségének és hajlamainak megfelelő helyre állít, akkor a történeti tudományoknak is megadjuk azt a szervezetet, melyre szükségünk van, ha méltók akarunk maradni Katona, Fejér és Pray, Horváth, Szalay és Pauler meg Henszlmannh hagyományaihoz.»

É R T E S Í T Ő.

A magyar czímer és a királyi czím.

Illés József: *A magyar czímer és a királyi czím története 1804-től kezdve.* Levelező-tagsági székfoglaló a M. T. Akadémiában. Kiadta a Magyar Tudományos Akadémia, 1917.

Illés József teljes ellentéte azoknak az ú. n. tudósoknak, igazában azonban csak tudománytalan iskolamestereknek, kik tanári működésüket mindjárt tankönyvírással kezdik, száraz, lélek és élet nélküli unalmas compilatiókkal, a helyett, hogy hosszas tudományos kutatásaiuknak monographiákban lefektetett eredményeit synthetikus egészbe foglalva igyekeznének egy igazán értékes főművel megkoronázni. Ezt az igazi tudóshoz egyedül méltó utat követték a tudomány mesterei: egy Schmoller, Jellinek, nálunk is pl. Concha. Illés József is ilyen úton halad. Tudományos értékű monographiákat termelő tudós, ki bizonyára összefoglaló rendszeres jogtörténeti művel akarja majd valamikor betetőzni irodalmi pályafutását. Az ő tankönyve saját beható kutatásaira fektetett monographiáinak életteljes synthesise lesz. Mert Illés a levéltárakat sűrűn látogató jogtörténészeink közé tartozik. Munkáit saját eredeti forrástanulmányaira alapítja. És mi több: nemcsak alapos kutató, hanem jó író is. Dolgozataiba az élőszó közvetlenségét igyekszik belevinni. Stílusában van könnyedség, lendület, erő, magyar érzés. Előadásának jelességén érezhető mestereinek, Gierke és Esmein művészi tollának hatása. A mint hogy' a tudósnak egyben írásművésznek is kell lennie, csak akkor gyakorolhat szélesebb, maradandóbb hatást.

Illés József szóban forgó székfoglaló értekezése is lelkiismeretes levéltári kutatásokra épített, élvezetes modorban megírt, alapos tanulmány. Ennek czélját s egyben keletkezése okát szerző a bevezetésben szabatosan jelöli meg. «A magyar czímer történetének és jogának az a korszaka — úgymond — a mely 1804-től kezdve egészen napjainkig tart, még a heraldikai téren sincsen kellőleg felderítve. Még mindig nem ismerjük az eredeti források teljes világlátásában a magyar czímer szereplését 1867, helyesebben 1874 előtt . . . A magyar czímernek 1804—1874 közti heraldikai és jogi története a

magyar kancelláriai iratok és a használt királyi pecsétnyomók alapján mindezekig beható tárgyalást nem nyert. A magyar czímernek az 1848 előtti dikasteriális rendben való szereplését és a magyar czímerre vonatkozó hivatalos magyar álláspontot kellőleg nem ismerjük . . . Pedig nagyon érdemes közelebbről megismerkedni e téren is a legfőbb magyar kormányzati hatóság, a magyar kancellária állásfoglalásával, kifejtett ellenállásával és elért eredményeivel». A magyar czímernek 1804—1874 közötti heraldikai és jogi történetét kívánja tehát szerző beható forrástanulmányok alapján előadni, az örökös ausztriai császári cím felvételétől 1874-ig, illetve 1896-ig bezárólag előforduló változásokat. Ez utóbbi két évszámnak tudvalevőleg azért van határjelző fontossága, mert az 1874. évi február 9-én kelt legfelsőbb kézirattal a magyar állampecsét jóváhagyása által állapítottatott meg először Magyarország egyesített vagy közép-czímere, melyet azután 1896-ban az akkori miniszterelnök némely kisebb jelentőségű változtatással rendeletileg közzétett s mely az új magyar közép-czímernek az 1915. évi október hó 10-iki kézirattal történt megállapításáig volt érvényben. (Ellenben természetesen már nem terjeszkedik ki szerző az 1915. és 1916. évi legfelsőbb kéziratokkal történt legújabb címerrendezésre, melyet viszont a történelmi, közjogi és heraldikai háttér kellő kidomborításával Csánki Dezsőnek *Az új magyar és úgynevezett közös címerekről* szóló kitűnő tanulmánya világít meg.) Miután pedig a cím és czímer szoros heraldikai és jogi kapcsolatban van, melynél fogva a kettőnek egymással összhangban kell állania és az egyikben történt változás mindig kihat a másikra, vizsgálódása körébe vonta a cím kérdését is, ennek történeti alakulását az itt tekintetbe jövő időszakokban. Részletesen kimutatja, hogy az osztrák császári címben és czímerben 1804-től kezdve bekövetkezett módosítások minő hatással voltak a magyar királyi címre és a magyar czímerre.

Melyek már most szerző vizsgálódásainak eredményei? Végigtekintve a cím és czímer mult századbeli történetén, mindenekelőtt megállapítja, hogy a magyar fejlődés szakaszai, habár különösen az 1867-iki kiegyezés előtt természetes kapcsolatban állanak a császári címer-rendezések nagy fordulópontjaival (1804, 1806, 1836), mégsem követik szolgailag a császári emblemák váltakozásait. Mert az 1804-es változás a magyar király czímerében csak 1807-ben éreztette hatását. Hiszen az 1804—1807-ig tartó időszakban a királyi pecséteknek csak körirata változott meg az új osztrák császári cím betoldása folytán. Csak 1807-ben kezdődik voltaképen a magyar címerrendezések első (szerző szerint «második») korszaka : az osztrák

kétfejű sasos magyar címerek ideje ; megjegyezvén, hogy az osztrák császári kétfejű sast nem szabad összetéveszteni a német-római császári kétfejű sassal, melyet azok a magyar királyok, kik az 1804—6 előtti korban egyben német-római császárok voltak, magyar királyi címerekben is alkalmaztak. Az 1874-es és az 1915-ös címermegállapítást megelőző utolsó nagyobbszerű, vagyis az 1836-iki rendezésből eredő kétfejű sasos címereinkkel pedig (az 1848—49-iki rövid időszakot nem tekintve, midőn «az ősi jogaiba visszaállított» kétfejű sas nélküli magyar címert látjuk a magyar királyi pecséteken újra megjelenni) az októberi diploma utáni időben 1868-ig ismét találkozunk és csak 1869 óta tűnik el végkép az osztrák kétfejű sas a magyar király pecsétjéről. Kiemeli azonban szerző, hogy a magyar királyi címerekben ép oly kevéssé érvényesül az osztrák császári középcímerekben 1866-ban bekövetkezett részleges módosulás, mint a hogy' a magyar királyi címerek történetének 1807-től 1836-ig terjedő második (illetve szerintem helyesebben «első») szaka sem ismeri azt a változást, a melyet az 1815. évi bécsi congressus a császári közép- és kis-címerekben előidézett. Szóval a magyar királyi címerek rendezés 1867 előtt sem követte szolgálilag a császári címerek rendezések periodusait. Másrészt azonban igen figyelemreméltó, hogy az 1867. és 1868. évi magyar törvényeknek eredeti példányán az 1836-ban megállapított az a kétfejű sasos m. kir. kis titkos pecsét van, mely az 1848. törvények egyik eredeti példányán látható. (T. i. az 1848. törvények két eredeti példánya közül csak az egyikben van a kétfejű sas nélküli magyar országos kiscímerek.)

Jelen értekezésnek heraldikai és jogi szempontból legfontosabb megállapítása pedig az, hogy noha a királyi pecsétek s a legfelsőbb magyar hatóságok címerei 1807 óta mind az osztrák kétfejű sassal voltak ellátva, mégis lényegesen különbözött a magyar király címere az osztrák császáráétól : a címerek típusa, használata és különösen a címerek ábrázolás tekintetében. Hiszen az 1723. évi 98. t.-cikkre támaszkodó állandó gyakorlat szerint az 1848—49. korszak előtt a királyi pecséteken Magyarország címere mindig a legelőkelőbb helyen, a kétfejű sas keblén, vagyis a sason lévő címerek szív-pajzsában van elhelyezve ; holott az osztrák császári címerek szív-pajzsa 1804-től 1806-ig az osztrák kétfejű sast az «ausztriai ház» címérével, 1806-tól kezdve pedig az uralkodóház genealogiai (nemzetségi) címere mutatja. Miként dualismus van a címerekben (az «postoli» jelző és a volt hűbéres országok igénycímerei csak a magyar király címereiben szerepelnek), akként kétféle pecsét és címerek érvényesül. «Az egyik a magyar királyé, mely Magyarországra nézve

állott fenn, a másik az ausztriai örökös császáré, melyet az összes többi tartományokra vonatkozólag használtak. Semmiféle egységesítő törekvésnek nem sikerült ezt a tényét elhomályosítani. Pedig a központosítás hullámai fokozódó erővel támadtak 1804-től kezdve újból és újból. Hiába iparkodtak az egységes (császári) pecsét, illetőleg címér megteremtésére: minden erőfeszítés hajótörést szenvedett azon a következetes, soha nem lankadó ellentálláson, melyet a legfőbb magyar hatóság, a kancellária kifejtett . . . A magyar kancellária az (1804-es osztrák császári címerrendezés alkalmával keletkezett) új kétfejű sasban, az osztrákban, sem akart mást látni, mint a megelőzőben (t. i. a szintén kétfejű német-római császári sasban). Így nem a kétfejű sas jelvényének használata ellen fordult, hanem azon törekvés ellen, hogy 1804-től kezdve egységes címér használtsassék). Holott kétségtelen, hogy a politikai valóságban mégis egészen más jelentősége volt Magyarországra állami önállósága szempontjából a régi német-római császári kétfejű sasnak, mint az új osztrák császáriak. Hiszen az előbbi csak bizonyos személyes méltóság, tiszteleti elsőbbség kifejezése volt. Ellenben az új osztrák kétfejű sas tényleg mindinkább területi jelvénynyé vált, az egységes osztrák császárság területi jelvényévé, melyet mint ilyent (persze jogellenesen) Magyarországra is kiterjesztettek.

A magyar címérnek és a magyar királyi címnek 1804-től 1848-ig terjedő története tehát egyben felemelő története annak a lankadatlan hazafias küzdelemnek, melyet a mindig résen álló magyar kancellárok e téren folytattak a bécsi udvar egységesítő törekvései ellen. Fél százados makacs ellenállásuk eredménye: a jogfolytonosság, a dualismus megóvása a cím és címér kérdésében. Nagy eredmény ez az «ausztriai császárság» századában, abban a korszakban, midőn Magyarország jogi önállósága ellenére a tényleges függés állapotában van. És ékeesszólóan bizonyítja egyben, hogy azok az «ulikus» nagyúri kancellárok valóban nemzeti vívmányokra mutathatnak rá, miként az utóbb sokat ócsárolt régi rendi országgyűléseink is nem egy tekintetben megszegyenítik a későbbi, népképviselési alapon szervezett parlamentjeinket. Persze a kancellária következetes állásfoglalásának méltatásánál nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy nem 1867 után, hanem 1848 előtt vagyunk. Illés e nagy különbség összes következményeinek átértésével és helyes történeti érzékkel ismételten hangsúlyozza, hogy midőn a kancellária a különböző cím- és címerrendezések alkalmával a magyar jogi felfogás érvényesítésére törekszik, idevágó felségfeljlesztéseiben és a titkos kancelláriához intézett átírataiban természetesen

nem él a modern közjogi tételeknek megfelelő érvekkel, hanem saját jogi világának megfelelően okoskodott s olyan módon iparkodott megőrizni a magyar királyság különállásának külső jeleit, mint az akkori időknek megfelelően lehetett.» Tehát csak az akkori államjogi és politikai lehetőségek szabta határokon belül. Így az ausztriai császári cím felvételekor a magyar kancellária természetesen nem azt kívánta, a mit gróf Andrássy Gyula a címkérdésben előterjesztett 1868-iki híres memorandumában, hogy a paritásos dualismus követelményeinek megfelelően a királyi kis címben a magyar király címe az osztrák császártól kellőleg elválasztva jelenjék meg, — hanem csak azt, hogy ha az egységes cím használatát a titkos kancellária egyáltalán czélszerűnek tartja: a magyar király s ezzel Magyarország különállásának kiemelése végett az apostoli cím a magyar király igénycímeivel együtt az osztrák császári címbe is felvétessék. Midőn pedig I. Ferencz király nem tett eleget a magyar kancellária azon óhajlásának, hogy a magyar királyt megkülönböztető eme jellegzetes címeket az örökös tartományokban is viselje, legalább azt sikerült elérnie, hogy ezen címek a Magyarországot illető leiratokban és kiadványokban továbbra is használtassanak. Szóval sikerült megóvnia azt a dualismust, azt a gyakorlatot a címhasználat terén, mely szerint kétféle cím volt. Az egyik a magyar királyé, a mely Magyarországra nézve állott fenn, kizárólag magyar ügyekben és magyar állami okiratokban érvényesült; a másik az ausztriai császáré, mely az összes többi tartományokra vonatkozólag használtatott. És kifelé is, a nemzetközi érintkezésben, egyedül az osztrák császár címe szerepel s így kifelé csak az egységes császárság jelenik meg. A címér kérdésében pedig szintén az akkori állapotoknak, illetve az 1848 előtti rendi világ jogi felfogásának megfelelően a magyar kancellária nem a kétféjű sas jelvényének használata ellen foglalt állást, nem azt követelte, hogy a magyar állam címere mint államunk jelképe tisztán és kizárólag a saját alkatrészeit és elemeit foglalja magában, — hanem csak azt, hogy kétféle pecsét és címér legyen, külön-külön az osztrák és a magyar hivatalos használat számára, a mint kétféle cím is érvényesült ugyanezen vonatkozásban. Csak azon törekvés ellen harczol állandóan, hogy 1804 után az akkori erős centralistikus áramlatok szellemében egységes pecsét és címér alkalmaztassék és hatályon kívül helyezték azt a királyi pecsétet, melyen Magyarország címere a legelőkelőbb helyen, a német, illetve később az osztrák kétféjű sas kebelén, a szív pajzsban van. Ellentétben a császári címeknél történt kísérlettel, melylyel a magyar kancellária — mint az imént láttuk — habár eredmény-

telenül, kifelé is kifejezésre i parkodott juttatni külön állami létünket : a címmerrendezések alkalmával még csak nem is gondolt arra, hogy a királyi címerekben Ausztriával szemben a magyar állam önállóságát vagy pláne egyenrangúságát kifelé is kifejezni törekedjék. Beérte azzal, hogy a magyar királyság önállóságát a maga jogi fel fogásához képest, befelé érvényesítse. Beérte azzal, hogy Magyarországra vonatkozólag és Magyarországon a külön magyar királyi címereket használták. Nem kifogásolta, hogy kifelé, Magyarországon kívül, a nemzetközi érintkezésben, Magyarország önálló államisága teljesen eltűnt, hogy kifelé csak az osztrák császárság jelent meg címereivel. Hogy a nagy és közép császári címereken Magyarország csak mint osztrák provincia jelentkezik : a kétfejű sas mellén a felső jobb főmezőben, illetve a császári sas szárnyán ugyancsak a felső jobboldalon, míg a legtöbbet használt császári kisczímerben nyoma sincs a magyar jelvényeknek. Csak a történeti tények világánál tudjuk igazán megérteni, hogy minő rendkívüli heraldikai és államjogi haladást jelent a multtal szemben a tiszta magyar jellegű, egyedül a magyar államot jelképező állampecsétet (címet) megállapító 1874. évi február 9. lf. kézirat befelé és minő haladást jelent az 1915. évi október 11. lf. kézirat állami önállóságunknak és a paritásos dualismusként Ausztriával szemben való érvényesítésében kifelé, az egész világ színe előtt. Illés József tanulmányának épp. az a körülmény ad jogtörténeti jelentőségén túlmenő actualis alkotmányjogi és politikai érdeket, hogy a legutolsó nagy címmerrendezésbe kapcsolódik, megrajzolja annak történeti háttérét, aláhúzza korszakalkotó fontosságát. Tudományos értéket pedig különösen az, hogy a tekintetbe jövő cím- és címmerrendezésekre vonatkozó magyar kancelláriai iratokat részletesen ismerteti, a magyar kancellároknak érveit világosan feltárja s a fejlődés folyamába illesztve, tér rá történelmi és jogi szempontból való méltatásukra.

De végzem máris túlhosszúra nyult ismertetésemet, mely igazában felhívás, figyelmeztetés akar lenni mindazokhoz, kik a magyar heraldika, jogtörténet és alkotmányjog iránt érdeklődnek, hogy olvassák el ezt a komoly tudományos alapon nyugvó, a magyar kancelláriai iratok gondos felhasználásával készült, aktaszerű pontossággal és megbízhatósággal megírt és mégis érdekfeszítő tanulmányt.

Barabási Kun József.

Szögyény-Marich emlékiratai.

Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai. Második kötet. 1849—1859., kiadja fia. Nyolcz arczképpel és I—XXVI. függelékkel. Budapest, Hornyánszky V. könyvnyomdája. 1917. Ára 30 korona.

Károlyi Árpád e folyóirat 113-ik kötetében (1903) egy kiváló essayben méltatta Szögyény *Emlékiratainak* első kötetét. Meleg színekkel állította elénk a rendi világ utolsó alkancellárjának képét és magvas fejtegetésekben állapította meg az Emlékiratoknak történeti értékét.

Károlyi az első kötetet «nagy idők nagy eseményeiről» szóló «értékes és érdekes krónikának» nevezte; a második kötet már nem ily nagy időkről beszél, de értékben és érdekességben nem marad el az első mögött. Elég ennek kimutatása végett néhány részletre hivatkozunk.

1849 január közepén herceg Windischgrätz Alfréd parancsolt Budán. A herceg fölhevítta Szögyényt Budára, mert reá akarta bízni a magyarországi polgári közigazgatás vezetését. Windischgrätz ekkor nagyon meg volt elégedve könnyű sikereivel, megvetőleg beszélt a magyar sereg ellenálló képességéről és azt hitte, hogy rövid idő múlva vége lesz a fegyveres ellenállásnak. Főhadiszállásának négy tábornoka ugyanily vérmes reményekkel volt eltelve.

Optimismus és vezéri tehetetlenség gyakran együtt járó lelki jelenségek. A tehetségtelen vezér nem szereti mérlegelni a nehézségeket, mert ösztönszerűen fél a munkától, melyre nem érez magában elég erőt. Inkább elaltatja aggodalmait az optimismus mámorával.

De vajon illet-e magyar államférfiúhoz elvállalni Windischgrätz megbízatását? Ezt a kérdést Szögyény is fölvetette lelkiismerete foruma előtt és feltételekhez kötötte a megbízatás elfogadását. A feltételek a következők voltak: 1. A herceg nem sérti az ország integritását. 2. Az ország törvényes alkotmányos intézményei fel nem forgattatnak. (Szögyény itt a 47-es intézményekre gondol.) 3. A magyar nemzetiség törvényes állása és hegemoniája elismertetik és fenntartatik.

A herceg elfogadta a feltételeket. A vajdaságról mit sem akart tudni, a régi állapotokat nagyjában fenn akarta tartani és a nemzeti nyelvnek hivatalos használatára nézve is engedett Szögyény követelésének. És így Szögyény Emlékirataiban új oldalról láthatjuk Windischgrätzet. Meg kell őt különböztetnünk a *Verwirkung*-elmélet hőseitől.

Ha ő nem veszti el befolyását az udvarra, segítségével az ő-con-

servativok helyreállíthatták volna a 47-es állapotokat. Nagyon jellemző e tekintetben a herceg nyilatkozata a márczius 4-iki birodalmi alkotmányról. Szőgyény le akart mondani hivataláról, midőn az ország törvényes önállóságának megszüntetését hírül adták neki. Windischgrätz erre azzal csillapította, hogy az új alkotmány a háta mögött jött létre. «Hígye el — így szolt a herceg — ez még nem az utolsó szó, melyet kimondtak és a meddig nekem beleszólásom lesz, ez az alkotmány soha Magyarországon fogatosítva nem lesz». Csakhogy az ő beleszólásának percei meg voltak számlálva. Bécsben nem csupán katonai okokból nehezteltek Windischgrätzre, hanem túlságos szelidséggel és engedékenységgel vádolták. Leginkább Jellasich terjesztette a gyanúsításokat ellene. Windischgrätznek egyik kedvelt tábornokát, Rousseaut azzal vádolták, hogy egyetért a forradalmi párttal. Ilyen vádaknak volt közvetítője a hírneves bán, az oldalmozdulat nagy hőse. Mivel Jellasich a gyanúsítás terén nagyobb stratégia volt, semmint a harc mezején, Windischgrätzet menesztették. Báró Haynau kineveztetése után Szőgyény lemondott hivataláról. Ekkor már hivatali székhelye Bécs-Újhelyen volt. Itt megtekintette a régi városházát és Zrínyi Péternek s társainak emlékövét. «Kétszeres szomorúság fogott el ekkor e gyászemlék szemlélésekor, — írja Szőgyény — mert sejtettem, hogy nemsokára hasonló, több áldozatot fog a bosszúvágy követelni s hogy szegény hazánkra rosszabb idők fognak majd bekövetkezni, mint a minőköt a honi történelem I. Lipót uralkodásáról följegyzett.»

Lemondásának okait 1849 júniusában szóval is jelentette I. Ferencz József előtt s ekkor «kegyelmet és igazságosságot kért Magyarország számára».

Hogy a magyar hadsereg küzdelme nem fog győzelemmel végződni, abban Szőgyény soha sem kételkedett, bár a magyarok leverését nem hitte oly könnyűnek, mint Windischgrätz tábornoka. Ebben a pessimismusban a magyar ó-conservativok egyetértettek. Egyezett felfogásuk Kossuth politikájának elítélésében s annyiban is, hogy a harcot nem nemzeti küzdelemnek, hanem pártharcnak tekintették. De némelyiküket a pártszenvédély nagyon messze ragadta, szinte feledték, hogy mivel tartoznak magyar származásuknak. Szőgyény ezt soha sem feledte, még mint alkanczellár ellenezte Jellasich kineveztetését és 1849 óta a bosszúvágy politikáját fékezni szeretete volna. De mit tehetett oly időben, a mikor még Windischgrätz környezetét is forradalmi sympathiákkal vádolták? Keserű fájdalommal nézte csóóri magányából az uralomra jutott pártnak elvakult dühét minden ellen, a mi magyar.

Az 1850-iki conservatív emlékiratot távolléte miatt nem írhatta alá, de midőn meghallotta, hogy Schwarzenberg ministeriuma a conservatívok ellen nagyon fel van ingerelve, meglátogatta Schwarzenberget és Bacht, kijelentvén előttük, hogy teljesen egyetért a gyűlölt emlékirattal.

A két makacs, de rövidlátó ministert hiában próbálta jobb útra téríteni, csalhatatlanságukról erősen meg voltak győződve. Még azt a vakmerő értelmetlenséget is bizonyítani próbálták, hogy az 1848 előtti magyar kormány is felelős a forradalom kitoréséért. Szógyény nem maradt adós a felelettel és megint visszament Csoórra, várván arra, a míg a bécsi ministerium észre tér.

1851 tavaszán feltetszett egy halvány reménysugár. A császár elrendelte a birodalmi tanács szervezetét. Ez új testület arra volt hivatva, hogy véleményt mondjon a birodalom igazgatása ügyében a ministeri javaslatokról. Tisztán véleményt mondó testület volt, melyet egyenesen ő felsége alá rendeltek és a mely a ministerium által nem volt korlátozva. Szógyényt is kinevezték birodalmi tanácsosnak. Habozott, vajon tagja lehet-e a Schwarzenberg és Bach ministerium idején egy központi kormányzéknek? Magyar barátjai pártkülönbség nélkül örültek meghívásának, mert a birodalmi tanácstól sok jót vártak. Jósika Samu azt gondolta, hogy «a felség ez institutio által a ministerek korlátlan hatalmát akarván fékezni, nemsokára megszabadul ártalmas befolyásuktól». Szógyényt azonban leginkább Deák Ferencz véleménye nyugtatta meg, mert az ország közjogi oraculumát is megkérdetzte lelkiismereti aggodalmában. Deák levelét Szógyényhez Kónyi Manó már közölte Deák beszédei mellett, de ezt a fényes tanubizonyságot Szógyény megbízható hazafisága mellett lehetetlen volt újra nem közölnie ez Emlékiratok kiadójának. Elég e levélből csak ezt a néhány szót idéznem: «Nagyméltóságodat félreérteni még akkor sem fognám, ha valamely lépését nem érteném».

Deák nem csalódott Szógyényben. Kitétszik ez már abból is, a mit Szógyény a birodalmi tanácsban mondott 1851 végén, midőn a birodalom absolutistikus irányú közigazgatási reformjáról volt szó. «Előadtam, — írja Szógyény — hogy a birodalom egysége a pragmatica sanctio értelmében Magyarország alkotmányja mellett is fennállott, hogy azt czélszerű módosításokkal jövőre még inkább meg lehet erősíteni, s hogy Magyarország alkotmányát és jogait ünnepélyes szerződések s királyaink esküi biztosítják a nemzetnek, azt azoktól megfosztani, jogosan, annál kevésbbé lehet, mert Magyarország nem hódított tartomány, hanem az uralkodóházzal kötött szerződés mellett szabad akarata és választása útján

helyezte magát uralkodása alá s lépett kapcsolatla az öökös tartományokkal.»

A magyar közjognak ez a bátor védelme olyan, mintha az 1861-iki országgyűlésen Deák feliratának egyik mérsékelt szellemű védője mondotta volna el.

Szögyény sokat dolgozott a birodalmi tanácsban, a magánjogi és közműveltségi kérdések elintézésénél egyik vezérelve volt: «A magyar institutiókból megtartani, amit lehetett».

Volt ugyan jó eredménye hivatalos munkájának, de a viszonyok jobbra fordulásának reményében minduntalan csalatkozott.

«Különös fatum sujtotta szegény hazánkat, — úgymond — hogy minden, még oly alaposnak látszott remény is rövid idő mulva semmivé lett s minden bekövetkezett változás után, melytől a dolgok javulását vártuk, még rosszabbra fordultak állapotaink. Így a szigorú, de nemeslelkű Windischgrätzet az eszében megháborodott Welden s ezt a féleszű, kegyetlen Haynau stb. váltotta fel».

A történetírás hasznát látja Szögyény akkori hivatalos pályájának. Az emberekről, a kikkel érintkeznie kellett, feljegyzett néhány érdekes jellemvonást vagy más tudnivalót. Óvatosan, kíméletesen ítéli meg az embereket, lovagias érzése visszariad minden igazságtalanságtól még az ellenfél irányában is. Annál nagyobb súlya van keményen elítélő szavainak. Bachról, az ötvenes évek «személyesített rendszeréről» constatálja, hogy «multjának megtagadása, elveinek ismételt megváltoztatása, politikai jellemtelensége és az absolutismus erőszakos megállapítása által minden önérzetes ember előtt hitelét vesztvén, sőt a köznegvetés tárgya lévén, hozzá közeledni immár senki sem akart» (1859).

A fiatal I. Ferencz József uralkodói módszerét közelről figyelte meg Szögyény. Észrevette, hogy a birodalmi tanács elnökének, báró Kübecknek, a kinek műveltségét s eszét Szögyény is dicséri, javaslatait az uralkodó mindig elfogadta. Báró Kübeck utódja a 80 éves, roskatag báró Krieg lett. S bármit terjesztett Krieg a legfelsőbb határozat alá, az mindig elfogadtatott. «Úgy hogy azt tapasztaltuk — mondja Szögyény — hogy az, mit előbb Kübeck személyes befolyásának és kiváló bizalomnak tulajdonítottunk, csak a tőle elfoglalt állásnak volt következménye». Utána Purckhart lett az elnök s ugyanolyan eredménnyel hivataloskodott, mint Kübeck s Krieg.

Ferencz Károly főherczeg nyíltan kijelentette Szögyény előtt, hogy nem helyesli a módot, a hogy az országgal elbántak, mert Magyarország igazgatását magyarokra kell bízni. Zsófia főherczeg-asszony ismételten mondotta: a császár nagyon szereti a

magyarokat és mi is mindnyájan szeretjük őket, mert nemes érzésű nemzet a magyar.

A főherczegek egytől-egyig nem voltak barátai Bachnak, sőt maga a császár is panaszkodott, hogy uralkodásának első évei eredménytelenül teltek el és «hogy ministerei nem azok az emberek, kikkel üdvös célhoz jutni lehetne.» «De» — így folytatja Szógyény az uralkodó módszerének jellemzését — «azért ők mégis ülnek székükben s nagy hatalommal kezelik tárczájukat».

Szógyény többször is meglátogatta gróf Széchenyi Istvánt Döblingben 1857 óta. «Ismételt látogatásaim — úgymond — mindinkább megerősítettek azon meggyőződésemben, hogy Széchenyi soha nem volt elméjében megháborodva s hogy egyedül valódi vagy képzelt hibáiért és botlásaiért róttá önmagára a döblingi exiliumot, melyet talán bizonyos számú évekre szabott ki. E nézetemben neje is osztozott; és bármi különcségnek is tűnik fel ez, mégis mutatja a nagy férfit s a nagy lelket, mely benne lakozik és első sorban a nagy hazafit, kinek szíve honának szerencsétlensége felett vérzik és a ki annak egyik okozójául saját magát képzelvén, azért önmagára szab ki büntetést».

Szógyény lelke sokkal harmonikusabb, sokkal egyenletesebb volt, semhogy könnyen megtalálhatta volna a kulcsot Széchenyi bonyodalmas, szenvedélyektől izgatott lelkéhez. Úgy járt, mint Deák és mások is, a kik ekkor megfordultak Döblingben. Észrevették Széchenyi szellemének épségét, de nem látták mélyen rejlő lelki betegségét, a mely azután szellemének erejére is különös módon hatott.

Széchenyi elméje csak rövid ideig volt háborodott, de a mikor kigyógyult, megmaradt lelkében az a rögeszme, hogy ő bűnös s különösen az ország katasztrófájáért őt is terheli a felelőség s hogy bűnhődésül nem szabad elhagynia a döblingi házat.

Nagyobbkorú tanulmányt kellene írunk, ha rá akarnánk mutatni mindarra, a mit Szógyény ujat és érdekeset jegyzett fel a kor nagy eseményeiről és embereiről. Könyvének rövidre foglalt tanulságát abban találjuk, hogy az ó-conservatívok becsületes igyekezettel próbálták visszaállítani az 1847-es alapot a világozi katasztrópha után, de a centralisták makacssága és rövidlátása meghiúsította hazafias kísérleteiket. Azt a régi Magyarországot elvtársai közül talán Szógyény szerette legjobban. Érzései, tanulmányai, hivatalnoki pályája mind összeforrtak a régi Magyarország intézményeivel és fejlődésével. Bántotta lelkét, hogy az osztrák államférfiak a régi Magyarországot olyannak képelték, mint a minőnek Eötvös *Falu jegyzőjében* van lerajzolva.

A villafrancai béke után egy több mint száz nyomtatott lapra terjedő Emlékiratot adott át gróf Rechberg miniszterelnöknek. Ebben dicsőíti a régi magyar intézmények czélszerűségét s különös melegséggel szól a nemzeti cultura XIX. századi fejlődéséről. Ellenben éles, megsemmisítő kritika alá veszi Bach rendszerének fonákságait.

Valódi emlékoszlopa e szép Emlékirat Szögyény pályájának s igen méltó befejezése ennek a kötetnek, mely oly sok becses adalékkal gyarapította Magyarországot legújabb történetét.

A kiadónak lelkiismeretes gondnal szerkesztett jegyzetei is emelik a könyv értékét. A munkának harmadik, befejező kötetét érdeklődéssel várjuk.

— d. —

Elbeszélések és rajzok.

Hajnik Miklós: *A gyémánthintó és más elbeszélések.* Budapest, 1917. Singer és Wolfner bizománya. 8-r. 169 l. Ára 3.50 K. — Móricz Pál: *A fergetegből.* Magyar rajzok. Budapest, 1917. (Globus-nyomda.) N. 8-r. 192 l. Ára 5 K.

Mind a két kötet szerzője tartalékos főhadnagy, s ha nem csalódunk, már a háború kezdete óta szolgálják fegyverrel a hazát és királyt, sőt egyikük ismételten, jelenleg is, tűzvonalban, ellenség előtt áll: az akaratőnek és írói dicsváagnak kétségtelen jele, hogy a katonáskodásnak az ember testi-lelki szervezetét próbára tevő fáradalmi, aggodalmi és veszélyei közt sem pihentetik tollukat. Bár egyik-másik dolgozatuk tárgyán, hangulatán megérzik a történelmi idők szelleme, s Móricz Pál kötetének címével is utal az emberiséget pusztító fergetegre, egyik könyv sem sajátosan háborús termék. Hajnik elbeszélésein s Móricz rajzain megérzik, hogy mindkettőjüket a szörnyű véletlen sodorta a harczosok közé; nem hivatásos katonák, hanem alapszabályban békés polgárok, s csak a kötelességérzet vezette őket a legfőbb hadúr hűségese szolgálivá.

*

Hajnik Miklós nevével már többször találkoztunk az irodalomban — egyik kötetéről folyóiratunk is megemlékezett — de mindig könyvek homlokán, újságokba, hírlapokba vagy szépirodalmi lapokba nem dolgozik az író. Ha szándékos ez a tartózkodás, akkor arra vall, hogy Hajnik nem tartozik az íróknak azon osztályába, mely mindenáron keresi az érvényesülést és a gyors sikert. A költői alkotás nála nem cél vagy eszköz, hanem szükséglet: a maga gyönyörűségére ír, s az olvasók tetszése, az elismerés — hogy a mai mercantilista-

világ terminológiáját használjam — csak melléktermék. Jó, ha megvan, de ha elmarad, az sem ejti kétségbe.

Bármily rokonszenves előttem az irodalomnak ily arisztokratikus felfogása és művészi megbecsülése, nem tartom minden ízében helyesnek. Nemcsak a dal ered szívből s kíván szívhez szólni, hanem minden művészi tevékenység, s a mint a költői mű a szerző íróasztalából a nyomda gépébe kerül, számot kell vetnie a hatás tényezőivel. Elhanyagolásuk nemcsak kockáztatja a hatást, hanem könnyen ártalmára válik a szerzőnek is. A nyilvánosság ellenőrzése p. o. egyik leghatásosabb csiszolója az írói technikának s biztosítéka a műgondnak. Ennek némi hiánya megérzik Hajnik könyvén is. Van írói gyakorlata s már az első lapok meggyőznek arról, hogy szerzőjük nem műkedvelő, amolyan irogató «széplélek», mégis hol a novellák előadásán, hol szerkezetén mutatkozik gondatlanság, pongyolaság, s ezt hajlandók vagyunk inkább nemtörődömségnek, mint felületességnek betudni. Amott a kötőszók ismétlésének jogosulatlan divata, a súlytalan személyes- és mutató-névmások fölösleges halmozása, a mondatoknak néhol inkább pszichologikus, mint logikus kapcsolódása, mint a mindennapi beszéd átültetése az irodalomba, elárulja, hogy az író a közvetetlenséget mindennél többre tartja s nem hajlandó feláldozni a csínért, választékosságért ott sem, a hol indokolt volna. Ilyen természetű fogatkozásokkal találkozunk egyik-másik novellája szerkezetében is. Egy rabbi leányának két egymást követő kalandját úgy mondja el, hogy a második mintegy bekeretezi az elsőt, de nem tudja ezt az alapjában művészi formát indokolni, s a két történet egymásba folyva eleinte egy kis zavart okoz. Máskor meg szintén keretes formát használva, jóformán csak a novella végén vesszük észre, hogy nem az író beszélt el a történetet, hanem hóse.

Népszerűsége töre író talán jobban meg is válogatta volna kötetének anyagát: egy-két jelentéktlenebb dolgozatot mellőzött volna s több harmoniára törekedett volna. A *gyémánthintó* egyes darabjai ugyanis nem mind elbeszélések, van közöttük elmélkedés, megfigyelés, élmény, mely nem mindig ölti magára a történet ruháját. Ez azonban csak kelletténél mozgalmasabbá, szinte nyugtalanná teszi a kötetet, az egyes dolgozatok értékéből nem von le. Általában sok s elég jelentékeny írói érték rejtőzik a legtöbb dolgozatban. A szemlélet élességével és színes, izgató leírásaival kap meg a *Luzernben* című, annak a küzdelemnek rajza, melyet a Vierwaldstätter-tó két hajótöröttje a viharral s a hullámokkal folytat. A keretet itt sem tudja elég értékessé tenni, de az események elbeszélése, az érdek

fokozása, a csónak roncsaiba kapaszkodó két ember reményének és csüggedésének festése avatott művész kezére vall. Máskor a hangulat értékes, a melyet elbeszélésével kelt, így különösen abban a pár dolgozatban, melyek a háború mozgalmából veszik tárgyukat. Önmagukban jelentéktelen, nem is mindig újszerű eseményekkel olyan erős érzésmozgalmakat tud kelteni, mint valami lyrikus. A bakahadnagy — ez a tárgya a *Novemberben* című elbeszélésnek — a röpülőkhöz lép át, mert egy ostoba vidéki leány azt mondta, hogy neki csak a röpülőtiszt imponál. A leány azóta régen elfelejtette a kis hadnagyot, a kinek még utolsó óráit is megkeseríti az a gondolat, hogy halála gyógyíthatatlan sebet üt imádottja szívében. Az egyszerűen elmondott rövid történet tele van közvetlenséggel, érzéssel, igazsággal — látszik, hogy mint az előbbi, ez is élményi elemekből szövődött költészetté, magával hozta s magával viszi írója szívének rezduléseit. Vannak olyan történetei is, melyeknek az őket átható gondolati elem adja meg sajátos, értékes reflexüket. *A fogadásban* két ördög öngyilkosságba kerget derék embereket. Nem érdektelenek az egyes tragédiák sem, de ezekké az által válnak, hogy mindegyik a szerzőnek egy igen komoly gondolatát, életnézetét illusztrálja: a könnyen, munka nélkül szerzett vagyon az egyszerű lelki structurájú, nemesen gondolkodó emberekre nézve kész veszedelem.

Ennyiből is látható, hogy Hajnik ereje nem a phantasia mérészségében van, hanem abban, hogy lelkének értékes elemeivel, megfigyelőképességével, érzésvilágával, reflectáló szellemével személyi jelleget és így érdekességet tud adni tárgyainak. Ezt igazolja két legjobb darabja, *Az illuzió* és *A gyémánthintó*. Az előbbi mint novella is érdekes. Az író elvesztette illuszióját, hitét a nőkben. Egy charlatannál, a ki vállalkozik, hogy piluláival visszaadja illuszióit, találkozik egy szép asszonnyal, a ki viszont a férfiak igaz, önzetlen szerelmében csalódott. A különös helyzet egymáshoz vezeti a két megtört szívet, s két órai tiszta boldogság után az ifjú megvetőleg veti oda a charlatánnak a kialkudott ezer franc-t, mert hiszen íme megtalálta az asszonyt, a ki álmaiban élt, pedig a pilulákat be sem vette. Gúnyos, fülényes szavai felháborítják az öreget, s az dühében megvallja, hogy az egész csak komédia volt, az asszony az ő fizetett alkalmazottja. Az egész alig több ötletnél, de annak igen finom, egészen francziás, szinte Maupassant-szerű, s a mi benne így elmondva léhának tetszik, azt a szerző komoly előadása, határozott felfogása s az egészen átrezgő fájdalmas ironia megnemesíti. Nyilván ennek a történetnek is az író személyiségébe ereszkedik egyik-másik gyökér-

szála. *A gyémánthintó* gyermekhistoria, az író hasztalan próbálkozása, hogy három kis rokonát Tündér Ilona meséjével szórakoztassa. A gyermekszoba világa, a gyermekhez nem szokott fiatalembernek komikus küzdelme a mesék országában otthonos gyermekekkel, azok csöndes lenézése, a mint észreveszik, hogy a meglett ember fölé kerültek: annyi természetességgel és bájjal van festve, hogy a való élet művészi photographiájának tetszik.

Érdeklődéssel tekintünk az író fejlődése elé: vajon megtermékenyítik-e képzeletét háborús élményei?

*

Móricz Pál neve már régen, vagy egy negyed századja ismert. A pusztuló gentrynek s a magyar parasztnak chronikása: apró jelene- teket, emlékeket, jellemző vonásokat rögzít meg a magyar nép életéből s erősebb a megfigyelésben, mint azok értékesítésében. Legújabb kötete némi csalódást keltett. Nem rajzokat kapunk benne, mint a címlap ígéri, hanem följegyzéseket, s nem is mind vezet a világháború fergetegébe, hanem vagy a fele a békés élet világába. Háborús följegyzései is inkább csak adalékok a nagy küzdelemű többnyire névtelen hőseinek életéhez, halálához, s bennük a vihar csak szelét és következményeit érezzük, magát a vihart nem. A többi olyan végtelen tarkaságban vezet elénk a múlt és jelen, a vidék és a főváros, a parasztok és iparosok világát, hogy pár szóval még tárgyköreiről sem tudok fogalmat adni. Hatvanhat, többnyire 2—3 lapos apróság van rend nélkül egy kötetű összehányva, mint Eötvös Károly emlékezéseiben. Bámulatatos gazdagsággal rajzanak föl a szerző lelkében az évtizedek óta gyűjtött benyomások és emlékek, de ez a gazdagság némileg csalóka: mindent, a mire emlékezik, érdemesnek tart följegyezni. A művelődés-történész kétségkívül sok érdekes adalékot talál köztük a vízi molnárokról, a magyar madarászokról, a tárogatósokról, a kőtörőkről, az aratásról, de a művelt olvasóra nézve sem ezek a följegyzések, sem a háború hőseiről összegyűjtött adalékok nem érdekesek, mert nem elég jellemzők. Tényeket és megfigyelt vonásokat kapunk, az író személyiségét, lelkének átalakító munkáját nem érezzük, nincs rajtuk semmi egyéni szín. Az irodalomtól oly távol maradnak, mint a történeti adatgyűjtemények, a *Codex diplomaticusok*, a művészi történet-írástól.

A nemeslelkű szerző műve egész jövedelmét, minden fillért, a mely a könyv árusításából befolyik, a budapesti 1. honvéd gyalogezred özvegy- és árvaalapja javára adja. Kívánjuk, hogy minél

nagyobb legyen a beszolgáltatandó összeg, de magát az érdemes írófőfigyelmeztetjük, hogy téves irányban halad. Fordítsa erejét — éles szemét, nemes fajszeretét, ronlatlan nyelvérzékét, könnyed, természetes stíljét — méltóbb föladatakra, válogassa meg azokat a tárgyakat, melyeket érdemeseknek tart kidolgozni. Ha szabad még megtoldani e kéretlen jó tanácsokat: inkább a múlt emlékeiből merítsen, mint a jelen megfigyeléséből, ott könnyebben talál az olvasók számára új és jellemző alakokat, képeket, jeleneteket.

X. E.

Jósika Miklós új életrajza.

Dézi Lajos: *Báró Jósika Miklós* (1794—1865). Buda pest, 1916, 451 old. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. Athenæum-nyomda. (*Magyar Történelmi Életrajzok*, XXXII. 1—5. füzet.)

A Jósika-kutatások újabban erősebb lendületet vettek. Zsigmond Ferencz (1913), Weber Arthúr (1914), Szinnyei Ferencz (1915) tanulmányaihoz méltán csatlakozik Dézi Lajos nagy életrajza. Eddig sem voltunk Jósika-életrajzok híján (Szaák, Bocz), de fogyatkozásait és hiányosságukat sokkal inkább éreztük, hogy ne támadt volna lelkünkben vágy Jósikának alaposabb s elmélyedőbb életrajza után. Ezért örömmel fogadjuk Dézi Lajos könyvét.

Az életrajz az anyagnak igen nagy gazdagságát értékesíti. Dézi buzgó levéltári kutatásai után jelentékenyen többet tudunk most már Jósika pályájának egyes mozzanatairól. Kivált élete legdrámaibb fordulója, szerencsétlen első házassága történetének rajzára mutatunk rá. Ennek a frigynek lángoló szerelemből komor elhidegülésre vált a Dézi bőséges adatai alapján szinte egy mozgalmas életregény megragadó erejével hat. Tagadhatatlan azonban, hogy az adatok gazdagsága Dézsit erősen lebilincselte; adataival túlságosan is elárasztja a szöveget; olyan leveleket is közbeékel, melyeknek hosszas közlése nem indokolt. Nagy hasznát vette Jósika *Emlékiratának* (1865), de ennek tévedéseit, egyéb forrásokkal való egybevetések útján, éles pontossággal igazítja helyre. Korrajzai is, kivált a Napoléon-féle mozgalmak ecsetelése, beható forrástanulmányokon alapulnak.

Dézi az életrajz fonalán tárgyalja Jósika irodalmi munkásságát, azzal a czéllal, hogy ennek a tanulságos életpályának gazdag termését az életrajz egyes mozzanataival hozza szorosabb kapcsolatba. Sorra veszi, elemzi és méltatja Jósika összes regényeit.

Nagyon gondos a Jósika történelmi regényeiről nyújtott általános

kép. Rámutat bennök a történeti háttérnek mély tanulmányon alapuló festésére s arra a jelentős mozzanatra, milyen kitűnően ért ahhoz Jósika, hogy a történeti háttérbe művelődéstörténeti elemeket (várak, paloták, házak, öltözködések, szokások) is beolvaszson. Rávilágít Jósika világnézetére is: az életben a jó a rosszal küzd s az élet a változások, egyenetlenségek meg ellentétek színhelye. Szép sorokban vizsgálja Jósika természetérzékét. Úgy találja, hogy ez, a hegyes vidék cultusában, a Vörösmartýéhoz esik legközelebb. Kiemeli, hogy Jósika a milieu-t az ember életére fontosnak ismeri el, hogy jellemfestéseiben a faji sajátságokat is figyelembe veszi, hogy regényei hőseit rendkívüli tulajdonságokkal ruházza fel, hogy a gonoszok rajzában is elkapja szertelenkedő kedve (Komoróczy, Dimon). Nagy elismeréssel szól Jósika eszményi nőiről s más nőalakjairól. Azt is kiemeli, hogy Jósika morálja inkább a világfi gyakorlati életbölcseége, mely a fennálló társadalmi formákhoz alkalmazkodik, de bizony nem egyszer elnéző az erkölcsi fogyatkozások iránt. (Pl. Zólyomi, büntetés nélkül, késő vénséget ér.) Alaposan jellemzi Jósika stílusát is.

Néhányszor szabatosan megállapítja Jósika viszonyát történeti forrásaihoz. A regények értékét Jósika æsthetikai álláspontjának alapjáról is megvilágítja, ezért a *Regény és regényítészetnek* (1858) s a regények előszo váinak nagy hasznát veszi. Nem siklanak el figyelme elöl a korabeli kritikák sem. A forráskutatásokat figyelemmel kíséri. Aesthetikai vizsgálataiban általában átveszi a kutatók jelentős megállapításait, de a részletekben, valamint az összefoglaló méltatásban is, becses megfigyelésekkel gyarapítja a Jósika-értékeléseket. De itt-ott némi hiányok is tűnnek fel.

Az *Akarat és hajlam* (1845) tárgyalása kor arra utal, hogy Sevillei grófné jellemrajza gondos lélektani tanulmányt árul el, de azért Jósika a lélek titkaiba sohasem tudott kellőképpen behatolni; továbbá több talányt hagy megoldatlanul. Ezeket az itéleteket részletesen nem indokolja. Ugyanezt a kifogást tehetjük *Az első lépés veszélyeinek* (1860) méltatására is. Dézsi azt emeli ki, hogy Jósika egyetlen regényében sem fordít annyi gondot a lélektani mozzanatokra, mint *Az első lépés veszélyeiben* gróf Etelváry és Ilda jellemének rajzára. Ennek a nagy méltánylást kifejező itéletnek a kimélyítését is elvártuk volna. *A két királynőt* (1857) csak futtában tárgyalja, *II. Rákóczi Ferencz* (1861) tartalmát és jellemzését is rövidre fogja. *A Két életnek* (1862) csupán tartalmát közli. *A szegedi boszorkánýok* (1854) forrására utal ugyan, de magát a regényt

nem méltatja. *A hat Uderszky leányról* (1857—8) szóltakor olyan bőven foglalkozik Salamon Ferencz kritikájával, hogy a saját ítélkezése elmarad.

A kutatásokat értékesíti, de néhány jelentős eredményre nem vet ügyet. Weber Arthúrra sűrűn és nagy méltánylással hivatkozik, de Webernek egyik jelentős megállapítását elhanyagolja. Weber szerint Jósika regényeinek szembeszökő erkölcsi tanulsága, hogy a derűs, összhangzó házaseset boldogabbá teszi az embert, mint a szerelem. Dézsi ezt az értékelő álláspontot, nagy levéltári készlete alapján, a realismus gyökeres erejéig izmosíthatta volna. Dézsi Jósika természetéről alaposan ír, de nem említi Szimyei Ferencz *Jósika Miklósának* épen azokat az eredményeit, melyek Jósika leírásaira s nagyon gazdag metafora-, hasonlat- és jelzőkészletére vonatkoznak.

Nem ártott volna — hiszen az ilyen munkákban ez természetes associatio — Scott Walternek Jósikára tett hatását a Scott-hatások rendjében sorakoztatni. Dézsi megelégszik annak a megállapításával, hogy Scott Walterrel új korszak kezdődik a történeti regényirodalomban (379. l.). Itt egy világ- és egy nemzeti irodalmi szempont lehetett volna irányadó. A francia Hugo, De Vigny, Balzac, Mérimée,¹ a spanyol Francisco de Paula Martinez de la Rosa, a portugál Garrett, a dán Ingemann, a hollandus Toussaint, a lengyel Krasinski, a szlovén Jurčič épen úgy Scott hatására írnak, mint a mi Jósikánk. Egyetemes művelődési vonatkozásban a világirodalmi kipillantás épen olyan tanulságos lett volna, mint nemzeti szempontból a magyar Scott-hatások sorozatába való illesztése Jósika munkásságának. Bajza József *A románköltésről* írva (Kritikai Lapok, III. k.), Scott Waltert a szerkesztés valóságos mesterének tekinti, Bajzának 1831-ből való (az időpont meghatározása Toldytól származik) történeti elbeszélései (*A fekete lovas, Kámor*) Scott hatására vallanak, épen úgy, mint *Abafi* vagy *A csehek*. Bérczy Károly *Egy zsidó a XIII. századból* című novellája (Déliabál, 1853) *Ivanhoe* tárgyi hatásáról tanuskodik, mint *A csehek Magyarországon*.² Ferenczi Zoltán röviden arra utal, hogy báró Kemény Zsigmond regényei cselekvényének romantikus

¹ L. Louis Maigron : *Le roman historique à l'époque romantique* (alcíme : *Essai sur l'influence de W. Scott*) cz. munkáját, Paris, 1898, 8. r., 443 old. Ez a nagy alaposítással írott mű nemcsak Scott hatását vizsgálja a francia romantikusok regényeiben, hanem a francia Scott-cultusnak is a lehető leg-részletesebb rajzát nyújtja.

² L. Paulovics István : *Bérczy Károly élete és jellemzése*. cz. dolgozatát, 1902, 48. l.

elemeire Bulweren és Balzacon kívül Scott alkotásai is befolytak. (Budapesti Szemle, 1914. júliusi sz., 12. old.)

Ezek az aprólékos megjegyzések semmit sem vonnak le Dézsi Lajos meglepően gazdag tartalmú könyvének értékéből. Gondos figyelme, fűrésző buzgalma sok értékes eredményt hozott napfényre. Egy jelentős és rokonszenves írónkról olyan művet írt, melynek dús eredményei bőséges és értékes okulásokkal jutalmazták a Jósika élete és munkássága iránt érdeklődőket.

Elek Oszkár.

AZ ÉLET ÉS GONDOLKODÁSMÓD ÁTALAKULÁSA A HÁBORÚ FOLYAMÁN.

Megfigyelések és feljegyzések semleges és hadviselő területeken.

I.

Általános átalakulások.

Az emberiség élete, gondolkozása mindenkor érdekfeszítő tárgya a tanulmánynak; korszakot alkotó folyamatok, változások alatt kétszeresen tanulságos a népek életének és gondolkodásmódjának figyelemmel kísérése.

Kétségtelen értékű a jövő számára, bármi futólagosan vázoljuk is, hogy milyen átalakulásokon mentek keresztül a jelen világháború alatt a nemzetek és tagjaik felfogása, érzései hogyan jegeczesedtek. Az átélt napok tapasztalatai, a harcstereken vagy a társadalmi tevékenység mezején, egyaránt kecsesek lesznek, mint minden közvetlen megfigyelés eredménye.

Az ezerkilencszáztizennegyedik év nyarán dördültek el az első fegyverek és lobbant lángra egész Európa. A lefolyt küzdelmes három év mintha legalább is megannyi századot jelentene, oly nehezen multak és oly mélységes rázkódtatásokat hoztak magukkal.

Leírhatatlan lelkesedés közepett indult meg a világháború, a világ legnagyobb, legöldöklőbb, legpusztítóbb háborúja. A népek harci láza szinte a végletekig fokozódott. A nemzetek különbség nélkül hevültek, mint hirdették, hazafias czélokért. Minden országnak akadt ezer oka és megtorlandója. Egykori sérelmek, régi harag új lángra lobbantak. Szentül meg volt valamennyi győződve hadviselésének önzetlenségéről. Nem volt honpolgár, ki ne az ő határain kívül kereste volna a tévedéseket. Bekövetkezett okozatok, megváltozhatlan tények könnyen találnak okokat és magyarázatokat.

A háborúért a felelősséget minden állam a másikra hárította. A népek meg voltak győződve, hogy a vérontás elkerülhetetlenné vált. Miután a békét nem lehetett fenntartani és az ellensé-

geskedés kitört, az emberiség gyorsan szerepet cserélt. A békének és műveltségnek előbb. ékesszólással hirdetett igéi egyik napról a másikra váltak nemcsak érdektelenné, hanem teljesen értéktelenné. Elpuhult, államellenes irányzatoknak bélyegeztek mindent, a mi nem harcias szellemű és nem szolgálta a hadjárat céljait.

A háborús áramlatokat tárgyilagosan elemezni ma még nagyon korai lenne. A csodálatos hypnosis ereje kihat minden irányban. Tartozzék bármelyik táborhoz a megfigyelő, valóban pártok feletti magaslatra nem emelkedhetik. A semlegeseknek nevezett országok alapjában véve talán a legkevésbé semlegesek. Fiaik nem vonultak ugyan a harczterekre, de mind be van híva és fegyvert visel. Talán sehol sem volt alkalmam harciasabb kedv megfigyelésére, mint épen a polgáris Helvetiában és a máskor nehézkes dánok között. Mindenkit a háború érdekel, sőt hevít, a mi végre is természetes, és mindenki vagy az egyik vagy a másik fél fölött tör pálczát.

A semleges országok, melyekben az utolsó három év alatt több ízben volt alkalmam megfordulni, nyújtják a legelőnyösebb alkalmat tágabb áttekintés szerzésére. És ezen semleges területekről figyelhetjük meg legközvetlenebbül az élet nagy átalakulásait. Mert elvégre is, bármennyire érdekfeszítő a harczterekről érkező hírek, az óriási arányokat öltő tusák, még sokkal lebilincselőbb tanulmányúl szolgálhatnak a körülünk lejátszódó, nem kevésbé korszakot alkotó jelenetek, a napról-napra, óráról-órára egymásból folyó, egymást követő átalakulások.

Bármennyire döntő is politikai átalakulásra a hosszadalmas hadjárat végeredményeiben a socialis visszahatás még lényegesebb leend. A külső, az új geographiai határok megvonásánál mélyebb nyomokat hagynak a belső, a pszichologiai vonások. Milyen más már jelenleg is az élet, mint volt még alig pár évvel ezelőtt. Mások a viszonyok és más az általános felfogás. A nélkül, hogy sok esetben csak tudatára is ébredtünk volna mindannak, a mi megszűnt s elenyészett örökre, hovatovább beleilleszkedünk az új, a mind jobban kialakuló jelen viszonyokba.

Az általános társadalmi átalakulások, melyeket a németek

találó kifejezéssel eltolódásoknak (Verschiebungen) neveznek, rohamosan haladnak a megkezdett irányban. Tárgyak és fogalmak, életviszonyok és eszmények egyaránt új értéket nyernek. A mit kezdetben átmenetinek vélték, sok esetben máris marandandó intézmény jellegét nyeri. Sok minden, mit nélkülözhetetlennek hittünk, mint felesleges forgalmon kívül jut. Egyszerűbbé válik az egész, előbb annyira szövevényes élet. Minden téren, kivétel nélkül szembetűnő az átalakulás.

A háború előtti idő mint teljesen más korszak él az emlékezetben. Bármiképen alakul a jövő, az kétségtelen, hogy olyan, a minő a múlt volt, nem lesz. A lövészárkokból visszatérő milliók más szemmel nézik a világot, és mások lesznek a növekvő új nemzedékek vágyai. Az új erők és új tényezők új viszonyokat fognak létesíteni. Ezek az emberek a múlt iránt kevés kegyeletet őriznek, jóllehet mindössze három évről van szó; de általélve e három év századoknak tűnik föl. Így vagyunk azzal ma, a háború harmadik, végtelennek tetsző éve végén. A lefolyt események mindjobban elhomályosodnak, sőt mindjobban elveszítik érdeküket is. Az érdeklődés csökkenésével az érték is megszűnik, míg végre mint fiatalkori álomkép vész el az egykori jó időknek hova-tovább egészen elmosódó emléke.

II.

A közönség mámorja.

«Negyed év alatt el van döntve a háború sorsa» — így szölt a közvélemény. Az ősz beköszöntével, vagy legkésőbb karácsonyra várták a béketárgyalásokat. Teljes meggyőződéssel bíztak abban, hogy rövidesen el tudják intézni a nagy ellentéteket.

A mit a közönség nem kíván, azt nem szívesen hiszi el. A sajtó jól ismeri olvasóit és úgy ír, a mint a pillanatnyi közérzet óhajtja. Így volt alkalmunk a legtúlzottabb híreket olvashatni. A francziák mindössze hetek kérdésének tartották, hogy seregeik Berlinbe bevonuljanak. A német előőrsök már az Eiffel-torony csúcsát is látva, meg voltak győződve arról, hogy Párisig nem állja útjokat akadály. A kozákok reménye nem

kevésbé vérmes volt. Így volt az mindenféle és minden hadseregnél egyformán.

Az utcák népe, a nagyvárosok lakossága hasonlóképen gondolkozott. Nem volt olyan túlzott feltevés, melyet ne fogadott volna el mohó vágygyal. Sőt, minél túlzottabbak voltak, minél kellemesebben hangzottak az ujságok, annál általánosabb hitelre találtak. Népszerűsége csak a fellengős, az alapjában véve elérhetetlen számíthatott. A mi némileg zavarólag hathatott, vagy a fokozott optimismust bizonyos mértékben lehangolta volna, ezt közölni feleslegesnek tartották és nem is volt szabad. De még ha esetleg megírták volna is összes részleteikkel a történeteket, még ezen esetben is csak az talált volna hitelre, a mit az emberek óhajtottak.

Az általános diadalmámor közepett érkezett az emlékezetes mazuri győzelmek híre és következtek a döntő horderejű marne-i napok. Az utópiákat ettől kezdve mindkét oldalon tárgyilagosabb ítélet pótolta. Mindkét fél világosabban kezdte megismerni a tényleges helyzetet. A két nagy ellenséges csoport pontosabban mérlegelte a számottevő erőket.

A világ is másképen kezdett gondolkozni és a nagyközönség elfogulatlanabb tekintettel figyelte az eseményeket. Ha még nem józanodtak is ki a francia chauvinisták a revanche kábulataiból és az oroszok, legalább részben, a szláv testvérek felszabadításának ábrándjából, már akadtak mindefelé komolyabb nézetek kifejezői is. Az általános, mindent behálózó mámor kezdett alábbszállani, az emberiség kezdett harczi lázából lassanként kijózanodni.

A háború kitörését követő hónapok világszerte mámorban folytak le. Kihatott az minden irányban és úr volt minden téren. A gondolkozás higgadtsága megszűnt és tárgyilagos álláspontra nem volt szabad helyezkedni. A népre gyorsan kiterjedt a hatás. A városok polgársága élvezte az ujság ingerét. Őszintén lelkesült, a nélkül, hogy meg tudta volna magyarázni, miért. Mindannyinak volt kiért remegnie, de nem gondolt senki a veszélyre, sem a fenyegető gyászra.

Az 1914. év nyári hónapjai alatt mozgalmas jelenetek követték egymást. Minden napnak megjött a maga nagy váratlan eseménye. A közönség alig tudta felfogni, megérteni az

egymást gyorsan felváltó híreket. Az utcák képe az emlékezetes napok alatt feledhetetlen marad. A házak homlokzata zászlódíszben, a járdák mindenfelé tömve. Ez első pillanatra kivételes, ünnepélyes benyomást keltett. Aztán minduntalan csapatok vonultak el szabályos sorokban. Fegyvereik fényesen, vakítón csillantak fel a nyári napsugarakban és teletorokkal danolt bakánótáik messze visszhangoztak a távolba.

A városok egész jellege átalakult. Az utcasarkokon mindenfelé tarka hirdetések virultak. Falragaszokkal árasztották el minden üres felületet, kerítést és palánkot. E felhívásokat mohón olvasták a járókelők. Az egyébkor közönyös nagyvárosiak érdekléssel betűzték a különféle tudnivalókat. Új törvények, közadakozási felszólítások, különböző rendszabályok, figyelmeztetések mind egymásután szakadatlan sorrendben láttak napvilágot. Eddig szokatlan rendeletek és óvintézkedések voltak ezek, ragályos betegségek ellen való védekezésről, kémek garázdálkodásáról, közlekedési vonalak beszüntetéséről s más tudnivalókról.

Az emberek csoportokban beszéltek meg a közös ügyeket. Mindenkit, gazdagot és szegényt egyaránt érdekeltek e háborús rendeletek. Az oly gyakran kevéssé engedelmes, kivételekhez szokott kiváltságos elem is mindjobban belátta, hogy a közszélt szolgálva, első sorban saját érdekeiről van szó. Ha itt-ott akadt is ellenmondásra alkalom és kezdetben nehezen illeszkedtek bele a váratlan és mind megkötöttebb viszonyokba, nagyon hamar beletörődött osztálykülönbség nélkül az egész népesség.

A mind jobban szűkülő, mind szigorúbb korlátokat szokta meg legnehezebben az emberiség. A jelenkornak szabadságára féltékeny, egyéniségét mindenek felé emelő fia csak a végső szükségnek és szigorú parancsnak engedve hajtotta meg fejét. A hadi törvények nem ismernek tréfát, hadi állapot uralkodott világszerte. Szigorú fegyelem rendezte az élet összes viszonyait. Nem volt olyan részlet, melyre ki ne terjedt volna a hatóságok intézkedése. A személyes jog megsértésének ítélték volna pár hónappal azelőtt, a mit később csodálatos megadással túrtak el.

Az emberiség gyorsabban megpuhul, mint gondolnók, kivált a kényszerrel szemben. A leglármasabbak válnak a leg-

csendesebbekké és felette gyorsan, minden átmenet nélkül foglalják el az új álláspontokat, hirdetve, csakúgy mint előbb az ellenkezőt, hangosan és látszólagos meggyőződéssel. Az emberi természet hihetetlenül simulékony. Mint a nád, hajlik, a merre éppen az áramlat szele fújja. Magával és társaival egyaránt hamar elhiteti, hogy meggyőződésből és a maga akaratából cselekszik.

Így lett, jórészt önként, minden előbb békés polgár harciassá. Csak a háborúról hallottunk beszélni; a kik a legtávolabb voltak a harczterektől, gyakran azok ismertették a legrészletesebben a megragadó, szívfacsaró jeleneteket. A rettenetes vérontások, óriás hekatombák teljes erővel ragadták meg a képzeletet. Az egyszer felkorbácsolt idegzetek folytonos feszültségben voltak. Nyugodt, tárgyilagos nem maradhatott senki sem. Az egész világot, mint valami özönlő ár, ragadta el a háború hypnosa.

A hadüzenetet követő időben valóban mint egy hypnotikus álomban ringott az egész emberiség. Senki sem volt képes kellőleg mérlegelni sem a helyzet komolyságát, sem kiszámíthatlan horderejét. Még hozzávetőleg sem lehetett a történendők képét adni, így mindenki a maga kisebb-nagyobb fokú képessége szerint igyekezett megmagyarázni, a mit alapjában felfogni se tudott. Az új események olyan váratlanul, annyira rhapsodikusan halmozódtak fel, hogy nem lehetett a folyamatokat tisztázni vagy az események logikus menetét összegezni.

A ki gondolkozott, az hamar belátta emberi törpeségét és ha már értelme nem volt képes megnyugtanni, hitében keresett vigaszt. A templomok egymásután teltek meg. Az istentiszteleteken mindenütt sűrű, áhítatos tömegek vettek részt. Sokan, kik régen elfásultak, most újra megtértek. A hol az ész nem képes magyarázatot nyújtani, ott egyedül a hit tud vigaszt szerezni. Az emberek ismét hittek és reméltek.

Míntha a nehéz megpróbáltatás tisztítóúzz gyanánt hatott volna. Az embereknek a háború-elején kifejezett magukba szállása, megtérése azt engedte remélni, hogy a sok szomorúság az egész társadalomra komolyítólag fog hatni. Az egyes emberek, családok gyásának szükségképpen ki kellett hatnia a nemzetek közérzületére is. Első sorban tisztultak a fogalmak és meg-

változtak az értékek. Mintha közvetlenebbé váltak volna az érzések is és szükségképen csökkentek s enyésztek volna az előítéletek. A közvetlenséggel őszintébb, igazabb érzések fejlettek ki. Az embereket testvéribb indulatok hevítették. Egy-más sorsa iránt komolyan kezdtek érdeklődni. A hol lehetett, igaz örömmel segítettek. Egy szóval úgy látszott, hogy győz a felebaráti szeretet.

A háború kezdetének megrázkódtató napjai alatt komolyabb vigaszul a nehéz idők javító, felemelő hatása szolgált. A társadalom nem maradhatott érzéketlen annyi pusztulás közepe. Az irgalom érzése szükségkép megragadta a szíveket. Segíteni óhajtott mindenki a maga viszonyai és módjai szerint. Kórházak létesültek kegyes adományokból, ápolónék jelentkeztek önfeláldozásból, sokan a katonák árváit fogadták pártfogásukba, mások a rokkantak ügyét vették védelmükbe, szóval mindenki érezte kötelességét, hogy jól kell cselekednie. A kik előbb alig értek rá komolyabb feladatokkal foglalkozni, és jótékony célra semmit sem áldoztak, most szívesen adakoztak, sőt őszintén örvendtek is, hogy nemesebb feladatokat szolgálhatnak.

Szegény és gazdag mintha közelebb jutott volna egymáshoz. Közvetlenebbé vált az érintkezés az emberek között. A fogalmak kezdtek józanodni és az élet egyszerűbbé alakult. A túlzások idejüket múlták, a fényűzés csak rossz ízlésre vallott. Komolyabbá lett mindenki és ennek megfelelően a társadalom is. A kötelességérzés szigorúbb mértéket szabott és a felelősség tudata felébredt a kedélyekben. A háborús idők új terheket róttak az emberekre. Napról-napra jobban kialakultak a szokatlan viszonyok. Napról-napra súlyosabbakká váltak a terhek és keserveesebbé az áldozatok. A szenvedés mind nagyobb méreteket öltött és kihatott az egész megviselt emberiségre.

A szinte elviselhetetlenek gondolt tél után végre mégis kitavaszkodott. A háborús világot mindjobban kezdték megszokni, mert hiszen nincsen olyan jó vagy rossz, a mit idő folytán az emberek meg ne szoknának. Ha eleinte tiltakoznak és ellenszegülnek is, rövid idő alatt beleilleszkednek az előzetesen tűrhetetleneknek minősített sanyarú állapotokba. Az egyszerűsített életmódnak is megvannak az előnyei. Sok felesleges teher

szűnik meg és számtalan kiadás marad el, mert ha mindenki egyszerűvé válik, nincs többé alkalom a hivalkodásra. Hiszen alapjában véve, ha sokat óhajt is az ember, tényleg szüksége csak kevésre van.

Az egyszerűség mihamarább divattá lett. Még azok is, kik esetleg megengedhettek volna bizonyos fényűzést, jóízleltségből szerényekké váltak. Megszűntek a magánfogatok és nem voltak többé autók sem. A sujtásos egyenruhás férficselédséget női személyzet pótolta. Bezárultak a fogadótermek és ünnepélyeket senki nem adhatott, nem volt arra többé sem alkalom, sem kedv. Megváltozott a világ minden tekintetben és a vidámság mintha kihalt volna örök időkre.

Színtelen, szürke lett a társadalom képe. A fiatalság java-része távol küzdött a harcztereken. A ki itthon maradt, éltes volt, nyomorúlt vagy gyáva. Így volt ez kivétel nélkül minden országban. A harczias germánok vagy elpuhult francziák, álmatag szlávok és hősiecs bolgárok egyforma tűzzel ragadtak fegyvert. Nagy szégyen volt mindenfelé otthon maradni, és gyanus szemmel nézték azokat, a kik nem vonultak hadba. Az egész hatalmas világrész a háború jegyében állott. Csak a háborúnak volt jelentősége, csak a háború dönthette el a jövő sorsát.

III.

A háború társadalmi viszonyai.

A háború e közben intézménynyé vált. Az első év eltelt a nélkül, hogy a béke legkisebb reménye is mutatkozott volna. Ellenkezőleg a tusa még óriásibb méreteket öltött. Újabb és újabb nemzetek ragadtak fegyvert. Hajdani szövetségeseik, az olasz és román, támadták meg orvúl szomszédjaikat és az ellentétéktől teljesen szabad, távoli semleges országok, mint Portugalia avagy az Egyesült-Államok, mind ellenségesebb állást foglaltak el. Valóban semleges egyetlen nemzet sem maradt. Nyíltan vagy titokban, de mind résztvett a mérhetlen küzdelemben.

Az egész világot befolyásoló, behálózó harczias áramlatot sem megmagyarázni, sem megérteni nem leszünk képesek. Kevésbé egy vagy más eseményben, mint inkább események láncolatában rejlettek a fő tényezők. Még fontosabb döntőbb kiha-

tásúak voltak az általános viszonyok folytán keletkezett hangulatok és érzések. Érzések és hangulatok pedig éppen oly váratlan és szinte megmagyarázhatlan okokból erednek egyéneknél, mint tömegeknél és egyenlő erővel ragadják meg az egyedek s a népek psichéjét.

A harci láz mihamarabb ellenséges gyűlöletté fokozódott. Harag fogta el az emberiséget, a nélkül, hogy ezt indokolni tudta volna. Haragudott még azokra is, kiket előbb esetleg szeretett vagy egyáltalán nem is ösmert. Az ellenségeskedések okaitól felette távol álló, politikával épen nem foglalkozó, közömbös lények megvetés tárgyává lettek, csak azért, mert a határon túl születtek. Előbb szorgalmasan tanult nyelveket nem volt szabad többé beszélni, sőt az idegen irodalom és művészet is mind többet vesztett tárgyilagos értékléséből.

A túlzások hovatovább nem ösmertek határt és a chauvinismus mind bátrabban lábra kapott. Sok esetben őszinte egyoldalúságból és még több esetben ügyes számításból használták czégernek. Így történt az sok esetben a harcias kedvvel, annak hangoztatásával, hogy a küzdelmet a végletekig kell folytatni. Rendszeresen azok csörtettek fegyvereikkel lehangosabban, a kik teljesebb biztonságban érezték magokat. A háborúnak minden áldozat árán a végtelenbe húzódó folytatását az odahaza maradtak kürtölték világgá leglármasabban. Ismét a személyes érdekek kezdték vinni a főszerepet. A kezdetben fellobbanó lelkesedést mind jobban lehűtötte az anyagi szükség és az emberiség kezdett visszaesni a köznapi lét mély és sáros kerékvágásába.

Egymásután jelentkeztek a háború panamáái. Így volt ez világszerte, azzal a különbséggel, hogy egyik nép szigorúbban járt el velük szemben, mint a másik. A nyereszkedési vágyat azonban se kiölni, se megakadályozni nem lehetett. A gyűjtési ösztön rohamosan fejlődött nemzetkülönbség nélkül. A pénzharácsolás vágya kiterjedt a legtöbb osztályra. Az árak hihetetlen emelkedése csak fokozta a kalmárszellemet. A földművelő épen úgy felverte nyersterményeinek árát, mint az iparos gyártmányaiét és a kereskedő árucikkeiét. De a legbiztosabb, legnagyobb nyereség annak jutott, ki se földet nem művelt, se iparcikket nem gyártott, — hanem egyszerűen üzérkedett.

A háború világpiaczaivá a semleges országok lettek: Helvetia, Hollandia, Dánia és Svédország; ezekben folytak a legjelentékenyebb üzletek. Milliók és milliárdok cseréltek gazdát. Nem volt árú, melyet ne lehetett volna megszerezni és viszont nem volt árú, a mely ne talált volna vevőre. A hadseregeknek nagy a szükségletök. Az ételmezés és ruházkodás mellett kiterjed ez megszámlálhatlan irányban. Ha tömérdek az, a mi szükséges, nem kevésbé jelentékeny mindaz, mi felesleges vagy elharácsolódik. Úgy látszik, minden hadsereg tékozol. Részletekkel senkinek sincs érkezése foglalkozni. A folyton növekvő kiadások elkerülhetlennek tetszenek. Végre a számcsoportok olyan bonyolultakká, hosszadalmasokká válnak, olyan hitetetlen értékeket képviselnek, hogy az emberek alig képesek felfogni, megítélni jelentőségüket.

Szédületes összegek viszhangoztak mindenfelé. Az utcákon a járókelők csak számokat ismételték. A vasúti kocsikban sem kerülhettük el az ügynökök társaságát. De sehol sem öltött nagyobb arányokat ez a vásár, mint a vendégfogadók csarnokaiban. Mennél előkelőbb volt a szálló, annál nagyobb arányokat vettek fel az üzletek is. A lócsiszárok külvárosi korcsmáitól a pompás Palace-hótelekig a milieunek felette sokféle változatát lehetett megfigyelni — csak a közönség volt változatlan, az ügynökök tömege egyaránt visszataszító — jóllehet néha ugyancsak kipallérozva és keresetlen urias mundurban feszítettek.

Ha visszatetszést keltettek feltűnő, lármás megjelenésükkel ez alakok, még elriasztóbb volt belső lényök. A mennyire számították a piaczi értékét, annyira becsültek anyagit vagy szellemit minden különbség nélkül. A pénzérték döntött minden tekintetben. Talán soha sem adta az emberiség elszomorítóbb példáját telhetetlen pénzvágynak. Sohasem talált az aranyborjú vakabb tiszteletre, sohasem volt zsarnokibb Mammon uralma.

Megmagyarázhatlan ellentmondásnak látszik, hogy midőn az emberiség egy része a legnemesebb önfeláldozást tanúsítja és életét áldozza hazájáért, ugyanakkor vannak, kik nemzetök utolsó fillereit is kicsalják és a rettenetes vérontás árán meggazdagodnak. Így lett a háború összes borzalmaival, vigasztalhatlan gyászaival ezek számára minden várakozást meghaladó üzletté.

Ezrek és ezrek gazdagodtak meg hirtelen. A nélkül, hogy elfogadható magyarázatát tudnák adni, miképen szerezték vagyónukat, a nélkül, hogy a meghatározott árakat tekintetbe vették volna, minden törvény és óvintézkedés kijátszásával zsaroltak büntetlen.

A vagyon növekvésével növekedett súlyuk és befolyásuk. Az új gazdagok mind hatalmasabbakká váltak. Sokszor még csak a díszletek megett húzódtak meg — de a mozgó zsinórokat ők tartották kezökben. Az államok mind teljesebben rájuk voltak utalva. Az államoknak elsősorban pénzre volt szükségük,

pénz pedig az új gazdagoké volt. A pénzzel megszereztek mindent, a mi pénzen megvásárolható. Élelmiszerek vagy ruhanemű, az emberiség első szükségleteinek tárgyai vagy fényűzési cikkek, egyszóval mindaz, a mi piacra kerül, a pénz embereinek birtokában volt.

Az új gazdagok a társadalom viszonyait is mindjobban átalakították. A világ képe szemlátomást megváltozott. Valóban bámulatos, hogy a városok jellege minő feltűnő módon cserélte meg kifejezését. Visszatekintve a háború előtti időkre, alig hinnők el, hogy ugyanazon helyeken járunk. Természetes volna, ha az élet csendesebbé és egyszerűbbé vált volna, de ezt nem mondhatjuk. Ellenkezőleg, nagyon sok helyen a forgalom még sokkal élénkebb, a tömeg még nagyobb, mint ennek előtte s a fényűzés, ha más alakban is, de csak olyan nagy, sőt nagyobb is. Pénzt soha bővebben nem adtak ki és soha nagyobb örömet nem látszott nyújtani mindaz, a mit pénz megszerezhet.

A gyorsan felszínre került elemek fiatal étvágygyal, mohón élvezték sikereik gyümölcseit. Az új társaság fényűzése, mulatókedve nem ösmert határt. Emberek, kik életüket sötét, nyirkos üzletekben, poros, szennyes piacokon töltötték el, nem győztek eléggé a jólét napsugaraiban, az arany szemfényvesztő ragyogásában sütkérezni. A változás sokkal rohamosabb volt, hogysen megőrizhették volna józan ítéletüket. Így az új viszonyok természetes kinövési szertelenkedésekké váltak.

A világ gyásza e szerint, a helyett, hogy az élet folyását komolyabbá tette volna, még féktelenebbé változtatta. Legalább látszólag. A gyászolók otthon maradtak. A fájdalom visszavonult. A felszínre azok kerültek, kiknek a vak szerencse jobban

kedvezett, elsősorban azok, kik a másokszerencsétlenségét a maguk előnyére tudták kizsákmányolni. A lövészárkokban szenvedhettek százezrek és a harcztereken elvérezhetett a nemzetek virága, — a nagyközönség lassanként teljesen elfásult. A legszívfacsaróbb jelentéseket egyre teljesebb közönnyel fogadta. Nem gyakorolt többé mélyebb benyomást a legvérlázítóbb esemény sem, a nagyközönség lelki világa egyaránt érzéketlen maradt egyesek vagy egész nemzedékek pusztulásának hírére.

Az új társadalom, bármily hihetetlenül hangzik is, a háború ellenére csak olyan felületes színt öltött, mint békésebb, szerencsésebb időkben. Nyilvános helyek, színházak és egyáltalán a hol szórakozásra nyílt alkalom, zsúfolásig megteltek. A magas árak mellett is, még a tényleges veszély közepett is, az emberiség egy része nem tudott kedvteléseiről lemondani. Fenyegethetett sokszor az éhínség, a szükséglet lehetett mind nagyobb, az árak mind magasabbak — a vigadó-helyeken, kávéházakban, zenecsarnokokban minden hely el volt foglalva. Mindezt látva, átélve, értjük csak meg nagyatyáinknak, ősszüleinknek a nagy forradalmak avagy a napoleoni harczok alatt írt leveleit. A legmegrendítőbb események közepett is az emberiség zöme élte tovább a maga hétköznapi életét. Lebilincselve ezer apró, nyomorúságos részlet által, mintha nem lett volna sem érkezése, sem értelme a korszakalkotó események megfigyelésére avagy azok horderejének felfogására. Az elterjedt lapok csodálatos módon tárják elénk nem annyira a nagy idők képét, mint inkább ezen idők hangulatát. Első sorban pedig azt mutatják, hogy az emberiség mily kevéssé képes még a legdöntőbb pillanatokban is kiszabadulni kicsinyes személyes érdekköréből. Alapjában elszomorítólag kicsinyes marad a legnagyobb pillanatokban is és mindössze eszköze egy magasabb rendeltetésnek.

IV.

Semleges területeken.

A világ nagy központjaivá — vagy jobban tisztázva a fogalmakat — a világ góczpontjaivá a semleges államok fővárosai lettek. A háborús viszonyok természetes következménye volt, hogy a fontos tárgyalások, nagyszabású üzletek semleges

színhelyeken dőljenek el. Így mindazok, kiket fegyvertűzben álló határok választottak el, mindazon hatalmi tényezők, melyek másutt nem érintkezhetek volna, itten találkoztak. Helvétia, Hollandia, Dánia, Svédország a szó szoros értelmében el voltak árasztva idegenekkel. Az egyébkor csendes, unalmas kisvárosias Bern élénk, népes, változatos nagyváros jellegét öltötte fel. Hága, Koppenhága, Stockholm pedig a földkerekség első piaczaivá alakultak.

Bernben a diplomatai tevékenység lázas izgatottsáig fokozódott. A nagyobb vagy kisebb hatalmak egyaránt képviseltették magokat, még pedig legkiválóbb tehetségeik által. Az ellenséges nemzetek küldöttei, habár nem érintkezhetek közvetlenül, közvetve annál könnyebben találtak módot álláspontjuk megismertetésére, nézeteik kicserélésére. Azonkívül ott volt a szentszék legatusa, ki nyájasan fogadta minden országfiát es változatlan türelemmel hallgatta végig mindannyinak panaszát.

Igazáról minden nemzet egyformán meggyőződöttnek látszott. Szomszédjaiban kereste valamennyi a hibát. A borzalmas háború tényleges megüzenéseért egyik a másikat okolta. Saját hibáikat se be nem látták, se meg nem értették. Az általános elvakultság még az ellenséges rosszindulatot is meghaladta. A hiányos tájékozottság, hiányos ösmeret sehol sem veszedelmesebb, mint éppen a külügyi képviselőt köreiben és, sajnos, rendszeren legáltalánosabb. A legtöbb szarvas hiba, végzetes tévedés, ellenséges érzület, a népek között munkáló gyűlölködés: többnyire kellő ösmeretek híján egyszerűen tudatlanságból erednek.

A diplomata tudatlansága annál veszedelmesebb, mivel mindekkoráig a legkisebb ellenőrzés híján, teljesen szabad kézzel rombolhat. Csak a tények bekövetkezése után vonható a külügyi képviselőt felelősségre és a legdöntőbb pillanatig tetszése szerint járhat el. Így nemcsak személyes tulajdonoktól függ igen fontos kérdések irányítása, hanem — s ez még sokkal nagyobb kihatású — a személyes kérdések és érdekek is túlságosan nagy szerepet visznek, sőt a lehető legkárosabb kihatást gyakorolhatják a közérdekekre is. Jobban ösmerve a közönség előtt elpalástolt okokat és erőket, nem sajnálhatjuk eléggé, hogy mily sok esetben idéznek elő egészen csekély esemé-

nyek, kicsinyes félreértések felette nagy kihatású következményeket.

Hogy a népek sorsa felett meddig lesz pártoknak és kormányoknak teljhatalma : oly kérdés, mely sokszor volt már felvetve. A világháború óta, a milliók sírjainál természetesen ismétlik : kik akarják alapjában véve az emberi vérontást? kiket illet a háborúk megüzenésének joga? Megannyi bonyodalmas probléma, melyeket sem határozatokkal, sem szavazással megoldani egyik napról a másikra nem lehet és csak az organikus, egészséges fejlődéssel érhető el a tisztultabb fogalmak és a kívánt magasabb színvonal. Ez idő szerint az emberi társadalom szervezkedése, politikai élete még messze elmarad az egyéni ítélet és meggyőződés mögött.

A világháború évei alatt kivételes alkalom nyílt épen az egyéni és tömeggondolkodás és cselekvés között mutatkozó mérhetetlen örvény és éles ellentétek megfigyelésére. A mit az egyes ember elvet, megteszi a fölhevült tömeg. Ha a higgadt ítélet megszűnik, a vak szenvedély foglalja el helyét. A tömeg, ha a vér elfutja szemét, még saját vesztére is, pusztít és öl feltartóztathatlanul. Megmagyarázhatatlan, hogy miért épen az emberiség legkárosabb ellensége magamagának ; miért rombolja le egy csapásra mindazt, a mit hosszú századok alatt verejtékes munka árán alkotott.

Visszatérve az úgynevezett semleges központokba, a háborús időknek e keresett eldoradói azt a hatást keltették, mintha az emberiség egyáltalán nem gondolkoznék többé. A fokozott, a túlhajtott tevékenység, hogy úgy mondjuk, beteges nyugtalanság teljesen erőt vett a közönségen. Fáradhatlanul dolgoztak, de még sokkal fáradhatlanabbul szórakoztak. Hogy higgadtabban tekintsenek körül, vagy hogy komolyabban ítélhessék meg a világszerte lejátszódó eseményeket, arra mintha nem lett volna sem idejük, sem értelmük. Úgy látszott, a jövőendő nem igen érdekelte őket ; értéke csak a jelennek volt és ezt a jelent mindenki a maga izlése és kedve szerint igyekezett kiaknázni.

Mintha a legtöbbnek nem is állott volna érdekében, hogy a mind nagyobb méreteket öltő, mind kegyetlenebb háború megszűnjék. Ellenkezőleg, épen a hadiállapot nyújtotta a leg-

több alkalmat a meggazdagodásra, hatalomhoz jutásra. A fel-
dült viszonyok és az általános zavar közepett sok váratlan,
előnyös alkalom kínálkozott, melyeket bőségesen ki lehetett
aknázni. Hogy mennyiben volt az eljárás jogos vagy erkölcsös,
az kevésbé jött tekintetbe. Az elért siker minden módszert
jóváhagyott. Ha itt-ott ugyan a visszaélések túlságosan fel-
tűnőkké váltak vagy a vállalkozó nem volt eléggé ügyes és
perre került a sor, ez a helyzeten mitsem változtatott és az
élet folyt tovább sötét, vigasztalan sívárságában.

A második év, a világháború megrendítő második éve
ilyen elszomorító helyzeteket tárt elénk. Megtörve kérdez-
hettük: miért is viseli az emberiség a rettenetes megpróbál-
tatást, ha ez a tömegekre nem képes felemelően, javítólag hatni.
Az első idők magábaszállása mintha szinte alább hagyott volna,
sokan kerestek a fohász helyett a mámorban zsidbadást.
A lelki fáradtság, a csüggedés a gyengébb jellemeken könnyen
érvényesül és csak kevés képes erélylyel és rendíthetlen hittel
belenyugodni a legfelső akaratba. A mit az ész nem képes fel-
fogni, azt csak a lélek érezheti át és fogadhatja el békés meg-
adással.

A hol az érzések romlatlanok, a gondolkodás komoly maradt,
ott a hitélet nagy lendületet mutatott. Az emberiség java mind
jobban felfogta kötelességeit. Az irgalom új lángra lobbant a
kialvó szivekben: A honfitársak szenvedése őszinte szánalmat,
a harczterekről visszatért sebesültek szomorú látványa mély
szánalmat keltett. Mindenki igyekezett tehát, a mennyire
módjában volt, segíteni. Lazarettek, kórházak, üdülőtelepek
létesültek. Mindenfelé seregesen jelentkeztek ápolásra, segít-
ségre a társadalom legkülönbélebb osztályaiból. Fiatalok és
éltések egyaránt részt akartak venni a jótékony munkában.

A kegyes adományok forrásai szinte kiapadhatlanoknak
mutakoztak. Minden oldalról szívesen áldoztak. Fillérek és
kápázatos összegek folytak egybe a szenvedések enyhítésére.
A dollárok földje nyújtotta e tekintetben a legsajátságosabb
jelenségeket. Az Egyesült-Államok ajándékozták barátjaiknak
a legtöbbet, állítólagos semlegességök ellenére. Így — hogy a
sok közül csak pár példát hozzunk fel — egyik polgár hónapon-
kint egy millió francot ajándékozott egy párizsi katonai kór-

háznak, míg egy másik száz milliót írt alá szintén a francziák czéljaira.

Természetesen fölöttébb nehéz lenne annak az eldöntése, hogy e jótékony adományok mennyiben voltak teljesen önzetlen, valódi charitasból nyújtott áldozatok. Hogy személyes érdekeknek, gyermekes feltünési vágnak, kicsinyes hiúságnak kivételes tere nyílt az érvényesülésre, az természetes. Az emberi természet felette szövevényes. Egy és ugyanazon cselekvésénél több, sőt sok esetben ellentétes érzések érvényesülhetnek. A fenkölt mellett ott lappang az alacsony, mint fény mellett az árnyék. Hogy a két vonás közül melyik az őszintébb, a valóbb, hasztalan lenne elemezni és csak hosszas tapasztalat árán tanuljuk meg elnézni, megbocsátani az örzést, hogy annál teljesebben méltányolhassuk mindazt, a mi nemes.

V.

A szellemi élet nyilvánulása.

A szellemi élet a háború folytán nagyon szenvedett. A természetes fejlődés útjai váratlanul megszakadtak. A nemzetek között folyó gondolatcsere teljesen megbénult. Az egymást kiegészítő, egymást képző elemek nem érvényesülhettek. A népek el voltak egymástól választva.

Az irodalom termékei ilyen körülmények között természetesen felette egyoldalúak, sőt hézagosak. Még sajnálatosabb, hogy a legkiválóbb tehetségek sem voltak képesek magasabb, részrehajlatlanabb álláspontra emelkedni, sőt ellenkezőleg leszállottak a nagyközönség, az elvakult tömegek színvonalára. Így sikerre csak az számíthatott, a mi nem a józan észhez, hanem a felhevült szenvedélyekhez szólott. Minél túlzottabb, minél gyűlölködőbb érzéseket tárt fel egy-egy mű, annál biztosabban számíthatott általános népszerűsége.

Korunk híres, vagy mondjuk divatos bölcselői sem voltak képesek, vagy talán nem is igyekeztek a harcziás szellem befolyásának elhárítására. Bergson ép úgy, mint Croce, Chamberlain ép úgy, mint Stein, de a többi is, hívták légyen bármikép és lettek légyen bármely nemzet fiai, kivétel nélkül az általános áramlatokat követik. Sikereket óhajtottak első sorban és a

sikernek ez volt legbiztosabb és egyszersmind a legkönnyebb módja. Nem lehetett olyan túlzás, mely ne talált volna a várt sikerre, nem volt elmélet, mely ne talált volna követőkre, ha a pillanatnyi hangulatnak megfelelt. Mert lett légyen szó bármiről és írtak légyen regényt, költeményt vagy tanulmányt, az író mindenkor, nyíltan vagy elpalástolva, a világháború befolyásolta, a nagy küzdelem hatása alól nem menekedhetett.

A részrehajlás, egyoldalúság a francziáknál volt a legmértéktelenebb. Kiváló hírű, komoly tudósait ép oly szélsőségekre ragadta elvakultságuk, mint a filléres lapok journalistáit. Akademikusok, mint Hanneautau vagy Boutrou, dolgozatai a sajnálatos egyoldalúság folytán teljesen értéktelenné váltak. Hanneautau tollát a háború előtti időkben is könnyen magukkal sodorták a pillanatnyi benyomások, de annál sajiáságosabb, hogy a hajdani német-barát és a német tudományos irány nagy csodálója, Boutrou, előbbi nézeteit teljesen megtagadva, a lehető leghevesebben támadja az egész germán tudományt.

Az előkelő folyóiratok, mint a *Revue des Deux Mondes*, a *Correspondent*, *Revue Hebdomadaire* és mindannyi, a lehető legegyszerűbb és legchauvinistább dolgozatokat közölték. Szinte gyermekes düh tájtékozott a sorok között. Minél hihetlenebb kegyetlenségeket és minél elvetemültebb vadságokat közöltek ellenségeikről, annál nagyobb volt a visszhang, és annál teljesebb az elismerés. Valóságos új irányzat fejlődött e tekintetben és fáradhatatlan szorgalommal és leleményességgel keresték ki az ellenséges tábor köteteiből, a mi némileg árnyékot vethetett volna képességeikre s a germán gondolkozásra, tulajdonaira és világnézeteire. Boutrou egy essayjében csupa Goethe-idézetekkel igyekezett bizonyítani a német szellem durvaságát. Heine maró gúnyja, melyet oly sokszor alkalmazott hazája ellen, szolgáltatta e tekintetben a legalkalmasabb fegyvert.

A főtörekvés természetesen arra irányult, hogy kifejtessék a középeurópai lelkület vadságát. Mindenképen igyekeztek bebizonyítani a német harci kedv káros befolyását az emberiség sorsára. Az általános fegyverkezéssel őket vádolták és a nyomasztó militarismus eredetét Poroszországban keresték. Egész Európa a porosz gránátos erőszakának áldozata az ő

érveléseik szerint. A germán hódító vágy tartotta évtizedeken át rettegésben a népeket. Mint Damokles kardja fenyegetett a folytonosan fokozott fegyverkezés, míg végre elkövetkezett a nemzeteket tönkretévő fegyveres béke, melynek tarthatatlan terhei, hova-tova növekedő feszültsége természetszerűleg idézték elő a világháborút.

Nem csekélyebb dühvel ostromozták a német rendet és fegyelmet. Az egész kormányzati rendszer szigorát, a kiterjedt rendőrségi intézkedéseket az emberi szabad akarat ellen elkövetett vétségek gyanánt igyekeztek feltüntetni. Nem teltek be aprólékos, esetleg idejüket múlt rendeletek felsorolásával s minduntalan nevetséges világitásba helyezték a nép türelmét, mely szó nélkül tűri, hogy egyéni jogkörébe beavatkozhassanak a hivatalos közegek. Sőt bármi alantas hivatalnok is egy-egy postás vagy vasutas, elég, hogy zubbonyának gombjai rézből vannak. és fejére katonás sapkát tesz: mindenki meghajlik — sokszor még hamisan értelmezett és rosszul alkalmazott parancsai előtt is. Hogy postás, vasutas vagy rendőr is tévedhet, arra gondolni se mernek.

Az ellenség az ember szabadságának védelmét írta zászlaira. Jelszónak nagyon hatásos. Hogy aztán mennyiben igaz, arra senki sem ér rá gondolni. A tömeg phrasist akar. Nem az értelemre, hanem az érzésekre igyekeztek hatni. A közvélemény megnyerése volt a fontos és e tekintetben ritka ügyességet fejtettek ki. Sikerült ügyöknek megnyerni a nemzetközi sajtót; a sajtó pedig, mint tudjuk, valódi nagyhatalom. A mit a közönség nyomtatásban olvas, azt rendesen el is hiszi és még azok is, kik esetleg kételkednének, erősen befolyásolva maradnak.

A mily tudatos volt eljárásuk a világsajtóval szemben, ép oly ügyes módszerekkel nyerték meg a nemzetközi pénzpiacokat. Érdekközösség létesítésével rendelkezésökre állott a leggazdagabb országok aranykészlete. Rendelkezésökre állottak a híres trustok és legjelentékenyebb bankházak. A pénz tehát folyt bőségesen s megvásároltak mindent, a minek ára volt. Milliókat ajándékoztak befolyásos egyéneknek és milliárdokat juttattak, ha kellett, egyes nemzetek számára s így szerezték meg Itáliát és Romániát is.

Az elvitázhatlan tények ellenére is az álarcz megmaradt, a hang a régi volt. A népek szabadságáért, jólétéért küzdött és áldozta vérét az entente. Sőt teljesen a német agressio áldozataként igyekezett szerepelni és ezt olyan kitarással, annyi meggyőző erővel hangoztatta, hogy sokan el is hitték. Első sorban e módon nyerték meg a semleges államok közvéleményét. A közszánalom felgerjesztése soha sem téveszti el hatását. Az igazságtalanul megtámadottak, az üldözöttek biztos rokonszenvre számíthatnak.

Az egész francia irodalom ezt a hangulatot ébresztette. Minden megjelenő kötetnek ilyen volt a hangja. A népszerű regényírók egymást múlták felül szívfacsaró jelenetek ecsetelésében. Az ellenség kegyetlenségével, igazságtalanságával, barbarismusával szemben még az apacheokat is mint ártatlan, jóindulatú honpolgárokat tüntették fel. A francia nőt pedig természetesen mint az összes asszonyi erények képviselőjét mutatták be. Sőt tovább mentek: az erény egyáltalán mint nemzeti kiváltság szerepelt. Bourget sok port felvert két háborús könyve (*Le sens de la mort* és *Lazarine*) első sorban e túlzott patriotikus beállításnak köszönhette nagy kelendőségét. A közérületet sokkal több bensőséggel és kevesebb hamis pathossal festi Marcel Tinaire *La Veillée des Armes*-jában. A kis kötetben kitűnő megfigyeléssel tükrözi vissza a háború előtti hangulatot. Maurice Barrés, Regnier Dandet, Anatole France, mint a legtöbb akademikus, nemzeti kötelességüknek tekintették a lehetőleg szenvedélyes és hazafias czélzatot és e tekintetben Pierre Loti (*La Hyene Allemande*) mutatja legvilágosabban, hogy mily magasra fokozódhatik az emberi elfogultság és izléstelenség. Hogy pedig Gabriell d'Annunzio miket írt össze drága pénzért, az valóban nem érdemel komoly szót, elvitázhatlan tehetsége és ragyogó nyelvművészete mellett sem.

Az angol írók, dicséretükre legyen megemlítve, nem tévedtek hasonló mértéktelenségekre. A nevezetesebb egyéniségek, mint Balfour, Morley, törekedtek komolyságukat megőrizni, Bernard Shaw pedig nem egy ízben mutatott rá saját nemzetének végzetes hibáira. A középszerűségek természetesen itt is túlzásokkal igyekeztek feltűnni. A jelentékenyebb folyóiratoknak is, mint a *XXth Century*, *Fournightly Reviv* és a

Quarterly, cikkei is többnyire, természet szerint, harcias szel-
lemben voltak írva. Angliának hadseregre volt szüksége, így
az irodalomnak is e célra kellett első sorban szolgálni.

Egyetlen nemzet képe se változott egyébként lényegesebben
az angolénál. Az egykori polgári állam, mely a katona-kötele-
zettséget nem ösmerte és a hol szolgálaton kívül még a tisztek
is levetették egyenruhájokat, egyszerre szerepet cserélt. Lord
Kitchener és Lord Derby új törvényeket terjesztettek elő és
országszerte toborzás folyt a jövő hadsereg számára. Fegyver-
csörgés hangzott mindenfelől és tódultak a katonák a leg-
távolabbi gyarmatokból is. Voltak kanadai és hindu, ausztráliai
és New Zeelandból érkezett seregek. A fiatalság, mely egyébkor
a sport-tereken vetélkedett, örült az alkalomnak, hogy most
komolyan harcolhat.

A fighting mood, a háborús hangulat magával ragadta a
polgári elemet is. A háborúskodás a szó szoros értelmében
divattá nőtte ki magát. Mindenki részt akart a nagy tusában
venni, ha nem is közvetlen, legalább közvetetten. Megszámlál-
hatlan alkalom nyílt a hasznos tevékenykedésre, áldozatok
hozatalára a hazáért. Mindezen működési terek a sziget-
országban még az ujság ingerével is hatottak. Az eddigi békés
intézményeket a háborús rendszer váltotta fel. Albion minden
divatot túlzott, így volt ez a háború divatjával is. A városok,
első sorban London, csaknem táborra emlékeztettek. Egy vagy
más ürügy alatt, a ki csak tehetett, egyenruhát öltött. Szervez-
tek megszámlálhatlan kisegítő csapatot és ha nem a rendes
hadseregben, valamelyik yeomanry-nél szolgáltak. Sok esetben
még a nők is zubbonyt és katonasapkát viseltek, a fiúk pedig
mint scouts-ok, festői öltözetben teljesítettek szolgálatokat,
úgy hogy végre az egész város azt a benyomást keltette, mintha
lakói katonásdit játszanának.

Az általános lelkesedést az angol kormány felette lelemé-
nyesen használta fel különböző céljaira és — a mi sokkal fon-
tosabb volt — ezek érdekében aknáztta ki az elégtelenséget
és megtorlás vágyát is. Legjobb katonáit épen a lázongó Irland
fiatalsága szolgáltatta. Nem kevésbé bátor, erős anyagot
nyújtottak az előbb elszakadással fenyegető gyarmatok. A ten-
gereken túlról érkeztek a legjobb katonák. Emberek, kik már

nem is tartották magukat angoloknak, hanem a független Ujcolombia vagy Tasmania polgárainak, a háború megüzenése után ifjú tűzzel ragadtak fegyvert. És így volt az a socialistákkal és suffragettekkel is. Felkorbácsolt szenvedélyüket, visszafojtott dühüket most annál szabadabban érvényesíthették az ellenség ellen.

A mindennapi élet más tekintetben rendes medreiben folyt. Angolország, sziget lévén, sokkal kevésbé érezte a többi nemzeteknél a háború következményeit. A felkapott hírek, az újságok egyoldalú közlései olyan távol állottak a valótól, mint a Középeurópáról az ellenség körében elterjedt éhhalál és egyéb borzalmak. A légi-támadások ellen védekező óvintézkedések a fényes világitást megszüntették; de ez minden országban így volt. A fényűzés, a felesleges pazarlás természetesen, a helyzetből kifolyólag sem érvényesülhetett, de a szükségleti cikkekben nem volt hiány, sőt az árak még a háború harmadik tavaszán sem emelkedtek az uzsoráig.

VI.

Franciaország állapota.

Franciaország állapota érthetően sokkal sanyarúbb volt. Több departement-ját az ellenség tartván megszállva, tevékenysége, ipari, kereskedelmi, sőt mezőgazdasági téren is, érezhetően csökkent. Így a városok ellátása megnehezült és az árak rohamosan felszöktek. Párizs külseje napról-napra jobban megváltozott. A rendkívüli idegenforgalom megszűnván, bizonyos negyedek kiürültek s épen azon csillogó utcák vesztettek legtöbbet, hol a földkerekség kiváltságos osztályai szórták a pénzt. A fényűzés és kedvtelés visszhangos terei mindjobban elnémultak, sőt esténként a város nagy része kiürült és elsötétedett.

A francia népet érte a legerősebb érvágás, Franciaország veszített legtöbbet. Nagyjelentőségű külkereskedelme érzékenyen csökkent. Gazdasági forrásai feltűnően apadtak és — a mi legszomorúbb — a nélkül is gyéren szaporodó lakossága pótolhatatlan fogyatkozásokat szenvedett. A pusztulás nyomai sehol sem hatoltak mélyebbre, a szenvedés talán sehol sem volt

általánosabb, de a nép mintha szenvedéseiben igyekezett volna belső örömet érezni. Hangozzék bármennyire ellentmondónak: megpróbáltatásaikra csaknem büszkén a hazaszeretet áldozatainak álláspontjára igyekeztek felemelkedni. Komoly okkal vagy a nélkül a vértanu szerepében keresett az egyéni és nemzeti hiúság kárpótlást.

Mindenki egyforma megalégedéssel és egyforma büszkeséggel hozott áldozatokat. A fiatalság féktelen vágygyal sietett a harczterekre és készségesen áldozta vérért hazájáért. Az anyák és hitvesek fájdalom helyett elégülten gyászolták halottaikat. Minden egyes honpolgár és honpolgárnő ki akarta venni részét a nemzeti megpróbáltatásból. Nagylelkűségben egymást akarták felülmúlni az emberek. Megszűntek az éles pártkülönbségek és nem volt az osztályok között válaszfal. Royalisták és imperialisták, elfeledve gyűlölködésüket, kibékültek és a köztársaság legelkeseredettebb ellenfelei egyhangúan ajánlották fel szolgálataikat.

A latin vért jellemző spontan hevülékenység és áldozatkészség teljes mértékben kifejezésre jutott. E mellett természetesen a chauvinismus, e mélyen gyökerező nemzeti vonás, a legsajnálatosabb szélsőségekre ragadta az embereket. A részrehajlatlan ítélet teljesen megszűnt. Alig hihető, hogy nagy-képzettségű, komoly gondolkozású egyének milyen ferde fogalmakat vallottak. Az ellenséget illető leghihetlenebb túlzások általános hitelre találtak.

A barbarok, a hunok, a Boche-okról mindenki tudott valami hajmeresztőt. Egész legendakör képződött a modern vandálok pusztításai- és vérontásairól. Talán soha ellenségesebb hangulat nem vett erőt egy népen. Még sajnálatosabb, hogy a vak gyűlölet hónapról-hónapra fokozódott. Mindaddig, míg a nép nagy győzelmek reményében ringott, a hangulat kevésbé volt elkeseredett, de midőn az események másképen alakultak és egyik gazdag várost a másik után foglalták el a német seregek, a tehetetlen düh fékevesztetten tört ki. A mi 'germán volt vagy germán eredetre vallott, megvetés tárgyául szolgált. Az allemand szó kiejtése szinte árulásszámba ment és ez időtől kezdve lett a boche kifejezés népszerűvé.

A boche szó rövid idő alatt a legelterjedtebb szitokká vált.

Ha valakit sérteni, bántalmazni akartak, egyszerűen boche-nak nevezték. Ma már el van fogadva országszerte és felemelkedett az utcza sarából az előkelő termékig. Elősmerte az irodalom is a különösen hangzó kifejezést, mely, úgy látszik, a német Bursch-tól ered és rövid idő alatt a nyelvbeli tisztaságára annyira büszke Akademia is elfogja fogadni s szigorúan ellenőrzött szótárába iktatni. E csodálatos temperamentumú népnél a komoly mellett ott van közvetlen közelségben a komikus. Nincs oly siralmas helyzet, melyben mulatságos vonást ne találnának és nincs csapás, melynek vigasztalására ne keresnének egy-egy szellemes mondást.

Ha a háború alatti Franciaországot jellemezni kívánjuk, kétségkívül az általános közérület kifejezése a legfeltűnőbb. Mi sem változott meg alaposabban, mint a nép lelki állapota. Az emberek mélyen meg voltak hatva és meghatottságuk csaknem sentimentalissá lett. Még olyan kedélyek is, melyek teljesen elfásultaknak látszottak, egyszerre fogékonnyá váltak. A hit újra feléledt és a kik imádkozni soha sem tanultak vagy már régen elfeledtek, most a nagy események középett térdre borultak.

A vallásos élet Franciaországban váratlan lendületet nyert. Már a concordatum megszűnése után látható volt az újraébredés. A míg az alapjában véve nemcsak vallástalan, hanem egyenesen vallásellenes kormánytól függött az egyház és a püspököket a ministerek terjesztették elő, a kérdés kizárólag politikai szempontból jött tekintetbe. és a nép némi jogosultsággal mondhatta: «On les choisi parce qu'ils sont intelligentes et peu scrupuleux — oubien parce qu'ils sont très scrupuleux et incapables». Az egyház, mikor felszabadult a kormány gyámsága alól, anyagilag ugyan sokat vesztett, de erkölcsileg annál nagyobb volt nyeresége. A clerus saját munkájára lévén utalva, kilépett az élet küzdterére. Eddig azt tartotta a közvélemény, hogy a lelkész csak a templomba való, most közelebb lépett a néphez. Meglátogatta a híveket, oktatta a gyermekeket, szervezte a fiatalság egyleteit és rövid pár év alatt elfoglalta azt az állást, mely valóban megillette és a melyet megőrizve befolyása a legáldásosabban érvényesülhetett.

A viszonyokat és a gallican gondolkozást ösmerve, alig hihető, hogy a teljes átalakulás ilyen rövid idő alatt megtörténhetett és még sokkal csodálatosabb, hogy ezen rövid idő alatt is mily nagy arányokat öltött az újjászervezés munkája. A ki még a régi állapotokat ösmerte a teljesen elszigetelt egyházzal, a kiürült templomokkal és kétségkívül jóságos, de teljes tétlenségre utalt papsággal: alig tartja lehetségesnek, hogy pár év lefolyása alatt ugyanazon imaházak megteljenek, hogy a hívek a szentségekhez járuljanak és hogy az egész vallásos élet újra virágozzék. A lelkészek socialis tevékenysége nem maradhatott eredmény nélkül. Fáradhatatlan szorgalommal szervezték újra plébániák zilált viszonyait és rendezték be szokatlan munkakörüket. Így létesült a sok iparos- és munkáskör, kereskedelmi és egyéb szövetség. Üzletek, nyomdák nyitak meg, melyekben mind a szellemi vezetést, mind a tényleges munkát javarészt papok és apácák végzik.

Az új és váratlan helyzetekből eredő szokatlan intézményeket sokszor félreösmerték és a nép nehezen látja be elkerülhetetlen szükségüket. De végre is mindez kizárólag idő kérdése. Az ujság ingere hamar megszűnik, más, váratlan események lépnek előtérbe és az előbb még fel nem fogott, megütözést keltő beleilleszkedik a hétköznapiságok megszokott keretébe. Legnehezebb lehetett bizonyára a katonai kötelezettséggel megbarátkozni. A francia kormány kivétel nélkül besorozhatta a lelkészeket és semmi néven nevezhető elnézésben nem részesítette őket. Nincsenek sem kórházakba, sem lelkipásztorkodásra besorozva. A kaszárnyákban laknak, mint a többi ujoncz, hordják ők is a veres bugyogót és fegyvert. A többiekkel együtt kell átessenők oktatásokon, gyakorlatokon és a katonaelet összes durvaságain s keservein.

G. Gojau egy nagyon részletes munkában ösmertette a francia papbaka, a curé poilu szerepét a jelen háború alatt. Pontosán felsorolja, hány papot, barátot és novicziust híttak be. Elmondja aztán, hogy a különböző rendek tagjai közül hányan vannak a harcztereken és mely ütközetekben vettek részt, hányan estek el közülök és mennyi maradt rokkant. Külön fejezetet szentel a katonalelkészek elszánt bátorságának, részletesen leírva vakmerő hőstetteiket. Ott voltak mindenütt

elől a nyílt harcmezőkön avagy a lövészárkokban, a pergőtűz észbontó záporában és a kegyetlen vérfürdők közepett. Ez állásfoglalást, mely teljesen a mai viszonyokból folyik, nehéz megérteni és még sokkal nehezebb dicsőíteni. A francia nép gondolkozása azonban mindég sajtáságos folyamatokat követett. Mintha semmi téren sem ösmert volna mértéket e nép. Hibái és erényei mindenkor túllépték a rendes határokat. A háború alatt a szenvedélyek és a szélsőségek szinte a végletekig fajultak. Végletek minden téren és minden tekintetben. Komoly hazaszeretet és félszeg chauvinismus, nemes áldozatkészség és hiú feltűnési vágy, mély emberszeretet és vad gyűlölet közvetlen egymás mellett és sokszor egyidejűleg vetődik felszínre. Hogy a felkorbácsolt kedélyek mikor fogják ismét visszanyerni higgadt, részrehajlatlan ítélőképességüket, nehéz volna előre megmondani; de a helyzetet ösmerve, mindenesetre hosszabb ideig fog tartani, mint remélni szeretnők.

VII.

Helvetiában.

A háború alatt Helvetia már földrajzi fekvésénél fogva is mindjobban világközponttá alakult. Minden körülmény közrejátszott, hogy a földkerekség különböző részeibe elszórt népek fiai, az ellenséges országokban élő rokonok itten találkozhasanak. Európa szívébe ékelve, a legvonzóbb tájképekkel, egészséges levegőjével felette kényelmes tartózkodási helynek bizonyult. Ezenkívül az idegenek befogadására mindenkor mintaszerű berendezései voltak. Vendéglői elsőrendűek, vasúti forgalma példás. Postái még jobbak, és minden kényelem ellenére az árak nemcsak nem túlzottak, hanem még alacsonyabbak, mint bármelyik szomszéd államban.

Hogy azonban népe semleges maradt volna, azt korántsem állíthatjuk. Ellenkezőleg, a háború láza az Alpokon is túlhatolt. Tessin irredenta érzéseket hirdetett és az olasz testvéreket partolta. Basel, Schaffhausen, Zürich és az egész német rész a központi hatalmakkal tartott. Kitünő lapjaik így sok szolgálatot tettek megfontolt, komoly munkájokkal. A genfi tó vidéke, Fribourg, Neufchâtel francia nyelvű népe pedig csaknem túl-

tett még a Szajna-parti lelkesültségen is. Egy-egy fogolyvonat érkezésekor az állomásokon a legizgatottabb jelenetek folytak le. Az évacuék üdvözlésére kicsődült, a ki csak tehetett. Hoztak bőségesen élelmi szereket és ajándékokkal kedveskedtek. Az ünneplésnek nem volt határa, míg a hosszú, rongyokba burkolt, ágrólszakadt csőcselékkel megtelt vonatok el nem robogtak, hogy helyökre újabbak érkezhessenek. A patriotikus tüntetések így ismétlődhettek, szünet nélkül és folyton fokozódó hévvel.

A nép fegyvert viselt. Helvetiában épúgy, mint Dániában vagy a többi semleges országokban a katonakötelesek mind be voltak híva. A máskor minden tekintetben nyárspolgárius jellegű városokban most fegyverek csörgése visszhangzott. A férfiak tarka egyenruhában sétáltak mindenfelé, egyenruhákban, a melyek nem festettek nagyon tetszetősen, de meg kell vallanunk, hogy a legjobb minőségű anyagból készültek. Posztó, bőr, minden a legkitünőbb és legtartósabb, úgy hogy szinte sajnáltuk a nagy költséget és fényűzést, mikor komoly hadászati feladatok teljesítésére nem volt szükség. Fegyvergyakorlatokat annál gyakrabban tartottak. Mászták a legmeredekebb hegyeket és erődítéseket emeltek a leghozzáférhetlenebb bérceken. A harci kedv a legnagyobb fáradságokat játszva viselte el és a legnehezebb feladatokat mosolyogva oldotta meg.

A máskor jámbor népet szokatlanul hősiesség hangulat fogta el. Mintha Tell Vilmos nevezetes napjai tértek volna vissza; mindenki a háborúról beszélt, mindenkit a háború foglalkoztatott és mindenki a háborúból húzott hasznot. Soha sem fordult meg több idegen a kis országban. Első sorban nagyon sok volt az internált rokkant és harczképtelen. Különböző helyeken voltak letelepedve a németek, francziák, angolok. A szerint helyezték el őket, a mint állapotuk kívánta. A mellbetegeket Davosba, Pontresinába, a köszvényeseket Baden, Ragatz, Leuch és egyéb fürdőhelyekre küldötték. De voltak bőségesen mindenfelé és a legkülönbözőbb mundryokban sétálgattak az idegen nemzetek katonái.

Mindannyian egyaránt élvezték a jó ellátást és békességes életmódot. Panaszra nem is lehetett okuk. Egyformán jól bántak mindannyival. Nagy számmal érkeztek látogatásukra rokonok, jóbarátok és a körülményekhez képest derülten folytak

napjaik. A szabadságára annyira büszke Helvetia nemzeti hiúságának felette hizelgett, hogy vendégszeretetében részesítheti a szenvedő harcosokat, önérzete még növekedett, a mint tapasztalta, hogy a pártok fölé emelkedő állásfoglalása következtében súlya egyre gyarapszik. Mert soha e kis ország politikai jelentősége nagyobb nem volt, mint a mióta az összes nagyhatalmak különbség nélkül iparkodtak megnyerni jóindulatát s fölötte becses és nagyon sokoldalú szolgálatait.

A háború kitörése óta meg is fordult itten sok híres ember. A nagyvendéglők névjegyzékeiben egymás után olvashattuk a világpolitika legösmertebb neveit. Bülow herceg, Andrassy Gyula, Goluchowski grófok, Giers, Stumm, Schönburg nagykövetek mind tartózkodtak itt hosszabb-rövidebb ideig. A katolikus egyháznak is nem egy nagysága, első sorban az Olaszországból kiutasított rendházak főnökei a háború idejére ide vonultak vissza. A páratlan szépen fekvő Einsiedeln, e történelmi nevezetességű apátság a szokottnál is nagyobb látogatásnak örvendett. Megfelelőbb helyre valóban nem zarándokolhattak volna a hirtelen hontalanná lett főpapok. Ha el kellett is hagyniok Rómát, a posta és táviró legalább rendelkezésükre állott.

Helvetiának egyik kiváltsága a külhatalmakkal való könnyű összeköttetésben állott. Ebben rejlett a tömeges bevándorlás főoka. A vagyonos elem első sorban Genf, Lausanne, Luzern vidékén telepedett le. Télen Montreux és Ternitet vidéke zsúfolva volt, nyáron pedig, a ki tehette, az Alpok tájára sietett. A Lemán-tó partjai nyujtották a legszokatlanabb, a legtarkább képet. A kies tájakra sereglett, a ki a maga hazájában nem érezte magát kényelemben. Orosz hercegek és görög bankárok, amerikai tőkepénzesek és levantini tanulók mind egyaránt képviselve voltak. A hajdan esendes, kihalt táj most találkozóul szolgált a kereskedelemnek. Feltűnően sok volt a Balkán gyermeke: szerbek és bolgárok, főként pedig Montenegró és Románia polgárai voltak nagy számmal képviselve. Önkénytelenül azt kérdeztük, miből telik itteni tartózkodásukra e hazátlanoknak, de tényleg mindannyi élt, sok közülök túlságosan is jól élt.

A fényűzés manapság kétszeresen sértő. Tekintve, hogy az emberiség tetemesebb részének még a szükséges is hiányzik,

nagyon lehangoló a szertelen tékozlás. A legtöbb pénzt a közeli Kelet vállalkozói hozták. Alexandria, Athen, Pera milliomosainak üzleteik lévén mindenfelé, ha egyik országban nem jutottak jövedelemhez, akkor a másikban vágatták le szelvényeiket. Ennek előtte alig mertem volna hinni, hogy ennyi gazdag örmény, román és mindenek előtt görög van. Egyes családok, mint a Ralli, Negroponte, Rodoconachi, Eugenides és annyi más valóságos világpiaczi hatalmak. Áratat emelnek és nyomnak le saját érdekeik szerint.

A nemzetközi pénzpiacz emberei vitték a főszerepet. Ki mennyit költött, annyiba vették. A nagyvendéglők csillogó közönségének társadalmi állását alapjában véve erszénye vívja ki. A közönség annyiba veszi, olyan bánásban, sőt tiszteletben részesíti, a milyen mértékben költekezik. Az arany itt bőségesen csörgött. Folytak az ünnepélyek és vígadtak e sajtáságos exotikus lények, kiket még a világ nagy megpróbáltatása sem volt képes megváltoztatni, sem a minden oldalról érkező gyász-hírek komolyabbá tenni.

A fény közvetlen szomszédságában jelentkezett az árnyék is. Schweiz a milliomosok mellett a nemzetközi proletaroknak is találkozájává lett. A szabad helvét föld régóta melegágya mindennemű radikális mozgalomnak. Orosz nihilisták, olasz carbonarik, ír fenik, francia forradalmárok mind bő számmal képviselve voltak. A titkos társulatok bőségesen burjánoztak. Zürich és Genf volt a két legveszedelmesebb kohó, és nem egy véres összeesküvés szála innen eredtek. Ez idő szerint kivált a lengyel nemzeti bizottság és az ukrainai szövetség fejtett ki mind nagyobb mérvű munkát. Az előbbinek maga a nagy író, Sienkiewicz, állott élén, Veveyben bekövetkezett haláláig.

Legáltalánosabb elismerést a helvét Veres Kereszt tevékenysége érdemel. Az egész dicséretes mozgalom, mint tudjuk, innét ered. Genfben van székhelye. Ide folynak be a jelentések az egész világról. A háború kitörése óta a munka rendkívül nagy mértékben fokozódott. A különböző nemzetek ügyeit megannyi osztály vezeti. Az egykori Musée-Rath classikus oszlopsoros palotáját rendezték be e célra. Minden ország ügyeit egy-egy külön helyiségben tárgyalták. Hadifoglyok és sebesültek apo-

lása, kicserélése, megajándékozása, levelezése mind más-más hivatalokban nyert elintézést. Egész sereg alkalmazott állott az emberbaráti intézmény szolgálatátán. Voltak köztük természetesen nagy számmal idegenek is.

A Veres Kereszt nagy jelentőségét a közönség tulajdonképpen csak a jelen háború kitörése óta ismeri. Kitünő szervezetről, elágazó munkaköréről előbb alig volt fogalmunk. A kopenhágai vagy stockholmi, a hágai és luxemburgi egyaránt példásan tett eleget feladatainak. A genfi központon kívül Kopenhágában és Stockholmban fordultam meg legtöbbször. A két utolsó helyen, első sorban Svédországban, intézték el a magyar foglyok és sebesültek kérvényeit legnagyobb számmal. Ezenkívül erre érkeztek Oroszországból a harc képtelenek. A hosszú vasúti vonal Finnországon át vezet és az éjszakon fekvő Haparanda mellett lépik át rokkantjaink a határt. A vonatok kifogástalanul voltak berendezve s el voltak látva minden kényelemmel. Az egész országon áthaladva, Treleborg kikötőjében szállították a megviselt sebesülteket hajóra, hogy a szemben fekvő és mindössze öt-hat órányira levő Rügen szigetén partra szálljanak.

Sassnitzban már készen várták őket a német Veres Kereszt megbizottjai. Minden elő volt készítve a tovább utazásra. Első sorban a körütekintő összeköttetés érdemelt dícséretet. A császárság valamennyi irányába, még a megnehezült közlekedési viszonyok ellenére is, könnyen és aránylag gyorsan el lehetett jutni. Minden jelentékenyebb állomáson voltak a Veres Keresztnek külön berendezett helyiségei és kiküldöttjei, kik a legnagyobb készséggel állottak a szenvedők rendelkezésére. Orvosságok, kötszerek, hűsítők mindenütt készletben voltak.

Mindazok, kiknek volt alkalmuk a Veres Kereszt samaritánus áldozatkészségét közelebről megösmerni, nem győztek elismerésöknek kellő mértékben kifejezést adni. Ha hiányok fordultak elő, ezeket legtöbb esetben a tetemes költség okozta. Ilyen nagy kiterjedésű működés természetesen megszámlálhatatlan összeget nyel el és ha ennek ellenére meg tudott felelni a nehéz feladatoknak, ez csak úgy volt lehetséges, hogy a hivatalnokok és alkalmazottak legnagyobb része a leg-

esekélyebb díjazásról is lemondott és kizárólag a nemes ügy iránt való buzgalomból teljesített szolgálatot. Tekintve, hogy az egész intézmény aránylag milyen rövid életű és hogy máris világszerte erőteljes gyökereket eresztett, a jövőben kétségkívül még sokkal áldásosabb és hatalmasabb hajtásokat fog növelni.

VIII.

Közép-Európa 1914—1917-ben.

Közép-Európa háborús képe eközben mindjobban kialakult. Az első meglepetésből felocsudva, a kezdet lelkesedésének eloszlása után mind világosabban felismerték a bekövetkezett új állapotot. Minden váratlan átalakulást kellőleg mérlegelni felette nehéz. A szükséges tájékozódás híján természetes a tévedés és csalódás. Első sorban általánosan azt remélték, hogy a háború nagyon rövid ideig fog tartani. Így talán könnyen is vettek nem egy, későbbben komolylyá vált helyzetet. Senki sem tudta elhinni, hogy nehéz idők fognak bekövetkezni, senki sem akarta szokott életmódját megváltoztatni.

Hihetetlennek tetszett, hogy takarékosagra lesznek utalva még a leggazdagabbak is. Így eleinte ment minden, mint annakelőtte. A nagy mozgósítások befejezése, a seregek elszállítása után az élet csaknem szokott képét vette föl. Az emberek dolgoztak és szórakoztak. A gyárak és ipartelepek üzemben maradtak, az üzletek tele voltak árúkkal, a sajtó virágzott. A színházak, szórakozóhelyek nyitva maradtak, egyszóval külsőleg semmi sem változott. Sőt ellenkezőleg, sok nagy központ még élénkebbé vált. Berlin utcáit sohasem tapasztaltam mozgalmasabbnak, Budapest forgalma pedig határozottan fokozódott. Új iparágak fejlődtek ki, különféle kereseti források fakadtak. Vidékről, első sorban Galicziából nagyszámmal tódultak ide a hontalanok. Ezek arra törekedtek, hogy a váratlan helyzetet lehetőleg hasznukra fordítsák és biztosítsák létüket.

A lét biztosítása után a jólét elérése lett a főcél. Ha a mindennapi kenyérért folyó harc is elkeseredett volt, még sokkal ádázabb harcot fejtettek ki a fényért és pompáért, mert az élvezetvágy, legalább ezen embereknél, még e gyászos idők kö-

zpett sem szünt meg. Ellenkezőleg, mindazok, kik életüket eddig felette sanyarú viszonyok között tengették, hirtelen meggazdagodva, nem tudták vágyaikat mérsékelni. Mint a gyermekek, kiknek ítélőképességét az élet még nem fejlesztette ki, kellő tapasztalatok híján mérték nélkül akarják mindazt, a mit látnak. Hasonlóképen ez új gazdagokat a szokatlan kényelem és elsősorban a váratlanul elért kivételes vagyoni állapot mintha teljesen elszédítette volna.

A vezérszerepet ha még nem gyakorolták is nyíltan, de a tényleges erőt mindinkább megszerezték. A háború folytatása tőlük függött. A hadi anyagot ők gyártották. Mindennemű gyártmány előállítás, szállítása, árúbabocsátása ez osztály kezében volt. A nagy gyártulajdonosok termelésétől egészen le a kis közvetítők kétes üzletéig csodálatraméltó szívóssággal ragadták kezeikbe az egész világháború kereskedelmi, üzleti és pénzbeli szükségleteit. Fegyvereket és lőanyagot, ruházatot és élelmiszereket s minden szükségest, sőt sokszor szükségtelent is, a mire a küzdő millió és milliányi hadseregeknek szükségük volt, bőségesen szállítottak.

A szállítók (Die Kriegsliferanten) évről-évre nagyobb arányokban léptek előtérbe. Az igazat megvallva, rendesen tehetséges és fáradhatatlan egyének voltak. De sikereiket a tehetségen és szorgalmon kívül még inkább leleményességüknek és semmi akadályt nem ismerő kitartásuknak köszönhatték. Minél több zárt ajtót találtak, annál több ablakon törtek be. Nem volt mód, melytől visszariadtak volna, ha nyereség volt kilátásban. Minél jobban meggazdagodtak, annál kapzsibbá váltak, a helyett, hogy vagyonukkal visszavonultak volna. Az első millió megszerzése után többszörös milliomosok óhajtottak lenni.

A szállítók nagyon sokat szereztek, de, kivált ha ez előnyről járt, bőkezűen költöttek is. Hogy sokan húztak közvetlen, még többen közvetett hasznot a nagy arányokat öltő vállalkozásokból, az, a mennyire természetes, éppen annyira sajnálatosnak bizonyult. Rendkívül nehéz volt megvonni a kellő határokat jogos és jogtalan üzletek között. A hatóságok nem egy ízben állhattak kétséges választakon és intézkedéseik kivitele nem egy hatalmas akadályba ütközhetett. Nagy befolyású hatóságok

sem voltak mindenkor részrehajlatlanok és innét eredtek a mindennemű visszaélések.

A hadi szállítók ellen indított perek így kerültek napi-rendre. Egyik szomorú leleplezést a másik követte. Sok tekintetben a rendkívüli helyzet, az alkalmas pillanat hozta magával, hogy nyereszkes, pénzsomjas emberek mindenféle tilalmas módokra vetemedtek. Könnyű volt a kereset, de még könnyebbé akarták tenni, úgy hogy végre mindenki egyik napról a másikra igyekezett meggazdagodni. Láttunk nyomorúságos szatócsokat és előkelő urakat, bankárokat és hivatalnokokat, kik mindannyian a közérdek károsításával akartak meggazdagodni.

Az új elem kétségkívül sokat ártott nyers fellépésével, és még többet üzelmeivel. A legünnepélyesebb, legmegragadóbb pillanatokban sem restelltek vigadni és tivornyákat rendezni. S a legválságosabb időket saját előnyeikre használni fel. Szerencsére, ha az előtérben álltak is ez emberek, de nem ők alkották a többséget. A polgárság zöme ritka komolysággal fogta fel a reá háruló kötelezettségeket. Nem volt oly nehéz teher, melyet ne viseltek volna a legbámulatosabb készséggel. Sőt minél jobban nehezedtek idő folytával e terhek, annál készségesebben tettek eleget hazafias kötelelességeiknek.

A köteletségérzés magasfokú fejlettsége a német népnek egyik, dicséretre legméltóbb vonása, és a magasfokú köteletségérzés gyakorlása adja meg a német társadalomnak szilárdságát. Tulajdonképpen innét ered bámulatos összetartásuk. A törvények vak tisztelete minden honpolgárt egy álláspontra helyez. Az állam iránt való feladatait mindenki, osztály- és korkülönbség nélkül, megalkuvás nélkül teljesíti. A polgárság, legalább is a polgárság nagy többsége, látszólagos megelégedéssel tesz eleget a legterhesebb, és talán másfelé zsarnokinak tetsző rendeleteknek. Bármily szigorú új törvény lép életbe, bármily korlátozó rendszabályokat hirdet a rendőrség, senkinek sem jut eszébe, hogy azokat kijátssza vagy miattuk zúgolódják.

A háború alatt tapasztalhattuk legjobban ez erős és felette jellemző vonást. Ha a német katona fegyelme mintaszerű, a német polgárságé nem kevésbé az. Csak a helyszínén hosszabban tartózkodva ismerhetjük meg teljes jelentőségében e kivételes tulajdont és csak ez országban élve fogjuk fel teljes

jelentőségét. Az egész annyiszor emlegetett német alaposság és német szabályszerűség mind erre vihető vissza. A háború első idejében a viszonyok többé-kevésbé megőrizték rendes külsejüket, de annál kivételesebb állapotok következtek később. A legapróbb részletekig újjá kellett szervezni az élet viszonyait.

Mindent a legszigorúbb ellenőrzés szabályzott. Az élelmi-szereket a legszövevényesebb rendszer osztotta szét. A lakosok arányszáma szerint szállították a városokba és juttatták az egyes családoknak és egyéneknek. Nem volt olyan termény, melyet megfelelő utasítás nélkül meg lehetett volna szerezni. Minden élelmiczikknek megvolt a maga külön jegye és csak ennek beszolgáltatása után volt a megfelelő mennyiség megvásárolható. Így nem egyszer fordult elő vásártereken, hogy a vásárlóknak nem lévén kellő számú engedélyező jegyük, a könnyen romló terményeket el kellett pusztítani, mert senki sem gondolt arra, hogy a törvény kijátszásával, még a legnagyobb nyereség árán is, értékesítse. Hogy tévedések gyakran fordultak elő, az a helyzetiől természetszerűleg következett. A pontokhoz és paragrafusokhoz vakon való ragaszkodásnak megvannak a hátrányai is, de a lakosság törvénytisztelő viselkedése mindenesetre dicséretes.

Az ellenség a németeknek engedelmisségüket és túlságosan adminisztrált voltukat szokta elsősorban szemükre hányni. Egyik sokat ismételt jelszavuk éppen: «a népek felszabadítása a gondnokság alól». Saját állításuk szerint az emberi szabad akaratot óhajtják érvényre juttatni. Az átlagos germán nem érzi ennek szükségét. Úgy látszik, mélyen gyökerezik vérében a disciplina és megkívánja a szabályrendeleteket. A szervezkedés természetes szükséglete. Már az iskolásgyermekeknél láthatjuk, milyen örömmel szerveznek egymás között egyleteket és később még szórakozásuk is szervezkedés alakjában érvényesül, melynek legvilágosabb kifejezése éppen a számtalan Liedertafel, Tischgesellschaft és mindenekelőtt az egész életre kötelező Burschenschaftok, Studentenkörök.

Ilyen egyesület jellege volt az egész nemzetnek a háborús idők óta. Egy szívvel, egy lélekkel teljesítette kötelességeit az egész birodalom. Nem volt a polgárság rétegei között olyan, mely ne ragadta volna meg az alkalmat, hogy szolgálatait fel-

ajánlja. Mindenki azon igyekezett, hogy lehetőleg hasznos legyen. Aggastyánok és nők, kik a harcztérre nem mehettek, ott-hon vállaltak Kriegsdienstet. Volt megszámlálhatatlan terhebb vagy könnyebb hadi tevékenység. A legtöbbben persze itt is a betegekkel és rokkantakkal voltak elfoglalva. A kórházak és üdülő-otthonokban javarészt önkéntes munka bonyolította le a teendőket. Mások Lebensmittelbesorgung-gal, az ételmezési hivatalokban vállaltak szolgálatot. De a többi hivatalokban is a bevonult fiatalságot önként jelentkező polgárok pótolták.

A rendszer valóban mintaszerűvé fejlődött. Csaknem túlságosan szövevényessé is nőtt. Látható kedvteléssel rendszeresítették még a mellékes, jelentőség nélkül való részleteket is. Aztán letesítettek szabályokat, rendeleteket az esetleges eshetőségekre is. Minderről kellő tájékozást szerezni nem volt könnyű feladat és még sokkal terhebb az új rendszabályok szerint cselekedni, az embereknek ezen új életmód kereteibe beilleszkedni, úgy hogy nem minden alap nélkül vetik fel néha a kérdést, vajjon a szabályrendeletek az emberiség szolgálatára létesültek-e avagy megfordítva, az emberiség a rendeletek kedvéért született-e?

A szigorúan rendszabályozott életet, mely a latin eredetű népfajok előtt szinte elviselhetetlennek látszik, a németek egészen természetesnek találják. Ez a militarismusnak, melyre építve van a császárság, természetes kifolyása. A katona-rendszer az államszervezet alapja s ez vonatkozásaiban közvetve vagy közvetlenül kihat a társadalom összes működésére. A dicséretes rendszeresség, a kivételes pontosság, a kemény szigor egyaránt ősi hagyományokra vihetők vissza. Így van az árnyoldalakkal is. Az esetleges túlzások, a végletekig fokozott rendelkezés, a hivatalos elemeknek sokszor aránytalan hatalma elsősorban a hivatal, az Amt szerepe: a kaszárnya-rendszert idézi emlékezetbe.

A háborús intézkedések (Die Kriegseinrichtungen) nehéz járomként nehezdedtek az egész népességre. Az egyéni rendelkezési jog a legjelentéktelenebb mértékre csökkent. Tulajdonképpen minden cselekvést rendeletek írtak elő. Szigorú korlátok közé volt szorítva a mindennapi élet legtöbb cselekvése. Emlékszem, hogy egy alkalommal nem lévén nálam zsebkendő,

egy fél délelőttöm ment rá, míg vehettem. Három különböző hivatalnál kellett jelentkeznem és útleveletem kellett bemutatnom, míg a szükséges jegyeket a hatóságok kiszolgáltatták.

Az emberiség szerencsére bámulatosan tud alkalmazkodni, kivált ha nem lehet másképen. Megszokja rövid idő alatt a legkeservesebb nélkülözéseket is. Hiányos táplálkozást, gyarló világitást, rossz fűtést, kényelmetlen közlekedést csodálatos, stoikus megadással visel a legelkényeztetettebb ember is, kivált ha másokkal osztja meg sorsát és közös a nyomor. A mi az egyes részére szinte elviselhetetlennek látszanék, közösen megosztva fel sem veszik. Az irigylésreméltó étvágyukról ismert németek, ha kellett, szótlanul koplaltak is. Minél jobbbhoz voltak szokva, minél magasabb társadalmi osztályokhoz tartoztak, annál egykedvűbben tűrték. Csak azok siránkoztak és lármáztak, a kik békeidőben is rosszul éltek, igazolva az általános tapasztalatot, hogy minél alacsonyabb fokon áll az egyén, annál jobban ragaszkodik anyagi szükségleteihez.

A komoly hazaszeretet hamar elnémította az elégedetlenekeket. E mély és őszinte érzés ott lángolt egyformán minden kebelben. Bármilyen társadalmi osztályhoz vagy bármelyik párthoz tartoztak is, e tekintetben nem volt köztük különbség. Az egész kiterjedt birodalom minden egyes polgára egyforma meggyőződéssel, változatlan áldozatkészséggel viselte a nehéz idők terheit. Sőt azt lehetne mondani, hogy minél komolyabbá vált a megpróbáltatás, minél keservesebbekké alakultak a viszonyok, annál lelkesültebben hangoztatták a büszke jelszót: Deutschland, Deutschland über alles.

IX.

A harmadik háborús év.

A harmadik háborús évet végre nemcsak a küzdő felek, hanem a békés semleges népek is mindjobban kezdték sínyleni. Első sorban: az általános drágulás kihatott minden irányba. Az érlelmi szerek beszerzése folyton nagyobb nehézségekbe ütközött. Így még Dániában vagy Helvétiaiban 1915 folyamán, sőt 1916 elején minden bőségesen állott a nép rendelkezésére, már 1917-ben feltűnően megcsappant kivált a liszt, tej- és tojás-

készlet. Az ismert gazdag hollandi éléskamrák is kezdtek kiürülni, és a hajdan görnyedésig megrakott asztalok lassankint szerényebb képet nyertek. Első sorban mintegy önmagától a viszonyok folytán megszűnt a felesleges és az eddig előkelőnek vélt tékozlás helyét a takarékoság váltotta fel.

A nép első nélkülözéseinél feljajdult. A munkáselemek nem akartak lemondani a megszokottról. A legegyszerűbb emberek ragaszkodtak legszívósabban hajdani életmódjukhoz. Más oldalról érthető, hogy azok, kik távol estek a csaták mezejétől és nem ringathatták magukat győzelmi mámorba, nem szívesen mondtak le régi életmódjukról. Nemzetek, melyeknél politikai okok nem szolgáltak tényezőül, nem érthették a nagy küzdelem szükségét. Tárgyilagos álláspontból ítélve az eseményeket, előttük csak a nagy veszteségek, a napról-napra növekvő szükség, a népek százezer és milliónyi pusztulása jött tekintetbe.

A közvélemény mind hangosabban nyilvánult. Kezdetben még a békeszeretőbb népek is, mint a helvét és a dán, nyíltan színt vallottak és vagy az egyik vagy a másik küzdőféllel tartottak, a harmadik évben azonban már mindinkább beleúntak tüntetéseikbe és mind világosabban felismerték saját veszteségeiket. A növekedő szükség, az élet nehézségei kemény próbára tették, kijózanították a legcsapongóbb képzeleteket is. Az emberiség kiábrándulva, fellengős terveiről lemondva, végre csak a mindennapi, az anyagi létét igyekezett biztosítani.

A legfontosabb szükségleti anyagok megszerzése egyre fáradságosabbá vált. Élelmiszerek, fűtőanyag, ruházat vásárlása nagyon megnehezült. Így a főérdek e prózai tárgyakra irányult. Ezekben mindenki érdekelve volt. És nemcsak a szegények, hanem még a gazdagok ellátása is mind több akadályba ütközött. Alig hittük volna a háború elején, hogy valaha ilyen elemi szükségletek köthessék le a közérdeklődést. A növekvő szükség közepett a magasabb érdekek mind teljesebben értéktelenekké lettek. Az emberiséget elsősorban az érdekelte, a mire szüksége volt.

Az elégedetlenség így mind hangosabban jutott kifejezésre. A szegényebb osztályok jogosan panaszkodtak nehéz megélhetésük miatt. A középosztály sorsa még keservebbé lett. A kishivatalnok megélhetése világszerte a legnagyobb nehézségekbe

ütközött. Az árak rohamos drágulása csaknem kizárta egy-egy számosabb tagból álló család kellő ellátását. De még a hol volt is pénz, sok esetben nem voltak képesek beszerezni a legszükségesebbeket sem. Még kincsek árán sem vásárolhatta meg az emberiség, a mire múlhatatlan szüksége lett volna.

A kiéhezett tömeg kiábrándult, közvéleménye jogosan tette fel tehát a kérdést: hol van a hiba? jogosult-e az a rendszer, mely fegyverben tartja a népeket, milliókat pusztít el a harc-tereken és nemzeteket igyekszik kiéheztetni. Mert hogy a hiba itt mélyebben gyökerezett a kormányoknál, vagy államférfiaknál, az mind világosabban kitűnt. Bármilyen vétkes volt is egyik vagy másik kormány az általános ellenségeskedés felkeltésében, az teljesen lehetetlennek bizonyult volna a túlhajtott militarismus nélkül, előbb vagy utóbb minden fegyverkezés háborút von maga után.

A béke barátjai szükségképen elnémultak. A háborús állapot beálltával hasztalan lett volna minden törekvésök. Bármilyen jelentékeny volt a pacifisták száma, nyilatkozni nem állott módjukban. A nagy tusa megkezdésének lázas napjai alatt békét hirdetni csaknem hazaárulást jelentett volna. Így még a leghiggadtabb polgárok is vakon úsztak az árral, avagy ha világosan látták is a helyzetet, kötelességöknek vélték saját meggyőződésük ellenére is a többséggel vagy a hatalommal tartani. Személyes érvek, tárgyilagos ítélet, sőt tapasztalatok nem érvényesülhetnek általános áramlatokkal, a tömegek lelkesülésével szemben.

A világ három év lefolyása alatt természetesen nagyot változott. A gondolkozás mutat első sorban erős eltéréseket. Az előző harcias hangulatot mind teljesebb, őszintébb békeszeretet váltotta fel. A háború áldozatait minden irányban komolyan kezdték mérlegelni. Mindkét fél egyformán sajnálta örökre pótolhatatlan veszteségeit. Végre világosan belátták az emberek, hogy nincs kárpótlás, mely az elesett milliókat, a tönkre tett életeteket visszaadhatná.

A békekötés vágya így mind általánosabbá vált. Jóllehet egyik állam sem merete még óhaját nyíltan kifejezni, alapjában valamennyi szerette volna letenni fegyvereit. A kezdetben hangoztatott foglalási eszmék szétoszlottak. Minden

hiú dicsőség kivívása elvesztette tényleges értékét. Az anyyira megviselt emberiség nem törődött többé nagyzó politikai vágyakkal, hanem elsősorban nyugalmas megélhetését igyekezett biztosítani, élete sorát óhajtotta rendes medrébe terelni.

A béke, mint hangoztatták, a levegőben volt. Ha még tényleg nem kötötték is meg, de minden irányban emlegették. A népek csak a legnagyobb erő kifejtésével folytathatták az ellenállást és csak a legkeservesebb nélkülözések közepett tengették napjaikat. Hogy elégedetlenségüknek nem adhattak hangosabb kifejezést, hogy türelmük nem szakadt meg hamarabb, az nemcsak saját akaratokon, ritka fegyelmükön, hanem a szigorított rendszabályokon is múlt. A polgárság akarata háborúk folyása alatt nem érvényesülhet.

Fölkelés, általános forradalmi mozgalom Oroszországban tört ki először. A nép szenvedélye fékevesztetten követelte jogait. Le akarta tenni fegyvereit a katonaság és földet követeltek a munkások. A nép vágyai alapjában véve még csak tisztázva sem látszottak, csak annyi volt bizonyos, hogy a régi rendszer senkit sem volt képes kielégíteni és csaknem minden osztály változtatásokat óhajtott. Földműves és iparos, kishivatalnok és katona egyaránt elégedetlen volt sorsával és az általános elégedetlenség megrendítő kifejezésre jutott.

A mult század folyamán mind általánosabbá vált forradalmi áramlat az 1917-iki év elején váratlan meglepetést szerzett. Senki se merte hinni, hogy, a mit a nihilisták évtizedek óta terveztek, vagy a mit az idealisták nemzedékek folyamán hatástalanul hirdettek: a csári hatalom egy csapásra megszűnik. A ki ismerte a ritka fényű, ősi hagyományú intézményt, csak az fogja fel teljes jelentőségében a változást. Csak a kinek alkalmá nyílt, hogy ez országot megismerje, udvaránál megforduljon, csak az tudhatta, mit jelentett valójában ez óriási kiterjedésű birodalom és megszámlálhatatlan fiai számára a fényes korona.

A minden oroszok czárja több volt uralkodónál: a nép vallásának látható feje s így a materiális hatalmon kívül a spirituális törekvéseket is képviselte. Személye valóban szent és sérthetetlen volt. Nevének pusztá kiejtésére lekapta fővegét minden állampolgár egyaránt. A fogadtatások, ünnepélyek jelenlétében csaknem szertartásokká fokozódtak. A ki a téli palota

aranyozott mennyezete alatt, vagy Carskoe selo lapislazulival és onyx-szal kirakott csarnokaiban lefolyt estélyeken részt vett, valóban azt hihette, hogy az ezeregy-éj meséinek varázslatos jelenetei játszódnak le szemei előtt.

Fényesebb, gazdagabb, hatalmasabb udvar az orosznál sehol sem volt. Már maga a keret is minden tekintetben tökéletes volt. A mit csak a pompaszerető XVIII. század keresett francia és olasz művészei elképzelték, azt itten korlátlanul létesítették. Nem volt költség, mitől egy Péter czár vagy Katalin czárné pompaszeretete visszariadt volna. A mit Versailles-ban kivihetetlennek tartottak volna, a Néva partján a korlátlan autokraták parancsára létesült. E káprázatos termekbe gyűlt össze a két világrészre terjedő birodalom színe-java. A moszkovita hercegek fényűző egyenruhái közt szemfényvesztően gyűltek el az ázsiai emir és egyéb hűbéresek mesés értékű ékszerei.

Ázsiai volt alapjában ez udvarnak nemcsak ragyogása, hanem felfogása is. Hozzá hasonlítani valóban csak az egykori khánokét, a pekingit lehetne. Az óriási sárga birodalomnak urát környezte hasonló fény. A kínai császári udvartartás volt az egyedüli, mely hasonló mystikus légkörbe burkolózott. A mennyei birodalom feje szintén egyházi jogokat is képviselt. Minden legkisebb óhaja, eszméje szigorú parancs, sőt dogmák erejével hatott. A leghatalmasabbnak is földre kellett személye előtt borulni, közönséges szem pedig szentségtörést követett volna el, ha feléje mert volna tekinteni.

Rövid pár év lefolyása alatt megszűnt mind a kettő. Az örök időkre létesített intézmények váratlanul dőltek meg. Ki merte volna hinni, hogy éppen a két legpazarabb, leghatalmasabb, legkorlátlanabb trónus pusztuljon el legelőbb? Peking és Pétervár meseszerű csillogásának, despotikus császárnapiainak örökre végük van.

A világháború első váratlan meglepetése kétségkívül az orosz császárság bukása volt. Részleteket alig tudunk arról, hogy tulajdonképpen miként keletkezett a forradalom. Az irigylt kegyencz, a határtalan befolyású Rasputin meggyilkoltatása eléggé bizonyította az elégedetlenséget. Úgy látszik, az elégedetlenség a felső körökben kezdődött és így még nagyobb kihatása

volt. A palota-forradalmak, uralkodók trónfosztása, mérgezések e nép történetében mindenkor napirenden voltak. A csárok legveszélyesebb ellenfeleinek a nagyhercegek, saját rokonaik bizonyultak.

A forradalom azonban az eredeti tervtől, úgy látszik, teljesen eltérő irányban fejlődött. A kiszivárgó hírek ép oly hézagok, mint ellentmondók. Fogalmat alkotni az eseményekről, vagy áttekintést nyerni a helyzetről egyáltalán lehetetlen volt. Egy-egy véresebb utcai összeütközésről, egyes miniszterek vagy nagyhercegek számkivetéséről, elzárásáról hoztak hírt rövid jelentések. A csári családot némelyek szerint saját otthonában, mások állítása szerint a Péter-Pál erődben helyezték őrizet alá. A valót nem tudta senki sem, csak annyi volt elvitázhatatlan tény, hogy a hatalmas Oroszország gyökeres átalakulások napjait élte.

A socialisták intő jel gyanánt fogadták a nagy eseményeket. A nemzetközi szervezetek tanácskozásra gyülekeztek. A háború alatt némaságra, tétlenségre ítélt pártvezérek nyíltan felszólaltak. Mindannyi szokatlan bátorsággal hirdette elveit. Jobb pillanatot alig választhattak volna. A hosszú háború viszontagságai által elcsigázott emberiség most már tőlük remélt orvoslást. Az előbb annyira veszedelmesnek bélyegzett elvek követői egyszerre mint a polgári erények hivatott képviselői léptek az előtérbe.

Három év lefolyása alatt ily gyökeresen megváltoztak a viszonyok. Átalakult maga az élet, sőt az emberiség gondolkozása is. Hogy a világháború után milyen béke fog következni, hogy a holnap milyen meglepetéseket rejteget, meghatározni nem lehet, de máris mind világosabban észrevehető, mind határozottabban kialakul a jövő irányszata, távoli végcélja.

GRÓF VAY PÉTER.

I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL.

(Történeti visszaemlékezések.)

— Első közlemény. —

I.

Keleti határainkon Isten kegyelméből és a mi jóindulatunkból kialakult egy állam, a mely úszott minden földi jóban. Mindene volt, a mi egy kis nemzetet boldoggá tehet : függetlensége, alkotmánya, jó királya, dúsan termő földje, erőre kapó műveltsége, sok cultur-intézménye, ipara, kereskedelme. Ezt az államot Moldova és Havasalföld egyesülésével Cuza Sándor (1859—1866) kezdte kiépíteni, valójában pedig néhány munkatársával (Bratian Jon, Rosetti C. A., Cogalnicean Mihály, Maiorescu Titus, Carp Péter, Marghiloman Sándor) egy Hohenzollern teremtette meg, a ki nyugati műveltségénél fogva az ország szükségleteit felismerte és azokat kielégíteni igyekezett.

Károly fejedelemnek sok küzködés után alkalma nyílt az 1877-ki orosz-török háborúba szerencsésen beavatkoznia. A vezérlete alatt küzdő orosz-román hadseregnek Plevnánál, különösen a griviczai sánczok küzdelmeiben, Rahovánál, Smardánnál sikerült néhány szép fegyvertényt mutatni fel a világnak, a melyek a román katona bátorságáról és kitartásáról tettek tanúságot. Ozman basát, a plevnai hőst, Károly fejedelem foglyul ejtette s ez által az orosz hadsereg kimenekült kritikus helyzetéből. E túlmagasztalt haditények dicsősége nemcsak az ifjú román hadseregnek, hanem az egész nemzetnek fejébe szállt.

A román kamara 1877 május 10-én Romániát független államnak nyilvánítja. A berlini congressus 1878 júl. 13-án helyet ad az orosz követeléseknek, Románia elveszti Besarábiát és cserében kapja érette Dobruzsát. A pár évvel azelőtt még hűbéres ország 1881 márczius 14-én királlyá lesz és ugyanazon évben, május 10-én, Károlyt a románok királyává koronázzák.

Az oroszoktól szenvedett sok személyes bántalom és megaláztatás, az 1877-iki háború egész tartama alatt az oroszok részéről a román uralkodó, állam és nép ellen nyilvánult lenézés és rosszindulat ; a történeti multból leszűrt tanulságok, az a sok szenvedés, a melyet az orosz okozott ; az ősöknek mai napig áthallszó átka, I. Károly királyt arra bírták, hogy népe és állama számára a középeurópai hatalmaknál keressen menedéket. Carp Péter bécsi követ kieszközli Bismarcknak Bratian Jonnal való találkozását Gasteinban s így a szövetség 1883-ban hamarosan létrejő. Ebben a szövetségben Károly király féltett államának jövőjét biztosítva látta.

I. Károly király kezdetben úgy gondolkozott, hogy a hatalmas szövetségesek védszárnyai alatt a zsenge államban a belső építkezéseket nyugodtan végezheti. A király ismerte országát és népét, azoknak történeti multját, viszontagságos életét, szenvedéseit, behatolt a román néplélekbe s arra az eredményre jutott, hogy ez elcsigázott rabszolga-népnek tartós békére, nyugalomra és becületes munkára volna szüksége, hogy erőhöz jusson, levetkőzhessen bűneit, a melyek a századok mostohasága folytán lelkéhez tapadtak.

Megindult a munka. A román állam és nép izmosodott ; a nép eszmélni kezdett, fejlődött ipar és kereskedelem, javult a mezőgazdaság, a belkormányzat ; cultur-alkotásokkal a műveltség, a népjólét fokról-fokra emelkedett, úgy hogy benne immár fejlődő társadalomról, consolidált állapotokról lehetett beszélni, künn pedig tekintélyről, úgy hogy a fiatal román állam Európa elkényeztetett gyermeke lett. A kis államon a nagyzás hóbortja vett erőt ; önhittségében magát már Kelet-Belgiumának, Bukarestet kis Párizsának hirdette.

I. Károly királynak nagy erényei mellett sok hibája volt ; a kis állam mai pusztulását részben azoknak a számlájára írhatni. Kezdetől fogva úgy tapasztalta, hogy őt idegennek tekintik az országban. Hogy a bizalmat és a szeretetet maga iránt felköltse s fokozza, jónak és lágynak mutatkozott. De míg ő idővel őszintén megszerette népét, az irányában mutatkozó megbecsülés és szeretet nem volt sem állandó, sem őszinte, annyira nem, hogy háromszor is le akart mondani a trónról. Utóljára halála előtt pár hónappal, akkor, a mikor tanácsosai

közül többen a semlegesség azonnal való feladása és a beavatkozás mellett nyilatkoztak. A lemondással való gyakori fenyegetőzés is csak gyengeséget árult el. Ő is mindig idegennek érezte magát államában, *nyámcz*-nak (német).

Az első Hohenzollern Romániának nem uralkodója, hanem gyöngye, elfogult apja volt, a ki gyermekeit mérsékelni, fegyelmezni nem tudta. Uralkodása kimerült a «jó szív» humanistikus cselekedeteiben; a sentimentális, fenkölt lelkű Carmen Sylva hatása alatt hasonló eszményi magaslatokra akarta emelni környezetét is, csakhogy az a környezet sokkal durvább anyagból való volt.

A túlságosan nagy jóság és becsületesség sokszor gyengeség. Károly király e miatt nem tudott az embereken, azok szenvedélyein uralkodni; e miatt nem tudta a saját eszméit, a saját *én*-jét másokba önteni, másokra erőszakolni. Ha ő a közép-európai hatalmakhoz való csatlakozást államára és népére nézve feltétlen szükségesnek látta, tartozott volna annak a szövetségnek oly híveket nevelni, kik azt továbbra is fenntartsák és utódról-utódra tovább adják. Károly király meg volt győződve politikájának helyességéről s annak utolsó lehelletéig híve volt. De életében annak a politikának a helyességéről még a saját trónutódát sem tudta meggyőzni. Carp Péter a maga német rokonszenvét a berlini és a bonni egyetemeken szívta magába, Maiorescu Titus a bécsi Theresianumban és a berlini egyetemen kedvelte meg a német culturát. Csak így eshetett meg, hogy a mikor Károly király a szemeit örök időkre behunyta, a közép-európai hatalmakkal való szerződés is szintén megszűnt vele együtt, egy pár államférfiú kivételével az országban annak sem igaz híve, sem támogatója nem maradt. Az elszenvedett sok megaláztatás emléke, az ősök szenvedései, mind feledésbe merültek, a kényelemben nőtt, elkényeztetett új ivadék a nemzetet az oroszok karjaiba vezette s ez által a végromlásba kergette.

Ma már a 'keleti Belgium' s 'a kis Párizs' nem létezik többé, jólétét, culturáját pár hónap alatt elfujta a szél; kitűnt, hogy homokra volt építve minden, hogy az állam nem épült fel annyi gonddal és szakértelemmel, mint Szinájában a pelesi királykastély, a melynek felépítése csak a talaj- és már forrásvizek gondos elvezetése után sikerült. A hitlen és gyöngye Ferdinánd

immár földönfutó ; a plevnai győzelemtől megittasult román hadsereg le van verve, megalázva, idegen hadtestekbe beosztva ; az orosz invázióval járó töméntelen szenvedés megújult, úgy hogy a román államtestből nem látszik egyéb, mint a számtalan seb, a melyből vérezik.

Ha Károly király látná országának pusztulását, átlátná azt is, hogy a balsorsot hazája ellen első sorban ő maga idézte fel végzetes mulasztásaival, mert állam-építkezéseiben nem volt elég gondos, előrelátó, sem elég erős elhárítani a veszélyt, a mely azt uralkodása első perczétől fogva fenyegette. Ma már más-képpen uralkodnék. Felette egész uralkodása alatt az orosz befolyás Damokles-kardja függött, alatta a sok gonosz talajvíz szivárgott itt is, ott is, s Károly király a helyett, hogy azokat a maga területéről gondosan elvezette volna, még az idegen szennyvizeknek is maga csinált árkokat. A helyett, hogy a Damokles-kardot óvatosan félre toltta volna, gyakran maga kereste fel annak árnyékát, maga lendítette meg, hogy rászakad-hasson. Az építkezésekhez is fonákul fogott. A dölyfös bojárok tanácsára felülről indult lefelé és nem alulról, a mint ez rendesen szokás. Először a fedélhez fogott, a melynek szüette gerendázatára fényes, messze csillogó rézlemezeket rakatott, a melyeknek súlyát a rozoga alap meg nem bírta. Ez az állam nem a *népért* épült fel ; nem a nép vállalai támogatták, hanem annak a néhány bojár családnak készült, a melyek idők folytán zsarolások és közönséges rablások révén rátették kezüket az ország földjére és zsarnoki kezelésük alá vették a népet, a melynek szenvedéseiről a bojár soha tudomást venni nem akart.

A feldölt szekérnek sokan mutatnak jó utat ; a míg Károly király az első ülésről irányította a román állam szekerét, sokan figyelmeztették, hogy azzal a terüvel nem jó hepe-hupás helyeken haladni, mert baj lesz. A szekér túl volt terhelve, rajta volt : a nép jogtalansága, szegénysége, e miatt folytonos békétlensége és lázadó hajlama ; a bojárok féktelen kapzsisága és zsarnoki gőgje, s az a bizonyos román nemzeti ideal (Romania mare) és az a bizonyos orosz kéz, a mely nagyon jól értett ahhoz, hogy kit kell legyezni, megkenni, kit lebunkózni, hogy az orosz politika a maga céljait elérhesse. Károly király e zürzavarban eligazodni nem tudott.

A román nemzeti ideálról és a feléje való törekvésekről sok a mondani valónk. Az orosz kézben ez az ideál bizonyult a legbiztosabb eszköznek mind a román államnak, mind a közép-európai szövetségnek felrobbantására. Károly király nem ismerte föl ennek a veszedelmét a maga idejében. Averescu román generális a hadfelügyelőség 1916 júniusi ülésén találóan jegyezte meg, hogy az olyan ország, a mely a szédelgések szellemével sem tud szembeszállni, ne merészeljen arra gondolni, hogy kifelé gravitáljon.

A legnagyobb szédelgést Romániában, orosz befolyásra a nemzeti ideállal űzték. A román nemzetiségi eszmék Klein Innocentius erdélyi román püspök (1729—1751) agyában fogamzottak meg, azokat részletesebben ugyanazon századnak a végén Sinkai György magyarázta meg *Cronica Romanilor* című munkájában. A bizonytalan nemzetiségi vágyak és vergődések után a román nemzeti ideál 1848 után mind jobban és jobban kidomborodik. Az első lépés feléje 1859 január 5-én történt, mikor Cuza Sándort Moldova fejedelmévé választották. Jan. 24-én követte Havasalföld is, mi által a két vajdaság között personalis unió jött létre.

A bojároknak ez a cselfogása a két fejedelemség egyesítése dolgában fényesen sikerült; az eredmény 1862-ben teljes volt, a mikor Cuza Sándor konstantinápolyi bemutatkozásakor meggyőzte a Portát arról, hogy a Dunánál egy erős román nemzeti állam a törökségnek csak javára lehet, így a reális unió is végérvényesen létrejött. A leendő nagy román állam magva tehát kicsirázott, életre kelt.

Cuza Sándornak nyugoti műveltsége volt, ereiben olasz forradalmi vér tüzelt; a szabad eszmék, a nagy reformok és vállalkozások embere volt. Szeretett olyanokkal érintkezni, a kiktől eszméket nyerhetett, hogy azokat a románság javára hasznosítsa. Rövid néhány esztendei uralkodása alatt forrongásba hozta a lelkeket alkotásaival. A népnek jogokat, földet akart juttatni, a mi a parasztok és a bojárok közötti harcot annyira kiélesítette, hogy a bojárok élén álló Catargiu Barb miniszterelnököt 1862-ben, mikor a parlament kapuján kilépett, ismeretlen tettesek meggyilkolták. Minthogy Cuza kormányával nem boldogult, egyre változtatta őket, a kamarát

pedig 1864 május 2-án, III. Napoleont utánozva, feloszlatja s alkotmány-tervezetét népszavazással (611,904 szavazattal 71,528 ellenében) fogadtatja el. A nép földet, jogot nyer; megváltja 80 millió lei-jel a görög és az idegen kolostorok javait s nagyszabású reformokkal az államot helyes alapokon kezdi felépíteni. A bojárok a Cuza-féle alkotásokat, a melyek érdekeiknek annyira ártottak, nem tudták szívelni, összeesküdtek a fejedelem ellen s őt 1866 febr. 11-én lemondásra kényszerítették. Cuza visszautasította Franciaország felajánlott segítségét, hogy fejedelmi székében megmaradhasson; külföldre vonult, meghalt Heidelbergben 1873 május 3-án. Ezt a jó fejedelmet népe sokszor visszasírta már s Jassyban nem rég leleplezett szobra örök időkre tanúságot tesz arról, hogy Cuza a népjogok, a népszabadság embere volt, a ki felismerte a földnépének bajait s azokat a kiváltságosak ellenzése mellett is orvosolni kívánta.

Cuza Sándor fejedelem, mint nagy álmodozó, nagy tettek véghezvitelére érezte magát hivatottnak. Szerette maga körül látni a hasonló ábrándozókat. Ilyen volt Papiu Ilarián alias Pap Sándor, a kit a magyar szabadságharcz tőlünk kizavart Romániába. Összeférhetlen, gyűlölködő természet, a magyar nemzet kérlelhetetlen ellensége, a ki 1879-ben a nagyszebeni tébolydában fejezte be életét. Nagy historikus hírében állt, szerintem azonban ez a nyersségig vad indulatú egyén elveszti jogát ahhoz, hogy epébe és gyűlöletbe mártott tollával írt történeti munkáit a higgadt és igazságra vágyó emberek komolyan figyelembe vegyék.

Papiu Ilarián, Cuza alatt Cogalnicean Mihály miniszteriumában, mint «nagy» jogász, igazságügyi tárczát vállalt. A tiszta római eredet, a dákö-román eszmék rajongója volt. Ő volt az, a ki a román nemzeti ideált 1860-ban Cuza fejedelemhez intézett memorandumában körülírja és részletesen meghatározza. Ennek a memorandumnak a fogalmazványát Papiu iratai között Crainic A. fedezte föl és kiadta a Tocileseu Gergely *Revista*-jában (I. k. 137—145. l.)¹ ezen a czímen: «*Memoriul*

¹ Magyarul egész terjedelmében l. *Moldován G.: A románság.* I. k. 401—420. l.

facut în luna Ianuarie 1860 pentru Pr.» És miben áll ez a román nemzeti ideál? Elfoglalni a románok által lakott Niszter, Duna, Tisza közti földeket, más szóval egy államtestbe egyesíteni: Romániát, Moldovát, Beszarábiát, Bukovinát, Erdélyt a Bánnáttal, Biharral, Mármrossal a Tiszaig, (Papiu idejében) körülbelül 10 millió lakossal, a mi területre nézve akkora volna, mint Anglia. A román nemzeti ideál tehát az összes románoknak egy politikai testben való egyesítése «Romania mare» (Nagy-Románia) vagy «Dákó-Románia» név alatt. A meémorandum hosszas fejtegetések után, a melyekben a célravezető utakat és módokat jelöli meg, így végződik: «Oh, románok ura és hercege! Segítsen meg téged a román nemzet geniusa, hogy bölcsességgel megtorold a halált (Mihály vajda megöletésére czéloz) s légy szerencsés végrehajtója a legnagyobb fejedelem és úr tervének, kit valaha Traján Dáciája bírt».

Ezt a szerencsétlen ideált Cuza után Károly fejedelem leltári tárgyként vette át s jobb ügghöz méltó lelkiismeretességgel kezelte.

Már az első Román nyelvművelő társaság, a melyből az 1879 márczius 29-én kihirdetett törvényvel az Academia romana alakul, mikor 1867-ben Bukarest városában első ülését megtartotta, a dákó-román ideál kívánalmái szerint rendezkedett be. A társaságban Romániának 7, Magyarországnak 7, Beszarábiának 3, Bukovinának 2, Macedoniának 2 helyet biztosítottak, a tagokat pedig nem tudományos készütségük, hanem politikai befolyásuk és érdemük szerint választották be, hogy ezáltal megnyílt Bukarest felé a politikai szédelgők útja, a melyen aztán a kalandorok vándorlása a románok által lakott összes helyekről nyomban meg is kezdődött. Megkezdődött a politikai tervek kovácsolása, az árulkodás az otthoni föld, intézmények és kormányzat ellen, kérvén mindezekhez Románia erkölcsi és anyagi támogatását, a mit tőlük az meg nem tagadott.

Ez a lappangó állapot 1877-ig, az orosz-török háborúig tartott. A függetlenség kimondása, Grivicza, a király-koronázás, a közép-európai hatalmakhoz való csatlakozás, az utolsó boeskoros dorobánczba is annyi büszkeséget, gögöt és nemzeti öntudatot öntött, hogy a politikaiszédelgők nálunk is azt hitték

már, Károly király a markában tartja a föld golyóbisát. A király ismervén népének gyarlóságait, eleinte a becsületes munka felé terelte a közfigyelmet, de lassankint maga is öntudatlanul az árvíz sodrába került, úszott az árral a nagy nemzeti ideál felé.

A románság Erdély elfoglalásáról már nyiltabban és merészebben beszélt. Romániából e tervet pénzzel és röpiratokkal készítették elő. A költők erről dalolnak, a tanítók erről tanítanak, a papok erről prédikálnak, a sajtó erről ír, a tudós erről elmélkedik. Oly ideál ez, a melyért milliók lelkesednek. És ez a lüktetés különösen a magyar területen lesz heves, annyira, hogy az agitátorok, leginkább sajtótermékeikért, egyre a törvénybe ütköznek, minél fogva nálunk megkezdődik a martir-termelés, az elítélteknek Romániába való gyáva kimenekülése, a hol nemzeti hősként ünnepeletetésben, eltartásban és jutalomban részesülnek. Ezekről a martirokról 1894-ben megjövendöltem volt: «A román államnak csak egy veszedelme van: az erdélyi martir. Nem vagyok próféta, mégis látom, hogy a román államot rövid idő alatt ezek a martirok fogják felrobbantani». (A románság, I. k. 329 l.)

A magyarországi martirok külön szervezkednek. 1882-ben egy társaság alakult (Carpatii), a melynek célja: segílyt és támogatást nyújtani az Erdélyből kiözönlő, csupán nationalis-musból élő dologtalan elemeknek. Ennek a mozgalomnak nagy fontosságát az orosz diplomacia Romániában hamar észrevette és a társaság tagjaival bizalmas érintkezésbe lépett. A társulat élén kezdetben Sácassan G., később Dobrescu C. állott, az erdélyiekből alakult választmánynyal, külön orgánnummal (*L' Indép. Roum.*), mely Ciurcu vezetése alatt abban az időben egyedül intézte támadásait a magyar állam ellen. Romániában eleinte ezeket csendes álmodozóknak tartották; a világ bővebb részleteket csak akkor hallott róluk, a mikor évenként közgyűléseiket tartották. A bankettek alkalmával ekkor hangzottak el a Kárpátok meghódítására vonatkozó bombastikus beszédek, a melyek lassanként sok agyat bódítottak el. A romániai irredentát orosz befolyásra erdélyiek kezdették meg, ők ápolták a Carpatii majd a Cultur-Ligában és ők gyűjtötták lángra a hadüzenetben is.

1884-ben Carpatii társaság ugyancsak orosz befolyásra óriási ostobaságot követett el. Forradalmi proclamatiókat nyomtatott és azokat ügynökeikkel beküldötték Erdélybe, ott a románság között faluról-falura szétoztották. Ebben a vörös papírra nyomtatott forradalmi iratban a Kárpátisták a magyar királyt detronizálják, a magyarok ellen pedig irtóháborút hirdetnek: öldöklést, gyújtogatást és pusztítást, hogy kő kövön ne maradjon. A forradalmi kiáltványra Erdélyben meg nem mozdult senki; következménye az volt, hogy Bratian kormánya Ciureut, Sacasant, Ocasant, három társsal, a kiáltvány szerzőit és terjesztőit, Romániából kiutasította, a társulatot feloszlatta, irományait pedig lefoglaltatta.

De volt ennek a minősíthetetlen merényletnek hatása más irányban, abban t. i., hogy a conservatívek az alkalmat a liberális kormány ellen felhasználták, a kamarában, a senátusban, a sajtóban. Bratian liberális kormányát azzal vádolták, hogy az a magyarok kedvéért a román polgárokat román földről száműzi, hogy a román kormány a magyarok bérencze lett. Bratianu Jon (az öreg) miniszterelnök Cogalnicean M. híres szónok támadásával szemben akkor ezen emlékezetes szavakkal védelmezte meg álláspontját:

«Ha az erdélyi románoknak a magyarokkal elszámolni valójuk van, ám intézzék el ügyeiket hazájukban, ne éljenek vissza Románia vendégjogával; ne okozzanak nekünk nehézséget, ne tegyék ki Romániát oly bonyodalmaknak, a melyek a román királyságot compromittálják s annak szabad fejlődését gátolják».

Bratian kormánya ekkor elkerülte a válságot, de az erdélyiek rákfenéje a román kamara levegőjét, vérkeringését megfertőztette. Mindegyre fel-fel bukkant egy-egy kérdés, a mely alkalmat adott a szélső elemeknek a dühöngésre a magyarok vandalismusa ellen. A míg Bratian Jon állott a király mellett első tanácsos gyanánt, addig Románia mind a saját, mind a hármasszövetség szempontjából helyesen fogta fel hivatását és saját ügyei után látott. De 1888-ban Bratian Jon hatalmát a vad, a nyers erő alkotmányellenes úton megtörte, kormányát erőszakkal elkergette. A civilisatio és rend őrei gyanánt szereplő románok lőfegyverekkel, botokkal, vasvil-

lakkal hatoltak be a képviselőházba, leütötték a teremőrt, a képviselőket, a kormány tagjait szétugrasztották; majd a királyi palota ellen indultak, s a király ablakait bezúzták. A conservatív Lascar Catargiu által vezetett csőcselék megfélemlített törvényhozást, kormányt és királyt, rálőtt Bratianra s a lázadó Catargiu és társai átvették a kormányt, Bratian Jon pedig félrevonult flórikai birtokára, hogy soha többé ministeri tárczára ne vállalkozzék.

És a mióta Bratian Jon, a szabadelvűek vezére elhagyta ministeri székét, Románia az oroszok és a román nemzeti ideál jóvoltából gyűlhelye lett minden kétes alaknak, szédelgő jövő-menőnek, a kik a román nemzeti ideál hangoztatásával az államtól kényelmet és kenyeret követeltek.

Különben a politikai jellem sehol sem olyan ingadozó, mint Romániában, a kormányelnöktől kezdve le, az utolsó kortesig. A ki a román államférfiú jellemére épít valamit, az homokra épít. A jellem ezen ingadozását, egészen keleti módra, csak a titkos orosz kéz tudta kezelni és értékesíteni. A ki azt hiszi, hogy akár Bratian Jon (az öreg), akár a fia, Coga nicean Mihály, Sturdza Demeter, Filipescu Miklós, Take Jonscu, a Catargiak vagy mások, nagy államférfiak, a kik az államkormányzatban az ügyek irányításában a király körül időről-időre döntő szerepet játszottak, akár politikai, akár polgári becsület dolgában épületes politikai és erkölcsi mintaképek gyanánt tekinthetők: az nagyon csalódik. A bojár a király által csak addig volt kezelhető, a míg a kormányon volt, a míg a hatalmat a király akaratából gyakorolhatta. Azután feldöntötte egész multját, a király ellen támadt, erőszakos forradalmár lett, a ki pisztolyt ragadott, béreseivel, alantasai-val vasvillát fogatott és összezúzott és összedúlt mindent, a míg ismét hatalomhoz nem jutott. Romániában még minden huzamosabb kormányzás lázadásba fult.

A ki tehát Románia államférfiait erkölcsi tekintetben nyugat-európai mértékkel méri, haszontalan dolgot mível, rőffel méri a korpacziberét. A romániai pártok a bojár családok régi hagyományai, antagonismusa és erkölcei szerint alakultak ki. Az egyes bojárok természetéhez képest nagy szerepet játszott a pártokban az erőszak, a nagyúri gőg, a kapzsiság,

a cselszövés, a kizárólagos uralkodási vágy és semmiféle tekintélynek el nem ismerése. A liberális és a conservatív párt között, ha egyik vagy másik uralkodón volt, nem volt semmi különbség, mindkettő a népjogok kiterjesztése ellen dolgozott; az ellenzéken pedig a legszabadelvűbb eszmékkel dobálózott. Csak a nagyuri családi gőg volt közös tulajdon. A király iránti hűséget, a zsidók emancipációját stb., egyik párt sem vette fel programmpontjai közé. Míg valamelyik párt a kormányon volt, sokat beszélt az alkotmány biztosítékának tiszteletben tartásáról, a fennálló törvények érvényességéről, de ha ellenzékbe került, már más húrokat pengetett. Itt aztán már a parasztoknak földdel való ellátásáról, a közterhek enyhítéséről és a jogok kiterjesztéséről szólokoltak. A kormányon a választójog kiterjedéséről, a szociális kérdések megbolygatásáról szó sincs többé, mert más az ellenzékieskedés és más a hatalom élvezete. A közszabadság és jog a középkorból szakadt bojárok, kényurak érdekeinek sokat árthatott. Csak a sajtószabadság volt a maga egész terjedelmében fenntartva, leginkább azért, hogy védelme alatt az ellenzéken a bojárok egymásnak jól oda mondogassanak, hogy általa izgathassanak s hogy adott alkalmakkor a király tekintélyébe is gázolhassanak. A nagy sajtószabadságnak fenntartása elsősorban oroszérdek volt, a melynek legtöbb hasznát az orosz cselszövés s az antidinasztikus törekvések ápolói vették. A liberális-párt tehát nem volt többé az, a minek Balescu Miklós, Rosetti C. A., Bratian Jon és mások 1848-ban az iszlázi forradalommal megteremtették.

És hogy a román államférfiakról elmondott ítéletünket indokoljuk, elég lesz a legkimagaslóbb alakoknak a hullámosan változó politikai erkölcsvilágát bemutatnunk.

Bratian Jon, a mostani román miniszterelnök atyja, 1848-ban lelkes forradalmár volt, a liberális párt programmpontjainak egyik lelkes megalkotója. Nagy ellensége a moszkovitismusnak, mert hiszen az iszlázi forradalom elsősorban a muszka protectoratus megdöntéseért ütött ki. S később még is beáll az «Orthodox Kereszt» orosz egyesületbe, a melynek a vallás czégére alatt az volt a rendeltetése, hogy a Balkánban s Kelet népei között a czári tekintélyt, az orosz hatalmat terjessze

és megszilárdítsa. Ebből az egyesületből Bratian miniszterelnök korában csak akkor lépett ki, a mikor 1878-ban az oroszok a berlini congressuson Romániától Beszarábiát elrabolták. Egyik lelkes híve lesz Cuzának s annak fejedelemmé való megválasztásában tevékeny részt vesz. *La Transylvanie, le Prince Couza et la Russie*, aztán *Memoire adressé au Couza* című röpirataiban (1859-ből) nagyon kelleti magát s azokban nem győzi tömjénezni Cuza fejedelmi erényeit. Cuza uralkodása alatt azonban Bratian nem tudott érvényesülni; beállott tehát az összeesküvők közé, a kik a fejedelmet szerencsésen megbuktatták és a trónról lemondatták. Bratian Jon nem sokára első volt, a ki Károly fejedelemmel Düsseldorfban találkozik, a honnan őt 1866 május 8-án Romániába kíséri, s mindjárt bizalmas pénzügyministere lesz. 1868-ban a liberális kormányt a zsidó családok kiűzetése Bakauból s a bolgár bandák támogatása megbuktatják. Bratian ellenzékbe megy, a hol első teendője volt az országban antidynastikus mozgalmat szítani; Cogalnicean Mihálylyal, Rosetti C. A.-val összeesküszik és Károly fejedelem megbuktatására törekszik. Mint összeesküvőt elfogják, esküdtszék elé állítják, de felmentik, mert nincs Romániában olyan esküdtszék, a mely politikai pörben román embert eltétlően egy Hohenzollern kedvéért, ha az a Hohenzollern a király is. A Bratian-féle antidynastikus mozgalomnak véget vetett az 1876-iki képviselő-választás, a melyen Catargiu kisebbségben maradt. Bratian ismét kormányra jutott s hűségese embere lesz ismét Károlynak, a kinek ezentúl tizenkét esztendőn át első tanácsadója. Ezalatt Catargiu Lascar conspirált a fejedelem ellen. 1888-ban, mint említettük, a csőcseléket a kamara ellen vezette, a kamarában szétrombol mindent, a képviselőket szétugrasztotta, a királyi palota ablakait betörték, hogy pár nap múlva maga üljön a miniszterelnöki székbe s első tanácsadója és leghívebb szolgája legyen a királynak, a kit tegnap megdobált, elárult.

Bratian Jon nagy keserűségében flórikai jószágára vonult vissza, a hol 1891-ben engesztelhetetlen gyűlölettel szívében mindazok iránt, a kik politikai ellenfelei voltak, jobblétre szenderült.

Cogalnicean Mihály, Rosetti C. A., Catargiu Lascar Sturdza

Demeter kimagasló román államférfiak politikai pályájukon szakasztott ilyen változatokat és fordulatokat mutatnak. A kormányra való jutásnak, a kormánybuktatásnak, legbiztosabb módja az antidynastikus hajsza, az erőszak, a felkelés kormány és kamara ellen, a király megfélemlítése, trónfosztással való megfenyegetése, kigúnyolása, tekintélyének sárba való taposása, a mi mindig az oroszok támogatása és gúnykaczaja között ment végbe. A politikai erkölcsök ezen elfajulása egész nemzedékeket mételyezett meg. Ilyen cselszövő, erkölcstelen, megbízhatatlan elemekkel küzködött Károly király az ő hosszú uralkodása alatt. Hogy ezen férfiak után miféle nemzedék került elé Romániában, megmutatták a világnak Ferdinánd és tanácsosai s a román hadsereg vezérei.

De ne legyünk igaztalanok. Tiszteletreméltó kivételekről is beszélhetünk, olyan államférfiakról, a kik díszül szolgálhatnak a nyugati államokban is. A conservatív pártnak egy töredéke, az úgynevezett zsunimisták (junimisti), a hazafias politikai és polgári erények magaslatán állottak; hazájuk szerencsétlenségében semmi részük sincs. Bár politikai pályafutásuk alatt nem egyszer a conservativekkel közösen vállaltak munkát, a hatalomhoz sohasem ragaszkodtak úgy, hogy elveiket feladják; mikor erről volt szó, félreállottak. Maiorescu Titusról, Carp Péterről, a fiatalabb Marghiloman Sándorról és társairól van szó, a kiket otthon zsunimistáknak gúnyoltak.

Carp és Maiorescu már 1863-ban Jassyban együtt működtek; az ifjúságot maguk köré gyűjtötték, oktatták s estéli felolvasásaikkal komoly munkára serkentették. Junimea (ifjúság) név alatt irodalmi egyesületet szerveztek; hozzájuk csatlakoztak a legjobb írók: Pogor, Negruzzi, Gane, Rosetti, Alexandri, Ghica, majd Eminescu és mások, a kik lelkesedtek a Maiorescu és társa által hirdetett eszmékért, a melyeknek terjesztésére 1867-ben kiadták a *Convorbiri Literare* című szaklapot. Programmjuk a becsületes, komoly alapos munka volt. Feltették magukban, hogy az irodalmi termékeket szigorú bírálatban részesítik; az írókat, a kritika igazságos, elfogulatlan ítélőszéke elé állítják, hogy ne legyenek léha félistenek. Így derítették ki, hogy a híres történész Maior Péter plagizátor, Barnucz, a híres jogász egyszerűen másoló, hogy az írók, nagyok

és kicsinyek, szemérmetlenül loptak és lopnak; hogy idegen tollakkal ékeskedve hazájukban tekintélyre vergődnek. Mert nemcsak a politikában volt megtámadva az erkölcs, hanem az irodalom terén is. A tudósok latinos nyelvészkedését az akadémiában nevetségessé tették; a helyesírást és nyelvfejlesztést új alapokra fektették. A politikában javasolták, hogy az államférfiak szilárd elveken alapuló pártokban tömörüljenek, a programpontokat mind a kormányon, mind az ellenzéken, híven megtartsák; a léha ígéretésnek vége szakadjon, a trón iránt való hűség feltétlen legyen, hogy a dynastikus érzelmek az országban gyökeret verhessenek. A zsunimisták különösen az ifjúságra óhajtottak hatni, innen e nevük is. Új nemzedéket akartak fölnevelni, mely megvesse a törtétest, az állásokért való dulakodást.

«Közéletünk mai irányában — mondotta Maiorescu — legfőbb bűn a hazugság. Hazugság az aspiratiókban, a politikában, a költészetben, a nyelvművelésben és a közszellem minden nyilvánulásaiban.» (*Critice*, 327 l.) És arra az eredményre jut, hogy cultura nélkül még éléhet egy nép, de hamis (falsă) culturával nem. (U. o.) Nagy bűnnek tartja, hogy komoly munka helyett a román ifjúság egy része irodalmi maculatura termelésével, a másik annak elolvasásával tölti idejét.

Természetes, hogy az ilyen merész fellépés minden irányban megdöbbenést keltett, minden kéz ökölbe szorult a zsunimistákkal szemben. Különösen az erdélyi román vezetőket érintette kellemetlenül Maiorescu föllépése, mert ők addig a politikában, az irodalom terén termelt legszarvasabb csodabogaraik mellett is a «moli me tangere» szabadalmában részesültek. Maiorescu leginkább ezek ellen küzdött; irataikat férczelményeknek, politikájukat ostobaságnak, nyelvüket idegennek bélyegzi. A lapok támadásaival szemben a magyarországiak a személyeskedés terére lépnek. Maiorescut hazafiatlansággal, kosmopolitizmussal vádolták, a kinek célja: összetörni mindent a mi román.

«Nem vagyunk sem hazafiatlanok, sem kosmopoliták, válaszolta Maiorescu, de senkinek sem engedjük, hogy «Mihály Vitéz! Nagy István!» bömbölő nemzeti kiáltásokkal takargassa lelki szegénységét s irodalmi ostobaságait. A hazafiság

nem egy a tökéletlenséggel, egy silány munka nem érdemel dicséretet csak azért, mert románul van írva. Lehet valaki igen nagy hazafi rossz munkával és rossz hazafi jó munkával is.» A sok személyes támadásra Maiorescu így felelt: «Ezer rágalmat és insultust intéztek ellenem, de ezer rágalom együtt véve sem tesz ki egy kritikát és ebben az egyetlen kritikában még nem részesültem».

Carp Péter, többszöri minister, egyenes nyílt államférfiu, Bécsbe utaztában egyszer szóba állott a *Pester Lloyd* egyik munkatársával, a ki előtt a maczedoniai kérdésben úgy nyilatkozott, hogy Románia előtt a maczedon románok ügye Hecuba! Ez a kifejezés Carpnek szinte életébe került. A román fővárosban összegyülemlt maczedoniai elemek, a diákság és a sajtó által felizgatott tömeg az útvjáról hazatérő minister kocsiját megtámadták, összetörték, hogy a rendőrség a rendet csak nagy fegyveres erővel tudta helyreállítani, de Carpot megfélemlíteni nem tudták.

A zsunimisták nem voltak sem hazafiatlanok, sem kosmopoliták, nekik is meg volt nemzeti ideáljuk, nem hiú ábrándokat kergető, nem hódító, hanem megfogható, megtestesíthető. A zsunimisták az állam meglevő határain belül valódi, culturában erős, minden emberi joggal és polgári szabadsággal felruházott nemzetet akartak teremteni, a mely uralkodóházának jogara alatt az erkölcs és a becsületes munka útjain haladva elérje az államban a közös megelegetést. Az állam és a nemzet nagyságát nem a meghódítandó területen keresték, hanem az erkölcsös élet és becsületes munka folytatásában, mely nemesít és boldoggá tesz.

Az erdélyi kérdésben ők is abban a nézetben voltak, hogy az ottlakó románság ne gátoltassék faji jellegének, hagyományainak, szokásainak fenntartásában, s ezt Maczedonia, Szerbia timokvölgyi, Albánia, Beszarábia és Bukovina románságára nézve is megkívánták. De a zsunimisták nem csábítottak hűtlenségre senkit, sem irredenta törekvésekkel nem mutatták azt, hogy idegen területeket akarnak elfoglalni hazájuk számára. S bár az erdélyi martirok borzasztó, de hazug leírásai nyomán a magyarok állítólagos barbárságai felett a zsunimisták is gyakran gondolkodóba estek, mégsem mentek soha odáig, hogy

az erdélyieket a magyar uralom ellen izgassák, vagy hogy a magyar államnak a barátságot felmondva, annak belügyeibe elegyedjenek. Mindezekből kitetszik, hogy Maiorescu, Carp és társai politikai pályájukon a középeurópai hatalmakhoz való csatlakozást, mint nélkülözhetetlen jót, mindig komolyan vették, a szomszéd Magyarországgal pedig soha sem mulasztották el a jó viszonyt ápolni.

II.

Az erdélyi kérdés, a román nemzeti ideál, mint láttuk, 1884-ben a Carpatii egyesület néhány tagjának a kiutasítása alkalmával Cogolnicean Mihály fellépésével a román kamarába kerül s oda időről-időre visszatér, valahányszor egy-egy újabb sajtóvétség miatt egyik vagy másik erdélyi szédelgő tömlöczbe kerül. Bratian kormánya alatt még ment valahogy a dolog, de 1888 után a sűrűbben váltakozó kormányok alatt ez a kérdés mind több és több gondot adott a kormányoknak, mert a martirok és a menekültek száma — már az olcsó és dicsőséges megélhetés szempontjából is — folyvást szaporodott, kiket az ellenzék védelme alá vett, de a kiktől a mindenkori kormány igyekezett magát távol tartani. Bekövetkezett aztán az, hogy a pártok az erdélyi kérdést a nemzeti szent ideál nevében kezdték egymás fejéhez vagdosni, az már kormányokat buktatott és kormányokat teremtett, államférfiakat emelt és sülyesztett, a szerint, a mint azok a martyrok mellett vagy ellen foglaltak állást.

Ettől fogva az erdélyi nemzeti martyr a román főváros járdáinak jelentős és irigyelt alakja lett, a kire úgy tekintenek, mint a román nemzeti ideál fölkezt bajnokára. A «vértanú» pedig fontos küldetése tudatában merész, büszke, rátartó és kihívó, lelketlen, kapzsi és dologtalan lett; mint a hernyó, lerágva minden zöld levelet, minden fakadó rügyet, csak a kemény szarát hagyva meg, hogy azon friss ághoz kúszhasson tovább. Ezek voltak a román államnak új fanariotái. Folyton martyr-sebeiket mutogatták és szenvedéseikre hivatkoztak. Pedig mi az erdélyi martyrok szenvedése ahhoz képest, a melybe ők a háborúval Románia népét döntötték?! Románia melegágya lett a tőlünk kifelé vágyó romboló elemeknek. És ugyan csoda-e, ha sokan

vágyakoztak a martyr-koszorúra, mikor ez túl a Kárpátokon örök dicsőséget és kényelmes megélhetést tudott biztosítani.

A román nemzeti vértanú Románia bel- és külügyi politikájában fontos tényezőként szerepelt. Bratian bukása után a *Carpatii* egyesületet visszahelyezték előbbi jogaiba s az Dobrescu elnöklete alatt a tevékenység fonalát az erdélyiek javára ismét felvette. Az egyesület összezejöveleiben a tagok annak céljairól és törekvéseiről egyre világosabban nyilatkoztak; semmi kétség fenn nem foroghatott. De la Vrancea senátor egyik felköszöntőjében a célra nézve a következőket mondotta:

«A román nemzet szenvedése és boldogsága között a Kárpátok állanak. Itt a Paradicsom, túl a siralomvölgye. Egy akadály emelkedik közöttünk, a melyet el kell hárítani az útból, vagy meg kell semmisíteni, hogy testvéreinkhez jutva, könyveiket letörölhessük és földi Paradicsomunk gyönyöreit velük megoszszuk. Mi mindenáron célzt érünk; keresztül hatolunk a Kárpátokon. Ha már fegyvereink többé nem lesznek, körmeinkkel, fogainkkal vágjuk keresztül magunkat, a míg csak célzt érünk.»

Ez elég világos beszéd. De azért a hivatalos Románia egyre arról biztosította a világot, hogy Romániában nincs irredenta; a világ hitt és a magyarországi közvélemény szintén bele nyugodott.

Ettől kezdődőleg a román nemzeti ideál mind magasabb röptöt vesz. Kicsiny lett Nagy Sándornak Maczedonia és az erdélyi martyroknak a *Carpatii* egyesület, a melynek pénzforrásai immár nem tudták a dologtalan nemzeti harczosok anyagi igényeit fedezni és kielégíteni. 1891 január 24-én Bukarest városában megalakul a román *Cultur-Liga*, melynek célját az alapszabály 2-ik pontja következőleg határozza meg: «Az egyesület célja ápolni az együvé tartozás érzetét az összes románokban és mozgalmat tartani fenn, mely a románok cultur-hivatását Keleten igazolja.» A cél elérésére a Liga olvasóköroket, könyvtárákat létesít, könyveket nyomtat; nyilvános felolvasásokat és gyűléseket tart, történelmi nagyságok emlékére ünnepélyeket rendez, évenként congressust tart stb. A választmány 21 tagja közt 11-nek diáknak kell lenni.

A Ligának tehát az a célja, hogy a román területen és a

külföldön élő összes románságnak együttes culturérzetét ápolja ; a románság cultur-küldetését Keleten igazolja. Erre a czélra első sorban a diákság vállalkozott, mely a Liga választmányában magának a többséget biztosította.

A román állam apraja-nagyja tombolt örömeiben, hogy most már feltalálták a bölcsesség kövét. «Culturális egység!» «Culturküldetés Keleten!» Ki tudná megtámadni vagy gáncsolni a Liga létjogosultságát és ki tagadná meg filléreit a nagy czéltól, mely a földteke minden románját egy kalap alá akarja foglalni. Papiu Ilarian ábrándképét már minden diák megtestesítve látta. A tanuló félredobta könyvét, a tanár elhagyta tanszékét, az orvos betegét s elmentek mind a ligistáknak segíteni, lakonákon inni, congressusokon szónokolni, hirlapokba írni, utczákon, szobrok körül tüntető körmeneteket rendezni. Láz vett erőt minden élő lényen és minden ember esküt tett rá, hogy a Liga a román ábrándot megvalósítja. Az állampolgárok összeadták filléreiket, a román törvényhozás 750.000 lei-t bocsátott a Liga rendelkezésére «külföldi iskolák és templomok segélyezésére.»

Megkezdődött a munka és a kifejtett tevékenységből kibontakozott a valódi cél, az egyedüli törekvés, a mely napnál világosabban bizonyította, hogy a Ligának egyedüli célja a magyar állam belbékéjét a román lakosság fellázításával, a magyar nép és állami intézmények ellen, hazugságok, rágalmak szétszórásával, felforgatni s politikai célját elérni. A Liga neve, alapszabálya csak lepel volt, a melylyel betakarták a forradalmi czélt, az irredentát : *a román állam határainak kitolását a Tiszáig.*

A tanuloság Ligája élére Urechea V. A. egyetemi tanár kerül, egyike azoknak, a kik meghamisították a történelmet, a térképet, hogy a történelmi mult megfelelhessen s alapul szolgálhasson a román nemzeti ideálnak. Tanár és tanuló egy asztalnál tanácskoznak, miként forgassák fel a szomszédban fennálló rendet, miként ejtsék tévedésbe a külföldet ; belelovallják egymást a törvényszerűség tudatába. Ügynöki irodákat állítanak föl Párizsban, Rómában, Gráciban. Ügynököket fogadnak, a kik kikutatják a magyarok ellenségeit, különösen az írókat (Björnson, De Gubernatis, Scotus Viator, Fava Robert, Cantili stb.) s őket informálják. A szent ügyről különösen a hirlapíró-

kat, lapokat kell meggyőzni, pénzélni őket, hogy a román ügyet állandóan felszínen tarthassák. A románok által lakott területen szervezik a román sajtót; megvásárolják a nagy-szebeni román nyomdát (Institutul tipografic), megveszik a *Tribuná-t*, a *Foia Poporului-t*, a brassói *Gazeta-t*, a csernoviczi *Gazeta Bucovinei-t*, megalapítják a *Peninsula Balkanica-t* a balkáni részek számára; hirlappal, írókkal és ügynökökkel hálózják be az egész román világot.

És hogy megfogható bizonyítékot szolgálhassanak, a Liga bukaresti ifjúsága 1892-ben több nyelven kiad egy *Memorandumot*, a melyben a világ ítélőszéke előtt a magyar állam és nemzet ellen a következő vádakot emeli:

«a román iskoláztatást lehetetlenné teszi, a román iskolákat bezárja;

a román egyházak autonómiáját semmibe sem veszi;

a román nemzeti nyelv használatát üldözi, románul a magyar államban beszélni nem lehet;

a román sajtó üldözve, írók kihallgatlanul tömlőczre ítélve;

a románok társadalmilag üldöztetnek, házaikat barbár módon lerombolják;

a 3 éves gyermekeket a magyar hatóság elszakítja az anyai kebelről s óvodákban megmagyarosítja;

a románokat állami hivatalokra nem alkalmazzák;

csak román fizet adót, csak román katonáskodik, csak román csinál utat;

a magyarok a román képviselőket a parlamentből kirekesztették;

román ember templomában románul nem imádkozhatik;

hatóságok előtt románul senki sem beszélhet;

román ember saját nemzeti népviseletét nem viselheti;

Somlyón és Aradon a magyarok megtámadták a románokat s közülök többeket megöltek;

a martyrok büzhödt, férges ketreczekben, börtönökben senyvednek» stb. stb.

A bukaresti diákok memorandumára megjelent a magyarországi diákság *Válaszirata*, a mely a románok által felhozott összes vádakot megeczáfolja, mire Popovics Aurél és társai egy Nagyszebenben nyomtatott *Replicá-ban* a maguk felfogása sze-

rint felelnek. Újabb vádakat emelnek. Munkájukat több európai nyelven huszonegyezer példányban világszerte elterjesztik. A füzethez csatolt térképen a románság birtokát a Tiszáig jelölik ki. A *Replica* szerzőit a királyi ügyészség a kolozsvári esküdtszék elé állítja, a mely 1893-ban a szerzők bűnösségét kimondja, a törvényszék Popovicot 4 esztendőre ítélte el.

A Liga ezentúl minden kérdésben Európa elé lép s az «erdélyi ügy» iránt felkelti a közérdeklődést. Szembe állítja a román államiságot a magyar államisággal s kimutatja, hogy a kettő össze nem férhetvén, egyiknek pusztulnia kell. *Magyarok-Románok* című munkámban 1894-ben erre vonatkozólag megírtam: «Ellenségeink a román államiságot szembe állítják a magyar államisággal. A cél a magyar állam megsemmisítése. Ebből a célból külső ellenségeink egyfelől nemzetiségeinket biztatják, másfelől a pánszlávismus a román közvéleményt tartja lázban ellenünk. Lehet, hogy egy csapással két államot fognak összetörhetni, de iszonyú katastrophák árán. A fegyver, a melyet a magyar állam ellen a románság kezébe nyomtak, igen hatalmas: az az ideál, a melyért minden román rajong, az összes *románok egyesülése*.» Ime a katastrophá Romániára nézve bekövetkezett.

Hogy a Kultur-Liga mily szennyves iratokban terjesztette európaszerte a román culturát és világosságot s milyen vad gyűlölet ömlött azokból a magyarok ellen, bemutatok egy pár idézetet Athanadias János: *Cine sunt ungarii?* (Kik a magyarok?) című cultur-röpiratából. Abban a magyar nemzetről ilyen állítások foglaltatnak: «... disznó-csoport nép» «... barbár, vad nemzet; a gondviselés a hitványság, a vadság, a pusztítás, a rombolás érzetével látta el.» «... czigány-nép vagytok; mellettetek elhalad a civilisatio és széttörik vadságtokon!» «... vad ázsiai horda, a mely Európa keretébe bele nem illik!»

Lehet-e ez culturmissio? A valódi cél a román nemzeti ideál megtestesítése minden eszközzel, minden áron. Papiu Ilariánnak minden tanácsát elfogadták:

a) Román ügynökök juttassák eszébe a latin Európának, hogy ne hagyja el Kelet római gyarmatosait.

b) Román agensek figyelmeztessék az olasz és a francia kormányokat, hogy Erdély román tartomány.

c) A román kormány írókat fizessen, a kik Európával minden órában tudatják, hogy a fejedelemségeken kívül még vannak románok a földön.

d) Politikai agitátorok ne engedjék, hogy a románok a magyarokkal jó egyetértésben együtt megférhessenek.

e) Izgatás minden irányban a magyar ideál ellen, a mely mindent magyarosítva, a román ideál megsemmisítésére tör.

Olyan nagy ellentétek, olyan elháríthatatlan akadályok ezek a két állam között, hogy békés kiegyenlítésről immár többé szó sem lehet.

Voltak emberek, kik a mai katasztrófát előre látták, a kik megjövendölték, hogy a magyarnak a román aspirációkkal előbb-utóbb számolnia kell, megmondották, hogy a szövetséges Románia egy európai összetűzés esetében nem fog a mi oldalunkon küzdeni. «Vagy azt hiszik-e, hogy I. Károly király és tanácsosai a nemzetet a hármasszövetség számára biztosítani fogják? Mért van a mi szomszédunkban az orosz, miért van a román nemzeti ideál, miért van a világon muszka politika és cselszövény? A koronájával játszik az az államfő, a ki a román nemzetet nem vezeti ideálja felé. Ezt hirdeti a román államban mindenki. És így okoskodnak: Semlegesek leszünk minden irányban, de ha a magyart fegyverben fogjuk látni, a mi ágyúink mindenesetre a magyarok ellen lesznek szegezve, esküdt ellenségeinknek. Nem lehetünk ellensége franczia nővérünknek, sem orosz barátunknak, a kivel közösen döntöttük meg Keleten a félholdat.» (*Moldován G.: A Románság. I. k. 183. l.*)

A Liga fellépése Magyarországon megzavarta a románság józan eszét; alkotmányos felfogását, a mi kicsiny volt, egészen elveszítette. Nálunk román szempontból *haza* és *nemzetiség* két külön fogalommá vált, melyek külön köteleességekkel jártak. A haza magyar, a nemzetiség román. A körülmények s a hamis tanok a haza fogalmát ellentétbe hozták a nemzetiség fogalmával. A románság nagy része a nemzetiség köré csoportosult, s a haza iránti köteleességet eldobta magától. A hazát meg lehetett csalni, a nemzetiséget nem; a hazához lehettek hűtlenek, a nemzetiséghez nem, illetőleg, a hazát ezen felfogás szerint lehetett hozzácsatolni Romániához és az erre való törekvést román hazafiságnak nevezték. A román hazafiság magyar szempontból

hazaárulás, a magyar hazafiság román szempontból nemzet-árulás. A mi a hazának használt, az a román nemzetiségnek ártott, a mi a magyar előtt szent volt, az a román előtt gúny. Azért a *patriotic* szó románul immár megvetést, gyalázatot jelentett, jaj volt annak a románnak, a kiről a magyar közvélemény azt hiesztelte, hogy hazafiasan gondolkodik, mert a *renegátot* hetediziglen üldözték.

A munka fel volt osztva. A magyarországi álomlátóké *benn*, a ligistáké *künn*. Mint a féreg, örölni a magyar fát, a míg csak le nem dől. Követelni minél több jogot, mert minél nagyobb lesz a szabadság, annál gyorsabb ütemben dolgozhatnak; minél több lesz a jog, annál veszedelmesebb lesz az a magyarra nézve. Voltak, a kik nem egy munkájukban egyenesen megmondották, hogy a végpont katastropha lesz.

A Liga könnyűszerrel keríthette hatalmába Magyarországon az egész román közvéleményt. Nálunk 1848 óta a románság külön politikai nevelésben részesült. Ezt a nevelést Ságuna András nagyszebeni görög-keleti érsek szelleme lengte át. A legnagyobb magyar-barátból magyarfalóvá vedlett Ságuna¹ nálunk a legerkölcstelenebb politikai állapotokat teremtette meg. Magyarország integritásának legnagyobb ellensége ő. Az osztrák öszszmonarchia egyik oszlopává nőtte ki magát s célja volt, hogy abban a hazai románság külön nemzetként szervezkedhessék a magyar elem teljes letiprásával, önállóságának megsemmisítésével. Programja, melyet a császárhoz intézett, 1849 február 25-ről keltezett kérvényében fejtett ki, a következő:

1. Az osztrák tartományok összes románjai Ausztria császárságának jogara alatt önálló nemzetté egyesíttessenek.

2. Politikai s egyházi tekintetben egyaránt nyerjen a nemzet önálló nemzeti közigazgatást.

3. Rövid idő alatt hivassék egybe a román nemzet congressusa, a melyben magának politikai és egyházi főt válasszon, szervezhesse közigazgatását, iskolaügyét stb.

4. A románokat érdeklő ügyekben a hivatalos nyelv a román legyen.

¹ L. Moldován G.: *Ságuna András*. Budapest, 1916. *Budapesti Szemle* és *Olcsó könyvtár* 1314—1318. füzet.

5. Évi congressusban tárgyalassanak a román ügyek.

6. A bécsi birodalmi gyűlésbe a románság megfelelő arányban képviselőket küldjön.

7. Az osztrák birodalmi ministeriumban a románságnak külön ministere legyen.

8. Ő Felsége vegye fel «a románok nagyfejedelme» czímét.

Ilyen és ezekhez hasonló programokkal kísérletezett Ságuna, szerkesztett memorandumokat, szervezett a császárhoz küldöttségeket, s bár ezen vergődéseknek tényleges eredményük nem volt, azokból kifolyólag a román lelkekben megmaradt a magyar államiság megtagadása, a magyar nemzet elleni ellen-szenv és gyűlölet; a fontoskodó, nagyképüsködő politikai játékra való szenvedelem és különösen a nemzeti nagyságról való álmodozás.

Az erdélyi románság nemzetiségi törekvései különösen az 1863 július 1-re Nagyszebenbe összehívott «erdélyi országgyűlésen» nyertek tápot, a melyen sikerült Erdélyt autonóm koronatarománynak nyilvánítani és abban a románságot «nemzet»-nek elismertetni, s különösen, a mikor Ságuna mint a nemzet képviselője a bécsi összbirodalmi gyűlésen részt is vehetett. A magyarok passiv magatartása azonban ezen alkotmányellenes törekvéseket megghusította. A nagyszebeni conventiculum megerősített összes törvényeit és határozatait 1865-ben hatályon kívül helyezték.

Ságunának hűséges barátja és fegyvertársa volt a *Mocsonyi* (alias Popovics, Torontálmegye, Fény község) maczedon-román család, a melynek Antal nevű tagja az 1849-iki program egyik tervezője és aláírója volt. Az 1867-iki kiegyezés idején figyelmettették Ságunát, hogy királyi kihallgatásra többé nem jelentkezhetik. A nemzeti kilátásaiban ekként megzavart román politikus világ a dualismust a hazai románság rászédésének minősítette, mintha Bécs a magyarok önkényének szolgáltatta volna ki az összbirodalomért annyira rajongó románságot, miért az az új alkotmányosság keretébe beilleszkedni, a magyar pártokba és alkotmányos eszme körbe beleolvadni nem akart, ámbár az 1868-iki nemzetiségi törvény erre nézve minden alapot megadott.

A kezdetben tanácstalanul vergődő politikai románok csak

1869-ben tudtak magukhoz térni, a mikor a Szerdahelyen (márczius 7—8) *Macellar* (alias Mészáros) elnöklete alatt tartott conventiculumban Vancsa balázsfalvi érsek befolyására úgy találták, hogy mivel a románok a magyar parlamentben törpe minoritásuknál fogva mit sem érhetnek el, legjobban teszik, ha Erdély autonomiájának fenntartásával külön szervezkednek és sérelmeiket a parlamenten kívül igyekeznek orvosoltatni. Az erdélyi románok képviselőket a magyar törvényhozás számára 1905-ig nem választottak. Az Uniónak megtagadása egyelőre elég volt, mert az megtagadása volt a magyar nemzeti állam eszméjének is. Egy autonomiával rendelkező Erdélyben a románság — nagyobb számánál fogva — túlsúlyra tudna vergődni s ez egy foszlánynak a megmentése volna a Ságuna-féle programmból, a mely az összes románok egyesülését czélozta. A követelések ily alakban való felállítása arra való volt, nehogy valaha román és magyar között a békességes együttélés lehetősége bekövetkezhesék.

A passiv ellenállás ideje alatt a románság egész berendezkedése Erdélyben a román nemzeti ideál szempontjából történt. A magyarságtól egészen külön élt, külön társadalomban, külön kulturával, külön nemzeti felfogással, s ezt az 1868-iki nemzeti-ségi törvény alapján meg is tehetette. A passivitás köpenyegébe beburkolózva a magyartól egészen elzárkózott, állami hivatalokat nem vadászott, tanügyben állami segélyeket el nem fogadott, berendezkedett úgy, hogy a magyar államhatalomnak a román kulturára semmi befolyása ne legyen. A románság ura lett önmagának: teremtett nyelvet, a melyből kiküszöbölt minden magyar szót; teremtett történelmet, a melyre minden román esküdött. A tudósok, írók, tanítók egész hivatása abból állt: e hitben megerősíteni mindenkit és ostromozni azokat, a kik e hit felől kételyt támasztottak. E hit szerint ez a föld Traján utódaié. A román irodalom szigorúan elvonta magát a magyar irodalomtól. Örkdtek a fölött, nehogy abban csak szó is tétessék a magyar irodalom nagyjairól; lopkodni tőlük eleget lopkodtak, de a lopott jószág már egészen román kincsesé vált. Poilitikában csak az volt igazság, a mit Rusu Sirianul, Slavici, Albini, Baltés s az ezekhez hasonlók hirdettek. A románság szentjei Hóra és Kloska; a házak falain ott díszelgetek

Rácz dr. és Lukács képeivel egyetemben. A román egész népnevelését a kezében tartotta; ezektől függött pap, tanító, ügyvéd, püspök s így a románságban senki sem volt független.

A passivitas tulajdonképeni programját 1881 május 12-én Nagyszebenben tartott conferentián állapították meg, a melynek főbb pontjai ezek:

1. Erdélynek autonómiája állíttassék vissza s abban a románság «nemzetnek» ismertessék el.

2. A románok által lakott helyeken a törvénykezés és igazgatás nyelve a román legyen.

3. A felekezeti iskolák román nemzeti jellegűek legyenek, a román nemzeti culturintézmények államilag segíeytessenek.

4. *Hozassék be az általános, titkos választói jog stb.*

Ezt a programot egy *Emlékiratban* (Memorial, Nagyszeben, 1882) a conferentia bizottsága pontonként magyarázza, indokolja, kinyomatja. A bizottság benne sokat foglalkozik a románságnak Erdélyhez való történeti jogával és az 1863-iki nagyszebeni conventiculumban a magyarok távollétében hozott, az uralkodótól szentesített törvényeket megmásíthatatlanoknak tartja és jelenti ki.

Az 1881 május 12-én tartott conferentián a passivitas csak az erdélyi románságra nézve volt fenntartva, a Királyhágón túl lakó románság politikai szabadságát nem korlátozta, az tehát a budapesti magyar parlamentbe szabadon küldhetett képviselőket.

Erdély uniója ki volt kapcsolva a román gondolatvilágból. Ez az egy program-pont magában véve is áthidalhatatlan akadály volt a béke útjában. A románság a program alapján keresztül vitte a belső berendezkedést, magának nemzeti képviselőket teremtett. Választott elnököt, választmányt (comitet), szervezeti szabályai értelmében Erdélyt választókerületekre osztotta, a melyek az országos képviselőválasztások előtt megtartandó conferentia részére képviselőket választott az, a hol aztán a románság sorsa felett szótöbbséggel határoztak.

A magyarországi románság dr. Mocsonyi Sándort ismerte el vezetőjének, a ki, bár az erdélyiekkel solidáris alapon állott, az erdélyi passivisták politikájára mégis zavarólag hatott. Ezt a zavart növelte Román Miron nagyszebeni gör. keleti érsek is,

a ki Tisza Kálmán hatása alatt a Budapesten 1884 márczius 14-én megtartott összejövetelen egy alkotmányos alapon álló mérsékelt román pártot alakított. *Vitorul* czímen lapot alapítottak, a melynek szerkesztésére dr. Gáll József kúriai bíró, majd képviselő s felsőházi tag, vállalkozott. Ez a párt elismerte Erdély unióját s az általános szavazati jogot nem vette fel programmpontjai közé. Az 1884-iki választáson ez alapon választott román-ajkú képviselők az országos szabadelvű pártban foglaltak helyet. A pártot az erdélyi részekben a nagyszebeni *Telegraful Român* napilap képviselte.

A jól megalapozott, mérsékelt román párt törekvéseit azonban meghiúsította az 1884 májusban Nagyszebenben tartott román conferentia. A szélső elemek a budapesti pártalakítást a lehető legellenszenvesebben fogadták s a szebeni conferentiára — nagy izgatások, rágalmak szórásával — többnyire a legszélsőbb elemekből választottak küldötteket. A conferentia kimondotta, hogy a «nemzet» ragaszkodik az 1881-ben megállapított programhoz ; a «nemzet» sérelmeit memorandumba foglalva, a trón elé terjesztik. Mocsonyi, Cosma Parten, Babes Vincze és mások a memorandum ellen foglaltak állást.

A memorandum körüli harc még mind nem okozott volna nagyobb bajt a mérsékelt iránynak, mert szerencsére a szélső elemek között nem akadt olyan vezető férfi, a kiből a tekintély és a képesség a nagy politikai párt vezetésére meglelt volna s így benne a közbizalom is központosuljon. A románság még mindig szívesen hallgatta vagy olvasta Mocsonyi, Babes Vincze, Cosma s más irányadó férfiak fejtegetéseit az opportunításról, a szelidebb eszközök alkalmazásáról, a mérsékletről és egyebekről, a melyek a napisajtóban napvilágot láttak, míg a szélső elemek megfelelő sajtóorganum híján a harcot ezen áramlat ellen felvenni nem tudták. A szélső elemek az 1884-iki conferentia előtt belátták a fenyegető veszélyt s alakult egy csoport, a mely romániai segítséggel Nagyszebenben megalapítja, megindítja a *Tribunat*.

Slavici János (szül. Világoson) Bukarestből a szerkesztője. A lap programja : nagy osztrák-birodalom, a melybe Erdély a maga autonómiájával mint koronaország illeszkedik be ; abban a román nemzetnek önálló szervezete legyen ; továbbá

a magyar nemzeti állam megtagadása és harcz minden törekvés ellen, a mi a magyar nemzeti államot megalapozhatná ; s kíméletlen írtó harcz mindazok ellen, a kik ezen programmnak ellene szegülnének.

A harcz meg is kezdődött, különösen a mérsékelt párt vezető férfiai ellen, a kiket a *Tribuna* nemzetáruolóknak, a magyarok bérenczeinek hirdet, hogy a román közvélemény előtt hitelüket tönkre tegye, a mi Slavicinak sikerült is. Hogy ezek az emberek milyen agilitást fejtettek ki, mutatja az, hogy a munkatársak különböző delictumokért rendre fogházba kerülnek, maga Slavici is egy esztendőül Váczon, a míg beállították a Strohmann-rendszert, hogy minduntalan a jó, de tudatlan Baltest, a betüszedőt állítják elő, hogy az igazi bűnösök bőrét megmenthessék. Slavici Erdélyben megbontott mindent s 1890-ben visszament Romániába.

1887-ben a Nagyszébenben tartott conferentián a memorandum-ügy ismét felmerült. Voltak férfiak (dr. Mocsonyi, Murcsán Aurél, Babes, Cosma stb.), a kik a Bach-korszakból jól lakván a sok petitóival, küldöttséggel s memorandummal, állást foglaltak a memorandum felküldése ellen. De a mérsékelték kisebbségben maradtak és így a nemzeti komité meg volt bízva a memorandum szerkesztésével.

A 25-ös nemzeti komitéban Mocsonyinak és embereinek még volt annyi befolyása, hogy a memorandum szövegezését egészen 1892-ig halaszszák, a bukaresti Liga megalakulásáig. A megalakult Liga második ténye az volt, hogy az 1884 óta húzódozó memorandum ügyét ismét felvetette. Mocsonyi, Babes, Román Miros s egyáltalában a mérsékelték ellen nemzetárulósi vádat emelt, ellenük írtó háborút indított. 1892-ben Nagyszébenbe új conferentiát hivatott össze, a melyben a memorandumnak rögtönös összeállítását és a magyar kormánynak kikerülésével, egyenesen a császárhoz Bécsbe való felvitelét határozták el. A komité újra megalakították, a mérsékeltéket mind kibuktatták. Az elnöki székbe is dr. Rácz János személyében olyan férfiú került, a ki a tófalvi román úrbéreszek perében országos hírre vergődött. A Liga pénzével a magyar állam ellen erős támadás kezdődött, a melynek végállomása 1916 augusztus 30-án az a proclamatio volt, melyben Fer-

dinánd román király nekünk hadat üzen s Erdélyt román birtoknak jelenti ki.

Az új komité a memorandumot gyorsan elkészítette s a Bécsbe felvitel részleteit megállapította. Megfizetett embereket szedtek össze, a kik 1892 júliusában dr. Rácz János elnöklete alatt Bécsbe utaztak. Bécsben a deputatio elnökei sorba járták az osztrák ministereket, de senki sem állott velük szóba. A tömegküldöttség az utczai suhanczok nagy gyönyörűségére felvonulásokat rendezett, irányukban azonban sehol semmiféle rokonszeny nem nyilatkozott. A bécsi sajtó már gúnyt űzött a bocskoros politikusokból, míg végre a rendőség a czellengő deputatiót komolyan figyelmeztette, hogy 24 óra alatt hagyja el a császári székvárost, különben hazatolonczolják őket. Hogy a díszesen kiállított memorandum kárba ne vesszen, borítékba zárva a császári cabinet-iroda czímére póstára tették, a honnan az a magyar kormány útján felbontatlanul visszakerült dr. Rácz János elnök kezéhez. Ez a memorandum bécsi komédiájának rövid története.

A bukaresti Liga, a nagyszebeni komité és a deputatio ezt a komédiát magyar részről senkitől sem feszélyezve játszhatta végig, bár ezzel nyíltan megtagadták a magyar állam törvényes rendjét. Ők nem hederítettek arra, hogy ez az állam alkotmányos királyság, a melynek ügyeibe az osztrák császár bele nem elegendik. Mit gondoltak ők azzal, hogy a magyar király az ország alkotmányára ország-világ előtt esküt tett, feltették a legalkotmányosabb királyról azt, hogy egy szedett-vedett tömeggel összejátszik és az alkotmány legsarkalatosabb elvét, a felelős magyar kormány megkérdezését, felelősségét — annak megkerülésével megsérti.

A bécsi scandalumért itthon senkinek még a hajaszála sem görbült meg. De még is — Tordán a jó tordai czivisek méltó felháborodásukban dr. Rácz Jánosnak a Varga-utczában bezúrták három utczai ablakát, a min a Liga annyira felháborodott, hogy Európát telekürtölte a magyarok vandalismusával, állítván, hogy a barbárok dr. Rácz házat alapjaig összerombolták s kirabolták stb. E czélből Románia-szerte gyűjtés indult meg, a melynek eredményét 10,000 francban a három ablakért a komité érdemes elnöke nem szégyelte zsebrevágni.

A Liga a memorandumot több ezer példányban kinyomatta és világszerte terjesztette. Itt újabb bonyodalom állott elő. A nagyszebeni komité ebben a memorandumban megtámadta az ország integritását és a magyar törvény kötelező erejét megtagadta. Ekkor lépett közbe az államhatalom és a nagyszebeni komité huszonöt tagját pörbe fogta. A memorandum szövegét, nyomtatását és terjesztését a tagok ülésileg állapították meg, a felelősség mindeniket terhelte. A pör azért indult meg, mert a nagyszebeni komité megszövegezett, kinyomtatott és széles körben terjesztett egy iratot, a melyben hirdette, hogy a törvényhozás által megalkotott, a király által szentesített unio-törvény érvénytelen, a melynek kötelező erejét a románok el nem ismerik soha.

A bukaresti Ligát a magyar ügyészség bátorsága kihozta sodrából. A szövetség azonnali felmondásáról, büntető expedíciókról és más megtorlásokról volt szó, hogy a magyar államot megfélemlítsék. De mert Károly király és Catargiu fegyveres erővel egy szövetséges állam belügyeibe beleavatkozni nem akart, a ligisták elhatározták, hogy maguk törnek be Erdélybe. Nagyszebenben tiltakozó gyűlést hívtak össze, melyet a bukaresti Nationalul indítványozott. A *Tribuna* megkezdte az izgatást. Romániából senátorok, képviselők, diákok, írók készültek a megjelenésre. Tömeges beözönlésről volt tehát szó és arról, hogy a magyar állam területén óriási botrányt fognak rendezni.

Rác János elnök ez előtt a romániai nyomás előtt nemcsak meghajolt, hanem a hatósági betiltó végzés ellen beadott fellebbezésében ezt a külföldi betörést még pártfogásába is vette.

A hatóság különben a július 23. és 24-re hirdetett gyűlés megtartását Nagyszebenben megengedte azzal a kikötéssel, hogy külföldiek azon nem vehetnek részt. A kormány a hazai románságot ezzel megmentette a megbélyegző tévelygésektől, de nem menthette meg a komité hóbortjaitól.

A gyűlés napján több mint nyolczszáz ember csődült Nagyszebenbe. Megérkeztek a tót és másféle küldöttségek, a Liga részéről Lupelescu titkár és a pénztárnok. A terem bejáratán ez a felirat állott: După voi mergem tinerilor români! (Utánatok megyünk román ifjak!) Ezzel a felirattal a román

politikusok elismerték, hogy ez a gyűlés voltaképpen a román diákság gyűlése, hogy a nagyszebeni komité vénei egyszerű eszközök lettek a diákság kezében, immár diákok irányítják nálunk is a román politikát. A jelen voltak a császár elé terjesztett memorandum tartalmát a maga egészében magukévá teszik, a komité-tagok pörbe fogása ellen tiltakoznak, az ellen is, hogy a magyar államhatalom a külföldi románok eltiltása által a polgárok gyülekezési jogát korlátozta. A komité megbizatik, hogy a megállapított nemzeti program alapján tovább is erélylyel küzdjön s igyekezzék a hazai nemzetiségekkel egy közös programra nézve megegyezni, hogy aztán együttes erővel harcoljanak a faji ideálokért.

Mocsonyi Sándor, Babes Vincze és több mérsékelt gondolkozású román politikus, a kik a külföldiek beavatkozását a hazai románság belügyeibe a leghatározottabban kárhóztatták — egészen félrevonultak. A nagyszebeni gyűlés volt az első bizonyíték abban a tekintetben, hogy

1. a hazai románság elvesztette önállóságát, lábai alól kisiklott a törvényes talaj,

2. a román vezetők férfiak vak eszközei a bukaresti Cultur-Ligának, az ottani diákságnak, hogy azok tetszésük szerint használják fel őket saját hazájuk ellen egy román nemzeti ideál érdekében.

A nagyszebeni gyűlés nagyhangú határozatai a magyar kormányt nem félemlítették meg. A pörben a vizsgálat, a kihallgatások rendszeren folytak s az esküdtzéki tárgyalás határnapja 1894 májusában kitűzetett. A tárgyalás a kolozsvári esküdtzék előtt tizenkilencz napig folyt. A szennyiratok özöne csak úgy hömpölygött Európa könyvpiaczain. Mindenekelőtt azt akarták a világgal elhíttetni, hogy ez a pör az egész románság ellen szól, hogy a kormány a komité tagjainak pörbefogásával az egész románságot a vádlottak padjára hurcolta, csak azért, mert az a maga sérelmeit Bécsbe a trón zsámolya elé vitte. Tehát már a románoknak a magyar állambann panaszolni sem szabad. A komité huszonöt tagja a maga bűnét az egész románság nyakába akarta varrni; pedig ugyan mikor adott ennek a komiténak a nép mandátumot? A pörbefogottak kiszabadulásáért a papok országosan miséket tartottak; agensek járták be a falukat, hogy az emberek

a tárgyalásra Kolozsvárra toduljanak kimenteni a tömlöczből a román martirokat. Papok és dászkelek az útiköltségre pénzt osztogattak. A tárgyalás első napjára be is csődült Kolozsvárra több mint négy ezer paraszt. A fegyvertelen, tudatlan népet odavezették a szuronyok elé s biztatták törvénytelenésekre. A lázítók vért akartak látni, hogy Európa elé siessenek és elmondhassák: «Ime, a magyar már gyilkol is, már jogukat kereső védtelen emberekben gázol!» Azonban a nép, a mikor látta az utczákon a felszalagozott román nőket, az utcaszegleteken lázító Lukácsot, a Liga szabadon mozgó külföldi hirlapíróit, ügynökeit, azok tombolását és a magyarok komoly és barátságos magatartását, átlátott a szitán, hogy itt a románokat senki sem akarja bántalmazni, ellenkezőleg a románok a kötekedők, — felszedte a sátorfáját s estvére kelve hazautazott.

Benn a tárgyalóteremben magára maradt a huszonegy vádlott és ugyanannyi védő. Elérkezett a döntő idő, a melyben a Liga s a román nemzeti komité leszámol a magyar hatalommal. Mindenki azt várta: most «a román ügy» apostolai feltárják a nép szívét, kimutatják, mi fáj s meggyőzik a világot a Liga, a Komité igazságáról és annak rokonszenves magatartással barátokat szereznek. A helyett az apostolok tagadtak és hazudoztak; a védők körmönfont ügyvédi fufanggal és kifogásokkal gátolták az igazságszolgáltatás menetét. A 19-ik napon pedig a védelemről egy deklarációban ünnepélyesen lemondottak.

«Ez nem bűnpör, mondják ők, hanem politikai, állami kérdés, a mely a magyar és az autochton román nemzet közti százados pör eredménye. Ily kérdésben nem védhetjük magunkat önök előtt, — a román nemzet méltóságának nem felel meg ez. — Nem tehetünk egyebet, mint hogy vádoljuk a civilisált világ előtt azt az elnyomó rendszert, a mely azt elragadni törekszik, a mi egy nemzetnek a legdrágább, vallását és nyelvét. Ezért mi e helyen nem mint vádlottak, hanem mint vádlók ülünk!»

«A világ csodálkozással fogja hallani, hogy egy bíróság elítélhetett minket a nélkül, hogy legalább védőink lettek volna» stb. (Húsz védő ügyvéd mondotta ezt.)

A deklaráción drámai hangulat vonul végig, a mely el nem tevesztheti hatását azoknál, a kik először találkoznak vele,

ámbár bárki is könnyen rájöhetne arra, hogy abban az országban, a hol a vádlottak oly szabadon és merészen szólnak, elnyomatásról szó sem lehet. Ez az irat majdnem aznap jelent meg a párisi *Journal des Debats*-ban, a melyen azt Kolozsvárott felolvasták. Nem az esküdtekhez, hanem egy részrehajlatlanabb ítélőszékhez volt az intézve, a mely «mindnyájunk felett ítélkezni fog: a művelt világhoz, a mely önöket sokkal szigorúbban fogja elítélni, mint a hogy már elítélte s mely immár meggyőződött arról, hogy a magyarok a művelt világ összhangjában zavaró elemet jelentenek!»

A kolozsvári esküdtszék nem jött ki a sodrából, a vádlottak felett kimondotta a bűnöst, a törvényszék kiszabta reájuk a büntetést, a higgadt román és magyar közönség eltávozott szájalom nélkül, azzal a tudattal: ezek nem apostolok, csak komédiások, a kik eljátszák szerepüket; zsoldért belépnek az állam tömlöczeibe.

Az elítéltek a szegedi börtönbe kerültek. A pör maga Romániában a lehető legnagyobb kedvetlenséget idézte elő. A kiábrándulás és levertség különösen akkor állott be, mikor a tüntetések, a memorandum-pör költségeinek elszámolására került a sor s kitünt, hogy az apostolok, az irodák, ügynökök, sajtó — felette sokat emésztettek fel; a napidíjakkal és egyéb hazafias költségekkel együtt pár év alatt több ment el másfél millió lei-nél, ezzel a román «iskolák és templomok felsegélésére» kiutalt évi állami segély is elúszott. Csak maga a *Golgota* című nyomtatvány, a melynek címlapján a memorandum-pör martirjai akasztófán függnék — 30 ezer lei-nél többbe került. Ekkor tudódott ki az is, hogy az apostolok élelmesebbje, mint p. o. Lupulescu Jon, a Liga főtitkára, a Liga vagyonát jól megdézsmálta. Nem lehet csodálni, ha a közvélemény a Liga ügyei iránt azután nem nagyon érdeklődött. A Liga maga is 1905-ig összehúzta magát s igyekezett inkább kulturális téren mozogni.

MOLDOVÁN GERGELY.

GAZDASÁGI POLITIKÁNK A HÁBORÚ UTÁN.

A világháború szenvedéseiből egy előny valószínűleg fog hazánkra és a vele gazdaságilag is szorosan egybekapcsolt Ausztriára háramlani. Ezt az előnyt abban a politikai és gazdasági helyzetben látjuk, mely a háború során mindjobban kialakul és a melyből a háború után a két nagy központi hatalom, a német birodalom és Ausztria-Magyarország barátságos gazdaságpolitikai közeledésének kell kisarjadnia. A mivel megint, remélhetőleg, karöltve fog járni a megértés a monarchia gazdasági érdekei iránt keleten, de különösen a Balkánon.

A német birodalom és a mi monarchiánk, a melyeket évtizedek óta szoros politikai barátság köteléke fűz össze, eddig nem igen tértek el egymás irányában követett gazdasági politikájukban attól a Bismarck-féle gondolattól, hogy a politikai barátság igen jól megfér a gazdasági téren való versengéssel. Mi magyarok is gyakran érezhettük, hogy Németország kellenél erősebben ragaszkodik ehhez a tételhez. A világháború hullámai azonban a gazdaságpolitikai felfogásban is nagy változást hoztak létre. A központi hatalmak, minden oldalról támadóktól körülvéve, ellenségeik kiéheztető tervétől fenyegetve, az egységes arcvonal szükségét a harcztéren éppen úgy érezték, mint a hogy a háború során mihamar világossá vált előttük az együttes eljárás nagy előnye országaikban gazdasági téren is.

Nem telt bele sok idő és a központi hatalmak szoros fegyverbarátságának kísérőjeként előállt a vágyakozás a szorosabb gazdasági kapcsolódás, az egységesebb gazdasági terület után.

Az a gondolat, mely a földrajzi, gazdasági és politikai okoknál fogva bizonyos fokig egymásra utalt középeurópai államok gazdasági közeledésének eszméjét pendíti meg,

nem új. Nem a háború termette. Elég e tekintetben egyebeket nem tekintve csak Brentano 1885-ben megjelent tanulmányára,¹ vagy Matlekovits 1891-ben napvilágot látott könyvére,² avagy a Középeurópai Gazdasági Egyesületre utalnunk, a mely már 1904-ben létesült, vagy az osztrák Közgazdasági Társaság tárgyalásaira gondolnunk, a melyeket 1900-ban tartottak a közép-európai államok vámuniójának kérdéséről. De a gondolatot követelőleg fellépő politikai jelszóvá, súlyos tartalmú gazdaságpolitikai programmá, nálunk csak úgy, mint Ausztriában és Németországban is, a közösen folytatott nagy háború növesztette. És nem belső okok nélkül.

E soroknak az a czéljük, hogy rávilágítva ezekre az okokra és közülök is különösen a döntő, gazdaságpolitikai természetűeket kidomborítva, megállapítsák azokat a következményeket, a melyek monarchiánk és a német birodalom szorosabb gazdaságpolitikai kapcsolatából hazánk gazdasági életére nézve előállának. A jövő, a háború utáni Magyarország gazdaságpolitikai programjának helyes irányelveit ma akkor találjuk meg legkönnyebben, ha ezeket a következményeket vizsgáljuk közelebbről.

I.

Ausztria-Magyarország és a német birodalom gazdaságpolitikai közeledésének nem tesznek jó szolgálatot azok, a kik ezt a közeledést szükségszerű történeti fejleményként, bizonyos régebbi események folyományaként állítják elének. Érthető, hogy ezt a részükről megbocsájtható hibát, a mely azért mégis csak hiba marad, főleg az osztrákok követik el. A különben széles látkörű, de az osztrák összbirodalom eszméje iránt fogékony Philippovich nem tudott a Bruck-féle nagyszabású gazdaságpolitikai program varázsa alól szabadulni, a mikor

¹ Über eine zukünftige Handelspolitik des Deutschen Reiches. Jahrbuch für Gesetzgebung Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich. Neunter Jahrgang. Erstes Heft. 1885, 1—29. 1.

² Die Zollpolitik der österreichisch-ungarischen Monarchie und des Deutschen Reiches seit 1868 und deren nächste Zukunft. Leipzig, 1891.

túlnagy történeti feneket kerít a monarchia és Németország gazdasági egyesülése gondolatának.¹

Különösen nálunk nem nagyon szerencsés gondolat a jövő gazdaságpolitikai programja mellett Bruck-féle eszmékkel érvelni. De erre nincs is szükség. Mert a ma előttünk álló nagy gazdaságpolitikai probléma és a Bruck gondolata között éppen úgy nincs semmi kapcsolat, mint a hogy például nem folyománya történelmileg a mai német császárság a régi német-római szent birodalomnak. A Bruck gondolata, bár annak idején mint a német földön hegemoniára törekvő Ausztria utolsó erőfeszítéseinek egyike, megvalósítandó gazdaságpolitikai program volt, mai kérdésünk szempontjából már régen egyjelentőségűvé vált azokkal a többé-kevésbé utópiás tervekkel, a melyekkel egy nagyobb gazdaságpolitikai közösség létesítése iránt azelőtt is, azután is többször találkoztunk az irodalomban. Ezek közül minket talán Berzeviczy Gergely javaslatai a continens vámuniójáról (1796—1819) érdekelnek legjobban.² De a francia Molinari javaslatai sincsenek éppen a mai világpolitikai helyzet szempontjából minden érdekesség nélkül, a melyekkel 1878-ban, Franciaországot is beleértve, egy közép-európai vámunió alkotása céljából lépett Bismarck elé.³

Nézetünk szerint azok sem szolgálnak legszerencsésebben a monarchia és a német birodalom gazdasági közeledésének, a kik mint a közeledés legfőbb eredményére és céljára arra a nagy politikai hatalomra mutatnak rá, a melylyel az egyesülés folytán előálló nagy gazdaságpolitikai közösség Európában, sőt az egész világon járna. Ezeknek az érvelése nehezen egyeztethető össze a központi hatalmaknak őszinte és végleges békére

¹ Ein Wirtschafts- und Zollverband zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn, 1914. ;

² Lásd ezeknek érdekes ismertetését legutóbb : Czóbel Ernő, Berzeviczy Gergely javaslata a kontinens vámuniójáról. Huszadik Század, 34. kötet. 1916. 209—221. és 391—411. l.

³ Lásd különösen : Francke : *Zollpolitische Einigungsbestrebungen in Mitteleuropa während des letzten Jahrzehnts. Schriften des Vereins für Sozialpolitik.* Bd. I. 1900., a melyet Diehl is idéz, valamint a bő irodalomtörténeti ismertetést ez utóbbi szerző következő munkájában : *Zur Frage eines Zollbündnisses zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn.* 2-te Aufl. Jena, 1915. 3—10. l.

törekvő céljaival. Imperializmussal úgysis szívesen vádolnak minket, de különösen Németországot ellenségeink. Nem szerencsés gondolat tőlünk előre előhozakodni azokkal az eszközökkel, t. i. gazdasági egyesülésünk jelentős hatalmi súlyával és politikai erejével, a melyeknek igénybevételére éppen akarattunk ellenére ők fognak esetleg kényszeríteni. A gazdasági közeledés mellett annyi ok és érv szól, hogy kár az ügy sikerét olyan érvek sorompóba állításával nehezíteni, a melyek saját táborunkban sem találkoznak osztatlan helyesléssel.¹

E harezos Középeurópa legjellegzetesebb csatakiáltása a Naumann jól ismert *Mitteleuropa*-ja.² E fényesen megírt könyv nagy érdeme, hogy nagy mértékben felkeltette az érdeklődést Németország és a monarchia gazdasági közeledésének kérdései iránt, de ellenségeinek számát is növelte. Imperialistikus törekvései tagadhatatlanok és ezért fokozta a bizalmatlanságot «Középeurópa» iránt különösen azoknál, a kik egy ilyen nagyhatalom kialakulásában a társadalom demokratikus fejlődésének megakasztását látják, a lényegével együtt járó elzárkózó gazdasági politikától pedig a nemzetek közötti szabadabb gazdasági érintkezésnek akadályozása miatt félnek.

II.

Ausztria-Magyarország és a német birodalom szemünk előtt fejlődő, szorosabb gazdasági összekapcsolódásának előmozdítására sem a történeti fejlődésből magyarázó okfejtésre, sem nagyobb, imperialis hatalmi célokat szolgáló politikára nincsen szükség. A háború eleje óta folyó események kényszerű szüksége viszi ma a központi hatalmakat akarva nem akarva a gazdasági egyesülés felé. A szorosabb gazdasági cooperatio a háború alatt és a háború után kényszerű következménye a háborúnak, vagy még helyesebben azoknak a ma már világosan

¹ Itt csak a Társadalomtudományi Társaságban 1916 tavaszán tartott előadás-sorozatra mutatunk rá, a melynek tárgya Közép-Európa volt. Ezekből az előadásokból jól kitűnik, hogy a különböző gazdaságpolitikai vélemények és világfelfogások minő álláspontot foglalnak el «Középeurópá»-val szemben.

² Berlin, 1915.

látszó, jórészt gazdasági természetű okoknak, a melyek a háborút létre hozták.

Napról-napra nyilvánvalóbbá lesz, hogy mennyire a gazdasági világalalmát féltő és ma még birtokban lévő Anglia harcza ez a háború a feltörekvő Németországgal szemben. Ebbe a küzdelemben az európai szláv kérdés megoldására irányuló igyekezet csak belekapcsolódik. Anglia szokott ügyességével értett hozzá, hogy ennek a kérdésnek a felszínre kerülését is előmozdítsa. A Scotus Viator-ok nem hiába járták már a háború előtt évek óta Magyarország és Ausztria szlávok-lakta vidékeit. Mi tényleg különösen szláv nemzetiségi viszonyaink miatt rántódtunk bele a háborúba, a melyben minden érdekszálunkkal a német birodalomhoz kapcsolódunk.

Szoros baráti viszonyunk a német birodalommal, a mely már jóval a háború előtti időkben alapozódott meg, földrajzi és gazdasági, valamint ezeken alapuló kulturális és politikai okok következménye. Németország és a monarchia területe földrajzilag szorosan összetartozó egész, azonos jellegű éghajlattal és olyan vízrendszerrel, mely nem nagy nehézséggel megépíthető csatornákkal segítségével Európának ezt a közepét nagyon jól használható és tengereket is összekötő olcsó közlekedő utakkal látná el. Az egymás közé eső hosszú határvonal földrajzi alakulata a szárazföldi közlekedésnek is inkább előmozdítója, mint akadálya. Magától értetődik, hogy ezen a nagy területen, dacára annak, hogy a terület egyes részei nem álltak egymáshoz mindig olyan közel politikailag, mint ma, a gazdasági fejlődés iránya sem lehetett régtől fogva egymástól eltérő, még kevésbé egymással ellentétes. Igaz, hogy a német föld mindig előtte járt Ausztriának és Magyarországnak gazdasági fejlettség tekintetében, de a fejlődés iránya éppen úgy azonos volt mindkét helyt, mint a hogy többé-kevésbé megegyezők ott is, itt is a gazdasági élet alapfeltételei. Ausztria és Magyarország gazdasági fejlődése immár hosszú idők óta azokba a nyomokba lép, a melyeket Németország tapos ki előtte. És ez rendjén is van így. A közel szomszédot egykönnyen úgy sem kerülhetnők el. És nem is rossz tanítómester gazdasági téren. Bár fejlettebb, de hasonló társadalmi és gazdasági körülmények között él,

mint mi, vagy Ausztria. A mi ott bevált, okosan alkalmazva, eddig még nálunk sem mondta fel a szolgálatot.

A közelség, a gyakori és szoros gazdasági érintkezés bizonyos fokú kulturális közösséget is teremt. Tényleg a mi kultur-életünk is szívesebben és a tömeghatások erejénél fogva szemmel-láthatóbb eredménnyel fogadta, értékes nemzeti sajtóságaink féltékeny megőrzése mellett, a német cultura, mint akár a francia, akár az angol hatásait. Németországnak Ausztriára való kulturális hatásáról nem is szólnak. Hogy politikailag mit jelent Németország szorosabb barátsága a monarchiára, de reánk nézve is, azt nem akarjuk itt fejtegetni. Csak rámutatunk arra, hogy az ausztriai németek legerősebb támaszait és ezzel a monarchia dualismusának leghűbb barátait — azt fölsőlegesen fejtegetni, hogy ez a magyarságnak mekkora érdeke — természetesen mégis csak mindig Németországban fogjuk kereshetni.

Ezt a számos ok szülte, szinte mondhatnók, természetes összetartozásunkat ellenségeink is jól ismerték már a háború előtt. Aknamunkájuk kölcsönösen irányult mindket-
tőnk, de különösen a könnyebben kikezdzhető gyöngébbik ellen. Anglia Németország nem megvetendő szövetségését igyekezett bennünk gyengíteni, a mikor a monarchia nemzetiségeinek aspiratióit élesztgette. Franciaország is a középeurópai államok szövetségét akarta gyengíteni, a mikor az ellenünk most készülő gazdasági block-nak mintegy az alapjait lerakva, gazdasági és pénzügyi politikáját már jóval a háború előtt a mi tőkekeresletünk ellen irányította. Már akkor megindul a gazdasági elzárás politikája ellenünk, a mely azóta a háború alatt is mint fegyvereik egyik leghatalmasabbika tesz számot ellenségeink kezében. A párisi conferentia rendszeresen kidolgozta a központi hatalmak gazdasági elzárásának tervét. Az idei év tavaszán Rómában tartott conferentia pedig, ha nem tudta is megvalósítani az entente-államok fokozottabb mérvű gazdasági egyesülésének gondolatát, azt a ránk nézve nagyjelentőségű eredményt mégis elérte, hogy Anglia a maga részéről, a háború utánra is biztosította szövetségeseit a központi hatalmakkal szemben való teljes gazdasági elzárkózásáról.¹ Ma már szinte az egész

¹ Lásd *Neue Freie Presse*, 1917 május 22. 18,947. sz. 10. oldal.

világ segít Angliának a körülfogó vasgyűrűt körülöttünk mind szorosabbra húzni. Ez alatt az ölelő nyomás alatt mi mindjobban egymáshoz szorulunk. Szerencsénk, hogy ebből a szorosabb érintkezésből már a háború alatt új erőnk fakad háború utánra is.

Mindnyájan érezzük, hogy a körülzárt központi hatalmakra nézve szoros gazdasági kapcsolatuk milyen nagy jelentőségű volt a háború alatt kezdettől fogva az élelmezés, a nyersanyagbeszerzés, a termelés és a fogyasztás könnyebb szervezhetése szempontjából. A belső vonalon való küzdés előnyeit, bár természetesen a gazdasági háborúban jóval kisebb mértékben, mint a fegyveres küzdelemben, de itt is érezzük, úgy, hogy céljaink érdekében csak azt kell sajnálnunk, hogy a gazdasági összeműködés ma nem lehet teljesebb.

Sok jel mutat ma már oda, hogy a fokozottabb mérvű gazdasági együttműködés a központi hatalmak között a háború után sem lesz fölösleges, sőt hogy ennek komoly szüksége akkor fog csak igazán elkövetkezni.

A háború előbbi szakaszaiban, bevalljuk, mi is bizonyos kétkedéssel fogadtuk azokat a terveket, a melyek a békekötés után a gazdasági háború tovább folytatását helyezték ellenségeink részéről kilátásba. De azóta nagyot fordult a világ. Anglia oly makacs erővel vetette rá magát szövetségeseire gazdasági téren is és oly ügyesen tudta a tengerentúli nagyhatalmakat is politikai érdekkörébe vonni, miután azokat, különösen Amerikát, már előbb gazdaságilag érdektársaivá tette, hogy ma a központi hatalmak ellen tervezett gazdasági block tulajdonképpen készen áll és már annyira szilárd, hogy könnyen fenntartható lehet, legalább nagyobb részében, a háború után is. Minél tovább tart a háború, annál jobban megjegeczesednek azok az új közgazdasági viszonyok, a melyekben Németország és Ausztria és, tegyük hozzá, mi is, szinte teljesen kiszorultunk eddigi piacainkról. A régi piacok — bár az ilyen folyamat a kisebb termelés folytán természetesen lassabban megy végbe háborúban, mint békében — lassankint hozzászoknak az új forrásokhoz. De a háború már több mint három éve folyik és még mindig beláthatatlan a vége. Akkor ismét felolvasztani azt, a mi már addig megszilárdult, semmi esetre sem lesz könnyű.

Ezek a körülmények fognak minket a háború után arra kényszeríteni, hogy gazdaságilag akkor is együtt maradjunk és részben egymásban keressük a boldogulást, részben egymással karöltve keressük kivitelünk számára a kivezető utat ebből a «geschlossener Handelsstaat»-ból legalább Kelet és a Balkán felé, a merre remélhetőleg még leginkább fogunk kijuthatni.

A monarchia, mely a háború alatt oly hosszú ideje él már a német birodalommal a legszorosabb gazdasági összeköttetésben és a mely a háború előtt sem függetleníthette sohasem gazdasági politikáját a német birodalomtól, sőt a mely közgazdasági politikája egyik legjelentősebb részében, a vámpolitikában, sokszor követni volt kénytelen a német birodalmat, — itt csak a mezőgazdasági vámokra, az állatbehozatal korlátozására utalunk, — a háború utáni hosszú átmeneti idő alatt folytatandó gazdasági politikájában akarva sem tudná magát elszakítani Németországtól. Magától értetődőleg ezt nem is fogja megkísérleni. Hanem ellenkezőleg a nagy átmeneti kérdések mindegyikének megoldásánál — említjük csak a különösen Ausztriát erősen, de azért minket is érdeklő nyersanyagbeszerzést és a monarchia mindkét részét egyformán érintő valuta-helyreállítást — erősen fog igyekezni a maga szerényebb hajóját hozzákapcsolni a nagy háborúból remélhetőleg veretlenül és gyarmataival együtt, nagy egységében sértetlenül kikerülő német birodalom hatalmasabb oceánjárójához. A hosszú-hosszú átmeneti gazdálkodásból (a mikor hosszúnak állítjuk, nem akarjuk azt mondani, hogy az állami beavatkozás mai rendszerét, gazdasági életünknek ezt a mesterséges communisálását, még a háború után is sokáig szeretnők látni) csak lassú fejlődéssel fogunk belejutni abba a gazdasági életbe, a mely már csak halaványan fogja magán viselni a világháború nyomait. Mikor ezt mondjuk, megint különösen nagy anyagihiányunkra, egyéb tőkesszükségletünkre, gazdasági elgyengülésünkre és nem utolsó sorban valutánkra gondolunk. Ebből a hosszadalmas átmeneti gazdálkodásból, a melyben nem szeretnők, ha nem látnók mostani fegyveres bajtársunkat segítőtársul magunk mellett, nézetünk szerint szinte észrevétlenül fog a monarchia gazdasági élete belesiklani a Németországgal való mind szorosabb, formailag is kifejezett gazdasági összeköttetésbe. Ellenségeinknek

Anglia vezette háborús vámpolitikája fogja előreláthatólag ebbe belekényszeríteni. Különösen akkor fog ez könnyebben bekövetkezni, ha a központi hatalmak a béke után belsőleg nyugodtan fejlődhetnek tovább gazdaságilag minden előre nem látható, váratlan zökkenő nélkül.

A középeurópai vámunió gondolata, ezt már soraink elején említettük, nem új dolog. De az utópiák világából kilépve egészen új alapokon élénk kerülve, a legközelebbi jövőben megoldandó, elsőrendű fontosságú gazdasági kérdéssé a háború következtében lett. Azóta természetesen a kérdés jelentőségének megfelelő arányban nőtt meg a probléma-irodalma is.

Érdekes ezt az irodalmat időrendben lapozgatni.¹ Ha különösen azokat az irodalmi termékeket vizsgáljuk, a melyek általánosabb szempontokból foglalkoznak Németország és a monarchia gazdasági közeledésének kérdésével, tehát a melyek nemcsak egyes termelőágak érdeke szempontjából tekintik a problémát, lehetetlen meg nem látni a fejlődést abban az irányban, — mikor ezt mondjuk, különösen a magyar, az osztrák és a német irodalmat vesszük figyelembe — hogy a kérdéssel foglalkozók előtt mindjobban világossá válik a német birodalom és a monarchia gazdasági közeledésének szükségszerűsége. A mit a háború elején még nem láthattak egész bizonyossággal, az ma már világosabban jelentkezik előttük.

De nagyon tanulságosak e tekintetben a Német-Osztrák-Magyar Gazdasági Szövetségnek a háború első éve óta folytatott tárgyalásai is. Ezek is mutatnak ilyenféle fejlődést. Ezt természetesen nem kell úgy érteni, mintha ez a szövetség tárgyalásaiban és határozataiban mérföldes léptekkel haladna mindjárt a vámunió propagálása felé. Működése lassan, de annál biztosabban szolgálja a belülről, magától kialakuló, mind szorosabb gazdasági közlekedést a központi hatalmak egyes államai között. Az első határozat (1915 június 28. Bécs) még csak a kifelé közös alapelveken nyugvó kereskedelmi politikáról beszél,² a második

¹ Bő jegyzékét adja a *Magyar Vámpolitikai Központ* 27. sz. kiadványa : Barcza Imre : *A középeurópai vámunió kérdésének irodalma*. Előszóval ellátta dr. Matlekovits Sándor. Budapest, 1917.

² *Stenographischer Bericht über die Tagung des Österreichisch-deutschen Wirtschaftsverbandes am 28. Juni 1915. in Wien betreffend die Neugestal-*

(1915 november 29. Drezda) már azt hangoztatja, hogy ennek a kereskedelmi politikának szükségszerűen hosszú időre kötve kell lennie. És megemlékezik már arról is, hogy a központi hatalmak érdekközösségét nem meríti ki a közös vámpolitika, hanem hogy sokkal inkább ennél többre, közös gazdasági politikára van szükség.¹ A legutóbbi tanácskozás határozata (1917 június 24. Budapest) pedig már a monarchiát és a német birodalmat közösen érdeklő gazdasági részlet-kérdésekkel is behatóan foglalkozik, a mikor a háború utáni «átmeneti» gazdálkodás legfontosabb problémáit tárgyalja.²

Mind több és mind több az, a mit a német birodalom és Ausztria-Magyarország gazdasági életében közös elvek alapján rendezhetőnek és rendezendőnek ismernek fel. Így épülhet ki a gazdasági közeledés útján belülről lassankint, szinte észrevétlenül a gazdasági egység, míg egyszer csak mindenki előtt látszó, kifejezett intézménynyé is válhatik.

III.

Szóval ma már komolyan számolni kell a központi hatalmak szorosabb közeledésével gazdasági téren, sőt esetleg az elkövetkező gazdasági egységgel is.

Hogy tényleg milyen lesz a monarchia és a német birodalom gazdasági viszonya a háború után, arra jól felelt az osztrák kereskedelmi és ipari élet egyik jeles képviselője, mikor nemrég megkérdeztetvén, hogy minőnek képzei a legközelebbi német-osztrák-magyar kereskedelmi szerződést, úgy felelt, hogy a kérdés kétféle megoldást tűr el. Ellenségeink viselkedése dönti el, hogy melyik a helyes felelet.³

tung der Handelsbeziehungen Österreich-Ungarns zum Deutschen Reiche. Wien, 1915. 52–53. l.

¹ Stenographischer Bericht über die Verhandlungen des Deutsch-Österreichisch-Ungarischen Wirtschaftsverbandes am 29. November 1915. in Dresden betr. die zukünftigen wirtschaftlichen Beziehungen zwischen Deutschland und Österreich-Ungarn in Anwesenheit zahlreicher Industrieller und Wirtschaftspolitiker aus Österreich-Ungarn. Berlin, 1916. 81–82. l.

² Lásd a *Pester Lloyd* 1917. június 23., 24. és 25-iki számaát: Zur Tagung des Deutsch-Österreichisch-Ungarischen Wirtschaftsverbandes. Különösen: június 25. sz. 6. oldal.

³ *Handelspolitische Zukunftsfragen*. Von Dr. Stephan Freiherrn von

Csakugyan minden attól függ, hogyan végződik a háború, illetőleg hogy ellenségeink milyen gazdasági politikát fognak folytatni a háború után. Ha a háború igazi békével végződnék, vagyis nem követné gazdasági háború a mai öldöklést, akkor a legnagyobb kedvezményt biztosító kereskedelmi szerződések ismét elfoglalhatnák régi helyüket és részünkről csak azt kellene kívánnunk, hogy bizonyos hibák eddigi külkereskedelmi politikánkból kiküszöböltessenek. De ma a jelek inkább oda mutatnak, hogy a most folyó támadó háborút Anglia a békekötés után is folytatni akarja ellenünk gazdasági téren. Ebben az esetben természetesen nekünk is jobban össze kell zárkóznunk gazdaságilag ellenségeink ellen, a kik, úgy látszik, a béke után is ellenségeink akarnak maradni.

Észszerűbbnek látszik tehát ma a jövő szempontjából a kérdésnek inkább azzal a változatával foglalkozni, a mely az ellenségeink által ellenünk folytatandó gazdasági háborúra figyelmet bennünket. Ebben az esetben pedig a válasz a probléma egyedül helyes megoldásaként csak a központi hatalmak fokozottabb mérvű gazdasági közeledésére mutathat rá.

Hogy ennek a közeledésnek milyen lesz a választandó közelebbi formája, az meglehetősen közömbös, mihelyt a nagy czéllal, a melyet véle úgy a német birodalom, mint a monarchia részéről elérni akarunk, tisztában vagyunk és ha ezt a czélt szorosabb kapcsolódásunk ideje alatt is mindig szemünk előtt tudjuk tartani.

Ez a cél csakis a központi hatalmak mindegyikének lehető gazdasági megerősödése lehet. Ez biztosítja legjobban az erőteljes gazdaságpolitikai érvényesülést kifelé is. Mihelyt pedig ez a cél lebeg előttünk, meg kell vele békülnünk azonnal, hogy a német birodalom, Ausztria és Magyarország egészen különböző fokú gazdasági, mind ipari, mind mezőgazdasági és társadalompolitikai fejlettsége a teljes vámuniót kizárja közöttük. De másfelől meg kell barátkozunk azonnal azzal a gondolattal is, hogy a szabad-kereskedelmi szerződések rendszerét is lehetlenné teszi adott esetünkben a monarchia és Németország

között az ezzel a rendszerrel közönségesen kapcsolatos legnagyobb kedvezményi eljárás. Ez az utóbbi ugyanis nagyon utunkban állana, mihelyt ellenségeink vámpolitikai eljárása következtében kénytelenítve éreznők magunkat, egymás között szorosabban kapcsolódní, hogy ekként nagyobb nyomatékkal léphessünk fel vámpolitikánkban a külfölddel szemben. A legnagyobb kedvezményi elv alapján tudvalevőleg az egymásnak biztosított előnyök egyikünkkel vagy másikkal szerződő harmadik államoknak is kijárnának. Ezeket, ha vámpolitikai közeledésünknek határozottabb formát nem adunk, nehéz volna az egymásnak biztosított előnyökből kizárni.¹

A közel jövő vámpolitikai eshetőségeink sorozatából tehát eleve ki kell ejtenünk a két szélsőséget, a teljes vámunió, és a szabad szerződések gondolatát.

Maradrának az úgynevezett közbenső alakulatok: a kedvezményes eljárás rendszere, vagy a közös vámterület kifelé egységes vámpolitikával és vámrendszerrel, befelé kiegyenlítő hatású benső vámokkal, avagy kölcsönös kedvezményes eljárás a kedvezményezés kizárásával más államok irányában, vagy ismét egységes és közös eljárás a más államokkal való kereskedelmi szerződések megkötésénél, és így tovább.

Ezek azok a formák, a melyekről fentebb meglehetősen közömbösnek mondtuk, hogy közülük melyiknek az alakjában kristályosodik ki legelőször a német birodalom és az osztrák-magyar monarchia gazdasági közeledése. A lényeges az, hogy először is választandó eljárásunkkal elérjük a központi hatalmak olyan szorosabb felzárkózását a rájuk kényszerített gazdasági küzdelemben, a melynek révén kellő nyomatékkal tudnak majd ebben a harcban kifelé kereskedelempolitikailag érvényesülni és hogy másodsor e mellett figyelemmel legyünk arra, hogy egyesüléseknél az egésznek az ereje mindig a részek erőinek összetételéből áll elő. Tételünk e második része tehát azt írja elénk, hogy az egyesülést oly módon kell megoldanunk, hogy az egyesülők bármelyikének bármely irányban való gazdasági gyengítését messze elkerüljük. Ha nem ilyen az egyesülés,

¹ Ezt a kérdést nagyon jól világítja meg a következő munka: *Schilder: Mitteleuropa und die Meistbegünstigungsfrage*. Stuttgart, 1917. Az olvasó benne a kérdés vámtörténeti, vámpolitikai és irodalmi bő ismertetését találja.

akkor vele az egyesülés célzott eredményével épen ellenkező hatást érnének el. Ez olyannyira magától értetődő, hogy szinte megemlíteni is fölöslegesnek látszik. Tulajdonképen elég volna tételünk első részét megállapítani, hiszen ez már magában foglalja a másodikat. De ezekben a nagyon fontos gazdaságpolitikai dolgokban nem árt az ilyen magától értetődő dolgokat is hangsúlyozni.

Hogy a közeledésnek ezt a lényegét, az igazi célt, milyen vámpolitikai formákkal tudjuk legjobban elérni, ezt tartjuk meglehetősen alárendelt jelentőségű kérdésnek. Hiszen a közeledés nem öncél. Nem cél annak valamely meghatározott formája sem. Senkinek sem célja, sem közeli, sem távoli célja saját magáért a vámunió. Épen oly kevésbé nem célja, mint a hogy nem célja a politikai egyesülés sem. A «Zollverein» egészen másféle helyzet megoldása volt és egészen más célt szolgált. A közeledést ma mindenki csak mint a feledatunkká tett nagy gazdasági küzdelem hatásos és szükséges eszközét tekintheti, a melyre épen azért van szükségünk, mert a gazdasági közeledés ebben a küzdelemben a legerősebb és tulajdonképen egyetlen fegyverünk, a melyet adott esetben okvetlenül kezünkbe kell vennünk. Kezünkbe, hogy célunkat, az erőteljes gazdaságpolitikai érvényesülést kifelé, elérhessük.

De még azért sem helyezünk arra nagy súlyt, hogy az úgynevezett «közbülső formák» közül melyiket választják az egymáshoz közeledő központi hatalmak, mivel ezek között a formák között nincsenek nagy eltérések. Közel állanak egymáshoz; egyik a másikba szinte átfolyik. Ha a fentebb felsorolt alakulatokat a Németország és a monarchia közötti gazdasági viszonyban kísérletképen egymásután megvalósíthatnók, ha létesítenők őket abban a formájukban, a hogyan mindegyikük a valóságban életre kelthető, jó részük között nem talál-nánk nagy különbséget. A gazdasági közeledés immár igen tekintélyes nagyságú irodalmából is, a melynek legnagyobb része pedig épen azzal foglalkozik, hogy ezeknek az alakulatoknak egyike vagy másika a közeljövő vámpolitikája szempontjából mennyire alkalmas eszköz, — ebből az irodalomból is kiviláglik ezeknek az alakulatoknak meglehetősen nyulékony és hajlítható természete. A szerint mutatnak más és más alakot, a mint

más-más oldalról nyulunk hozzájuk. A mi az egyik oldalról kedvezményes vámeljárásnak látszik harmadik államok kizárásával, az más oldalról majdnem olyan, mint az egységes alapelveken nyugvó vámpolitika kifelé, megfelelő benső vámokkal.

A különböző vámpolitikai alakulatoknak ez a nyújtható, hajlítható természete a gazdasági közeledés kérdésével szemben elfoglalt jelentősebb állásfoglalások szövegezéséből is kitűnik. A különböző kiinduló pontok (kedvezményes vámeljárási, közbenső vámok) mintha mind össze volnának hangolva és pedig a mind szorosabbá váló gazdasági érintkezés hangnemében.

A gazdasági közeledés külső formájánál mind az egyesülés benső tartalmassága, mind kifelé való hatékonysága szempontjából jóval fontosabb, hogy mennyire sikerül a német birodalom és a monarchia egész gazdasági életét benső szálai-ban is lassankint mindinkább egymáshoz simulóbbá, hasonlóbbá tenni. Itt arra gondolunk, a mit közönségesen „lehetőleg egységes gazdasági és pénzügyi törvényhozásnak” mondanak. Minél jobban és könnyebben sikerül ez, annál jobban biztosítva van a közeledés laza külső formái mellett is a gazdasági egyesülés haszna és jelentősége kifelé.

IV.

A kik a német birodalom és az osztrák-magyar monarchia gazdasági közeledésének vagy szorosabb gazdasági kapcsolatának gondolatával szemben elítélő vagy legalább is tartózkodó álláspontot foglalnak el, ezt a véleményüket, politikai szempontokat nem tekintve, tudvalevőleg a két ország különböző fokú gazdasági fejlettségére, egymástól eltérő pénzügyi és adórendszereire, közlekedési és munkásügyi viszonyaira, valamint különböző valutájára állapítják. Úgy okozkodván, hogy ilyen különbségek mellett kifelé egészségesen érvényesülő gazdasági egység nem létesülhet.

Tagadhatatlan, hogy mindezek az itt felsorolt és egyéb ilyen jellegű különbségek igen nagy akadályai két gazdasági terület olyan közeledésének, a melynek iránya a gazdasági egyesülés felé vezet. De nem egyformán erős akadályai. Vannak

köztük olyanok, a melyek több-kevesebb igyekezettel és jó-akarattal eltávolíthatók és olyanok, a melyek egyáltalán nem távolíthatók el az eredményes közeledés, a szorosabb gazdasági együttműködés útjából.

Ezek között az akadályok között csak a kérdéses országok különböző fokú gazdasági fejlettsége olyan akadályozó körülmény, a melyet egyáltalán nem lehet kiküszöbölni. Ezt az akadályt, ha ennek ellenére mégis ragaszkodunk az országok gazdasági egyesüléséhez, valami módon le kell küzdeni. A többi végeredményben mind kiküszöbölhető. Ha az egyesülés ezeknek az akadályoknak ellenére is szükséges és ezek az akadályok fennforognak, akkor kiküszöbölésükre kényszerülünk.

Az előbb említett akadály leküzdésére van mód. Mint láttuk, könnyű a gazdasági közeledésnek olyan formáját találni, a melyben a közeledés révén a gyengébb ország nem szenved a gazdaságilag erősebb versenytől. És így az egymáshoz gazdaságilag közeledni óhajtó országok különböző fokú gazdasági fejlettsége, ez az egyszerre meg nem változtatható körülmény, a melyen huzamos fejlődés során is csak bajosan lehetne változtatni, megszűnik a közeledés akadályául lenni. Csak változtatni kell miatta a közeledés formáiban. Ilyen országok között nem lehet vámunióról szó. De igenis lehet ilyen esetben a gazdasági egyesülésnek már több ízben említett közbenső alakjait alkalmazni. Az egyesülés többi akadályaihoz, a melyek nem megváltoztathatatlan akadályok, persze az ilyen közbenső alakok alkalmazása esetén is bátor kézzel kell megváltoztatólag hozzányulni.

Valamely országra nézve a gazdasági lehetősége annak, hogy egy másik, tegyük fel gazdaságilag erősebb országgal bizonyos fokig gazdaságilag egyesüljön, gyakorlatilag épen attól függ, hogy egyfelől miként tudja az egyesülés választott, illetve választandó formájában a maga gyengébb erőinek a védelmét kellő fokig megtalálni, másfelől, hogy gazdasági életének belső alkatában, tehát állampénzügyi, közlekedésügyi, társadalompolitikai, valutaügyi stb. törvényhozásában is saját énjének a sérelme nélkül mennyire tud azon fejlettebb gazdasági erejű ország gazdasági életéhez hozzásimulni, a melylyel egyesülni akar.

Magától értetődik, hogy ez a hozzásímulás, szinte hasonulás csak részben kér gazdasági áldozatot a gyengébb országtól. Ez nagyobb mértékben inkább gazdasági emelkedést jelentene számára, felemelkedést az illető tereken a fejlettebb közgazdasággal bíró ország magasabb színvonalára. Legjobb példája ennek épen az országok pénzrendszere. Különböző értékességű valutával bíró országok között a teljes gazdasági egyesülés pl. nem képzelhető a valuta közössé tétele nélkül. A gyengébb valutájú ország pénzértéke ilyenkor szinte mesterségesen emelkedik fel az erősebb valutájú ország pénzértékének segítségével magasabb színvonalra. De már a kisebb fokú gazdasági közeledés sem lehet kihatás nélkül a gyengébb valutára.

V.

A német birodalom és a mi monarchiánk nagyobb arányú gazdasági közeledésének, esetleg bizonyos fokú gazdasági egyesülésének gazdasági lehetősége — a politikai okokat és lehetőséget itt teljesen mellőzzük — szintén attól függ, hogy a gyengébb Ausztria-Magyarország a közbenső vámok, vagy a kedvezményes vám eljárás valamiféle rendszere mellett miként találná meg a közösségben a maga védelmét az erősebb Németországgal szemben és hogy miként tudná Ausztria is, Magyarország is, mindegyik a maga gazdasági életét említett lényeges vonatkozásaiban (adóztatás rendszere, közlekedésügy, munkásvédelem stb.) olyanná tenni, hogy a fennmaradó különbségek innmár ne legyenek akadályai a gazdaságilag előttük járó német birodalomhoz való gazdasági felzárkózásnak. Az épen, hogy meddig lehet a gazdasági közeledés terén majd nekünk gazdasági egyéniségünk veszélyeztetése nélkül elmennünk, a mi részünkről a próbaköve annak, hogy a központi hatalmoknak a gazdasági egyesülés terén egyáltalán sikerül-e számottevő eredményekhez eljutniok. A háború utáni úgynevezett «átmeneti idő» gazdasági szervezésétől és vezetésétől e tekintetben igen sok függ.

A kérdést különösen a mi szempontunkból nagyon bonyolítja az, hogy a gazdaságilag egymáshoz közeledni óhajtó felek egyike maga is két, gazdasági életükben ugyan intézménye-

sen összekapcsolt, de azért különösen az utóbbi időben gazdaságilag meglehetősen széttagolt két részből áll. Ezek mind-egyikének a külön érdekei akarnak érvényesülni a Németországgal való gazdasági kapcsolatban.

Azon immár hosszabb idő alatt, a mióta a monarchia Németországhoz való gazdasági közeledése, mint az egész gazdasági jövőnk alakulását felölelő legérdekesebb gazdaságpolitikai probléma, szinte állandó megbeszélés tárgyát teszi, a különböző gazdasági érdekkörök állásfoglalása is meglehetősen kialakult ebben a kérdésben. Akár ezeket az állásfoglalásokat nézzük, akár azokat a véleményeket tekintjük, a melyeket szakemberek írtak meg e kérdéssel foglalkozó tanulmányaikban, akkor, hozzávetve mind e nyilatkozatokhoz a megfelelő kritikát, a monarchia gazdasági közeledéséről Németországhoz, monarchiánk, de különösen a minket elsősorban érdeklő Magyarország szempontjából a következő, csak nagy vonásokkal vázolt kép domborodik ki előttünk.

Azok a gazdasági érdekek, a melyek a gazdasági közeledésnél figyelembe jönnek, kétfélék. Először is: Ausztria és Magyarország külön, és esetleg egyáltalán nem, vagy csak nehezen összeegyeztethető érdekei; másodsor: e két ország közös érdekei. Mindkét esetben természetesen olyan gazdasági érdekekről van szó, a melyeket a közeledés igen közletről érint, tehát figyelmen kívül semmi esetre sem hagyhatók. Az első köze tartoznak Ausztria mezőgazdaságának és Magyarország mezőgazdaságának érdekei, aztán az osztrák iparnak és a magyar iparnak külön érdekei. Mindez a legtágabban értelmezve, tehát a hozzájuk csatlakozó kereskedelmi, közlekedésügyi, tarifapolitikai érdekekkel, nemkülönben az átmeneti gazdálkodásra irányuló idevonatkozó érdekekkel egyetemben. A közös érdekek csoportjába a monarchia mindkét állama között intézményesen közös gazdasági ügyeknek a Németországhoz való közeledéssel kapcsolatos rendezése vagy legalább is rendezhetése tartozik. Ilyen különösen a háború során elértéktelenedett valutánk helyreállításának ügye.

Vegyük ezeket az érdekeket egészen röviden egyenként szemügyre.

Az osztrák és a magyar mezőgazdaság érdeke nem áll

egymástól távol a Németországhoz való gazdasági közeledés kérdésében. A kettő közül mindenesetre a magyar az irányt mutató, az uralkodó. Ennek a mezőgazdaságnak ma és a közeljövőben az az érdeke, hogy a monarchia területe mint fogyasztópiac neki biztosítsassék, hogy más versenytárral ezen a piacon ne kelljen megküzdenie. Különösen a magyar mezőgazdaságnak érdeke, hogy a balkán-államok versenye ne zavarja. Mint-hogy a monarchia nagyban és egészben már nem gabonát kivívó ország, a monarchia mezőgazdasága inkább csak azt hangsúlyozta Németországgal szemben és pedig teljes joggal, hogy a mennyiben egyes különleges termékekben van kivitele (pl. sörárpa), az ne részesüljön kedvezőtlenebb elbánásban Németország részéről, mint más országé. A német mezőgazdaság még kevésbé akarja a mai állapotnak, tehát védvámjainak megszüntetését. Az ottani agrárérdek fél a monarchia esetleges versenyétől.¹

Ez röviden a mezőgazdasági érdekelttség érthető álláspontja a monarchia és Németország gazdasági közlekedésével szemben.² Pedig magasabb szempontból nézve a dolgokat

¹ A magyar, az osztrák és a német mezőgazdasági érdekelttség először 1915 február havában Prágában, majd 1916 január havában Budapesten, aztán 1916 júniusában Drezdában tartott közös értekezleten foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a mezőgazdasági érdekelttség minő álláspontot foglaljon el a központi hatalmak gazdasági közeledésével szemben. Ezek az értekezletek elvileg mindig hangsúlyozták a szoros gazdasági összeműködés nagy fontosságát. De ennél tovább nem igen mentek. Valamiféle haladás azért a közeledés iránt való nagyobb hajlandóság felé mégis észrevehető. (Lásd Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület 1915—16. évi évkönyve. Budapest, 1916. 36—37. l.) Ebből arra következtetünk, hogy a német mezőgazdasági érdekelttség ma már némileg enged eredeti merev álláspontjából, kétségtelenül otthoni hatás alatt. A magyar érdekek mindenesetre jobban kedvez már ma is a közeledés, mint a németnek.

² A Verein für Sozialpolitik kiadásában megjelent *Die Wirtschaftliche Annäherung zwischen dem Deutschen Reiche und seinen Verbündeten* cz. kiadvány három értékes tanulmányt közöl arról a kérdéstről, hogy minő hatással volna a német birodalom és az osztrák-magyar monarchia gazdasági közeledése, illetve vámegyesülése a három ország mindegyikének mezőgazdasági, termelési és fogyasztási viszonyaira. A tanulmányok nem a mezőgazdasági érdekelttség körébe tartozó szerzők tollából folytak. Megállapításuk különösen a német és magyar mezőgazdaság tekintetében érdekelnék minket. *Esselen* (id. m. 234. l.) az egyesülésben nem lát veszedelmet a német mezőgazda-

és messzebb a jövőbe is tekintve, a gazdasági közeledés épen mezőgazdasági téren volna hivatva, a közeledő felek mindegyikének javára válva, az egész nagy, egyesült gazdasági területnek ma nem élvezett előnyöket biztosítani. Németország rendkívül intensív mezőgazdasági termelése már nem igen fokozható jelentős mértékben. Fogyasztása mezőgazdasági termékekben már ma is számottevő bevételre szorul. A nálunk most annyit hangoztatott mezőgazdasági többtermelés pedig, a melyre Magyarországnak más okokból is annyira szüksége van, pótolhatná Németország élelemszükségletének a háború után valószínűleg még gyorsabban növekvő hiányait, a melyeknek fedezésére Németország egyébként más országokra volna utalva. A német piac volna legjobb serkentő a magyar mezőgazdaság intensivebbé tételére.

De ha e szép gondolat megvalósulását a közel jövőben nem várjuk is, arról meg vagyunk győződve, hogy a háború után a német mezőgazdaságnak le kell mondania a mostani agrár vámvédelem jelentős részéről. Ez az elengedhetetlen feltétele t. i. annak, hogy a monarchia megnyissa a maga kapuit a Balkán-államok agrártermékei előtt. Erre pedig ipari kivitelünk szempontjából lesz égető szükség. Ha mi beeresztjük a Balkán-államok agrártermékeit, a mi ipari termékeink is inkább piacot találhatnak a Balkánon. A háború után a központi hatalmaknak piacot kereső, iparfejlesztő kereskedelmi politikájukban még inkább kell a Balkán és a kelet felé törekedniök, mint eddig. Áll ez minden esetben, akárminő gazdasági politikát igyekezzenek is velünk szemben háború után követni mai ellenségeink. Ma már mindenki látja, hogy minő politikai eredményeket sietett megérlelni gazdasági elzárkózásunk Szerbiával és Romániával szemben. A mostani háború tanulságai után, azt hisszük, alig lesz valaki, a ki fenn akarná tartani

13

ságra, de a német fogyasztás teljesebbé és olcsóbbá tétele szempontjából sem lát benne előnyt. *Fellner* (id. m. 293. l.) a magyar mezőgazdaság szempontjából ma nem tartja a kérdést jelentősnek, éppen mivel Magyarország mezőgazdasági termékeinek ma majdnem kizárólag Ausztria a piaca. A jövő, esetleges fejlődés szempontjából röviden rámutat arra, a miről a szövegben folytatólag szólunk.

továbbra is a merev gazdasági elzárkózódás politikáját a Balkán-államok irányában.¹

Ipari téren a monarchia két állama közül viszont Ausztria az elsősorban érdekelt fél a Németországhoz való közeledés kérdésében. De nem annyira túlnyomólag, mint a mennyire vezető szerepet játszik e kérdés tekintetében mezőgazdasági téren Magyarország. Különösen a mióta nagy erővel megindított iparfejlesztésünk jelentős eredményeket ért el és a részben mesterségesen alkotott, kissé erőltetett ipar tipikus jellemzőit világosan mutató, de már számottevő ipari életünk határozottabb formákat öltött, azóta az ipari érdek a mezőgazdasággal egyenlő fontosságúvá vált Magyarországon, a melylyel a monarchia vám- és kereskedelmi politikájának nagyon komolyan számolnia kell. De éppen ezért komolyan kell vele számolni a Németországhoz való gazdasági közeledés politikájának is.

A német birodalommal való gazdasági kapcsolódás nem történhetik meg a németnél gyengébb osztrák és a még ennél is gyengébb, egyes iparágaink tekintetében szinte a melegágyból nemrég kiültetett növényhez hasonló, de nekünk éppen ezért annál drágább magyar ipar védelme nélkül. Ezek azok az érdekek különösen, a melyek miatt a gazdasági közeledésnek úgynevezett közbenső formáit lehet csak választanunk a teljes egyesülés helyett.

Az ipar életeleme egyéb feltételeken kívül különösen az olcsó nyersanyag és az előnyös piac. Mindkettőt vámpolitikájukkal és ezt kiegészítő közlekedésügyi politikájukkal igyekeznek biztosítani az államok iparuknak. Elvileg mind a kettőt a nagyobb vámterület, mely mindenestre nagyobb fogyasztó piac, de a mely egyúttal nagyobb nyersanyagforrás is lehet, jobban tudná nyújtani, mint a kisebb gazdasági terület. A mi szempontunkból azonban itt azt kell figyelembe venni, hogy a legfontosabb nyersanyagok forrása a központi hatalmak gazdasági területén kívül fekszik. Valamint azt sem szabad figyelmen

¹ Hivatalos helyről is hangzott már el ilyen értelmű kijelentés. *Gratz Gusztáv*, külügyminisztériumunk gazdasági osztályának főnökévé történt kinevezetése után, közvetlenül állásának elfoglalása előtt, jövendő működésének mintegy programját adva ilyen értelemben beszélt a képviselőházban 1917 február 19-én. Lásd *Magyar Gyáripar*, 1917. évf. 5. szám.

kívül hagyni, hogy a fogyasztó piac nagyobbodásában könnyen túlnyomó mértékben csak az erősebb ipar találja meg a hasznát. A gyengébb, ha nem vigyázunk, esetleg ennek kárát is láthatja. Elvi szempontból tehát ez a nagyon is gyakorlati kérdés az életben el nem dönthető, hanem csakis az egyes országok sajátos ipari érdekei, még helyesebben egyes iparágainak különleges érdekei, vagy még tovább menve, nálunk pl. egyes iparágakat képviselő, főbb, életképes vállalatok legsajátabb érdekei szerint. Ezeket az érdekeket kell megállapítani és ezeknek a megállapított és komolyan mérlegelt érdekeknek szempontjából kell aztán a közeledés lehetőségét, illetve a közeledés lehető intenzitásának a fokát megszabni.

Ezért a magyar gyáripar érdekképviselete helyes nyomon indult el, a mikor tájékozódást szerzendő ahhoz az állásponthoz, a melyet a Németországhoz való gazdasági közeledésünk kérdésében elfoglalandó volt, az egyes iparágak képviselőit és pedig mindegyiket a saját szempontjából engedte szóhoz jutni. Persze a kép, a melyet az ilyen nyilatkozatokból kapunk, mozaikszerű lesz. De mégis látható kép. Azt mutatja, hogy iparunk az elsősorban érdekeltek kijelentései szerint nemcsak hogy nem pusztulna el a Németországhoz való szorosabb gazdasági közeledésünk következtében, hanem hogy részben még a Németországgal való teljes gazdasági egyesülést is örömmel üdvözlé.¹

A mikor az ipari érdekeltség nyilatkozatait említjük, arra mindenesetre rá akarunk mutatni, hogy egy szempontból

¹ Gyáriparosaink országos szövetsége 1916 február havában tartott ülésein foglalkozott a Németországhoz való gazdasági közeledésünk kérdésével. Az üléseken elhangzott nyilatkozatokat a *Magyar Gyáripar* 1916. évi 4. száma közli. Ezekből a nyilatkozatokból a különböző iparágak sokszor ellentétes érdekein kívül jól visszatükröződik gyáriparunk hirtelen és egyenetlenül fejlődött volta is. Az igen nagy vállalat nemcsak hogy nem fél a német versenytől, de kívánja a vámuniót, hogy nagyobb piacza legyen. A vasgyárnak nem kell a vámunió, mert még a mai nagy vasvámok elvesztésétől is fél. A textilipar inkább az osztrák versenyt érzi, a némettel szemben helyzeti előnyökre hivatkozhatik. Legtanulságosabb eredmények, hogy a külföldi nyersanyagokra szoruló iparágak szeretnék a mind szorosabb kapcsolódást Németországgal, úgyszintén az az iparág is, a mely Németországra is kiterjedő kartellben van.

nem szabad ipari életünknek a Németországhoz való közeledésünket elbírálni. T. i., hogy az legerősebb versenytársunknak, Ausztriának, még kellemetlenebb, mint nekünk. A magyar iparnak ha nehezebbre esik is, meg kell értenie, hogy Ausztriával kezdet fogva kell e kérdésben Németországgal tárgyalnia. Természetesen ugyanez a tekintet köti Ausztriát is velünk szemben. Neki is tekintettel kell lennie ipari vámvédelmi kívánságainak megállapításánál arra, hogy mögötte is van még valaki, a ki szintén akar élni.

Itt szeretnénk megemlékezni arról a magyar álláspontról, a mely a Németország felé való jelentős gazdasági közeledés mellett is közbenső vámokkal véli védhetni a magyar ipart Ausztria versenyével szemben.¹ Fogyasztási adóink jól mutatják, hogy nem kell okvetlenül mindenben kötve lennünk Ausztriához. A cukoradó berendezése révén cukoriparunknak már régebb idő óta valamiféle vámvédelme is van. Technikailag az ilyen védelem tehát mindenesetre keresztülvihető volna. A kérdés pusztán Ausztria és Magyarország között — és itt is az általános politikai szempontokat figyelmen kívül hagyva — inkább csak azon dűl el, hogy egész közgazdasági életünk érdekeit tekintve gazdaságpolitikai szempontból szükséges-e, illetve megengedhető-e, a közbenső vámvonal felállítása. De ha Németországhoz gazdaságilag közeledni akarunk, akkor már egy másik szempontot is figyelembe kell venni e kérdés elbírálásánál. Németországhoz való gazdasági közeledésünknel többről volna szó, mint egyszerű vámpolitikai barátkozásról. Itt inkább talán két ország gazdasági életének bizonyos fokú összehangolása lebeg szemünk előtt. Ezért, figyelemmel arra, hogy a gazdasági fejlődés útjának, ha a fejlődés nem akar megakadni, részben is követnie kell azt az irányt, melyben az egész halad, nehezen tudnók összeegyeztetni a Németországhoz való közeledés iránt való rokonszenvet az Ausztria és Magyarország közötti gazdasági eltávolodást sürgető törekvéssel.

Az Ausztria és Magyarország közötti hosszabb időre szóló

¹ Ez az álláspont magyar részről különösen az Österreichisch-deutscher Wirtschaftsverband 1915 júniusában Bécsben tartott ülésén jutott kifejezésre. Id. kiadvány 24—25. l.

gazdasági megegyezéssel különben előreláthatólag kiesik ez a kérdés azok közül, a melyekkel Magyarországnak a közel jövőben, különösen Németország iránti gazdasági politikájában foglalkoznia kell.

VI.

Hogy a vámpolitikának milyen jelentős segítőtársa a vasúti és általában a szállítási tarifapolitika, azt Ausztria-Magyarország egymás közötti, de a német birodalomnak a monarchiával szemben kereskedelmi politikája is igen érdekesen bizonyítja. Ausztria és Magyarország között ez természetes is. Ellentétes érdekek szerepelnek itt, de a melyeknek szolgálatába egyik oldalról sem állítható védvámvonat. A mint Magyarország az Ausztriával szemben fennálló gazdasági érdekeinek védelménél nem hagyta ezt az eszközt — a mennyire tehetette — felhasználatlanul, úgy Ausztria is nagyon érezte mindig velünk, hogy közlekedési politikájával miként uralkodhatnék a magyar behozatal és kivitel fölött.

A Németországhoz való gazdasági közeledésünk politikájában Magyarországot épen ezért a multban is érdekelte, de a jövőben is nagyon fogja érdekelni, hogy minő tarifapolitikát fog követni a gazdasági közeledés jegyében velünk szerződő Németország azokon a közlekedési útvonalakon, a melyeken tőle, illetve rajta keresztül az itthon nem található ipari nyersanyagokat kapjuk, illetve a melyeken mező- és erdőgazdasági termékeinket hozzá kiviszszük.

Arra is kell majd a szerződő államoknak vigyázni, hogy szerződő feleik újabb megadóztatásokkal ne különböztessék a megállapítandó vámok hatását.

Ezeket a szinte maguktól értetődő dolgokat csak azért említjük meg, hogy rámutassunk velük azokra a sokszor nagyon bonyolult körülményekre, a melyek az egyébként teljes gondossággal kiszámított vámok hatását könnyen semmivé tehetik. A legérdekesebbek és a legnehezebben számításba vehetők ezen mozzanatok között a valutaingadozások. Ez a számba veendő körülmény valutánk nagyfokú elértéktelenedése következtében különösen erősen fog minket érdekelni annak a gazdasági

viszonynak a megállapításánál, a melybe Németországgal lépni akarunk.

A monarchia gazdasági politikájának a közel jövőben különben is legfontosabb kérdése lesz a valuta helyreállításának problémája. Közös kérdésünk ez Ausztriával, de a szó legszorosabb értelmében közös érdekünk is. Közös erővel igyekszünk majd ezt a kérdést megoldani. Ebből a szempontból tehát a Németországhoz való gazdasági közeledésünket tekintve egyszerűbb a kérdés. De magában nézve elég komoly.

Valutapolitikai szempontból itt behatóan nem tárgyalhatjuk elértéktelenedett valutánk helyreállításának kérdését. Hiszen a Németországhoz való gazdasági közeledésünkkel kapcsolatos főbb gazdaságpolitikai problémákat is mind csak futólag vesszük szemügyre. A valuta kérdését annyira mégis be kell vonnunk e vizsgálódás körébe, a mennyiben ez a Németországhoz való gazdasági közeledésünkkel kapcsolattan van.

A mikor a háború első évében először kezdtek komolyan beszélni a monarchia és a német birodalom gazdasági szorosabb kapcsolódásáról, sőt esetleges vámegegyesülésüket is tárgyalgatták, a két ország eltérő valutáját rendszeren mint az egyesülés egyik fő akadályát említették, mely miatt nem, mások szerint a melynek ellenére is létre lehet hozni a vámuniót. Ma, azt hisszük, inkább úgy áll a kérdés, különösen a monarchia szempontjából, hogy a Németországhoz való szorosabb gazdasági csatlakozást, feltéve, hogy az a monarchia egyéb gazdasági érdekei szempontjából elfogadható, — elfogadható pedig csak akkor, ha előnyt nyújt — miként lehessen segítségül felhasználni a valutánk helyreállítására irányuló feladatunk megoldásánál.

Hosszú sorban állnak immár előttünk a valutapolitikai javaslatok a «többtermeléstől» és így kivitelünk szaporításától, valamint fizető eszközeink megszorított mennyiségének apasztásától kezdve egészen addig az érdekes, de azt hisszük, kevésbé megvalósítható gondolatig, hogy mai ellenségeinknél, mint háború utáni nyersanyagszükségletünk főszállítóinál kereskedjünk kölcsön után, a melylyel valutánkat rendeznök.¹

¹ Vas Ferencz felszólalása a M. Gy. O. Sz. 1917. június 10-én tartott közgyűlésén. *Magyar Gyáripar* 1917. 12. szám. — Régebben egyesek a hadi-

E javaslatok legtöbbjét a Német-Osztrák-Magyar Gazdasági Szövetség nemrég bíráló alá vette.¹ Az előadó megállapításai különösen abban az irányban haladtak, hogy a háború utáni behozatal szigorú ellenőrzése, fölösleges árúk be nem engedése és kivitelünk lehető fokozása, nemkülönben a birtokunkban lévő külföldi értékpapírok értékesítése mind jótékonyan hatnának elértéktelenedett valutánk további alakulására.

Figyelemreméltó, hogy az előadó és vele maga a szövetség is a valutánk helyreállítását célzó eszközök és módozatok közül tárgyalásai során mint kevésbé célravezetőt kirekesztette a német segítséget. A korona és márka árfolyamának szerződéses megállapítását pedig egyenesen elvetette.

Valutánk helyreállítása ránk nézve életbevágó fontosságú kérdés, a melynek egész nyomasztó súlyát majd csak a háború után fogjuk érezni. Nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy a német birodalom segítsége, történjék az bármi formában, akár valuta-kölcsönök, akár egyéb közvetlenebb támogatás útján, maga is nehéz probléma. Németországiól, a háború után elkövetkező másféle nagy lekötöttségei mellett ma nem tudhatjuk, ily támogatásunkra mennyire lenne képes. De ha igen, ránk nézve akkor is bizonyos, hogy az ilyféle segítséggel a háború szülte nagy gazdasági problémáink egyike, t. i. Németországgal szemben való nagy anyagi tartozásunk mindenesetre csak növekednék. De azért mégis szívesebben látnók hosszabb időn keresztül is azt a bizonyos fokú beavatkozást Németország részéről valuta- és kereskedelmi politikánkba, a mely egy ilyen általa nyújtandó segítséggel kétségtelenül karöltve járna, hiszen a szorosabb gazdasági közeledés mellett sem elvi, sem jelentős gyakorlati akadályokba ez nem ütköznék, — mint valutánk hosszan tartó, nagybeteg állapotát. Ettől minél előbb szabadulni kell, mert minél tovább nyögünk alatta, annál jobban hozzátörődünk és aztán később csak nagyobb, sokféle érdekekkel folytatandó

sarczot is azok közé az eszközök közé számították, a melyeket a háborúval kapcsolatos anyagi helyzetünk rendezésénél felhasználhatnánk. A kik higgadtan és kezdettől fogva inkább gazdaságpolitikai szempontból vonták meg a háború mérlegét, a hadisarczot számításaikból már akkor kiejtették.

¹ Budapesten, 1917 június 23—25-ig tartott gyűlésen *Fellner* Frigyes igen értékes előadásában.

küzdelmek árán tudunk belőle kibontakozni. A német aranyvaluta, de a mi valutareformunk története is eléggé bizonyítja ezt. Nem örvendetes jelenség, hogy máris hallatszanak olyan hangok, hogy a gyengébb valuta tulajdonképpen nem nagy baj, sőt annyiban előny is, mert kiviteli jutalom gyanánt hat, illetve védvamos hatású.¹ Szerencsére nálunk ez az érv kevésbé helytálló. Ausztriával való gazdasági közösségünk folytán a rossz valuta védvamos hatását, mivel Ausztria a legfőbb piacunk, kevésbé éreznők. De ezt nem tekintve is, a háború után remélhetőleg sem mezőgazdasági, sem ipari érdekelttségünk nem fog elzárkózni azon áldozatok elől, a melyeket majd mindnyájunk közös nagy érdeke, a rendezett, kifelé fizetőképes valuta mielőbbi visszaállítása céljából hoznunk kell.²

Nagyon megnehezíti a kérdés megoldását, különösen abban az esetben, ha ellenségeink gazdaságilag elzárkóznak tőlünk, az a körülmény, hogy a világnak szinte egész aranytermelése ellenségeink kezén van. Végeredményben tehát csak tőlük tudnánk aranyat szerezni. De éppen ezért arra kell gondolnunk, hogy a német birodalommal gazdaságilag szövetkezett monarchia nagyobb gazdasági ereje ebben a kérdésben is könnyebben tudna eredményeket elérni, mint ha egészen magára volna hagyva. Németország előnyei a monarchiával való gazdasági egyesülésből a mi érdekeink csorbítása nélkül is vitán felül állók. Ezeknek az előnyöknek egyik ellenértéke lehet a mi valutánk megjavításában való bajtársi közreműködés, a mit ma talán már inkább a Németországhoz való gazdasági közeledés egyik feltételének, semmint a csatlakozás későbbi, magától folyó következményének lehetne tekinteni.

¹ Nálunk is a gyáripar köréből. Lásd *Magyar Gyáripar* 1917. évf. 12. szám. 7 oldal.

² Csak futólag jelezzük, hogy egyáltalán nem tartanók örvendetesnek, ha azok a törekvések, a melyek a központi hatalmak valutapolitikáját az aranyalaptól el akarnák távolítani (*Bendixen, Liefmann, stb.*) célra vezetnének. Ezt a nagy készültséggel és jóhiszemű lelkesedéssel védett álláspontot, azt hisszük, nem lesz nehéz a tudománynak megdönteni. A *Heyn-Knapp*-féle elmélet tulajdonképpen csak most kerül majd igazán ítélszék elé.

VII.

Vámpolitika és valutapolitika, ezek jövődő gazdasági életünknek nagy problémái, melyeknek megoldását már az átmeneti idő alatt is elő kell készítenünk.

Vámpolitikánk — ezt már láttuk — fejlődő ipari életünknek megfelelően, igen nagy mértékben a jövőben is iparpolitikai célokat fog szolgálni. Ettől az ipari politikától pedig a jövőben még kevésbé lesz elválasztható a munkásvédelmi politika, mint a múltban. Ezt nem csak azért gondoljuk, mivel a munkásvédelem mindig az ipar jelentős termelőkölsége. De így látjuk ezt különösen a Németországhoz való gazdasági közeledésünkre való tekintettel is.

A központi hatalmak szorosabb gazdasági kapcsolódásának egyik nehézsége gyanánt Németország fejlettebb munkásvédelmi törvényhozására szoktak hivatkozni, mint oly körülményre, mely a termelés feltételeit nálunk és Németországban igen különbözőkké teszi.

Arra, hogy a különböző fokú munkásvédelem nem komoly akadálya országok legszorosabb gazdasági kapcsolatának, a legjobb bizonyítékul éppen mi szolgálunk. Ausztria jóval előbb valószínűtlen meg az ipari munkások kötelező balesetbiztosítását, mint mi. Tettek is az osztrák ipari körök addig, míg ez a különbség köztünk fennállott, e miatt nekünk elég szemrehányást. De sem az osztrák ipar nem vesztette el addig magyar piacát e többkölség miatt, sem a mi iparunk nem ennek a bizonyos ideig fennállott prémiumnak köszöni a maga azon időbeli fejlődését.

Munkásvédelmi viszonyaink különbségében nem látjuk akadályát a Németországhoz való közeledésünknek. Sőt ellenkezőleg, munkásügyünk és egész munkásvédelmi törvényhozásunk egészséges irányú fejlődését várjuk a Németországhoz való gazdasági közeledéstől.

Közismert dolog, hogy munkásbiztosításunk a legközelebbi jövőben sürgős reformra szorul. A hadisegélyezések azon ágai, a melyek a háború után sem fognak megszűnni, ezerféle szállal tartoznak össze a munkássegélyezéssel. A reformot ez is sürgetni fogja. A hadi- és ezzel kapcsolatos egyéb közszükségletek révén

eddig nem képzelt mértékben foglalkoztatott iparunk legnagyobb baja a háború alatt a munkáshiány. A munkáltató előreláthatólag szívesen látná később is a munkásvédelem oly irányú fejlődését, mely tényleg emelné a rendelkezésére álló munkaerő fokát és minőségét. E célból talán anyagi áldozatoktól sem riadna vissza.

De itt jutottunk el a kényes ponthoz. A háború után roppant közterhekkkel sújtott társadalmunk vajjon el tudná-e viselni a gyökeres, munkástörvényhozásunkat a német munkásvédelem színvonalára emelő reform költségeit?

VIII.

A nagy gazdasági területek viszonylagos előnye a kisebb fölött régi igazság. A termelés és fogyasztás szempontjából egymást lehetőleg kiegészítő egység, főleg nagy területen, a világhatalmi állás legbiztosabb alapja. Jó példája ennek az Északamerikai Egyesült Államok. Chamberlain gondolatának, a brit gazdasági imperializmus védvamos megerősítésének a gyarmatok összefoglalásával, szintén ez a tétel az alapja.

A szabadkereskedő ezt az igazságot is szereti a maga szemüvegén keresztül nézni. Azt mondja, hogy minél nagyobb a gazdaságilag körülzárt terület, annál nagyobb területen szabad teljesen a gazdasági élet. Innen a fejlődés.

Némileg igaza is van. De a gazdasági imperiumok ma már nem születnek a szabadkereskedelem jegyében. Az angol gazdasági imperializmus is csak addig lehetett szabadkereskedő, a míg világgazdasági ereje vele ellentétes irányú törekvéseket magával szemben nem talált. A központi hatalmak esetleges, rájuk kényszerített gazdasági összezárkózódása is a védvamos politika alkotása volna. A mint hogy a védvamosná vált Anglia gazdasági politikája kényszerítené ezt a szoros kapcsolódást rájuk.

Gazdasági imperializmussá angol értelemben a központi hatalmaknak ez az egyesülése azonban éppen területi körülzártágu knál fogva akkor sem válhatnék. A központi hatalmak a gazdasági harcban is a békét kereső fél maradnának. Csakis ilyen gazdasági politikát folytathatnának már úgynevezett

átmeneti gazdálkodásuk időszakában is. Hogy egyebet ne említsünk, már ekkor is különösen arra törekednének, hogy nyersanyagszükségletüket a legkönnyebben biztosíthassák. Ez minden esetre gazdasági harczzal járna. De ebben a gazdasági küzdelemben a központi hatalmak, a maguk kereken 120 millió lelket számláló fogyasztó területével, igen nagy nyomatókkal léphetnének fel. Ezt a fogyasztóterületet, mihelyt egyszer már a fegyverek többé nem uralkodnak és az út a központi hatalmak számára kifelé szabaddá vált, a legelkeseredettebb gazdasági küzdelemre elszánt ellenfél sem hagyhatja figyelmen kívül. Ez a körülmény a központi hatalmak gazdasági közeledésének egyik legjelentősebb közvetlen eredménye kifelé.

Hogy a nyersanyag beszerzését a központi hatalmak miként fogják maguknak legjobban biztosítani tudni, ez a jövő békekötés titka.

A másik nagy feladat, mely a központi hatalmak elé áll, a fogyasztó piac megfelelő biztosítása termelésüknek bent, a központi hatalmak területén és lehetőleg kifelé is. Ausztria-Magyarország és a német birodalom ezen feladatuknak is vámpolitikájukkal igyekeznek megfelelni, külső és benső vámpajkkal.

E törekvésük közben értékes kiinduló pontul szolgálhat számukra az az elvi tétel, hogy minden fogyasztóterület elsősorban a saját termelésének biztosíttassék. Csakhogy bizonyos termelőterületek éppen természeti sajátásaiknál fogva, mint-hogy egyes termelő ágakban egyáltalában nem termelőképesek, vagy legalább nem fejlődhetnek nagy mértékben, fogyasztóikat egyedül, saját maguk nem láthatják el. Áll ez különösen a mezőgazdasági termékek tekintetében a mi esetünkben Ausztriára és Németországra nézve is. Viszont másfelől a fejlődésképesebb termelésnél, tehát az ipari termékeknél figyelembe veendő, hogy a fogyasztóképesség e termékek tekintetében különösen a minőségi igényt tekintve gyorsabban szokott fejlődni, min a termelőképeség. Így áll a helyzet a mi esetünkben Németországgal szemben, már részben Ausztriában is, de különösen Magyarországon. Ezek a területek ipari termékek fogyasztása tekintetében ma rászorulnak Németország termelésére. Igaz viszont, hogy Németország — mint láttuk — a maga hiányzó

szükségleteit mezőgazdasági termékekben a mezőgazdasági termelés tekintetében inkább fejlődésképes monarchiától, első sorban a többtermelésre utalt magyar mezőgazdaságból meríthetné. Bizonyos fokig tehát megvalósulhatna a központi hatalmaknak gazdaságilag szorosabb kapcsolatba jutott, nagy területén a szabadkereskedő eszménye, a nemzetközi munkamegosztás.

A monarchia és első sorban Magyarország ipara azonban ilyen berendezés mellett meglehetősen szomorú jövőnek nézne elébe. Nem jutna neki elegendő piac, különösen nem olyan, a milyenre szüksége van.

Régi törvénye az ipari fejlődésnek, hogy a fejlődő, fiatal ipar különösen fejlődése kezdetén, még ha mennyiség és minőség tekintetében megfelelőt termelne is, nem tudja azonnal ellátni annak a területnek a fogyasztását, a melyen fejlődik. Ez alól csak egészen rendkívüli, kedvezményes körülmények között termelő iparágakra, esetleg egyes nagyobb tőkével létesített és ekként kedvezményes helyzetben lévő ipari vállalatokra nézve van kivételnek helye. Mert a fogyasztás már fejlettebb, az igények finomultabbak. Ezeknek jobban megfelelnek a rendszeren olcsóbban és egyébként is kedvezőbb körülmények közt termelő külföldi iparnak már jól bevezetett termékei. A fejlődő iparnak olyan fogyasztóterületekre van szüksége, a melyeken az ő gyengébb termékei is erősebb verseny nélkül tömeges fogyasztásra találnak. Ez a tény az egészséges alapja annak a gondolatnak, melyet mint iparfejlesztő eszközt a kiviteli jutalmakban látunk megvalósítva.

Az ipar érdeke, fejlődésének legbiztosabb feltétele az olcsó tömegtermelés. Ezt csak a nagy fogyasztópiacz biztosítja. Ilyent azonban az ipar kezdetleges fejlődése, különösen mesterséges iparfejlesztés esetén, a legkevesebb iparág tud a maga közvetlen közelében, odahaza találni. Ez a tény is a mellett szól, hogy a kivitel előmozdítása nem rossz iparfejlesztő eszköz.

Különösen nagyjelentőségű ez a gondolat ott, hol, mint a központi hatalmaknál is, iparilag fejlettebb területekhez fokozatosan sorakoznak, területileg ezekhez szinte csatlakoznak olyan területek, a melyek az ipari fejlettség tekintetében lefelé haladó fokozódással hátramaradottabbak. Már a köz-

ponti hatalmak területén belül is meg van ez a kelet felé való fokozatos esés ipari fejlettség tekintetében. Németország ipara fejlettebb, mint Ausztriáé, ezé fejlettebb, mint Magyarorszáé. A tőlünk keletre és délre fekvő Balkán-államoké, valamint a még távolabbi keleti országoké pedig éppen abban az arányban fejletlenebb a miénknél is, a mint mind messzebb haladunk kelet felé.

Mihelyt ezt a tényt felismertük, az egymáshoz gazdaságilag közeledni óhajtó központi hatalmak iparpolitikájának az iránya világosan áll elénk.

Először is ez a tény okvetlenül követendő parancs gyanánt írja a központi hatalmak elé, még pedig közösen mindegyikük elé, hogy a lehető legnagyobb igyekezettel iparkodjanak maguknak kereskedelmileg és iparilag meghódítani a Balkánt és, a mennyire gazdaságilag elérni tudnak, a keleti államokat. A területi közelség oly előny, mely a nyugati államokkal szemben itt érzelmi mozzanatok ellenére is legkönnyebben tudja a központi hatalmak ügyét diadalra juttatni. Ha eléggé ügyesek vagyunk és megtaláljuk a balkáni fogyasztó tárczájához az utat, ha jót és ízlése szerint valót olcsón tudunk neki adni, idővel majd talán megtaláljuk az utat a szívéhez is.

A központi hatalmak közül különösen mi élvezzük legjobban a helyi közelség előnyét a velünk közvetlenül szomszédos Balkán-államokkal szemben. Ezt az előnyt nem szabad kiaknáztatlanul hagyni. Igaz, hogy a tengeri szállítás nagy előnye jórészt ellenségeink és részben a németek kezében van, de inkább a távolabbi Balkán tekintetében. Sajnos, tervezett mesterséges víziutak előnyeire a közel jövő iparpolitikája még nem támaszkodhatik.

Mai balkáni helyzetünkéből arra merünk következtetni, hogy a vámpolitikai bejutás a háború után ezekbe az államokba nem lesz lehetetlen. Az aztán a mi dolgunk legyen, hogy ha egyszer bejutottunk, többé ki ne szoruljunk onnan. Arra természetesen vigyázni fogunk, hogy olyanféle, most már sokszor elátkozott, elzárkózó gazdasági politikával, mint a minőt a háború előtt követtünk Romániával és Szerbiával szemben, el ne zárjuk saját magunk elől a kifelé való érvényesülésnek, különösen ránk, Ausztria-Magyarországra nézve, egyetlen útját.

A Balkánra mint nyersanyagforrásra is szükségünk van. És itt nem csupán mezőgazdasági iparágainkra gondolunk. De azért, természetesen a magyar mezőgazdaság életbevágó, nagy érdekeinek féltékeny megóvása mellett, a mezőgazdasági termények behozatalát a Balkánról sem tartanók lehetetlennek az annyira iparfejlesztő, értéktermelő, munkát adó kikészítő eljárás czéljaira. Már említettük, hogy nagy okoknál fogva szakítanunk kell majd a Balkán-államokkal szemben eddig folytatott elzárkózó politikánkkal, a melylyel ezeket az államokat ellenségeink karjaiba kergettük. Németországhoz való szorosabb gazdasági kapcsolódásunk ezt — reméljük — mezőgazdaságunk sérelme nélkül fogja részünkről lehetővé tenni.

A Balkánon és Keleten persze erős versenytársunk lesz a német. Fegyveres szövetségesünk a Balkán e békés meghódításánál sem fog mellőlünk elmaradni. De ha jól ismerjük majd ott fel igazi érdekeinket és jól megfogjuk azt, a mihez értünk, akkor azt hisszük, ki fog tűnni, hogy van ott hely a német, az osztrák és a magyar számára is. A magyar iparnak helyesen vezetett iparfejlesztő és vámpolitika mellett a helyi közelség előnyénél fogva érvényesülnie kell a Balkánon.

És ezzel eljutottunk ahhoz a második tételhez, a mely szintén a fentebb megállapított tényből következőképpen áll követhető szabályként a központi hatalmak mindegyike elé.

Az iparilag különbözőkép fejlett országok között, éppen e különbözőségüknek megfelelően, bizonyos észszerű munkamegosztásnak kell lennie. Ausztria-Magyarország olyan iparágakban, a melyekben nem versenyképes, vagy csak kevésbé versenyképes, túrje el nyugodtan egy bizonyos fokig Németország versenyét a saját területén is, mihelyt ezzel szemben a német verseny a Balkán-államokkal kötendő szerződéseknél vám- és tarifa-politikailag loyálsan helyet hajlandó engedni számára keleten. Mindig feltételezve természetesen azt a nagyon valószínű körülményt, hogy az adott viszonyok között az illető iparág termékeinek hálásabb piacza a kül-, mint a belföld. Tarifapolitikailag áll ez mutatis mutandis az osztrák és magyar ipari érdekek közötti viszonylatra is. Magától értetődik, hogy itt mindig olyan iparágakra és vállalatokra gondolunk, a melyek

ha még nem is verseny-, de mindenesetre életképesek. A helyes iparfejlesztő politika feladata lesz ezeket megválni.

Abban az esetben pedig, ha a mi iparunk többé-kevésbé versenyképes a némettel, ezek az egymást egyensúlyban tartó érdekek úgy is megtalálják és meg is értik egymást. Ez a találkozás és ez a megértés hozza létre köztük az egyes országok határait túllépő és a központi hatalmak egész területére kiterjedő, nagy ipari egyesüléseket, nemzetközi cartelleket, syndikatásokat, a melyek nem a fogyasztó érdeke ellen irányuló éllel, hanem a termelés okszerű szabályozásával, a piac igazságos felosztásával jobb védelmezői a nagyipari érdekeknek mindenféle vámpolitikánál.¹ Ezeknek a nagy cartellszerződéseknek a képében, a melyekre most joggal néz várakozással a világ és a melyekről pénzügypolitikailag is sok szó esik, nagyon egészséges irányban fejlődhetnek, esetleg, ha ez szükségesnek mutatkoznék, állami irányítással is, a gazdaságilag egymással szorosabb kapcsolatba lépett központi hatalmak ipari élete.

*

A gazdasági politikus előtt ezek a szempontok lebegnek, mikor a közel jövő gazdasági feladatait nézi és különösen mikor a Németországhoz való gazdasági közeledésünk körülményeit vizsgálja. A megjelölt irányokban megoldani ezeket a feladatokat a vámpolitikus fogja, a kinek munkájában majd a tarifaszakértő fog segédkezni.

NAVRATIL ÁKOS.

¹ Hogy ez mennyire így van, azt gyakorlati tapasztalatok eléggé igazolják. A központi hatalmak gazdasági közeledésével foglalkozó munkák pedig a központi hatalmak egész területét átfogó kartellek nagy fontosságát mind egyértelműleg kiemelik. A leghatározottabban talán *Naumann* az Österreichisch-deutscher Wirtschaftsverband 1915. június 28-án Bécsben tartott gyűlésén. Id. kiadvány 50. lap.

AZ 1849. ÉVI OSZTRÁK-OROSZ SZÖVETSÉG FÖLBONTÁSA.

Második közlemény.¹

III. Moldva és Oláhország osztrák megszállása s az első bécsi értekezlet.

Coronininak Allemann, Popovics, Jellaics és Macchio vezetése alatt álló hadai² 1854 szeptember 6-án délelőtt 11 órakor bevonultak Bukarestbe, hol az osztrákokat Omer basa és a nép szívesen fogadta. Szeptember 8-án, Kísasszony-napján, hálaistentiszteletet tartottak Bukarestnek mind a hatvan görög templomában.

Ez akkor történt, mikor a törökök, a szövetséges francziák és angolok megérkezése előtt, Bulgáriában saját erejükkel úgy megverték az oroszokat, hogy azok sietve húzódtak észak felé. Ha a szövetségesek nyomban üldözhetik őket s a felszabadításra váró Lengyelországban megtámadhatják, az orosz hatalmat könnyen megtörhetik. Azzal azonban, hogy Ausztria a fejedelemségeket megszállotta, az üldözést megakadályozta s Oroszországot megmentette. Kossuth tehát balítéletnek mondja,³ hogy Ausztria az orosz iránt hálátlan volt volna. Hiszen ha résztvesz ebben a háborúban, az oroszszal együtt ő is elvesz, mert a szövetségesek akkor kénytelenek lettek volna forradalmat támasztani Magyar- és Lengyelországban, helyreállították volna a két országot s rendezik a keleti kérdést. Török államférfiak — Kossuth szerint — nemcsak nem félték attól, hogy Ausztria

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 488. számában.

² A Károly-dsidások 1—2. osztálya a Zsigmond olasz ezred 3, a pétervárad-i és szluini határőrezred 1—1, a Konstantin cseh ezred 4 zászlóalja, 2 üteg tartalékokkal, 1 utászszázad két hídkészülékkel és az 1. sz. tábori kórház.

³ Kossuth: *Irataim*, II. 232—3.

Oroszország mellé áll, hanem Törökországra nézve még kívánatosnak, a legnagyobb szerencsének is tartották. «Ausztria épen azzal mentette meg az oroszot, hogy nem vett részt a háborúban, hanem mint senleges fél közbetolakodott a vert orosz és a győztes török közé s ezáltal a lengyel forradalomnak elejét vette, a háborút pedig, minden komoly eredményre nézve, meddővé tette.»

Az oláhok olyasmit hittek, hogy az osztrákok most megvalósítják Dáciát, a miről a szászok s a Duna-fejedelemségi oláhok már 1848-ban beszéltek és a mit hír szerint Bach minister is pártolt; de ezt a Dáciát mint osztrák császári tartományt fogják bekebelezni.¹ Arra, hogy ezt Magyarország történelmi jogainak elbirtoklása következtében tehetnék meg, ebben a pillanatban senki sem akart gondolni.

Azonban maguk az osztrákok másképen magyarázták a megszállást. Ausztria a fejedelemségek orosz megszállását tartotta a háború okának, azoknak kiürítése s a béke általános óhajtása tehát kétszeres kötelességet rótt reá. Egyfelől, hogy a háborús területtel érintkező határait fedezze s az Al-Dunánál a német érdeket s német szövetségesei érdekeit biztosítsa; másfelől, hogy a hadviselő hatalmak alkudozásait megindítsa és siettesse. Beavatkozásával mindenesetre megmutatta, hogy súlyt vet a török birodalom területi épségének fenntartására. Francia- és Angolország augusztus 8-iki jegyzékei különben is egy Ausztriára, Németországra és egész Európára nézve tartós béke alapelveit kívánták kivívni,² a mi különben a később ismertetendő négy biztosíték-pontban nem sikerült.

Időközben Ausztriának augusztus 22-én küldött újabb jegyzékére augusztus 26-án Oroszország kijelentette, hogy csupán stratégiai okokból vonult vissza a Pruth mögé; most már saját határain belül, védőállásban várja meg, a hatalmak méltányossága megengedi-e, hogy méltóságának és politikai érdekeinek megfelelő békét kössön; mert ha nem, határait

¹ Iorga (*Geschichte des rumänischen Volkes*, II. 302.) csak pár szóval síklik keresztül az osztrák uralmon, «melyet csakhamar nem kevésbé gyűlölték, mint az oroszot».

² Ausztria jegyzéke Németországhoz 1855. július. Közli *Pesti Napló*, 1855., 1608. sz.

bármely idegen támadás ellen határozottan védi. Az osztrák csapatok szeptember 16-án három hadoszlopban Moldvába is benyomultak s október 2-án Jassyt megszállották.

A Pruthon azonban nem keltek át és nem bántották az oroszokat. Erre az angol kormány sem szólította fel őket s később is csak arról folyt a tárgyalás, hogy azon esetre, ha a szövetségesek a fejedelemségekbe bevonulnának, Ausztria nekik a Pruthon való átkelést megengedje. Ausztria ezt nem is gátolta volna; csak követni nem szándékozott őket. Disraeli utóbb (1855 jul. 23.) az angol parlamentben meg is kérdezte, igaz-e, hogy a hatalmak azért indították meg a krími háborút, mert Ausztria nem akart átkelni a Pruthon? Palmerston lord Ausztriára nézve kitérően felelt, a krími hadjáratot pedig (a mely szeptember 12-én az angol-francia-török hadjárat kitörésével kezdődött) azért tartotta szükségesnek, mert Oroszország Fekete-tengeri túlsúlyára onnan lehet a legérzékenyebb csapást mérni.¹

Ausztria annyit mindenesetre megtett, hogy szövetségesinek hadjárata érdekében a dunai fejedelemségekben az orosz befolyást gyöngítette. Kantakuzeno kormányát orosz hatóságnak tekintvén, azt feloszlatta s a fejedelemségre szeptember 10-én Stirbey vajdát (Bibescu Dömötört) hitta meg,² a ki szept. 22-én Bécsben tisztelkedett is a császárnál. Stirbey visszahívását Coronini már szeptember 10-én tudatta az oláh ideiglenes kormánynyal, a melylyel ugyanakkor 7000 aranyat szavaztatott meg a Bukarestet Brassóval összekötő első távíró-vonal fölállítására, hogy így az oláhországi eseményekről közvetlenül értesülhessen. Egyébiránt az orosz kormány előtt gróf Esterházy által szeptember 12-én Buol osztrák külügyminister kijelentette, hogy Ausztriának elégtétel a dunai fejedelemségek kiürítése s hogy ezzel az oroszok oly tényt háritottak el, mely legyőzhetetlenül megakadályozta volna az általános egyesítést. A dunai fejedelemségek odahagyása azonban csak az engedmények kezdetét s nem azok összeségét jelenti.

Erre az engedékenységre a háborúnak az oroszokra nézve

¹ *Pesti Napló*, 1855., 1615. sz.

² Iorga 1905-ben megírta Stirbey életrajzát s kiadta levelezését. (*Correspondența lui Știrbey-Vodă*. Bukarest, 1904—5.)

mind válságosabbá való alakulása után sem igen lehetett számítani. Orosz lapok Ausztria megtámadását emlegették. «Tán még most is arról álmodik Oroszország — kérdezte erre egy magyar lap¹ — hogy az ausztriai szlávok közt rokonszenvre találna? A szlávok egykori orosz-barátságukból régen kijózanodtak s e perczben boldogoknak mondják magukat, hogy Ausztria fölvilágosult kormánya alatt élnek... Vagy a magyarokra számítana Oroszország? A magyarokra, kik teljes arcczal a művelt nyugat felé fordulnak s a keletnek csak pezsgő, tette nógató vérének és a nemes öntudatot tartották meg; — ezektől vár-e segédkezet a műveltség trónjának lerombolására s a barbárság visszahelyeztetésére?... Ha mindezt nem: a levegőn keresztül akarnak-e Bécsbe jutni? Mert a közbeeső tartományokon keresztül bizonyosan nem jutnak oda». S egy kis negyvenkiloczes íze volt a lap egy másik czikke ama biztosításának, hogy nemzeti kölcsönre nem, mint idáig, csak félmilliárdot, hanem megegyszer annyit is aláírnának, ha Oroszország ellen támadó háborúól volna szó.

Különben sem voltak jó véleménynyel Oroszország ellenálló erejéről; mert noha a szövetséges hadak csak szept. 14-én kötöttek ki Krim-félsziget partjain, két hét múlva a bukaresti osztrák konzul azt közölte Buol külügyministerrel, ez pedig a francia követtel, hogy szeptember 20-án Szabasztopol 18,000 oroszsal együtt elesett s 20,000 fogoly, 2000 ágyú került a szövetségesek kezébe. Az osztrák császár azonnal szerencsét kívánt a francziának, ki a jó hírt, bár némi fenntartással, a boulognei hadiszemlén, a katonasággal is közölte. Magyar politikusok felfogása szerint Szabasztopol eleste Krimia elvesztését s azt jelentette, hogy egyszersmindenkorra megszűnt a dunai fejedelemségek fölött való orosz protectoratus s a törökországi keresztények fölött való védnökség; a Duna-torkolat felszabadult s a Dardanellák szabadságáról a győztes hatalmak rendelkezhetek. A Duna szabadságát s a fejedelemségek megszállását Közép-Európában kizárólag német érdekek nevezték. Azonban «összefűző láncszemül a Gondviselés Magyarországnak adá a közbirodalomban ama geogr. fekvést s a magyar

¹ Pesti Napló, 1854., 1367. sz.

népfajnak ama minden verseny és féltékenység gerjesztésétől ment nemzetiségi semlegességet, mely egyedül képes a reá egy oldalról sem féltékeny elemeket akként összetartani, hogy a közbirodalom szellemi és anyagi ereje növelésére egyaránt összeműködjenek s az ausztriai közbirodalom kelet és nyugat, észak és dél irányában egyformán hatalmas és független legyen. E közvetítő elem, e biztos kapocskő szilárdítása és felvirágzása tehát oly birodalmi érdek Ausztriában, melynek méltánylását és emelését, a nyugati hatalmakkal egy ösvényen haladó s keleti politikájában a trón és népek közös érdekei s az európai civilisatio ügye által vezérelt közbirodalmi kormánytól e hű nép bizton remélheti.¹ Mindenesetre eldőlni látszott az a kérdés, hogy a dunai fejedelemségekkel együtt bizonyos idő múlva Oroszországa legyen-e Bukovina s Erdély is, vagy pedig hogy a legyőzött birodalom beérje-e a Dnjeszterrel, mint határfolyammal.²

Ferencz József császár ugyan a jó hír megczáfolása után nem ment el Brassóba, hova szeptember 28-ára várták, hogy szemlét tartson az összevont csapatokon, de Stirbey oláh fejedelem valóban elment s október 3-án már bevonult Bukarestbe, hol palotája előtt oláh és osztrák díszőrséget állítottak fel. Pár nap múlva, október 6-án Esterházyt, Ausztria oroszországi követét, külön kihallgatáson fogadta a porosz király, kinek a fejedelemségek egyoldalú megszállása ellen tett felszólalását Ausztria szeptember 30-án erélyesen commentálta; s általában véve keményen vissza akarta utasítani egyes német udvaroknak a szentpétervári politikával való kaczerkodását. Pedig «jöhetne nap — szolt egy magyar politikus,³ — melyen Hesz tábornok — ha szintoly gyengédtelen akarna lenni, miként orosz collégája — azt írhatná koronás (?) urának: Oroszhon legyözve fekszik felséged lábai előtt. S e nap Európa vjjászületésének napja lenne, — e nap hozná meg a világosság győzelmét a sötétség felett».

Ilyenfajta győzelemnek tekintették már is azt a Bécsből október 14-ről érkezett hírt, hogy a karlóczai patriarcha a

¹ *Pesti Napló*, 1854., 1371. sz.

² *Wiener Lloyd*, 1854. okt. 3. V. ö. Jäger, II. 198. l.

³ *Pesti Napló*, 1854., 1377.

g.-kel. egyház többi püspökével együtt megtagadta az orosz egyházi felsőség elismerését. Ezzel egyidőben írták a lapok, hogy az orosz cabinet s Esterházy gróf közt a viszony napról-napra hidegebbé lesz és hogy Esterházy Bálint — midőn Ausztriát már csupán «csekély formalitás» tartja vissza a nyílt szakítástól — csak az udvariasság leghidegebb szabályai közt mozog. Hasonlót lehetett mondani a másik Esterházyról, Györgyről is, Ausztria berlini rendkívüli követéről, ki az oroszellenes magatartást kárhóztató berlini udvarral tárgyalt.

«Nem szándékozunk csökkenteni — jegyezte meg az *Augsburger Allg. Ztg.* — Oroszország szolgálatait a magyar forradalmi háborúban s nem akarunk hivatkozni Oroszországnak azon korszakban való saját érdekére, melyet a történelem följegyzett. Ha azonban az osztrák császár ekkor hálára kötelezett adósa lett az orosz czárnak, a számadást tökéletesen kiegyenlítette Ausztriának a dunai fejedelemségek megszállásakor követett magatartása. Ez a megszállás Ausztria legfontosabb érdekeit fenyegette s méltóságát sértette az igazság folytonos megtagadása. Az osztrák császárnak csak egy szavától függött s az orosz sereg nem megy át többé a Pruthon, hanem mindenestül elfogják. Hogy ezt a parancsot ki nem adták akkor, midőn erre önként kínálkozott a seregek állása s felhívásul szolgált reá Oroszország hódítani vágyó ellenséges politikája, ezt a régi rokonszenvenek, vagy a régi kötelezettségnek utolsó hatása gyanánt kell tekinteni. A hála kötelessége ezzel bőven le van róva. Oroszország Ausztriát a lázadás elfojtásában segíté, Ausztria Oroszországnak egy hadseregét menté meg, melyet ez holnap talán Ausztria ellen használ. Egy lovagias szolgálat a másikért».

De mégis csak Oroszország akkori «lovagias» szolgálata volt az oka, hogy Ausztria császára a németországi ellenséges coalitciókkal szemben nem mert a magyarokra támaszkodni, mint Mária Terézia a pragmatikai s a hétéves háborúban, hanem csak melleleg használta őket, mint Ferencz császár a francia forradalom és I. Napoleon idejében. Nem fogadta el a lengyel emigrációnak azt az ajánlatát sem, hogy az oroszok ellen lengyel légiót fog alakítani, mert attól félt, hogy saját lengyel alattvalói is óhajtani fogják a szabadságot. S félt, hogy

Oroszország a közép-német államocskáknál fölhasználja másfelé való elfoglaltságát és ezeket kiugrasztja a német szövetségből. Beérte annyival, hogy megfigyelő hadtestet állított fel Galiciában s a dunai fejedelemségekbe is újabb erősítéseket küldött. Oroszország azonban békében hagyta a Balkánt, hogy teljes erővel védhesse Krim-félszigetet, honnan a Fekete-tengeren s a Dardanellák felé vezető tengeri úton uralkodhatott.

Gorcsakoff herczeg Bécsben ismét otthonosan kezdte magát érezni, Miklós czár a négy pont alapján — nem ugyan az összes hatalmakkal, hanem külön magával Austriával — hajlandó volt tárgyalásokba bocsátkozni, a német szövetség államai s Ausztria közt pedig növekedett a megegyezés reménye. Maga az ezüst-agio azonban 29½-re szökkent fel s a magyarok akár-hogyan óhajtottak volna is elégtételt Világosért, azt mégsem akarhatták sem anyagi romlásuk, sem pedig Ausztria túlságos megerősödése árán. Hiába magyarázták, hogy kell ez a háború s a pénzügyi válságnak is vége lesz, ha a kormány szilárd önérzettel mellőzi a német politikát, szövetkezik a nyugati hatalmakkal és — mint a hétéves háborúban Mária Terézia alatt a németországi ellenséges coalitióval szemben — a magyarra támaszkodik; mert ekkor «a birodalmi népek mint egy ember fognak az északi szomszéd veszélyes túlsúlya ellen felállani». Ausztria, mint azt szeptember 30-án Esterházy grófhhoz intézett sürgönyében is hangzottatta, még mindig megmaradt várakozó helyzetében, sőt az angol lapok egyenesen azzal vádolták, hogy nemcsak jóakarató semlegességet, hanem kémszolgálatot is teljesít Oroszország érdekében.

1854 szeptember 11-én azonban Mehemed Szadik, a török előcsapat vezére, Moldva területére lépven, maga buzdította a moldvaiakat, hogy jóindulatuk ne csökkenjen az ozmán uralkodó hatalmas szövetségesének, az osztrák császárnak seregei iránt. A pesti kisasszonyok mint alkalmi zeneművet zongorázhatták Schedel *Omer-índulóját*, vagy azt a másikat, melyet magának Omer basának felesége írt. A pesti Treichlinger e mellett a «török pór» polkával, vagy Sárközy román dalával szerzett magának vevőket s egy kis népszerűséget az orosz ellen való háborúnak.

November 26-án Buol-Schauenstein osztrák külügyminister és Arnim porosz követ végre aláírták az április 20-i véd- és dacszövetséget kiegészítő pótczikket, melynek értelmében Poroszország egyebek közt arra vállalkozott, hogy védeni fogja Ausztriát, ha az oroszok megtámadnák területét, vagy a dunai fejedelemségeket. Magában Erdélyben, melyet az oroszok támadása e fejedelemségek felől fenyegethetett, a bécsi kormány nov. 30-án, decz. 15-től számítva, megszüntette az ostrom-állapotot; s ez, a nép megnyugtatására, nagyon czélszerűnek látszott, mert senki sem bízhatott többé a békében. Goresakoff herceg november 28-án kijelentette ugyan, hogy Oroszország a híres négy pontot elfogadja a tárgyalások alapjául, azonban híre futott, hogy deczember 2-án, a Napoleonok történelmi napján, Ausztria, Francia- és Angolország egymással szövetségre léptek.¹ Ennek a szerződésnek különösen 3. és 5. pontja foglalta magában az osztrák-orosz háború lehetőségét. Ugyanis a 3. pont szerint, ha az ellenségeskedés Ausztria és Oroszország közt kitörne, Ausztria, Francia- és Angolország egymással kölcsönösen véd- és dacszövetségre lépnek s egy későbbi értekezleten állapítják meg, erre a célra mekkora és milyen szárazföldi és tengeri sereget használjanak fel. Az 5. pont szerint pedig, ha az 1. pontban megjelölt alapon az általános békét helyreállítani nem lehetne, Ausztria, Francia- és Angolország haladéktalanul tanácskozni fognak, hogy szövetségek céljának elérésére hathatós eszközöket alkalmazzanak. A világ mindezekben Ausztria hálátlanságának váratlan jelét látta.

A föltételes szövetség megkötése alkalmából III. Napoleon császár I. Ferencz Józsefnek a becsületrend nagykeresztjét ajándékozta s viszonzásul a Szent István-rend nagykeresztjét nyerte. «Történjék bármi, együtt maradunk», — szólta Ferencz József a jelvények átadásakor.² A magyar ember pedig a történekről, az oroszok krimiai vereségeiről ezentúl a Bukarest és Brassó közt helyreállított távíró-vonalon közvetlenül értesülhetett. «Mindenestre egy ez a háború csekély áldásai közül».

Midón Omer basa a török hadsereggel Oláhországon és

¹ A szerződés szövege *Pesti Napló*, 1854., 1432. sz. V. ö. u. o. 1855., 1598. sz.

² *Politikai Újdonságok*, 1855., 2., 18., 20. l. *Pesti Napló*, 1855., 1459. sz.

Moldván keresztül november végén ismét Bessarabia felé nyomult előre, december 1-én Albrecht főherczeg Szebenbe érkezett, a mi kapcsolatosnak látszott a nyugati hatalmakkal másnap már megkötött szerződés azon pontjával, hogy Ausztria megerősíti hadait a dunai fejedelemségekben, alkalmat adván ezzel Omernek hadiműködése újból való megkezdésére; sőt a hatalmak kívánságára Várnába is küld csapatokat, melyeket esetleg Krímbe szállítsanak. Omer szintén felhagyott a bessarabiai diversióval s Bukarestből december 11-én Várna felé vonult, hogy onnan hajózhasson Krímbe.

Mialatt Albrecht főherczeg délen járt, ifjabb gróf Zichy Ferencz titkos tanácsos, ki — az orosz segélysereg számadásainak felülvizsgálása végett — hosszabb időt töltött Varsóban, december 2-án újból Varsóba érkezett, hol régi ösmerősével, Paszkjevics herczeggel érkezett, majd vele együtt utazott Szentpétervárra, hogy — mint a czár kedvelt embere — ő tudassa Miklós czárral Ausztriának a nyugati hatalmakhoz való csatlakozását; helyesebben, hogy újesztendeig nyilatkozatot kérjen tőle a négy pont elfogadására nézve. Erre mintegy válaszképen hangzott Miklós czárnak december 14-i manifestuma.¹ «Oroszok, hű gyermekeim — szólt egyebek közt — szokjátok meg, hogy semmit se kíméljetek, ha Isten titeket szent munkára hí . . . Mi mindannyian, czár és alattvalók, ha kell, azokkal a szavakkal, a melyeket Sándor czár a megpróbáltatás hasonló esztendejében mondott: *aczéllal kezünkben és keresztrel szívéünkben* szembeszállunk ellenségeinkkel, hogy védelmezzük azokat a javakat, a melyek a földön legdrágábbak: a haza biztonságát és becsületét.» December 28-án Osten-Sacken tábornok a krími Bakesiszerájba érkezett VIII. orosz hadosztályhoz már valóban ebben a szellemben szólott.² «Gyermekeim, fejedelmek, valamint polgártársaitok szemei reátok, Krisztus, a mi Megváltónk szavának védőire vannak fordítva. Még sokan vannak köztetek, a kiket a perzsa, lengyel és magyar csatatereken vezényeltem. Emlékezzetek a multa! . . . Nemsokára eljön a pillanat, mikor az ellenségnek nem engedtek más választást, mint a halált, vagy a fogságot.»

¹ Teljes szövege *Pestlő Napló* 1855., 1447. sz.

² U. o. 1458.

Ugyanaznap Gorcsakoff herceg mégis résztvett a követ-ségek bécsi conferentiáján, mivel Oroszország hajlandónak mutatkozott a négy pont tárgyalására; azonban Gorcsakoff már az első pont tárgyalásánál oly hevesen beszélt, hogy «a künnlevő követési segédek két ajtón át hallották a hangját». Utasítások vételére a conferentia 14 napot adott neki.¹ Ugyanaznap fogadta a császár a czártól visszaérkezett Zichyt, 1855 jan. 2-án pedig Gorcsakoffot. A lapok azonnal megírták, hogy a katonai előkészületeket megtették a döntő pillanatra; mert «a két villongó fél nézetei a nyílt harc első pillanata óta mindig messzebb tértek el és minden alkudozás csak szélesbíté a tátongó úrt; a közvetítés és kiegyenlítés szava még nincs feltalálva.»²

Buol gróf külügyminister deczember 24-én már különben is figyelmeztette a császárnak, mint német-szövetségi elnöknek berlini követét, Esterházy György grófot,³ hogy Oroszország harczra készen áll Ausztria keleti határszélén s akármikor támadhat. A Felső-Visztulánál hamarabb megjelenhetik, mint a mennyi idő alatt Poroszország kiállíthatja az Ausztria védelmére tőle a deczember 2-iki szerződésben kívánt első százezer főnyi sereget. Hesz tábornagy kijelentette, hogy erre a seregére már szüksége van; mert ez a porosz haderő teszi az osztrák sereget elég erőssé arra, hogy a biztos siker reményével kelhessen harczra. Ezt a porosz haderőt Posenben és Boroszló mellett kellett összevonni. Azonban Poroszország s a német szövetség többi tagja sem mozgott olyan készségesen, mint a hogy az 1854 április 20-i vagy deczember 2-i egyezségek alapján kívánni lehetett volna.

Az újesztendő különben is béke hírekkel kezdődött. Gorcsakoff herceg a Szentpétervárról táviratban nyert felhatalmazás alapján belement a biztosítékok tárgyalásába; a jan. 7-iki értekezleten a hatalmak követői meg is állapodtak négy pontban. Ezek: 1. Oroszország kizárólagos véduralma Moldva-Olahországban megszűnik; ezen tartományoknak a szultántól

¹ Tulajdonképen csak elfogadta azt a magyarázatát, hogy a decz. 2-iki megállapodások elfogadására az év végéig adott határidő ó-naptár szerint értendő.

² U. o. 1444., 1446—48. sz.

³ A jegyzék teljes szövege: *Pesti Napló*, 1855., 1462. sz.

nyert szabadalmait az öt hatalom biztosítja; 2. a dunai hajózás szabad s azt egy vegyes bizottság felügyelete alá helyezik, melynek teljes hatalmában áll, hogy a torkolatoknál a hajózás akadályait elhárítsa; 3. átvizsgálják az 1841 július 13-iki szerződést, hogy az ozmán birodalom az európai egyensúlynak tényezője legyen; 4. az öt hatalom együttesen kezeskedik a török birodalomban levő különböző keresztyén községek vallásos szabadalmainak megerősítéséért és fenntartásáért. Gorcsakoff herczeg a 3. pontra nézve kijelentette, hogy a formaszerinti békeértekezleteken nem vonakodik egyezkedni arra nézve, hogy a Fekete-tengeren Oroszország túlsúlya megszűnjék, föltéve, hogy az eszközök nem sértik a czár fölségjogait. Ezek a pontok ugyan csak januárius vége felé kerültek nyilvánosságra,¹ de a hír már is arról beszélt, hogy a czár a négy pontot teljesen elfogadta s még a harmadik pontnak Gorcsakofftól követelt módosítását sem kívánta. «A béke e szerint — írta a *Pesti Napló*² — nemcsak ajtó előtt áll, hanem már annyi, mintha meg is köttetett volna.» Az osztrák, francia, angol és orosz meghatalmazottak másnap valóban kijelentették, hogy az alappontokra nézve egyetérteneks így — ha a londoni s párizsi cabinetek beleegyeznek — az alkudozásokot az európai béke helyreállítására ismét megkezdhetik. De ha Oroszország most lemond is a Duna-fejedelemségek s a törökországi görögök véduraságáról s ha elfogadja is a Duna torkolatának szabadságát s az 1841. évi július 13-i szerződés revisióját: a magyar lap³ megkérdezte: «mi lesz jövőre e fejedelemségek sorsa s miként lesznek biztosítva az ellen, hogy holnap (midőn a nyugati hatalmak vagy egymás közt, vagy Ausztriával talán nem lesznek oly jól, mint ma) orosz seregekkel ne ömlesztessenek el?» A többire nézve is aggodalmasan vetette föl, meg van-e oldva velök a keleti kérdés, vagy csak egy csomóval van rajta több, mely a háborút egy időre megakasztja? A börze valóban sietett az értékpapirosok árának fölemelésével, mert a szentpétervári kormány még éppenséggel nem fogadta el a négy pontot, sőt ellenjavaslatokkal akart előállani; Poroszország pedig, a mely

¹ Teljes szövege u. o. 1463. sz.

² 1449. sz.

³ 1450. sz.

a conferentián nem jelent meg, jóakarató semlegességet tanúsított Oroszország iránt s épen nem lelkesedett azon tervért, hogy a fiatal császár német birodalmi hadaknak (a 300,000 főből álló sereg felének) élén induljon a czár ellen. Buol mindamellet 1885 januárius 14-én tudatta a német udvaroknál levő osztrák követekkel,¹ hogy gróf Esterházy György — Poroszországra való tekintet nélkül is — indítványozni fogja a szövetség haderejének mozgósítását s a fővezér megválasztását. Mivel a német szövetséghez tartozó tartományai (Ausztia, Stájerország, Tirol, Illiria, Cseh- és Morvaország, Szilézia s a két galicziai herczegség) kilencz milliónyi lakosa után Ausztia három hadtestet (körülbelül 90,000 embert) tartozott a birodalmi seregbe küldeni, a szövetségi hadsereg mozgósításának a szövetséggyűlés bizottságában való indítványozásával (jan. 22.) egyszersem saját hadjuttalékának kiállítására is vállalkozott. De mivel a porosz ministerium úgy határozott, hogy három hadtesttel fog őrködni az orosz és a francia határon, ellenben a birodalmi sereg mozgósítását ellenzi, valóban nem lehetett tudni, ki ellen, esetleg nem épen Ausztia ellen akarja-e biztosítani magát. Magyar politikusok legalább is azt következtették ebből, hogy Poroszországra Ausztia a keleti kérdésben nem támaszkodhatik s Oroszország ellen már csak azért sem léphet föl határozottan, mert Poroszország felől meglepetés érhetné. Tudni akarták, hogy ennek elkerülésére, másrészt pedig Poroszország megtagadott hadjuttalékának pótlására Franciaország Schramm tábornok vezetése alatt 100,000 embert küldene Ausztriába a porosz-cseh határokra, Bajország pedig Ausztriával külön szövetekeznek Poroszország ellen. A szövetségi gyűlés bizottsága óvatosan határozott; az egész haderőnek csak egyhatodát (50,000 fő) helyezte készenlétbe olykép, hogy ezek négy héttel a szövetség felhívása után jelenjenek meg a gyülekezési helyen.

Bizonyára a magyaroknak fájt legkevésbé, hogy amíg Ausztia Poroszország őszinte és feltétlen egyetértésére nem számolhat, addig Ausztia ereje félig le van nyögözve, addig Poroszország az orosznek hallgatólagos támasza s mindaddig Oroszországnak nincs elegendő oka, hogy büszkeségét őszinte

¹ A jegyzék teljes szövege u. o. 1467. sz.

s a nyugat kívánságainak megfelelő békekötéssel hangoltassa le». ¹

Mikor 1855. januáriusban orosz csapatok nyomultak Dobrudsába, Buol osztrák külügyminister felvilágosításokat kért a Goresakoff azzal akarta megnyugtatni, hogy ezt a mozdulatot a törökök támadása okozta, de az osztrák csapatok ellen nincs semmiféle fenyegető jellege, a csapatok pedig már vissza is húzódtak. Különben minden jel arra mutatott, hogy Ausztria enged szövetségesei nyomásának s valóban részt vesz a háborúban ²; a mit annál különösebbnek tarthattak, mert a szövetséghez csatlakozott Sardinia is, mely ellen hatodfél esztendővel azelőtt Ausztria (akkor Oroszország szövetségese) nyílt háborúban állott. Goresakoff mindenesetre rajta volt, hogy a szövetségesegek közt szakadást okozzon és Ausztriával külön egyességet kössön; sőt azt sem tartották lehetetlennek, hogy a történetek után is nyíltan Oroszország oldalára áll; ámbár Bruck báró egy konstantinápolyi diplomatai ebéden már ünnepiesen kijelentette, hogy Ausztria, mint a nyugati hatalmak, Oroszország ellen a jogért és az igazságért kíván harcolni; e miatt Goresakoff herceg januárius 21-én kérdést tett a külügyministeriumban tartott értekezleten s a nyert válaszzsal éppenséggel nem volt megelégedve, azonnal jelentést tett Szentpétervárra és 28-án már nem jelent meg a diplomatai estélyen.

Drouin de l'Huys francia külügyminister Poroszország magatartása dolgában 1855. januárius 26-án körjegyzéket intézett a német udvaroknál levő francia követekhez. ³ «Nem igaz-e, — kérdezte — hogy egy tetemes és a hadjárat megnyitására minden pillanatban csatára kész orosz hadsereg Lengyelországban s Galiczia és Erdélyország határain szállásol? Nem igaz-e, hogy egy közbejött eset az osztrákokat és az oroszokat a Pruth partjain és az Al-Dunánál összecsapással fenyegeti? Nem igaz-e, hogy a bécsi és szentpétervári cabinet vonatkozásai a legkényesebb természetűek? Végre: lehet-e azt mondani,

¹ *Pesti Napló*, 1854., 1453. sz.

² A *Pesti Napló* (1855., 1468. sz.) vezérezikke szerint «a ki nincs velünk, az ellenünk van». Jan. 25-én Bismarck kifejtette Poroszország álláspontját a mozgósítás ellen, b. Prokesch-Osten altábornagy pedig Ausztriáét a mellett.

³ Az egész hosszú jegyzék u. o. 1473. sz.

hogy a béke nemsokára való helyreállításának reményében mindenütt osztoznak? Csak egyedül az is bizonyos-e, hogy a Goresakoff herczeg által formulázott elfogadás olyan, mint azt eleinte hitték? Ezeket a kérdéseket föltenni annyit tesz, mint azokra megfelelni s Ausztriának a német szövetséghez intézett minden követelését igazoltaknak tartani. Poroszország erre február 2-án csak annyit felelt, hogy politikájában nem külön porosz, hanem magasabb német érdekek vezetik, a melyekért, ha kell, minden irányban helyt áll. Erre annál nagyobb szükség lett volna, mert február 12-én Goresakoff herczeg Bécsben már személyesen jelentette Buol grófnak, hogy a czár febr. 10-én megparancsolta a birodalmi militia általános szervezését, mert azon fáradozik, hogy az összes keleti keresztyénség jogait harcz nélkül megvédje. Karacsay Fedor gróf, ki mint cs. és kir. ezredes ment a perzsa sereg betanítására s ez idő szerint perzsa tábornok volt, épen ekkor czáfolta meg azt a hírsztelést, mintha az orosz befolyás Teheránban hanyatlanék s képtelenségnek mondta, hogy az idáig semleges sah Törökország javára beavatkozzék.¹ De Oroszországnak minden erősödése csak erősebb ösztön volt a nyugati hatalmak szervezkedésére. Párizsban pl. Napoleon császár elnöklete alatt katonai tanácskozás volt, a melyen osztrák részről Creneville gróf tábornok vett részt. Az ő február 20-án érkezett jelentése szerint teljes megállapodásra jutottak, de nem akarták Oroszországnak a militia szervezésével adott rossz példáját követni, hogy a conventio közzétételével a béke előkészítését ne hátráltassák. A megállapodások közé tartozott, hogy Franciaország két hadosztályt küld a dunai fejedelemségekbe s ez a sereg az osztrákokkal együtt működik majd Bessarábia ellen.

IV. A második bécsi értekezlet és Ausztria fegyveres semlegessége.

1855 márczius 4-én a *Pesti Napló* a lap élén tíz sorban közölte, hogy Miklós czár márczius 2-án reggel hét órakor meghalt és Sándor nagyherczeget ünnepélyesen császárnak nyilván-

¹ *Pesti Napló*, 1488. sz. Az osztrák betanítókat a sah a naprendjellel tüntette ki.

nították. A *Pester Lloyd* már egy nappal azelőtt felvetette azt a kérdést: hogy ez a váratlan esemény megkönnyíti-e az 1855. évi bécsi congressus feladatát? Felülkerekedik-e az a nézet, hogy a keleti kérdés mostani megindítása korszerűtlen? Vagy az a párt kerekedik felül, mely azt hiszi, hogy a keleti kérdést nem fogták föl elég erélyesen s hogy Oroszország nagyságát komolyan fenyegették Nesselrode grófnak s urának, a csárnak legközelebb tett engedményei? Egyedül ez az a csomó, mely magában rejti a második bécsi congressus sorsát. Különbön nemcsak a magyar, hanem az osztrák lapok is gondosan elkerülték annak fölemlítését, hogy mi része volt a csárnak hat évvel azelőtt Magyarország leverésében s Ausztria megmentésében; amazt a magyarok érthető okok miatt nem panaszkodhatták el, emezt pedig az osztrákok legkevesébbé akkor emlegethették, mikor éppen Oroszország leverésére mutattak hajlandóságot. Az osztrák császár különben hálásan előismerve a csárnak és birodalmának «súlyos kísérletek és viszontagságok idején nemes, baráti készséggel nyújtott segélyét», megparancsolta, hogy az 5. számú vértesezred örökidőkre viselje Miklós czár nevét; részvétének jelentésére pedig az új csárnak üdvözlésére Vilmos főherceget küldte Szentpétervárra, a hova ez márczius 4-én már el is indult. Ellenben a porosz trónörökös vonakodott útrakelni s általában véve a hangulat, a haláleset következtében, oly gyorsan megváltozott, hogy a Nyugattal való szövetséget most már a legsürgősebb politikai szükségnek kezdték tartani. Ausztria gróf Esterházy útján márczius 7-én különben is bizalmasan tudatta a porosz kormánnyal, hogy a keleti kérdésben Miklós czár halála után is megmarad álláspontján, de a conferentiáról említést sem tett.

A conferentiát most már, annyi készülődés után, el lehetett volna kezdeni, mert márczius 12-én Goresakoff herceg I. Ferencz Józsefnek nemcsak a Miklós czár haláláról és Sándor czár trónralépéséről szóló értesítést adta át, hanem az eddigi felhatalmazását megújító iratot is. A magyarok különben úgy hitték, hogy a conferentia tagjai a zöld asztaltól épp oly harcziás gondolatokkal fognak fölkelni, mint a milyenekkel leültek s a három császár háborúja tovább tart, még pedig — a szövetségesek seregeiben — alkalmasint III. Napoleon és I. Ferencz József főparancsnoksága alatt. Márczius 15-én délben a bécsi

békeértekezletek végre megnyíltak ugyan, de Poroszország részvétele nélkül. Tárgyalásairól a közönség csak annyit tud, «mintha a gyűlések Ausztráliában tartatnának»; azonban mindenki olvashatta gróf Nesselrodenak márczius 16-án az orosz követekhez intézett körjegyzékét,¹ melyben Oroszország céljainak megfelelő békét kívánt. Magukat a jegyzőkönyveket hiteles alakban csak május második felében tették közzé. Gróf Buol-Schauenstein osztrák külügyminister megnyitó beszédéből akkor kitűnt, hogy a császár, mint házigazda, a békülékenység szellemét akarta látni a gyülekezetben. «Megállapította nézeteit — úgymond — azon elengedhetetlen föltételek iránt, melyeken a béke műveinek nyugodniok kell. Nyíltan megegyezett szövetségeseivel azokra az alapokra nézve, melyek egyedül látszanak alkalmasoknak oly állapotok teremtésére, a mik ama bonyodalom visszatérte ellen biztosíthatnak. A császár el van határozva, hogy a maga elé szabott utat változatlanul követi és semmi, még a legkomolyabb következmény sem tartja vissza attól, hogy az utolsó pontig teljesítse azokat a kötelességeket, melyeket szövetségesei irányában elvállalt.» Bejelentette azután, hogy már közölte Oroszország követével a békealkudozások alapjául szolgáló négy pontot s ő kinyilatkoztatta, hogy felhatalmazása következtében elvben valamennyihez hozzájárul s kész azokat a kiindulás pontjai gyanánt elfogadni. Górcsakoff herczeg előzékenyen válaszolt, de mégis megjegyezte, hogy ha Oroszországnak bármely oldalról olyan föltételeket akarnának szabni, melyek becsületével össze nem férnek, Oroszország, bármily súlyosak legyenek is a következmények, azokba beleegyezni sohasem fog.²

A tárgyalásokról ide csak azok a részletek tartoznak, a melyek a lapok útján a közönség elé többé-kevésbé hiteles, néha teljesen hihetetlen alakban kiszivárogván, alkalmasak voltak a háborús hangulat növelésére, vagy csillapítására.

A tárgyalások idején már egy magyar hirlapíró is kijelentette,³ hogy ennek és a rá következő háborúnak célja: «meghatározni és biztosítani az osztrák birodalom befolyását a Fekete-

¹ Teljes szövege u. o. 1508. sz. Ennek fejtegetése u. o. 1511. sz.

² Az I. sz. jegyzőkönyv teljes szövege: *Pesti Napló*, 1855., 1557. sz.

³ *Keleti tudomány*, *Pesti Napló*, 1855., 1520. sz.

tenger és a Bosporus tartományaira». De a birodalom nem elvont fogalom, hanem a népek valóságos egyesülete; a keleti befolyást súlyosító szellemi és anyagi munka leginkább Magyarországot és Erdélyt illeti. Ehhez az első lépés, hogy a kormány felhatalmazásából Repiczky a pesti egyetemen a keleti nyelveket tanítja. S valóban, egész Európában sehol sem annyira szükséges a török nyelv tanítása, mint nálunk, hol azt különben is «sok tekintetben» rokon nyelven, t. i. magyarul taníthatják. Anyagi tekintetben pedig fontos és megnyugtató volt az a hit, hogy azokat az akadályokat, a melyeket az oroszok eddig az Al-Dunán a hajózás elé vetettek, világos parancssal elhárították. «Az orosz cabinet azt akarja behonyítani, hogy a szabad dunai hajózás elvét nem csupán elméletileg, a bécsi conferentia kebelében ösmerte el, hanem gyakorlatban is érvényesnek akarja vétetni, mit csakugyan szinte a béke előjelül tekinthetünk.»¹ Sőt egy bécsi lap is fejtegette,² hogy Magyarország föllendítendő műiparának dél felé kell utat találnia; műiparának természetes lerakó helyei Törökország és Perzsia. Nem lehet megengedni azt sem, hogy két pompás, de úr nélküli országot, «melyek Magyarország függelékei», gazdaságilag elhanyagolni engedjenek a vad erőnek mindig megújuló zivataraiban. Komoly lépéseket kell tenni, hogy Új-Orléans keletkezzék a Földközi-tengernél, «mely az előbbeni századokban annyi békés vitorlát hordozott hullámain, azon folyó (a Duna) torkolata mellett, a mely eszméink és érzelmeink, reményeink és fájdalmaink hordozója, valamint fizikai életünknek is ütere.»

A conferentián azonban éppen a Fekete-tengernek a Duna torkolatát is érdeklő szabadságára vonatkozó pont okozott legnagyobb nehézséget, habár Sebastopol lerontását a hatalmak már nem követelték oly hevesen, mint eleinte, mikor lord John Russel szerint «míg Sebastopol áll, Európa egyensúlya biztosítva nincs». «De hát — kérdezte egy magyar hírlapíró³ — csak Krimióban lehet megtámadni és megszorítani az oroszot? A világért sem. Másutt is vannak Achilles-sarkai; de ezek megsebzésére conditio sine qua non: Ausztria közreműködése;

¹ U. o.

² *Die Donau*, 125. sz.

³ *Pesti Napló*, 1855 ápr. 18., 1531. sz.

Ausztriáé, melynek őt érdeklő követeléseit, a két első pontot, Oroszország elfogadta; Ausztriáé, mely szilárd következetességgel eddigi hadi semlegességét fenntartotta. Európa helyzete sohasem volt válságosabb.» Egy francia cikk szerint ¹ Oroszország hatalmát a Fekete-tengeren Nyugat, különösen Ausztria érdekében kell megszorítani. Mikor ebben a tekintetben a nyugati hatalmak a conferentián kívánalmaikat és föltételeiket, Ausztriával egyetértve, mégis mérsékeltek, hatalmas és hű szövetségest nyertek. Ha Ausztria nemes törekvése ellenére sem jut eredményre, akkor együtt harcolnak vele. Mert ha a Fekete-tenger megszerzésével Oroszország ura lesz Konstantinápolynak, Ausztriát Oroszország izmos karjai minden oldalról körülkölsolják s a legnagyobb veszedelemnek teszik ki.

Április 23-án volt a bécsi conferentia tizenharmadik ülése, melylyel negyvennapi hiábavaló tanácskozások után a conferentia «egyelőre» véget is ért. Ha forma szerint nem fejezték is be, a további tanácskozásoktól — egy osztrák lap szerint ² — «nagyjelentőségű határozatokat várni annyit tenne, mint őszszel egy második tavasz beálltát remélni, csak azért, mert néhány fa még új bimbók és levelek hajtásával kecsegtet.» Az «elnapolás» oka Palmerston lordnak Bright interpellatiójára már április 23-án adott válasza szerint az, hogy Oroszország visszautasította Anglia, Franciaország, Ausztria és Törökország javaslatait, melyek szerint flotta-erejét apasztania kellett volna vagy pedig a Fekete-tengerről minden nemzet hadihajóit kizárni.

MÁRKI SÁNDOR.

¹ *Moniteur*, április 11—12. sz.

² *Wanderer*, 1855 ápr. 25.

PIA FRAUS.

1914 január 30.

Szörnyű hideg van. Két hét óta tart már ez a csonttigható, kegyetlen, maró hideg. Kékes ködben nyújtják csupasz karjukat a szürke ég felé a fák, mintha irgalomért könyörögnének. Minden halálos mozdulatlanságban áll: a fák, a házak, a köd. Temetői csend mindenütt. Egy-egy varjú fekete, nehéz teste suhog el az ablak előtt. Azután újra csend.

Négy óra lehet. Sötétedik. A hideg perczről perczre nő. Erősen kell fűteni, de még így is csak a kályha mellett jó.

Már egészen sötét van, az ablakok feketék. A kályhából kisugárzó fény-kévében látom ülni anyámat. Arcza szomorú. Óh, már fél esztendeje, mióta sohasem nevet. A mióta ez a szörnyű háború dühöng. Mindjárt kitörésekor elvitték szegény, jó Sándor bátyámat.

Hallgatunk. Gondolkodunk, tépelődünk.

Végre megszólal anyám:

— Képzeld el, Annus, mit szenvedhetnek most a szegény katonák. Kint lenni, folyton, szüntelen ott kint lenni hóban, fagyban, viharban. Fázni, fázni és nem remélni meleg szobát, meleg ágyat. Szegény Sándor, megreped a szívem!

Csak sóhajtani tudok.

— Hiszen ha csak egy órára megy ki az ember, alig várja, hogy megre jusson. Képzeld el, Annus, mit érez az olyan, a ki sohasem mehet fűtött szobába.

Nem tudok mit mondani.

Teljes a sötét, csak egy-két lámpa pislákol az utcán a ködben. Nyomasztó csend mindenütt.

Hirtelen megszólal a csengő. Magam sem tudom, miért, kifutok.

Táviratot hoztak.

— Istenem, talán Sándor jön haza. Óh, ha így lenne! Elő kell készíteni anyámat.

A postás elmegy, én fölbontom a táviratot. Elolvasom és — a falnak esem. A cseléd alig bír megkapni.

— Könyörülő szent Isten, — nyögöm, — Róza, nézze csak, Sándor elesett.

A cseléd be akar rohanni, de én még idejében magamhoz térek és megragadom a karját. Eltorzult arczczal mondom:

— Mit gondol, szerencsétlen? Anyámnak ezt nem szabad megtudni. Most nem. Majd, majd később. Majd... valamit... csinálunk, — motyogok, azt sem tudom, mit.

Anyám kiált odabent. A sürgönyt eldugom és betántorgok.

— Ki volt az? — kérdezi anyám.

— Hivatnak Erdősék. Azt hiszem, a ruha miatt. Mindjárt jövök.

Gyorsan felrántom a télikabátomat és zúgó fejjel, reszkető térddel megyek el ablakunk alatt.

Szerencsémre Pali öcsém jön velem szemközt.

— Sándor elesett, — suttogom, — a főhadnagy táviratozott. Anyámnak semmit se szabad megtudni. Gyere!

Pali fázni kezd; érzem a karján, hogyan remeg. Összedugjuk a fejünket, tanácskozunk és közben ömlenek a könnyeim.

Pali elszalad a postára, hogy titoktartást kérjen; én elmegyek a szomszédba Erdősékhez. Mindent őszintén elmondok és Erdősné nagyon helyesli, hogy egyelőre tartsuk titokban Sándor halálát. Anyám beteges, megölhetné a hír. Majd csak kieszelünk valamit.

Pali visszajön a postáról. Rendben van a dolog. Még csak két hivatalnok tudja, s azok nem fognak szólni senkinek.

Fél óra mulva indulunk haza. Szent Isten, adj erőt nekünk!

Belépünk. Anyám még mindig a kályha előtt ül. Fehér arczára mosoly lopózik (milyen ritka eset!) mikor belépünk.

— No nézzétek, hát nem elszunnyadtam itt a székben? Álomban megboldogult apáttal beszélgettem. Ez jót jelent. Úgy érzem, Sándor rövidesen itthon lesz.

Mi egymásba kapaszkodunk. Pali úgy a karomba markol, hogy fölszisszsenek. Hirtelen átvillan agyamon, hogy mit kell nekünk még kiállanunk.

A vacsoránál fejfájást, rosszullétet emlegetek. Ezzel magyarázom állapotomat. Pali a sok leczkére hivatkozik és szobájába vonul.

Anyám lefekszik és szerencsémre elalszik. Én pedig itt vagyok a Pali szobájában és kétségbeesve gondolok arra, hogy mi áll előttünk.

Kinn üvölt az északi szél, rázza az ablakot. A kályha hiába erőlködik, hideg van idebent.

Egymásra borulunk Palival és keservesen sírunk. Siratjuk szeretett testvérünket, a ki vérevel tett immár tanubizonyságot a haza iránt való kötelességről.

Nincs már a mi jó bátyánk. Meghalt a mi szép, derék, aranyszívű bátyánk. Meghalt huszonöt éves korában. Másodszor maradtunk árván.

Be kell mennem anyámhoz, mert föl talál ébredni és kijön. Isten áldjon meg, Pali!

1915 február 6.

Egy hét mult el azóta, de minő hét! Örökös rettegés, folytonos tettetés, — vajon meddig bírjuk.

Tegnap szörnyű napunk volt.

Sándornak egy levele jött meg. Keltezése január huszonhetedike. Tehát akkor még élt. A levelet én vettem át, mert a postás ki van tanítva, hogy mindent az én kezembe adjon, vagy a Paliéba. Milyen gyászos furfang kell hozzá, hogy egyikünk mindig itthon legyen, mikor a posta jön.

Sándor levele czeruzával van írva. Csak rövid. Anyám lelkesen olvassa :

— Egyetlen, drága jó anyám és testvéreim! Nincs semmi bajom, egészséges vagyok, mint a makk. Tartjuk a muszkát, egy lépést se tud előre jönni. Ne féljenek, jól védjük a határt. Igaz, hogy hideg van, de oda se neki, megszoktuk már. Hogy vannak? Jól, úgy-e? Nem beteg, édes jó anyám? Ne aggódjék miattam. Tavaszra otthon leszünk, csak ne aggódjék. Nem is olyan rossz itt, mint gondolja. Tegnap megkaptam a vaskeresztet is. Szinte szégyenlem magam miatta, hiszen minden katonám megérdemelné. Öleli mindnyájokat Sándor.

Anyám fehér arczán könnyek gördültek le, én meg borzasztón elkezdtem zokogni.

Anyám ijedten nézett rám, aztán még ő vigasztalt, hogy majd haza jön Sándor, a mi hős bátyánk, az ő áldott jó fia, közelgő öregségének támasza és öröme . . .

Képzelteretni lelkiállapotomat. Szörnyű a sors gúnyja!

Február 15.

Anyám nyugtalankodik :

— Azt hiszem, írhatna már, úgy-e, Annus. A mult hónap huszonhetedikéről szól az utolsó levele, ma tizenötödike van, majdnem három hét.

— Ne nyugtalankodjék, édes jó anyám, majd jön levél. Maradt el már máskor is három hétig.

— Igaz, lelkem, — mondja csendesen, — de most szüntelen erős harcok vannak.

Ez délelőtt történt. S mivel délután a posta semmit se hozott, anyám behítt, tábori lapot adott a kezembe és diktált :

— Drága jó fiacskám! Három hete nem hallottunk rólad hírt. Csak nincs talán valami bajod? Írj, az Isten áldjon meg! Ha lehet, mindennap írf. Mi egészségesek vagyunk, csak te hiányzol. Nem kapsz mostanában szabadságot? Régen nem voltál idehaza. Ölelünk mindnyájan. Csókol szerető, jó édesanyád.

Sok mindent akart még írni az én drága jó édesanyám : hogy ha Sándornak baja lenne, ő nem élné túl ; hogy ennek az átkozott háborúnak soha se lesz már vége ; hogy mennyit szenvednek a szegény katonák a szörnyű hidegben. De én lebeszéltem, mert akkor a censor nem adja át a levelet Sándornak. (Úgy beszéltem, mintha nem nyugodnék már régen a hó leple alatt szegény jó bátyám. Rettenetes állapot!)

— Majd én magam viszem a postára, hogy biztosan elmenjen, — mondtam izgatottan.

Az utcán, elfojtva zokogásomat, reszkető kézzel szagattam ezer darabra ezt a levelet és rémülten gondoltam a további napokra.

Február 28.

A tél nem akar engedni. Már ma február utolsó napja van és még mindig tele hóval az egész világ.

Anyám rettenetesen nyugtalan, nem is titkolja előttünk sem. Ma, mikor a boltból haza jöttem, sírva találtam.

— Annus, tudod-e, már öt hete, hogy utolsó levelét írta?

Összeszedtem magamat valahogy.

— Jó anyám, lelkem, nézze, legalább egy hét kell, míg a levél ideér és így csak négy hétről lehet szó. Majd ír, csak várjunk türelemmel.

Anyám fájdalmasan mosolygott, keblére vonta fejemet szőke hajamat szeliden megcsókolta.

— Annuskám, én tudom, hogy te nagyon szereted Sándort, de azért el se bírod képzelni, hogyan szeret az anya.

Óh Istenem, és én ennek az anyának mondjam meg, hogy már öt hete nincs életben a fia!...

Helyzetünk napról-napra súlyosodik. Örökös rettegésben élünk. Bárki jön a házunkhoz, előbb kikémleljük, nem tudja-e még a szörnyű hírt, s csak aztán engedjük anyám elé. Hála Istennek, eddig még nem tudják.

Sok a bajom Palival is. Már néhányszor majd elszólta magát. Nem tud a fiú tettetni. Gyerek is még, tizenhét esztendő. Legnagyobb baj, hogy nem találja föl magát. Anyám mindig emlegeti Sándort és ez a szerencsétlen Pali csak hallgat, vagy elsápad és kifut a szobából.

— Mi lelte ezt a fiút? — kérdezte anyám a multkor.

— Nem tudom, nekem is olyan különös. Talán szerelmes, — mondtam és még a hajam is piros lett.

— Lehet, — szolt anyám elgondolkodva.

Tegnap este különösen nyugtalanzkodott szegény anyám. Erősen kifakadt:

— El nem tudom képzelni, mi történt. Hígyétek el, baj van. Majd meglátjátok, hogy Sándor már nem él. Teljes képzelenség, hogy ne írt volna, ha élne.

— De lelkem anyám, tudja, hogy a front mostanában folyton változik; hol előbbre megyünk, hol visszavonulunk, s

így a levél elvész. A miénk is, az övé is. Lehet az is, hogy oda, a hol most Sándor van, nem jár a posta . . .

Hirtelen elhallgattam, ajkamra fagyott a szó. Igen, a hol Sándor van, oda nem jár a posta . . . Rettentőségeket mond az ember akaratlanul is.

Március 8.

— Ezt a Palit egy idő óta nem érdekli a térkép, — mondta anyám; — azelőtt mindig azt bújta.

Nekem újra hazudnom kell:

— Mert most állóharcz folyik.

Pedig más oka van a Pali látszólagos közönyösségének. A fiú sokat szenved, még többet, mint én. Egyáltalán nem született a tettetésre; nagyon félek, elárulja a szörnyű titkot.

Szegény anyám mindennap sír. Úgy siratja már Sándort, mintha ő is tudná a valót. Óh Istenem, mi lesz, ha csakugyan megtudja?

Valamit tenni kellett, hogy megnyugtassuk anyámat. Tegnap jött haza Sándornak egy régi jó barátja, Kerekes Ödön. Ezúttal is szerencsénk volt, mert Pali a vasútállomásnál találkozott vele és idejekorán megkérhette, hogy hallgasson. Ő már tudta.

Nagyon derék, jó, szép fiú ez a Kerekes. Tanár itt a gymnasiumban és . . . és — ha lehetne ebben a szörnyű gyászban, ezekben a rettenetes időkben ilyenről beszélni, — érdeklődik irántam. Igen, érdeklődik, másként nem tette volna meg, a mire kértem. Igazán csak az én kedvemért hozta meg a roppant nagy áldozatot.

Kerekes is a kárpáti frontról jött. Megkértem, hogy ha elátogat hozzánk, mondja anyámnak, hogy találkozott Sándorral.

Becsületére legyen mondva, igazán szépen kellett kérnem, míg megígérte.

Kínos volt ez a délután.

Sötétedett, de Kerekes nem hagyott lámpát gyújtani. (Félt, hogy meglátszik rajta a hazugság.) Mind a négyen az asztalnál ültünk. Anyám szemben a vendéggel.

— Hogy van a fiam, tanár úr? Sápadt úgy-e, sovány? Nem beteg? Sokat szenved, panaszkodik? Csak mondjon el

mindent őszintén, mert én úgyis mindig a legrosszabbra gondolok.

Kerekes akadozott. Én és Pali tudtuk, miért.

— Csak futólag beszélhettem vele, azt hiszem, Malomrét alatt. Kis, nyomorúságos ruthén fészek. A levél most könnyen elvész, mert szüntelen változtatják a helyüket. Ne igen várjanak tőle mostanában levelet, mert nagyon rossz az összeköttetés. A hegyi harcokban nem találja őket a posta.

Anyám sóhajtott, szemét törülgette, de megnyugodott.

Még sok mindent kérdett és nekünk minden kérdés fájdalom törsvírása volt.

Mikor kikisértem Kerekest, fölindulva mondta az utcaajtóban :

— Annuska, ezt igazán csak a maga kedvéért tettem meg, — és melegen megszorította a kezemet.

Óh én édes Istenem, mennyire szeretnék örülni, boldog lenni! Istenem, hiszen tizenkilenc éves vagyok.

Márczius 31.

Egy hónap ismét elmúlt. Ma van az utolsó nap. A magunk fájdalma mellett (mennyire hiányzik Sándor!) anyám nyugtalansága miatt szenvedünk nagyon sokat. Az aggodalom, a kétség újra hatalmába kerítette. Vigasztalásunk mit sem ér. Reggeltől estig azt hajtogatja, hogy Sándor biztosan elesett, vagy fogságba került, mert azóta írt volna már.

Anyám aggodása különösen Przemysl eleste óta (azt hiszem, kilencz napja) olyan magas fokra hágott, hogy megint valami csillapító módszeren törtük a fejünket. Nem bírtam tovább nézni halvány arcát, beesett szemét, nem bírtam hallgatni kínos sóhajtásait. Most valami olyat kell tennünk, a mivel hosszabb időre alaposan megnyugtadjuk. Ha már elkezdtük, nincs megállás. Egyre vakmerőbb csalásokat kell elkövetnünk, mert nem járunk igaz úton.

Levelet kell írunk.

De hogyan?

Pali segített ki, az ő phantasiája elevebb, mint az enyim.

— Van nekem egy osztálytársam, — mondta, — Timári Lajosnak hívják; éppen olyan az írása, mint a Sándoré volt,

majd megcsinálja ő. Én meg törlőgummiból kimetszem a *Zensuriert* szót. Majd meglátod, Annus, sikerülni fog. Mintául elviszem neki Sándor utolsó írását.

Másnap elhozta Pali a kész levelezőlapot. Igazán olyan volt, mintha Sándor kezéből került volna ki. Még én is megdöbbszem a hasonlóságon.

Este bezárkóztunk Pali szobájába és a fiú mesteri ügyességgel vágta ki a *Zensuriert* szót. Mialatt dolgozott, könnyes szemmel nézegettem az én kedves öcsémet. Milyen szép, barna fiú! Arczán az egészség üde pírja ég, szemében a jóság szelíd fénye csillog! Mennyire hasonlít szegény Sándorhoz; hét-nyolcz esztendő mulva szakaszott olyan lesz.

Egy óra mulva kész volt a hamisítvány. A levelezőlapot kissé meggyúrtuk, bepiszkítottuk, az írást eltörültük és végül rányomtuk a hamis jelzést: *Zensuriert*.

Holnap átadom anyámnak.

Mikor a postás megérkezik, lelkendezve fogok hozzá rohanni.

Csak jól sikerüljön!

Április 1.

Kitűnően sikerült. Anyám magánkívül volt az örömtől. Össze-vissza esókolta Timári Lajos írását, mialatt az én arcom majd kigyult a fájdalommal szegénytől és mellemben a keserű önvád mardosását éreztem. Istenem, szabad-e ilyet tenni? — De mi jót akartunk.

Jobb lett volna talán megmondani az igazat? Ki tudja ezt?

Április 21.

Újra három hét mult el. Helyzetünk ismét tarthatatlan. Anyám olyan nyugtalan, mint a milyen talán még egyszer sem volt. Csaknem minden nap íratott velem levelet, mindig sürgetőbbben, követelőbbben, csaknem haraggal már. Én pedig pokoli gyötrelmeket állok ki. Úgy tetszik nekem, mintha az én imádott, jó anyám a halál bezárt kapujánál állana és azt döngetné vérző ököllel. Százszor voltam azon a ponton, hogy bevallom az igazat, de mikor ránézek sápadt arczára, mikor látom törekeny testét, érzem szívének szokatlanul erős dobogását, mindig

visszarettenek és tovább folytatom ezt a kínos játékot, a melyről nem tudom, jótétemény-e, vagy gonosztett.

Győzött a számalom. Ma átadtam újra egy hamisított tábori lapot. De — csodálatos — anyám nem nyugodott meg teljesen.

— Hidd el, Annus, — mondta remegő hangon, — hogy Sándornak valami baja van. Nem írna olyan ritkán. És nézd csak, ezek a betűk mintha nem volnának az ő betűi. Bizonyosan valahol kórházban fekszik és ágyban írta ezt a lapot. Csak tudnám, hol van, tüstént fölkeresném.

Lassan a városban is terjed Sándor elestének a híre. Az ilyen vidéki város mindent tud. És a gyász hír terjedésével a mi helyzetünk napról-napra nehezebb. Valóságos harcban állunk az ismerősökkel. Utczán, otthonukban, templomban kell őket elfogni és hallgatásra bírni. Volt, a kit már az előszobában világosítottunk föl a helyzetről, mikor a részvétét jött nyilvánítani. S még így sem tudhatjuk, hogy mely perczben, honnan pattanhat ki a sötét titok. Úgy élünk, mint a ki puskaporos hordón áll és tűzcsóvával járnak körüle.

Örökös aggodalom, remegés az életünk. Már-már kimerülünk.

Pedig milyen gyönyörű idők járnak! Virágos tavaszi ruhát öltöttek a gyümölcsfák és bódító illatot áraszt kertünkben a nyíló gyöngyvirág. Tele madárdallal a liget, pillangók libegnek az orgona fölött, méhek döngicsélnek kora reggeltől késő alkonyig.

Istenem, milyen boldog lehetnék én!

Kerekcsakra ír a harctérről és abban a pár sorban is mennyit tud mondani.

De hát szabad-e nekem?... mikor Sándor átlőtt szívvvel fekszik és anyám itt jár-kél, mint biztos martaléka a legnemesebb, de legszörnyűbb fájdalomnak?

Meddig tart még?

Mi lesz a megoldás?

Május 15.

Micsoda napok lennének ezek, ha Sándor élne! Seregeink tizenkét nap óta megállás nélkül úzik maguk előtt az oroszok, mint a bátor vadászok a megrémült bivalycsordát. Hol vagyunk

már a gorliczei áttörés óta! Milyen édes a győzelem! Fölszabadult az ország! Leírhatatlan érzés ez.

De mi nagy árat adtunk érte. A mi családunk lefizette a véradót a haza oltárára. És a kit talán a világon leginkább megilletne: anyám — még mindig nem tud róla semmit. Őt szegényt folyton áztatjuk.

Micsoda izgalmas perczeket éltem át tegnapelőtt. Megjön a posta, s én nyugodtan viszem be. Anyám a diványon ül és gondolataiba van merülve.

— Semmi? — kérdi.

— Semmi, anyám, — mondom leverten. (A szomorúságot nem szükség tettetnem.)

— Borzasztó, bele fogok őrülni.

Kibontom az ujságot és csaknem kiesik a kezemből. Szédülés fog el, szemem káprázik.

A hírek közt ott van Asztalos Sándor hadnagy hősi halála. Néhány igazán lelkes sorban ismeri el a tudósító bátyám páratlan hősiességét.

Ezer szerencse, hogy anyám nem néz ide. Sír szegény és így nekem módomban van, hogy nyugalمامat valahogy visszanyerjem.

Kisietek és az ujság veszedelmes lapját bedobom a tűzbe.

Egész testem reszket. Kétségbeesve gondolom el, hogy akármennyire vigyázunk, előbb-utóbb kipattan a titok. Mindenre nem ügyelhetünk.

Kerekes öt nap óta itthon van és minden délután ellátogat hozzánk. Megviselte a fáradtság és szenvedés; arcza sápadt, szeme be van esve, de azért mégis milyen szép, komoly és férfias. Tekintete olyan meleg, sugárzó, mint ez a gyönyörű májusi nap.

Búcsúzáskor mindig megszorítja a kezemet és talán én is visszaszorítom. De ezt nem tudom, mindig olyan zavarban vagyok.

Édes jó Istenem, bocsáss meg nekem! Vajon bűnös vagyok én, hiszen minden nap megsíratom az én hős bátyámat, a ki atyánk volt atyánk helyett és a ki most kihűlt szívvel fekszik a Kárpátok tövében. Sírján azóta kizöldült a fű és vadvirágok nőttek rajta.

Nagyon szerencsétlen vagyok.

Érzem, hogy bűnhődni fogok.

Május 20.

Éppen egy hónapja, mióta utólszor adtunk át szegény megcsalt anyámnak hamisított levelezőlapot. Mi is sokat álltunk ki, de anyám annyit szenved, a mi kezdi meghaladni az erejét. És én mégse merem bevallani.

— Annus, — mondja tízszer is naponként, — Sándor bizonyosan elesett, pedig én egy órával sem élem túl, ha megtudom. Meghasad a szívem rögtön.

Hát hogyan mondhassam meg neki, hogy már négy hónapja halott a fia? Hiszen olyan gyöngé, olyan összetört, hogy nem éli túl a csapást.

Tegnapelőtt behitt.

— Lelkem Annus, nem bírom tovább. Táviratozni fogok neki. Se nem jön, se nem ír. Ezt nem lehet tovább kibírni.

A táviratot megírtam.

— Magad vidd el, — szólt — mégis legbiztosabb, ha te adod föl.

Szegény anyám, ha tudnád, hogy az utcán hogyan téptem szét a táviratot és hogy' futottam haza, mintha boszorkányok üldöznének!

Pali azt mondta, hogy okvetlenül válaszolnunk kell a táviratra, a mi nem is lesz nehéz, mert azt akárki megírhatja.

Így született meg ez a távirat, a melyet Pali ma hozott az iskolából (mintha ott vette volna át):

— Nincs semmi bajom. Mihelyt lehet, bővebben írok. Sándor.

Anyám szaladgált örömeiben. Bejárta az udvart, a kertet. A táviratot ajkához, szívéhez szoritotta és nagyon boldog volt.

Szent Isten, mi lesz, ha megtudja majd a rettenetes valót? Minő csapás lesz rá, ha mindez kiderül! Talán örökre megharagszik ránk, talán meggyűlöl bennünket. De mit tegyünk, mikor most is egyre azt hajtja, hogy Sándor halála az ő halála lenne. Most már tovább kell haladnunk a megkezdett úton, míg valamilyen megoldás nem kínálkozik.

Az én fájdalmam megkétszereződött. Kerekes ma reggel visszament a harcztérre.

Május 30.

Nem állhatom meg, hogy egy különös dolgot föl ne említsek. Anyám körülbelül egy hét óta föltűnően csendes. Igaz, hogy sokat sír, napjában háromszor-négyszer is könnyek özönében találok, de az a kínos, nemcsak őt, hanem minket is gyötrő nyugtalansága mintha megszűnt volna. Úgy látszik, ő is belefárad, szegény, a sok aggodalomba.

Tegnap újból írtunk egy rózsaszínű tábori lapot. Én nagy zajjal vittem be neki, de ő nem kitörő örömmel, hanem szelid mosolylyal fogadta.

— Az Isten áldjon meg mind a kettőtöket, téged is, Palit is, — mondta. — Látom, hogy szerettek és részt vesztek az én fájdalomban, a mi nektek unalmas is talán, hiszen fiatalok vagytok!

Magához vont, megcsókolt és aztán halvány arcját keblemre hajtva csendesen sírt.

Majd meghasadt a szívem. Vigasztaltam, biztattam, hogy majd vége lesz a háborúnak, Sándor haza jön és olyan boldogan élünk, mint azelőtt régen.

— Talán soha sem leszünk már boldogok, legalább én nem, — felelt anyám. — Én érzem, hogy a háború nem fog elmenni nyom nélkül a fejünk fölött. De még ha mi nem vesztenénk is, annyi fájdalmat és nyomort hagy maga után, hogy az én öreg szívem már nem fogja kiheverni soha többé. Képzeld el, hogy az országban sok százezer család van úgy, mint mi. Fájdalom, aggodalom, gyász és nyomor mindenfelé: ez az igazi háború.

És újra sírni kezdett.

Június 6

Most már kétségtelen, hogy anyám lelkében változás ment végbe. Olyan, mintha nem aggódnék már, vagy mintha azt képzelné, Sándor úgysem jön vissza többet és ebbe beletörődött volna. Hiába, még az anya is belefárad az örökös aggodalomba, szüntelen való izgalomba, várakozásba. Úgy látszik, nincs lélek a világon, a melyik el ne ernyedne. Még az anya lelke sem kivétel.

Óh, csakhogy így van, csakhogy nyugodtabb már. A mióta ő nem olyan nyugtalan, azóta bennem is napról-napra erősödik egy olyan érzélem, a mit be se merek vallani még ezeknek a néma lapoknak sem.

Istenem! leszek-e még én, szabad-e még nekem boldognak is lennem?

Június 10.

Ma délelőtt anyám valamit akart mondani. Felém fordult, ajka megmozdult, kezét fölemelte, — de nem szólt semmit.

— Akar valamit mondani, édes anyám? — kérdeztem tőlem telhet ő gyöngéd szeretettel, mert világosan láttam, hogy megbánta, a mit mondani akart.

— Nem, édes leányom, semmit sem akarok, — felelte halkán és zavartan.

Nem mertem tovább faggatni, mert láttam, hogy kínos lenne neki.

Vajon mit akart mondani? Istenem! talán csak nem az fájt neki, hogy Kerekes többször írt nekem? (Bár egy idő óta az ő levelei is elmaradtak...) Csak nem ró talán meg, hogy én ilyen szomorú időben Kerekest... hogy én ilyen nagy bajban, gyászban Kerekes iránt... azaz, hogy Kerekes érdeklődik irántam?

Már régen nem kér anyám, hogy írjak Sándornak. Nem zúgolódik, nem panaszcodik. De én azért buzgón magyarázom, bizonyítom neki, hogy Sándor bizonyosan él, hogy ír ő szorgalmasan, de mivel folyton előre mennek, szüntelen beljebb nyomulnak Lengyelországba, hogy mivel csaknem óráról-órára változtatják helyüket, azért nem jön meg a levele. Azonban majd meglássa, egyszerre tizet is kapunk tőle.

— Úgy legyen, a hogy' te mondod, Annus, — mondja anyám és könnyei csendesen peregnek arczán. Úgy sír szegény asszony, csak magától, mint a hogy' a fa levelet hajt, vagy a forrás vize ömlik a szikla mélyéből.

Június 22.

Három nap óta rettenetes izgalmak közt élek. Talán az eszem sincs már helyén. Olyan dolog történt, a mi teljesen

földúlta lelkemet. Boldog is vagyok, meg fáj is a szívem úgy, a hogyan csak egy szegény leányszív fájni tud.

Kerekes Ödön hazajött — a kórházból. Hazajött meg-
csonkítva. Gránátszilánk elvitte a lábafejét.

Nem mert eljönni hozzánk. A sétatéren találkoztam vele, mikor a postáról jöttem haza. Ott ült egy padon bepólyált lábbal. Arcza fakó volt, szeme megtört, mosolya halálosan szomorú.

Lerogytam mellé a padra. Egy lépést se bírtam tenni.

Hogy mire gondolt, nem tudom. Szégyenkezve, kétségbe-
esetten pillantott rám. Riadt tekintete mintha arra kért volna, hogy menjek onnan és hagyjam el örökre.

Akadozva, bágyadtan szólt :

— Még nem tudja, mi történt velem?

— Tegnap hallottam, — tördeltem a szót, — meg akartam látogatni. Maga nem jött. Azt hittem, fekszik.

— Én, én? Hogy' mertem volna én ilyen nyomorék álla-
potban a szeme elé kerülni? Maga olyan szép, Annuska.

Sóhajtott és tekintete a távolba szállott.

Az én keblemben szörnyű vihar keletkezett. Az indulatok forgószele elragadta lelkemet, fölkaparta eszemet, nem tudtam, mit beszélek. Azt vettem észre, hogy a keresztneven szólítom :

— Ödön, hát maga azt hiszi, hogy én most már nem éppen úgy . . . azt gondolja . . . fölteszi rólam, hogy én ezért, ezért . . . — és a szegény, bepólyált lábára mutattam.

Félénk mosolylyal fordult felém :

— És maga, Annuska, maga nem utál engem, hogy ilyen . . . szerencsétlenség ért? Maga azért, Annuska, engem . . . tudna . . .

Nem merete kimondani. Szomorún nézte újra a lábát. Én öntudatlanul nyújtottam neki oda a kezemet. Ő megfogta, ajkához vitte és a kezemnek, remegő kezemnek suttozta :

— Régen szeretem, nagyon régen. Reméltem, hogy maga is, Annuska, hogy maga is . . . De most, most! . . .

Végtelen melegség árasztotta el a szívemet.

— Most is, Ödön, most is nagyon . . .

— Az Isten áldja meg magát, Annuska! Angyal vagy, Annuska, — suttozta lázas szemmel — jószágos angyal vagy. Visszaadsz egy embert az életnek. Mindig hálás leszek. :

A nap a fák tetején pihent. Meleg szellő lengett arcunk körül és a fák levele szelíden ingott fejkünk fölött. A sétatér üres volt és kihalt. A háború keze mindenhová elér.

Csendesen beszéltünk még egy kicsit. Aztán kocsis jött és Ödön felült.

— Isten vele, Annuska! Sokszor meg fogom látogatni, míg itthon leszek.

Fölindulva siettem haza.

Június 24.

Anyámnak mindent elmondtam. Remegve, félve vallottam, hátha elhidegül tőlem.

Nem.

— Légy boldog, légy boldog, — rebegte, — szeresd. Az élet hosszú. Soha ne éreztesd vele szánalmat, csak becsülést. Akkor boldogok lesztek.

Június 26.

Ödön tegnap itt volt és anyámtól megkérte a kezemet. A lába gyógyul, de azért két nap múlva vissza kell mennie a kórházba. Megtanul járni...

Óh, milyen boldog vagyok, — milyen boldog volnék, ha Sándor élne; ha nem kellene örökösen halálos rettegésben élnem, hogy anyámat megöli az előbb-utóbb kérlelhetetlenül kivilágló titok.

Ödön egész nap nálunk volt. Sokat beszéltünk Sándorról is és mikor anyám kiment, Ödön megígérte, hogy a meddig lehet, ő is igyekezni fog szegény jó anyámat tévhitében megtartani.

Június 30.

Bujkálunk Palival kertben, szobában; suttogunk padláson, pinczében, utcán. Rettegésünk tetőpontra hágott. Lehetetlen, hogy szerencsétlenség nélkül jussunk ki ebből az örvényből.

Jó anyánk olyan nyugodt, a milyen még a háború kezdete óta sohasem volt. Úgy látom, újra bízunk, hogy Sándornak nincs semmi baja és hamarosan haza jön szabadságra. Ha nem hinné szentül mindezt, akkor nyugtalan, izgatott lenne, mint azelőtt mindig; sírna, panaszkodnék, zúgolódnék, mint az elmúlt tíz

hónap alatt. Szemmel látható, hogy bizalma visszatért, hite megerősödött. Sejtelve sincs róla, mi vár rá; milyen szörnyű lesz ebből az édes reményből a kegyetlen kiábrándulás.

Kétségbe vagyunk esve, mi lesz, ha elő kell állanunk az igazsággal, vagy, a mi még rettentőbb lenne, ő maga jönne rá. Ebben a mostani bizalmában sokkal végzetesebb lehet rá nézve Sándor eleste, mint akkor, mikor még sírt, jajgatott. Én nagy Istenem! miért is nem mondtam meg neki akkor? Nem éli túl a csapást és én leszek az oka!...

Csak legalább Ödön itthon volna!

Július 4.

Megtörtént.

Soha, soha, míg ezen a földön élek, nem fogom elfeledni.

Tegnapelőtt, július 2-án, anyám címére sürgős hivatalos levél érkezett a kassai parancsnokságtól. Az esti vonattal jött és azonnal kihozták. Mit tehettem volna mást, felbontottam. A többi mellett ez már föl se tűnhetik. A lejtőn nincs megállás.

A kassai parancsnokság értesíti anyámat, hogy fia, Asztalos Sándor hadnagy, Malomrét mellett, a Farkasdomb alatt a honvédtemetőben nyugszik (harmadik sor, negyvenötödik szám) és holtteste hazahozható. Választ kérnek, kívánja-e anyám a hazaszállítást; e hó 8-ig nyilatkozzék, akkor nehézség nélkül megtörténhetik az exhumálás.

Itt a rettegve várt fordulat.

A levél úgy remegett a kezemben, mint a téli fagyban a koldusgyermek.

— Végünk van, Palikám; ezt meg kell mondani anyáknak, bármi történjék is. Majd én előkészítem anyámat a szörnyű hírre.

Megbeszéltük, mit fogok mondani és rogyadozó térddel, dobogó szívvel mentünk anyámhoz. Az ajtó előtt megálltunk hallgatózni. Bent semmi nesz.

Már estére hajlott. A nap házunk mögé bútt és kertünk gyümölcsfáinak, az udvar nagy ákáczainak lombjai közé csendesen oda ült az esthomály. Az égálja kigyúlt és pirosan égő felhők úsztak az égen.

— Milyen áldott ez a homály, — gondoltam és mégis

hideg borzongatta testemet, — sötétben könnyebb lesz a kínos vallozás.

Isten, ne hagyj el!

Beléptem. Utánam támoalgott szegény Pali. Feje mellére csüngött, két karja élettelenül lógott.

Anyám székében ült és az ajtónyílásra felénk fordult.

Ügyetlen, gyáva leány vagyok én csak! Tudtam is én bevezetést, előkészítő szavakat! Elsírtam magam, anyámhoz rohantam, ráborultam és úgy elkezdtem zokogni, hogy anyám a legnagyobb rémülettel kérdezte :

— Annus, Annus, édes lányom, mi bajod van, az Isten szent szerelmére?!

Jó darabig nem bírtam szóhoz jutni a heves zokogástól, végre fuldokolva, zihálva kezdtem mondani :

— Drága, egyetlen jó anyám, meg kell vallanunk, eddig eltitkoltuk, de már nem lehet... Anyám, lelkem anyám... már csaknem egy esztendeje!... Istenem, rosszak vagyunk, gonosz vagyok! Ne taszítson el magától. Legyen erős, jó anyám, Sándor, Sándor... ő már... Sándor még... még januárban... anyám, ő januárban elesett... — és sikoltoztam és szoritottam szegény anyám nyakát.

Pali is ugyancsak sírt.

Azt hittem, anyám el fog taszítani, fölugrik,... vagy lehanyatlik, elájul. De nem.

Csendes, nyugodt hangon kezdett beszélni. Szeliden simogatta fejemet, csókolta arczomat.

— Annuskám, lelkem, kis lányom, csillapodjál! Ne sírj no, ne sírj hát! Ide hallgass, Annus! — Figyelni kezdtem, elhagytam a sírást; anyám élénkebben folytatta: — Nyugodjatok meg, édes gyermekeim, mert én már több, mint öt hete tudom, hogy az én egyetlen, drága jó fiam január óta halott...

Karom lehullott anyám válláról, fölegyenesedtem és elképedve néztem anyámra. Pali közelebb mert jönni.

— Igen, Annus. Május 25-én, mikor ti fürdőben voltatok, más levélhordó járt itt és szegény jó Sándor kapitánya írt nekem, hogy elküldi fiam apróságait. Ekkor tudtam meg a rettentő hírt, de ugyanekkor tudtam meg a ti kegyes családotokat is. Láttam a ti emberfölötti erőlködésüket, hogy a szörnyű

valóságot eltitkoljátok előttem, hogy kíméljétek gyöngé egészségemet.

— Óh, anyám, — sóhajtottam.

— Most eszméltem rá ezer apró dologra, a mit ezelőtt nem érttem : hogy mennyit sugdosódtok, titkolóztok ; hogy őriztetek engem és egy perczre sem akartatok magamra hagyni ; hogy mennyire vártátok örökké a postát és hogy' rohantatok ki, valahányszor idegen jött a házhoz. Jó gyermekek vagytok, az Isten áldjon meg benneteket! Meg is áld.

— Anyám! — és ömlött a könnyem.

— Nem szóltam. Kímélni akartalak én is titeket. Hadd éljetez abban a jámbor hitben, hogy én még bízom, reményelek. Nem akartalak hasogató kínjaimmal, még le nem csillapult fájdalmammal benneteket is terhelni ; elég volt az nekem, magam akartam elviselni, a mit rám mért az Isten. Már éppen szólni akartam, de akkor meg észre vettem, hogy Annus Ödönnek tetszik és halogattam a dolgot. No ne sírjátok! Csaltuk egymást és mindegyikünknek szüksége volt lelkének minden erejére, hogy a másikat félrevezesse.

— Nem haragszik ránk, anyám, egy cseppet sem?

— Nem, nem, csak ne sírj már! Te legalább boldog leszel, Annus és nekem is lesz a fiam helyett fiam. Pedig, nem tagadom, egy parányit fájt, hogy szegény Sándor emléke talán egy lehetlennel már is elhalványult. No csak ne sírj! Én nagyon, nagyon szeretlek, úgy, mint eddig. Légy boldog, légy boldog!

Leborultam anyám elé és csókoltam a két áldott kezét, térdét a nagylelkű asszonynak. Pali mellém ereszkedett, anyánk lehajlott, hárman összeölelkeztünk és engesztelő, szelid zokogás forrasztotta egybe sokat szenvedett szívünket.

Az alkony belopózott az ablakon, puha, sötét palástját ránk borította. Könnyünk összefolyt, egyaránt tanúbizonysága tökéletlen emberi boldogságunknak és tökéletes emberi szenvedésünknek.

BÚZAMOSÁS.

Hajdanában, egyszer-másszor,
Én is voltam búzapásztor ;
Őriztem a mosott búzát,
Járt is vele sok bosszúság.

Piros volt a tisztabúza,
Olyan piros, mint a rózsa ;
A szolgáló hajnal oltá
Sűrű rostán karajolta.

De akárhogy karajolta,
Arany-tiszta még se volt a',
Őrleni még nem tanácsos,
Több kell még a hó-kalácshoz.

Amoda hát, a kút mellett,
Nagy lugzóba vizet mertek.
Félig vízben állt a rosta,
Lány a búzát abba' mosta.

Míg a búza vízben ázott,
Édes anyám ott vigyázott,
Hogy üszög, gaz, egy szemernyi,
Ne maradjon benne semmi.

A cselédek a nagy ponyvát
Ház elébe most kivonták,
Rajta már a mosott búza,
Gereblyével szélyelhúzva.

Sütött a nap tüzes lángja,
Félreültem egy kis árnyba ;
Komoly gyermek, könyv kezemben,
Nem a búza járt eszemben.

Galambsereg verőfényben
Füldött fenn a házfödélen,
De hamis volt a zúzája,
Ugyancsak fájt a búzára.

S jött a sok tyúk- s csirke-féle,
Tele lett a ponyva széle,
Ott kapkodtak sietősen,
Hessegetni alig győztem.

Apró csirke, öreg kakas,
Valamennyi szörnyen nyakas,
Jöttek tízen, húszan, százan,
Egész estig hajkorásztam.

Szerencsétlen búzapásztor,
Mi lesz így az olvasásból? . . .
Őriztem a mosott búzát
S majd megevett a bosszúság.

VARGHA GYULA.

SZEMLE.

Báró Szalay Imre.

(1846—1917.)

Midőn a Magyar Nemzeti Museum f. é. júl. 24-én elhunyt nyugalmazott igazgatója 1894 decz. 26-án Pulszky Ferencz utódjává kineveztetett, a magyar közoktatásügyi kormány e nagy cultur-intézetnek egy évek óta nyilvánosan tárgyalt kínos ügyét intézte el. Ez a Galeotti-codex s több más értékes régi kézirat és nyomtatvány eltűnésének ügye volt, a melynek a kézirattárnok és a könyvtár akkori igazgatója áldozata lett. A bajok szülőökát a mérvadó körök abban vélték fölismerni, hogy a világhírű öreg igazgató az intézet fényét és nemzetközi tekintélyét csupa szaktudósokból álló tisztviselő-testület létrehozásával kívánta emelni. Mivel ez meglepő mértékben sikerült neki, a közvéleményt csakugyan megnyugtatta az, hogy Pulszky Ferencz nyugalomba vonult s helyét nem museumi szakember, hanem a vallás- és közoktatásügyi ministerium museumi ügyeinek referense, Szalay Imre ministeri tanácsos foglalta el. Csak a tudósok és a tudós tisztviselők aggodalmaskodtak, hogy a codex-ügynek valóban orvossága lesz-e a tudomány gyámolítására elküldett — administratio.

Szalay szerencsére nagy museologiai érzékkel, nagy munkakedvvel és munkabírással megáldott ember volt, a mellett igazán művelt és szeretetreméltó modorú. Már a kezdet kezdetén észrevette, hogy a folytonos beavatkozás mennyire veszélyes lehet, a hol mindennek tudományos tartalma, vagy tudományos vonatkozása van, s a hol még helyi eligazodásra sincs kilátás, míg hazai museumi dolgainknak nemzetközi elhelyezkedését nem ismerjük. A küldetésszerű szerep tehát beleszorult az igazgatósági iroda szűk kereteibe, az osztályok pedig alatta önérzettel végezték dolgaikat jól felfogott hatalmas feladataik teljesítésében, de folyvást az igazgató okos és hathatós segítségével. Kezdte a könyvtár a sajtótermékek köteles példányairól szóló korszakalkotó törvény létrehozásával és (hogy a többi tár dolgát ne is említ-

sem) végezte a codex-ügy elintézésével. Kiderítette, hogy a tudós tisztviselő-kar ártatlanul volt gyanúsítva, mert az utolsó darabig megkerült kincseket egy rövid ideig alkalmazott hűtlen szolga rabolta el.

Midőn Szalay a Magyar Nemzeti Museum igazgatói székét elfoglalta, már igazgatója volt a millenniumi kiállítás történelmi főcsoportjának. A vidéken rejlő, vagy külföldre került emlékek felkutatásának, rendezésének és hozzáférhetővé tételének két évi előmunkálata olyan káprázatos eredménnyel záródott, a mely nemcsak a mi hálánkat, hanem az egész művelt világ hódoló elismerését is biztosította Szalaynak és tudós munkatársainak. Mivel része volt a történelmi főcsoportot pompásan kiegészítő néprajzi kiállítás létrehozásában is, a Magyar Néprajzi Társaság dr. gróf Kuun Géza mellé társelnökké választotta. A magyar néprajzi tudományokra térült érdeklődésének köszönhető, hogy a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Nemzeti Museum néprajzi osztálya közt szövődött viszonynak olyan kettős folyóirat lett az eredménye, mely a külföldi irodalmakban is ritkítja párját. Ugyanannak köszönhető, hogy a néprajzi osztály rövid néhány lustrum alatt hatalmas néprajzi museummá fejlődhetett. Midőn a Folklore Fellows néphagyományt kutató nemzetközi tudományos szövetség magyar osztálya a magyar emlékek megmentése céljából országos gyűjtést indított, Szalay volt az első, a ki átlátta e vállalkozás rendkívüli fontosságát. Az ügy szürke apostolaival útra kelt és lelkes beszédekkel irányította a sárospataki, egri, szegedi, kecskeméti, pápai és pécsi gyűjtő-szövetségek szervezését. Mivel a gyűjtések minden várankozást felülmúló eredménye a Magyar Nemzeti Museum könyvtárába került, fáradozása tulajdonképpen előmunkálata volt azon museumi folklore-osztály megalkotásának, a melynek szervezését a magyar közoktatásügyi kormány éppen nyugdíjaztatása alkalmával rendelte el.

A kiállítást követő évben Szalay mint museumi igazgató a Museumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének főfelügyelő-helyettesévé neveztetett ki. E minőségében a vidéki cultur-intézetek alapítási és fejlesztési munkálatai körül szerzett hervadhatatlan érdemeket. Hálája jeléül Sopron és Pécs díszpolgárává választotta. Aradon, Marosvásárhelyen gyönyörű kultur-paloták, más vidéki városokban pedig új museumok és könyvtárak hirdetik, hogy a művelődés útján előre törekvő magyarságnak Szalay Imre egyik úttörő és vezető munkása volt.

Míg a vidéki museumok és könyvtárak fejlesztésének sikere a

legjelentékenyebb culturpolitikai tényezők közé emelkedett, a központban a Magyar Nemzeti Museum ügye a túlzúsúfoltság folytonos hangoztatásában és egy másik museumi palota építésének szorgalmazásában végleg kimerült. Ez a meddőség Szalayt gyakran elkedvetlenítette. Különösen bántotta az, hogy a mezőgazdasági, a földtani, a szépművészeti és az iparművészeti újabb keletű museumok rohamos fejlődésének és építkezéseinek arányában a Magyar Nemzeti Museum évszázados osztályai, — a melyek külön egy-egy hatalmas museumot jelentenek — megfelelő fedél alá jutni és ott méltóképpen érvényesülni nem tudtak. Kérelmeit és sérelmeit gyakran frásba foglalta és ki is nyomatta. (A tollat jól forgatta; Trefort Ágostonról kinek veje volt — szóló kis kötete érdekes és értékes munka.) A museum ügyében írt dolgozatai lesznek hivatva idővel igazolni azt, hogy a folyton súlyosabbá érlelődő mulasztásokért az ő áldott emlékét a későbbi fogékony cultur-politikusoknak és szaktudósoknak háborgatni nem szabad.

S. Gy.

ÉRTESÍTŐ.

Lakatos László regényei,

Tavaszi játék. Budapest, 1916. Franklin-Társulat kiadása. 8-r. 240 l. Ára 3-50 K. — *Két regény.* Budapest, 1917. Franklin-Társulat kiadása. 8-r. 248 l. Ára 5 K.

Lakatos László rokonszenves író. Szerény és intelligens s ez a két tulajdonság külön-külön is megnyernés számára jóindulatunkat, **meny-nyivel inkább, mikor így együtt jelentkezik!** Legelső regényét, az 1913-ban írt *Tavaszi játékot* előszóval bocsátja útjára s ebben egy rosszmájú kritikus kegyetlenségével tárja föl művének fogyatkozásait : szerkezete hibás, az érzelmi és értelmi lyrisálás elnyomja a mesét, a főhős nem normális ember, a regény befejezése nem megnyugtató. Olvasva ezt az őszinte szóval meggyónt bűnlajstromot, azzal a reménnyel vesszük kezünkbe a regényt, hogy az előszóban festett kép túlságosan sötét s a szerző, mint a szerény emberek általán, szigorú, igazságtalan bírása szelleme termékének. Sajnos, csalódtunk, s mind a *Tavaszi játék*, mind a másik két regény, a *Ruth könyve* és a *Julie*, valóban gyöngé alkotás, fogyatkozásaik nagyobb számmal vannak és mélyebbre hatók, mint a szerző gondolja.

Ezek a művek elsősorban nem regények, csak elbeszélések ; ez sem volna magában baj, ha nem volna aránylag nagyobb terjedelmük és végtelenül sovány meséjük között olyan erős az ellentét. S még az első a legmozgalmasabb köztük! A *Tavaszi játék*-ban vannak legalább fordulatok, s a belső, lelki folyamatok rajza külső eseményekhez kapcsolódik : a hőst ötödfél szerelmi viszony convulsiói között látjuk. Henrik úr a XIV. századi Don Juan Tenorio kései utóda ; ez az enervált Don Juan már csak érezni tud, akarata, energiája nincs. Sorjában beleszeret egy haldokló leányba, a kit csak egyszer látott, egy lipótvárosi asszonyba, a ki kaczerkodik vele, félig-meddig egy fiatal leányba, a ki egy vacsora alkalmával szomszédja volt — ez az a fél viszony — egy kis színésznőbe, a kit a *Lily* címszerepében látott, s végül egy budai polgárleányba, a kivel egy házban

lakik. E szerelmek útjai egymást ismételten keresztezik, s így volna alkalom összeütközésekre, actióra, de Henrik úr gyávasága, határozatlansága minden tettet gyökerében elfojt, s a regényben események sorozata helyett áradozó lyrismust kapunk. A másik két regénynek csak tárgya van, de meséje nincs. A *Ruth könyvé*-ben az első 51 lapon egyáltalán nem történik semmi, az 52. lapon a hősnő megismerkedik René báróval, a ki nyomban eljegyzi, majd nőül veszi, innen a 94. lapig megint nem történik semmi, ekkor a férj szívszélhűdésben meghal; az özvegy 21 lapon keresztül gyászolja s az utolsó lapon nőül megy sógorához. A *Julie* tulajdonképpen nyolcz nap egy orosz császári herczeg életéből. Megpillantja a francia nagykövet feleségét s azon perczen halálosan beleszeret, váltanak egy-két levelet, s nyolcz napig, míg a férj Párisban jár, ábrándos, tiszta szerelemben sóhajtoznak és áradoznak; mivel pedig az asszony nem akar elválni férjétől, a herczeg az időközben kitört világháborúba megy — ezzel a regény befejezetlenül véget ér.

Nyilvánvaló, hogy ezek a szegényes mesék önmagukban nem keltenek érdeket; hogy megragadjanak, gazdag lelki életnek kell a kereteket kitölteni. Senki sem érezte ezt inkább, mint a sok műveltségről és értelemről tanuságot tevő szerző, s a *Ruth könyvé*-ben egyebet sem ad, mint lélekelemzést, igen jól választott formában, napló alakban. Csakhogy feladatát félreértve, nem azokat a lelki mozgalmakat festi, melyek a hősnő sorsát irányítják, hanem csupa olyan mozzanat hatását világítja meg, melyeknek a cselekvényhez nincs közük: milyen érzelmek fűzik anyjához, meghalt apjának emlékéhez, öreg francia mesteréhez, kertészükhöz, egy barátnőjéhez s annak vőlegényéhez, jövendő anyósához. Ha ezeket a műre nézve fölösleges érzelem-festéseket elhagyja, a regény egy piczi-piczi novellává zsugorodott volna össze, melyet a 70-es, 80-as évek novella-divatja szerint akár «faire part»-ok, eljegyzési és gyászjelentések alakjában is meg lehetett volna írni. Se festegetések elmaradása annál kevésbbé lett volna végzetes, mert Lakatos, igen helyesen, Krisztina lelkét a maga teljes naivságában akarja föltárni, ámde az ő értelme és tudatossága mindenre inkább képes, mint behelyezkedni egy naiv lélekbe — így a regényben rajzolt érzelmek mű-naivsága igen bántó.

Művészi szempontból egy fokkal magasabban áll a *Tavaszi játék* hősnéjének jellemrajza. Itt valóban Henrik úr szerelmes érzelmei állanak előtérben, s a szerző legfőbb igyekezete az, hogy az olvasó is nyomon kísérhesse a hős szerelmeinek hol magasra csapó, hol elpihenő hullámzását, azt a beteges félelmet, melylyel Henrik az

elhatározó lépés elől kitér, s az élő ideálok elől hol a többi élőhöz, hol a halotthoz menekül. Henrik úr határozottan idegbeteg; noha az ilyen embereket az életben sem kedvelem, a költészetben még kevésbé, nem vonom kétségbe, hogy az írónak van joga szerepeltetni őket — de igen nagy művésznek és psychologusnak kell lennie, hogy megértesse és rokonszenvenné tegye az olvasó előtt. Lakatos nem az az író, s ezt eleven érzéssel maga is észrevette, mert az előszóban azt írja, hogy «hőse különös lelkiállapotait más dispositiójú emberekkel nem tudta megértetni». Valóban nem s ez igen nagy baj, mert olyan lelki dispositiójú ember, mint Henrik úr, rajta kívül a világon nincs, s Lakatosnak nincs ereje, hogy hőse gyötrelmeit, kicsinyes, a nevetségesség határán járó viselkedését művészi cselekvény rugóivá tegye. Lehet, hogy a hőst élő emberről mintázta,¹ de költőileg igaznak nem tudja elfogadtatni, s szerelmei, mert lelki vívódásait nem értjük, hidegen hagynak, sőt untatnak. Az meg éppen megbocsáthatatlan bűn, hogy a hősnek utolsó kalandjában nem elégszik meg egy idegbeteg szereplővel, hanem partnerét, egy közönséges budai nyárspolgár-leányt, az elbeszélés folyamán épp oly idegbeteggé teszi. Ez már kissé sok; egy ilyen «különös» karakter, mint unicum, még elcsúszik, de kettő ugyanabból a fajból elviselhetetlen. Az igaz, hogy így megértjük, hogy ez a két fiatal lélek, a kik egymást igazán szeretik, minden igaz ok nélkül szakít — csakhogy hol marad akkor a pszichologiai igazság!

A realitással, mely az előbbi két regényben egy kissé halványan ugyan, de fölcillant, a *Julie* teljesen szakít: a muszka czár unokaöccsének és a Montespan d'Angoulême grófok leszármazottjának szerelmi kínjait valóban a képzeletéből kellett rajzolni a szerzőnek. Onnan is vette hozzá a színeket s a helyett, hogy ebben a nekünk romantikus környezetben, melynek egy-két vonását a szerző Jókai *Kőszívű ember fiai* című regényében találta, romantikus, érdekes mesét adott volna, két elgondolt, s rosszul elgondolt hősnek lelkét elemzi. Mily hazug az egész! A naiv herczeg epedő hódolatával, a méla grófnő túlzó nagylelkűségével épp oly valótlan, a mily hihetetlen maga a kis történet, melyben a két szereplőt, mielőtt

¹ A szerző több helyütt félre nem érthető czélzásokkal azt a hitet igyekszik kelteni az olvasóban, hogy Henrik úr képében magát festette, így p. o. többször beszél készülő s azóta színre került drámájáról, *A táncosnőről*. Szokatlan és könnyen szerénytelennek föltűnő eljárás, s a mellett — az író érdekében remélem — nincs elég alapja.

még beszéltek volna egymással, végzetes szerelem csatolja egymáshoz. S mily fárasztó e két szerelmes beszélgetése és levelezése! Nincs az a précieuse, a ki el ne restellné magát, hallván Levin ő fensége mesterségesen kiczirkalmazott bókjait és Julie grófnő hódolattól gyöngyöző szólamait: csupa mértéktelen túlzás, hihetetlen elfinomítása a gondolatoknak és érzelmeknek, csupa csinált virága az euphuisticus stylnek. Csak egy példát, a mely egyszersmind világító sugárt vet hőseink lelki életére:

— Tudja, hogyan nevezem magamban gyakran Szent Katalinnak ezt a kápolnáját? Isten kastélya. Senkinek ezt még nem mondtam és most Magának ajándékozom — szólt a herczeg.

— Köszönöm. El fogom tenni, mint egy titkos amulettet, rejteni fogom és senkinek oda nem adom.

A ki futva olvassa ezt a szóváltást, annak bizonyára csöndes mosoly játszik ajka körül, maga elé képzelve a grófnőt, a mint a neki ajándékozott kápolnát amulettként viseli a nyakában, de a ki ismeri Lakatos keresett styljét és finomkodó szellemét, az megérti, miről van itt szó. A két szerelmes «imádtá a szót», a szép, képes kifejezéseket, s ha eszükbe ötlött egy-egy, boldogan egymásnak ajándékozták — a szót, itt tehát a herczeg az «Isten kastélya» elnevezést. Ilyenfajta játékokból telt ki egész érintkezésük,¹ s ez a legjobb mértéke lelki életük mélységének.

Csinált, kieszelt minden ezekben a regényeknek nevezett elbeszélésekben, mind a sovány kis mese, mely a maga egyszerűségében hol jelentéktelen, hol hihetetlen, mind hőseik, a színtelen vagy beteges érzélgők. A XVIII. századi *Werther*-utánzatoknak kései kihangzásai, a *Fanni hagyományai*-val hozzánk átkerült irodalmi áramlatnak utolsó hullámgyűrűi. De milyen egészséges, értékes Kármánnak 1794-ből való novellája, s minők Lakatosnak 120 évvel később írt elbeszélései! Milyen természetes, a kor szellemében gyökeröző annak sentimentalismusa a XVIII. század végén, s milyen keresett ezeké a XX. században, a vas, vér és tűz esztendeiben! S teljessé teszi az ellentétet a novellák stylje. Fanni nyelve kész, természetes tolmácsa az érzelmeknek, Lakatosé sajátos, egyéni

¹ Mellékesen megjegyzem, hogy szó-ajándékaik majd mindig igen csekély becsűek — még stylistikai szempontból is. A grófnő p. o. kedvelt parfümjét *Alkony szigetének* nevezte. A kifejezés mindenesetre szóatlan — de értelme nincs.

nyelv, de a legnagyobb mértékben modoros. Nemcsak pongyola és gyakran magyartalan — ez ma már nem különösség — hanem áradó és keresett. Annál sajnálatosabb ez a jelenség, mert újság Lakatosnál; régibb elbeszéléseinek styljében volt ugyan némi finomkodás, de még a művészi határán belül, most túlzássá fajulva veszélyezteti stylje épségét. Három új elbeszélésében a romlás fokenként szemlélhető. A *Tavaszi játék* előadása még csak, a lassú haladás és körülményesség következtében, nehézkes, fárasztó s a sok ismétlés, főként az értelmi alany szükségtelen ismételtetése folytán modoros. A 11—12. lapon p. o. ez a név: Henrik, 30 sorban tizenháromszor szerepel s egyetlenegyszer sem lett volna szükség kitenni. A *Ruth* már nagy lépés a lejtőn lefelé. A körülményes, vontatott előadást itt már keresett, üres hasonlatok tarkítják. Ime egy: «a levendula-illatú kezek fehérek, mint a régi tükörszekerény fiókszéleire helyezett csipke» (8. l.). Hogy a hasonlat hazug, arról nem szólok, de mi szükség volt a csipke mellé odatenni meghatározóul, hogy «a régi tükörszekerény fiókszéleire helyezett?» Változtat ez a csipke fehérségén? Ilyen üres, az elmének nagy megerőltetésével kigondolt, de semmitmondó hasonlatok: «a virág szirma rózsaszínű, mint a husvéti bárány vére», (12. l.) «a tót asszonyok szeme olyan, mint a folyó mélyén fekvő kavics» (35. l.), «a báróné keze lágy és fehér, mint az első (?) kenyér» (45. l.). A *Ruth*-ban még csak szórványosan föllépő keresett képek, cifra jelzők, mesterkélty stylvirágok a *Julie*-ben annyira megszaporodnak, hogy a regényt akár a précieuse irodalom termékének tarthatnók. Nemcsak a hősök beszélnek a précieuseök nyelvén — ez bizonyos tekintetben stylszerű, mert ők a XX. században élnek ugyan, de nem a jelen világából valók — hanem maga a szerző is, s helyenként mintha a *Tudós nők* környezetében éreznők magunkat. Kötök egy csokrot ezekből a keresett stylvirágokból: így csoportokba szedve, úgy vélem elég különösek, míg a maguk helyén, az elbeszélés szövegéből boszantóan virítanak ki. Kezdem a prózaiakkal — ilyenek is vannak, holott a kép rendeltetése, természete szerint, a költőiséget fokozni. A herczeg keze «két hideg nedves kanál» (219. l.), a szerzetes szeme «két forró kávécsépp» (173. l.), a két szerelmes «eleven szavai kezét fogtak egymással» (193. l.) s a «lelkük beszédben parolázott egymással» (197. l.). A másik csoportba azok az odavetett, puffogó, de semmitmondó képek tartoznak, melyeknek utól nem ért szellemességű mintaképe az a pesti hasonlat, hogy az élet olyan, mint a Lánchíd. Ennek kaptájára készültek Lakatos következő jelzői: «rózsaszínű dallamok» (166. l.), «lázbeteg ékkő» (168. l.), a

világos selyemharisnya «czukrossütemény színe» (180. l.; pontos színmeghatározás!), a «gyengédszínű (?) hónapos rózsa» (196. l.) s a következő hasonlatok: «a virág illata olyan, mint az élet dele» (176. l.), a férfiszakál «burjánzik, mint őserdő gyepje» (195. l.; oly szép a hasonlat, mint a mily igaz!), «a szláv férfiak áradozóak, mint egy most megszülető költemény» (195. l.), az üzletben minden «olyan előkelő, mint a legfinomabb sütemény íze» (202. l.). Csak eredetükben térnek el, értékükben nem, a következő csoport stylvirágai: össze nem tartozó képzeteknek erőszakos kapcsolatai. Ilyenek: «a szalag reszketett, mint egy élő valaki, egy nő, a ki szépet álmodik» (171. l.), a herceg tekintete «alábocsátott lobogóval» szállt a grófné felé, (188. l.) és a legkülönb, a vidéki dáridók szónokainak eszejárására és szólamaira emlékeztető kép: «a kúrásszirosok emberevő kedvük lobogójának csücskét megreszkettetik a svéd tengerek szellőjében» (195. l.). Hasonlóképpen merészek azok a képek, melyeket természet-tudományiaknak lehet nevezni. A természeti tüneményeket, főként a csillagászati jelenségeket magyarázzák valami mindennapi képpel, vagy fordítva az emberi világ jelenségeit értetik meg amazokkal. Ebből a gazdag csoportból is álljon itt egy pár képviselő. A két szerelmes «tekintete egymásba lövelt, mint két távoli csillag sugárzása nyári éjjelen» (169. l.), s ha egyikük valami rejtett elnevezést ajándékozott a másíknak, az mindig úgy érezte, «hogy társa lelkéből egy csillag futott az ölébe» (184. l.). A szerzetes haja fekete, «mint a holdat övező éjszaka» (173. l.), a hold «ezüst puderes clownként mosolyog» (174. l.), «az alkony színe olyan, mint az ezüst róka prémjének fénye» (182. l.), a nap «kelt, mint szelid üvegfestés» (186. l.), a fogalom olyan távoli, «mint a hold csatornáiban nyíló virágmeteorok» (204. l.). Ezzel az utolsó hasonlattal érdemes kissé foglalkozni. Hogy a hasonlat nem teszi elevenebbé, szemléletesebbé a megvilágítandó dolgot, az még hagyján, de micsoda zavaros képzetek fűződnek benne össze! Mi az a «virágmeteor»? Hogyan nyílhat a vasból vagy kőből álló meteor? Mik azok a holdcsatornák? Csupa olyan fogalom, mely pusztán az író képzeletében él, a melyhez az olvasó nem fűz szemléleti képet vagy jelentést — s ezekkel akarja az író megértetni a fogalmak távolságát. Mennyivel instructivebb volna a régi közmondás szavaival kifejezni: a fogalom oly távoli, mint Makó Jerusalemtől! Két stylvirágát képtelen vagyok elemeire bontani. Az egyikben legalább a szavak összefüggését értem: «Levele betűinek boldog dermedtsége mondta nekem először, hogy elfogad» (169. l.), a másíknak még azt sem: «Göröngyeső a szépségek egy

új világának megszületésekor» (192. l.) — ez már a *Nyugat* verseinek stylusa, értelem nélkül egymás mögé hányt szók halmaza.

Sajnálánk, ha a szerző ebbe az irányba tévedne s általán szeretném, ha visszafordulna arról az útról, mely novelláitól a *Julie* felé vitte. Lakatosnak minden művéből, még ezekből a regényeiből is, kitetszik, mennyire érzi föladatának súlyát. Menten minden léhaságtól, hatásvadászattól, elmélyed tárgyába s gondos munkával iparkodik belőle kifejtetni, a mit lehet. Annál szomorúbb, hogy igyekezete nem hozta meg a kívánt sikert. De nem hozhatta, mert szerencsétlenül, egyéniségéhez nem illő tárgyat választott s a helyett, hogy azt írta volna meg, a mit átélt, a mit tapasztalt, csinált érzelmek csinált világába tévedt. Nem merném olyan határozottan kimondani, mint Petőfi tette, hogy csak a természetes a szép, de az bizonyos, hogy a természetes, a való a legmegbízhatóbb kalauza az elbeszélőnek. Győz-e majd ebben a jelben Lakatos, az kérdés, de hogy e két, illetőleg három regény jelében nincs remény diadalra, azt nyugodt lelkiismerettel mondhatom.

r. r.

Anglia és népe.

M. Frischeisen-Köhler, J. Jastrow, Goltz, Roloff, Valentin, Liszt: *Das englische Gesicht*, England in Kultur, Wirtschaft und Geschichte. Berlin, Ullstein & Co., 1915, 250 l.

Sil-Vara, *Englische Staatsmänner*. Berlin, Ullstein & Co., 1916, 250 l.

Theodor Fontane: *Der englische Charakter heute wie gestern*. Berlin, S. Fischer, 1915, 160 l.

Gustav Manz: *Das Englandbuch der Täglichen Rundschau*. Ein Zeit- und Kulturspiegel. Berlin, 1915, 461 l.

Gineverné Győry Ilona: *Angolok*. Budapest, 1917. Élet irodalmi és nyomda részvénytársaság kiadása, Révai bizomány, 286 l.

Az Angliáról szóló újabb irodalomban számunkra kétségkívül a legérdekesebb Gineverné komoly, sok helyen lendületes munkája; a fentiek közt egyedül Sil Vara tanulmányorozata közelíti meg elfogulatlanságban. Csak az árnyoldalakat látja meg az Englandbuch, igaz, hogy tények s történeti bizonyosságok alapján.

Das englische Gesicht több kiváló német tudós tanulmányát nyújtja Anglia culturájáról, gazdagságáról, vallásáról, világuralmáról stb. Max Frischeisen-Köhlernek az angol életben és tudományban, minden imponáló nagysága mellett, feltűnik a lélek hiánya.

Mindenütt, a hol angolok vannak, észlelhető a külső életberendezés egyformasága és merevsége s épp ilyen a szerző szerint az angol társadalom is ; ezért szegződnek szembe a tömeggel azok a szellemek, melyekből kitör az egyebütt hiányzó képzelet, szenvedélyesség, bensőség. Ha a németekre gondolunk, zene és költészet jut eszünkbe ; ha az angolokra, a sport szereteténél fogva tekintjük őket a leggörögösebb nemzetnek : részint a sport akadályozta őket abban, hogy tisztán a szellem művelésének szenteljék magukat. Anglia az utilitarismusnak és a pragmatismusnak a hazája ; a tudományban a tapasztalati disciplinák és a társadalmi tanok uralkodnak. Anglia az új technika hazája : ha nem minden felfedezés származik is onnan, a legtöbbnek használhatóságát először az angol ismerte föl. De nemcsak philosophiája, hanem költőinek phantasiája is empirikus. Jellemző, hogy Angliának nincsen nemzetközi jelentőségű zenésze ; a leghallgatagabb nemzet, de az újkor legnagyobb szónokai angolok. Végül kiemeli Frischeisen-Köhler intellectualis műveltségük mellett szellemük korlátoltságát, nemzeti dölýfüket és ismerteti a puritán szellem káros hatású maradványait. J. Jastrow az angol gazdagságról és forrásairól ír. Az angol gazdagság forrásai oly gazdasági ágakban mutatkoznak, melyek nem láthatók semmiféle áruforgalmi statistikában. Főforrásai a gyarmatokon folytatott kereskedelem, a hajózás és a banküzlet. Ezenkívül tekintetbe jön az angol biztosítási üzlet és az angol ipar nagy szerepe. Jastrow szerint nem csökkent Anglia gazdagsága, hanem a gazdagság növekedése vált lassúbbá s a mostani háború Anglia háborúja a gazdagságért. A különbség Anglia gazdagsága és más népeké közt kisebb lett s főleg a gyarmatok veszítettek szerepükből, mint Anglia gazdagságának forrásai. Eduard Freiherr von der Goltz az angol nép vallását és erkölcsét ismerteti. A történetből akarja megérteni az angol nép lényegét és megmagyarázni azt az ellenmondást, mely vallásos magatartásában is nyilvánul. Utal arra, hogy itt a reformatio nem belső szükségesség érzéséből eredt, hanem egy uralkodó szeszélyéből. Szembeszáll az általános ítélettel, mely szerint Anglia vallása és erkölce csak képmutató álarcz. A hová az angol csak megy, ott templomot épít ; nincs semmi, mit saját nyelvével és vallásával egyenértékűnek becsülne. Alaposság és kedélymélység az átlag-angol gyakorlati érzékével nem egyeztethető össze, pénz és egyéb értékek előnyei súlyosabban számítnak nála, mint az ideális értékek. Gustav Roloff Anglia világoralmi igényeinek ismertetésében kifejti, hogy Anglia majdnem minden országgal harczban állt, hogy agrár államból vált első tengeri és keres-

kedelmi hatalommá; kifejti, miképpen épült ki Anglia gyakorlati politikája nemzeti dogmává az európai egyensúlyról alkotott tanban, mely szerint Európának egymással egyenlő államokba vagy államszoportokba kell szétesnie. Bebizonyítja, hogy Anglia a tengeri háborúkban a semleges kereskedelem jogait csak annyira becsülte, a mennyire ezzel önmagát tudta védeni. Mily örömmel üdvözölték Londonban a német-magyar-osztrák szövetkezést, mert benne az orosz hódító politika ellen védbástyát láttak. Liszt végigkíséri a keresztény európai népjog fejlődését a harmincz éves háborútól a legújabb időkig s megállapítja, hogy az államok érdekközösségének bővülésével a tengeri jog azért nem tartott lépést, mert fejlődését megakasztotta az angol tengeri uralom, mely saját céljaiival ellentétben látta a fejlődést. Veit elmefuttatása Angliáról, mint a kis nemzetek védőjéről a leggyöngébb az egész kötetben. Csak azért említjük meg, mert annak példája gyanánt szolgál, hogy egy német tudós bennünket, magyarokat, egy sorba állít a csehekkel Ausztriához való viszonyunk tekintetében.

Sil-Vara angol államférfiakról írt tanulmányorozatának előszavában kijelenti, hogy valamennyit a háború kitörése előtt írta, változatlanul hagyta mindet, csak itt-ott vitt bele néhány módosító árnyalatot, melyet az idők járása követelt meg. Sil-Vara Anglia politikai problémáit az utolsó száz év folyamán három nagy csoportra osztja, melyek a védvámot és a szabadkereskedelmet, az imperialismust és Irországot érintik. A mai kor angol államférfiai epigonok. Mind örökségeket vettek át, melyeket tovább kellett fejleszteniök, kivéve John Burnst, a ki a legalsóbb néposztály köréből emelkedett ministeri rangra. Leírja alakjainak életét, fejlődését, jellemét, gondolatvilágát. Greyt a «keleti sphinxel», Disraelivel veti egybe, de a rejtélyes Greyben hiányzik a romantika és a lendület, neki nincs barátja s magánéletét homály fedi. Minden angol államférfi egy-egy sport híve. Asquith és Balfour a golfé, Churchill a polóé, Grey kedvtelése a horgászás. Költői a Grey-jellemrajz befejezése, melyben Sil-Vara elképzeli Greyt, a tengerparton emelkedő házában, meg nem értő lélekkel a németek iránt. Asquithre a legjellemzőbbnek tartja, hogy élesen, világosan s röviden tudja magát kifejezni, a helyes szó mindig rendelkezésére áll s stylusa mindig rhythmikus. Positiv eredményekre tud visszatekinteni, constructiv és törvényalkotó; minden viharban rendületlenül állt; a kínálkozó alkalmakat gyakran elszalasztotta, ha csak a felszínes szem látta őket kedvezőknek. Balfourt kedves egyéniségnek mondja s nagy polyhistor-

nak, a ki e fogalmakra : demokracia, nép, liberalismus, haladás, agnoscicismus, skeptikusan tekintett. Az ir kérdést nem sikerült megoldania ; kegyetlen, rideg volt, bár nagy rendet s törvényszerűséget s a szegénység elleni küzdelemben üdvös intézményeket sikerült meghonosítania. Chamberlain apja cipész volt ; ő a legelőrehaladotabb liberalismus zászlóvivője s mint minister is mindig demokrata volt. Küzdött az örökösödési osztályok, a monopoliumok, az afghanistáni-háború, Egyiptom occupatiója ellen s a búrok függetlensége mellett. Nem volt szenvedélye, sem sport, sem club, sem más nem kötötte le ; mindig benső életet élt. Lloyd-George oly szegény volt, hogy nem volt miből talárt vennie, mikor az első tárgyaláson meg kellett volna jelennie. Mindig a nagyokat választotta czéltáblálakul. Ő vitte keresztül a híres tarifa-reformot, az Education Actet, az agkori nyugdíj-ellátási, a nemzeti biztosító törvényt s a munkaközvetítést. Churchill alapvonása a rettenthetlenség és merészség, melylyel a legnépszerűbb eszmékkal is szembeszállt (ő is a burok pártján volt). Kitchener inkább szervező, mint katona. Kitűnő munkát mint mérnök végzett, közlekedési nehézségek legyőzésével. Az egész angol stratégia az ő szellemének bélyegét mutatja. Kitűnő képét nyerjük e kötetben Fisher, Curzon, Burns, Roseberry, Bonar Law, Parnell, Redmond, Northcliffe tevékenységének is.

Fontane feljegyzései 1852-be nyúlnak vissza ; azóta természetesen sok minden változott, de a felszín alatt bámulatos biztonszággal látta meg Fontane a lelki alapvonások egységét. *Párhuzamok* című fejezetében azt mondja, hogy Anglia és Németország úgy viszonylanak egymáshoz, mint forma és tartalom, látszat és valóság. Sehol a világon nincs annyi tere a charlatanságnak, mint Angliában. A német azért él, hogy éljen, az angol azért él, hogy — repræsentáljon. Németországban ott van boldogság, a hol nyugodt és kényelmes életet élnek, Angliában ott, a hol irigylik az embert ; Anglia aristokratikus, Németország demokratikus ; Anglia ereje önmagának nagy értékelésében áll, Németország nagysága minden idegennek szerény méltánylásában. Költői képeket s leírásokat találunk e kötetben a Towerról, Richmondról, Smithfieldről, a Waltham-Abbeyről stb. elmélkedéseket az angolokról általában, iparukról, művészetükről, szokásaikról, London varázsát Fontane a tömegszerűségben látja, a végtelen érzésében, melyet bennünk kelt, a túláradó teljességben, a kimeríthetetlen tömegben. Mindenütt a szám, a tömeg kelti fel csodálkozásunkat s mintha az épületek összessége egy nagy épületnek benyomását keltené a lélekben. A műemlékekről

megállapítja Fontane, hogy az utcza, a nyilvánosság az angol művészetből, mint az angol életből is nagyon keveset árul el. Fájlalja, hogy Ó-Anglia vendégszeretete üres szólamná lett. Szól a gyár-
iparról a művészetben, az utánzásról, a csalásról, mely gyárilag készit Murillo-, Rubens-, Tizián-képeket, mivel Anglia a divat uralma alatt áll. Az angol nép nagy betegségének ő is az aranyborjú imádatát mondja ; a kereskedelem nagygyá tette kifelé, de szívében kicsiny maradt ; a bátorságot is pénzen vásárolja, mert neki magárák nincs.

Az *Englandbuch* kortörténeti följegyzésekből, egykorú nyilatkozatokból, tudósok és nem-tudósok irataiból van összeállítva, annak bizonyítására, hogy mily mértékben sértette meg Anglia a háború folyamán az emberiesség és jog követelményeit, hogy igazolja, angolok tanuságtételeivel is, Anglia rablópolitikájának könyörtelen keresztülvételét. Egy fejezetben Kirchhoff vezet végig a történeten, hogy megmutassa Anglia jogtíprásait, Dibelius a német gazdasági élet ellen folytatott hadjáratot ismerteti ; a *Times* egyik cikke szerint azért viselnek az angolok háborút, mert az önérdék azt parancsolja, hogy letiporjanak minden nagyhatalmat, mely rájuk nézve veszedelmet jelent. Ujságezikkek, levelek, jelentések, jegyzőkönyvek hirdetik Anglia kegyetlenkedéseit a jelen háborúban, bizonyítják, hogy nyiltan hirdetik a franc-tireur-háborút, hogy a fehér lobogóval hány-szor éltek vissza, hogyan bántak a németekkel, hogy az angol bírák a bűn védői voltak, maguk az angolok is többször elítélik ezeket az igazságtalanságokat. Manz, ez iratok és cikkek összegyűjtője, bebizonyítja, hogy az angol fehércsönyvben bizonyos iratok megvannak hamisítva és egyesek kihagyva. Szemelvényeket közöl a *Times*, a *Daily Mail* és társai hazugságaiából a német állapotokat illetőleg (Berlin el van szakítva minden európai culturától stb.). Foglalkozik Kipling Conan Doyle, Shaw nyilatkozataival, a régi nagy angol írók ítéleteivel, hasonlóan Tönnies könyvéhez, de itt új megvilágításokat látunk (Goldsmith, Taine, Dickens stb.). Ruskin is ostorozza hazáját szűkkeblűsége, kicsinyessége és önzése miatt. A háború ellen írók cikkeiből sokat találunk e műben ; Shawval részletesen foglalkozik. Néha kicsinyes, túlzásba megy s olyanoktól is hoz elítélő nyilatkozatot, kiknek jelentősége vajmi kétes. Érdekes rész az, melyben Napoleon nyilatkozatait állítja össze Angliáról. Szóhoz jutnak a burok és az irek is. Végül Bismarck, Treitschke és más kiváló németek gondolatait közli Angliáról, majd anekdotákat, satyrákat és élczeteket.

Ha a fentiekben csak egyoldalú, sokszor nem egészen tárgyilagos bírálatokkal találkozunk, Gineverné Győry Ilona könyvében sok évi tapasztalatai alapján elfogulatlanul akarja elének állítani az angolokat. Lehetőleg teljes képet igyekszik róluk adni, a történeti megvilágítást sem nélkülözzük. Talán túlzott a védelemben, de mindenképpen megértésre törekszik. Hangsúlyozza, hogy senkiről sem rajzoltak túlzottabb képet, mint az angloról. Mentegeti nyilvános helyen való hidegségét, nem tud természetes lenni, mert tudja, hogy rágalmazták. A szerző utal arra, hogy a közömbösséggel vádolt tömeg mint hallgatóság lánggra tud gyulladni. Menti a pénz tisztelét; az angolok nemzeti erejének becsületes forrása az ipar és kereskedelem volt. Nem tartja hidegnek az angolt. «A kit John Bull beereszt abba a házba, kertbe, ahhoz a tűzhelyhez, az sohasem kétli többé azok kincseit, derűjét, melegét; de a ki mindezt nem fedezhette fel, mert nem eresztették a küszöbnél beljebb, az ne feledje el, hogy a természetet nagyon szerető, nagyon értő s a természettel nagy közösségben élő embereknek emberismerő ösztöne szinte félelmes: — ha az érkezőt nem eresztik magukhoz közelebb, az érkező egy kicsit mindig magára is vessen érte.» Az angol lányról írt fejezetben elismeri, hogy a házasság nem a legerősebb oldala az angol nőnek, de a hol társadalmi munkát kell végezni, ott legelső sorban áll minden más nemzet női közt. Gineverné szerint több férjhez nem ment nő van Angliában, de kevesebb agglagényül maradt férfi, mint másutt, mert az «angolszász faj férfiban él az az őseréjű és őstisztségű felfogás, hogy a családhoz tartozás nem gátja, elnyomója, hanem kifejlesztője az ő munkára való képességének és erejének». Az angol fiú nevelésének főtételét a jellemnevelésben látja. A sportjáték tanította meg az angol fiút arra, hogy leveretést harag nélkül tudjon elviselni. Angliában az ifjú nem nagyon irodalmi hajlamú. Kötelességtudás, becsületérzés, önuralom, szótartás teszi Gineverné szerint kedvessé és értékessé az angol fiút és férfit. Hangsúlyozza az üzleti élet méltóságát, hogy tartós sikerre Angliában is, mint mindenütt, csak a becsülettel vezetett üzleti munkásság vihet. Idézi Tate cukorgyáros példáját, a kinek Anglia a Tate gallery képtárát köszöni. Érdekes a Shopping című fejezet: mily boldogságot rejt épp a középosztály tagjai részére, ha egy csekélység vásárlása fejében egy egész napon át része lehet az árúházban, abban pompában és élvezetben, melyben otthon nem részesülhet. Költői a walesi népmondákról szóló rész, az embert regeszerű hangulatba ringatja. Ismerteti a scout-mozgalmat; nem győzi eléggé dicsérni

a jellemalakításra irányított törekvést, hogy az ifjúságot életrevalóvá, a jég hátán is megélni tudóvá, áldozatra készszé, fegyelmezetté és bátorrá tegye. A University Settlementnek is külön fejezetet szentel. «Olyan helyek ezek Londonnak legszegényebb, apró és rossz házakkal, munkásnéppel túlszűfolt negyedeiben, hol egy csoport egyetemet végzett, alapos tanultságú, komoly és humánus ember alkot telepet azzal a czéllal, hogy néhány évig ott élve, igazi, valóságos érintkezésben álljon a munkásosztálylyal, sokszor ezek közül a legszegényebbel s mindenekelőtt látni tanulja az igazságot.» Nagy hatása van a University Settlementnek tisztaság, erkölcsi színvonal, közegészség, a lakosság modora tekintetében ott, a hol a közelben ilyen telep van, mely az osztálygyűlölséget is lerombolja. S a telep nemcsak a férfiaké, hanem a nőké is ; továbbá előkelő hölgyek és nagy tudósok járnak ide világosságot és derűt terjeszteni.

A békeeszméről és az angol iskolákról írva kiemeli Gineverné, hogy az első hágai conferentia évfordulóját, a békenapot egybekötötték az angol világbirodalom minden iskolájában Empire Dayvel. A School Peace League egyik vezér eszméje, hogy minden tantárgy körében utalni kell arra az eszmére, hogy a nemzetek egymásnak nem vetélytársai, hanem munkatársai. A No tips pinceszér típusában a munka méltóságának színvonalán, egy lépcsőfokkal magasabban álló embert lát. Az ABC Shops megakadályozzák a mértéktelenséget ; az esti iskolák a továbbhaladásnak, az emelkedésnek eszközei, miből szintén kiolvasható ez egyéni szabadság nagyrabecsülése ; a hamupipőke-bálok (melyeknél csak éjféle 12 óráig szabad maradni) azt mutatják, hogy ott az idő fontosabb, mint az időtöltés. A «virágos Londonból» azt a következtetést vonja, hogy ebben is az a törekvés érvényesül, mely mindenkivel közössé akarja tenni a természet szépségét, tiszta demokratikus szellemben ; érhesse el mindenki a szépséget : a szellemi élvezetet, a tetszetős otthont, a jóízlésű mindennapi környezetet. Az ír népszínműveknél úgy érzi, «mintha a zárt ablakokat hirtelen feltépné valaki, áradni, tódulni kezd be valami új zamatú levegő, tengerjáró szélről mozgalmas, sós párát hordozó vagy réti virágnak és gabonának aranyporát vivő : az ír népszínművek levegője». Három íróról szól itt : Yeats, Lady Gregory, Synge ; mindháromnak színes népi nyelvét dicsőíti. Igen szépen ír Burns-ról (*B. R. kunyhójában*): «Égett a Burns lelke újra, mint a fáklya ; de enyészett is az égésben. Mikor már hamvadozni kezdett, csak a természet szabad levegője táplálta még. Ki-kijárt a Doon partjára ; az az ezüst nyíres ott, ha suttogott is, nem vádat súgott

a fülébe, csak vigasztalást. Ott, a hol ma ércszobra áll, meg ott, a hol sötét magyal-bokrok közt mint egész templom emelkedik a Burns-émlék, szegényen bolyongott, testben és lélekben egyaránt. Elment ki a természetbe, vezekelve borulni oda a szabad földre, melyet bár soha el se hagyott volna. S a föld megbocsátott neki, meggyógyította, de ez a föld már a sír földje volt.»

Rózsa Dezső.

Helyreigazítás.

A július havi füzetben, az *Irodalomtörténetírás és művészettörténet* czikkben, az 51. lap 2. jegyzete alatt közölt idézet forrása Brunetiére: *Manuel de l'histoire de la littérature française.*

A M. KIP D. SZ. IROD. TÁR
KÖNYVTÁRA.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

487. SZÁM

1917 JULIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	lap
I. A MOLDAI CSÁNGÓKRÓL. — György Endrétől	1
II. A LESZERELÉS GAZDASÁGI HATÁSÁRÓL. — Matlekovits Sándortól	28
III. IRODALOMTÖRTÉNETÍRÁS ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNET. — Galamb Sándortól	36
IV. AZ EGYESÜLT-ÁLLAMOK POLITIKAI ÁTALAKULÁSA. — Balogh Artúrtól	56
V. A CENTRALISTÁK ÉS A MEGYE REFORMJA. — Zayzon Sándortól	90
VI. CSOKONAI ÉS A ROCOCO. — Oláh Gábortól	119
VII. A SZÖNYEG. — Keleti mese. — Kisbán Miklóstól	131
VIII. SZÉLMALOM. — Költemény. — Vargha Gyulától	143
IX. SZEMLE: <i>Budavárának visszavétele. 1849.</i> (Vágó Pál történelmi festménye.) — C-s-től.	
2. <i>Szépművészeti Múzeum.</i> (Új szerzemények kiállítása. — A régi képtár leiró lajstroma.) — D.-től	144
X. ÉRTESÍTŐ: 1. <i>Képek a magyar paraszt háborús életéből.</i> (Tömörkény István: <i>Népek az ország használatában.</i> — Móricz Zsigmond: <i>A tűznek nem szabad kialudni.</i>) — k. l.-től	
2. <i>Amerikáról:</i> (A. Holitscher: <i>Das amerikanische Gesicht.</i> — C. A. Bratter: <i>Amerika von Washington bis Wilson</i>) — Rózsa Dezsőtől.	
3. <i>A hazai németiség kérdéséhez.</i> — Kritikai megjegyzések. — Bleyer Jakabtól.	
4. Hibaigazítás	149

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

488. SZÁM

1917 AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. AZ 1849. ÉVI OSZTRÁK-OROSZ SZÖVETSÉG FÖLBONTÁSA.	
(I.) — Márki Sándortól. — — — — —	161
II. BRASSAI A MŰVÉSZI HATÁS OKAIRÓL. — Jánosi Bélától	183
III. GÁSPÁR JÁNOS HAGYATÉKÁBÓL. — Berde Máriától	207
IV. SHAKESPEARE ELSŐ TETRALOGIÁJA. — Bodrogi Lajostól	227
V. A TÖRTÉNELMI CULTURA ESZMÉI NIETZSCHE KORÁBAN. — Dékány Istvántól	245
VI. ÉSZT ELBESZÉLŐKBŐL: 1. <i>A Pejpusz taván.</i> Liiv János után; 2. <i>Károly gazda írásai.</i> Wilde Eduárd után; 3. <i>Az iskolajárt fiú.</i> Truu O. után, észtből — Bán Aladártól	275
VII. KÖLTEMÉNYEK. <i>Csalogánydal — tárogató.</i> Hegedüs Istvántól. — <i>Finn költemények.</i> Leino Ejnó: <i>Ifjak hite.</i> — <i>Ibsen Henrik.</i> — Somkutitól	290
VIII. SZEMLE: <i>Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet.</i> — s-tól	296
IX. ÉRTESETŐ 1. <i>A magyar czimer és a királyi cím.</i> — (Illés József: <i>A magyar czimer és a királyi cím története 1804-től kezdve.</i>) — Barabási Kun Józseftől.	
2. <i>Idősb Szógyény Marich László országbíró Emlékiratai.</i> — d-től.	
3. <i>Elbeszélések és rajzok.</i> — (Hajnik Miklós: <i>A gyémánthintó és más elbeszélések.</i> — Móricz Pál: — <i>A fergetgeből</i>) — E. K.-tól	
4. <i>Jósika Miklós új életrajza</i> (Dézsi Lajos: — <i>Báró Jósika Miklós.</i>) Elek Oszkártól	302

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a czikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

489. SZÁM

1917 SZEPTEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

Lap

I. AZ ÉLET ÉS GONDOLKODÁSMÓD ÁTALAKULÁSA A HÁBORÚ FOLYAMÁN. — Gróf Vay Pétertől	321
II. I. KÁROLY ROMÁN KIRÁLY S A ROMÁN NEMZETI IDEÁL. (I). — Moldován Gergelytől	361
III. GAZDASÁGI POLITIKÁNK A HÁBORU UTÁN. — Navratil Ákostól	393
IV. AZ 1849. ÉVI OSZTRÁK-OROSZ SZÖVETSÉG FÖLBONTÁSA. (II.). — Márki Sándortól	426
V. PIA FRAUS. — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	444
VI. BÚZAMOSÁS. — Költemény. — Vargha Gyulától	462
VII. SZEMLE: <i>Báró Szalay Imre</i> . (1846—1917.). — S. Gy.-tól	464
VIII. ÉRTESETŐ: 1. <i>Lakatos László regényei</i> . (<i>Tavaszi játék</i> . — <i>Két regény</i> .) r. r.-től.	
2. <i>Anglia és népe</i> . (<i>Das englische Gesicht</i> . — <i>Englische Staatsmänner</i> . — <i>Der englische Charakter</i> . — <i>Das Englandbuch</i> . — <i>Angolok</i> .) Rózsa Dezsőtől	467

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ivnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Széllinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is (Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

MOLNÁR FERENC **ISMERŐSÖK**

(Feljegyzések, krónikák)

Ára 5 korona.

MOLNÁR FERENC AZ ÓRJÁS ÉS EGYÉB ELBESZÉLÉSEK Ára 5 korona	KOZMA ANDOR HETEDHÉT ORSZÁGBÓL Uti emlékek és mesék Ára 9 korona
LAKATOS LÁSZLÓ KÉT REGÉNY (Rúth könyve. Julie) Ára 5 korona	DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD TŰZPRÓBA Regény II. kiadás. Ára 6 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 36 fillér. Minden füzet külön is kapható
871—874. szám.

PEER GYNT

IBSEN klasszikus drámai költeménye

Fordította Sebestyén Károly

A **Franklin-Társulat** kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BAKSAY SÁNDOR

ÖSSZEGYŰJTÖTT IRODALMI DOLGOZATAI

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

Három kötet.

Ara 24 korona.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

DURKHEIM

**A SZOCIOLÓGIA
MÓDSZERE**

Fordította

Dr. BALLA ANTAL

Ara kötve 2 korona 40 fillér

GERÉB JÓZSEF

A RÓMAI KULTURA

LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

Ara kötve 2 korona 80 fillér.

CHOLNOKY JENŐ

A FÖLD ÉS NÉPEI

Népszerű földrajzi kézikönyv

I. kötet: Amerika

Két színes térképpel, 32 műmelléklettel és 430 a szöveg közé nyomott képpel.

Ara 24 korona.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1856—1863. **Váradi Antal**. Elmult időkől. Cikkek és rajzok.

1864—1866. **Wlassics Gyula báró**. A semlegesség a világháborúban.

1867—1869. **Tolsztoj Leo**. Szergij atya. Fordította **Trócsányi Zoltán**.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

MOLNÁR FERENC
ISMERŐSÖK

(Feljegyzések, krónikák)

Ára 5 korona.

MOLNÁR FERENC
AZ ÓRIÁS
ÉS EGYÉB ELBESZÉLÉSEK

Ára 5 korona

KOZMA ANDOR
HETEDHÉT ORSZÁGBÓL
Uti emlékek és mesék

Ára 9 korona

LAKATOS LÁSZLÓ
KÉT REGÉNY
(Rúth könyve. Julie)

Ára 5 korona

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD
TŰZPRÓBA
Regény II. kiadás.

Ára 6 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 36 fillér. Minden füzet külön is kapható

871—874. szám.

PEER GYNT

IBSEN klasszikus drámai költeménye

Fordította Sebestyén Károly

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BAKSAY SÁNDOR
ÖSSZEGYŰJTÖTT IRODALMI DOLGOZATAI

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

Három kötet.

Ára 24 korona.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

DURKHEIM
A SZOCIOLÓGIA
MÓDSZERE

Fordította

Dr BALLA ANTAL

Ára kötve 2 korona 40 fillér

GERÉB JÓZSEF
A RÓMAI KULTURA
LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

Ára kötve 2 korona 80 fillér.

CHOLNOKY JENŐ

A FÖLD ÉS NÉPEI

Népszerű földrajzi kézikönyv

I. kötet: **Amerika**

— Két színes térképpel, 32 műmelléklettel és 430 a szöveg közé nyomott képpel.

Ára 24 korona.

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1856—1863. **Váradi Antal**. Elmult időkől. Cikkek és rajzok.

1864—1866. **Wlassics Gyula báró**. A semlegesség a világháborúban.

1867—1869. **Tolsztoj Leo**. Szergij atya. Fordította **Trócsányi Zoltán**.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

MOLNÁR FERENC

AZ ÓRIÁS ÉS EGYÉB ELBESZÉLÉSEK

Ára 5 korona.

LAKATOS LÁSZLÓ KÉT REGÉNY (Rúth könyve. Julie) Ára 5 korona	KOZMA ANDOR HETEDHÉT ORSZÁGBÓL Uti emlékek és mesék Ára 9 korona
LANDAUER BÉLA A TANÁR Regény Ára 5 korona	DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD TŰZPRÓBA Regény II. kiadás. Ára 6 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 36 fillér. Minden füzet külön is kapható

848—849. Bársony István. Vadásztáska.

850. Villányi Andor. A férj és egyéb elbeszélések.

855—856. A világháború naplója. XIII. Az 1916 május—június—júliusi események.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

BAKSAY SÁNDOR
ÖSSZEGYŰJTÖTT IRODALMI DOLGOZATAI

Kiadja a Kisfaludy-Társaság

Három kötet.

Ára 24 korona.

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

DURKHEIM

GERÉB JÓZSEF

**A SZOCIOLÓGIA
MÓDSZERE**

Fordította

Dr. BALLA ANTAL

Ára kötve 2 korona 40 fillér

A RÓMAI KULTURA

LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

Ára kötve 2 korona 80 fillér.

CHOLNOKY JENŐ

A FÖLD ÉS NÉPEI

Népszerű földrajzi kézikönyv

I. kötet: **Amerika**

Két színes térképpel, 32 műmelléklettel és 430 a szövegközé nyomott képpel.

Ára 24 korona.

OLCSÓ-KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. — Minden füzet külön is kapható.

1856—1863. **Váradi Antal**. Elmúlt időkből. Cikkék és rajzok.

1864—1866. **Wlassics Gyula báró**. A semlegesség a világháborúban.

1867—1869. **Tolsztoj Leo**. Szergij atya. Fordította *Trócsányi Zoltán*.